

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

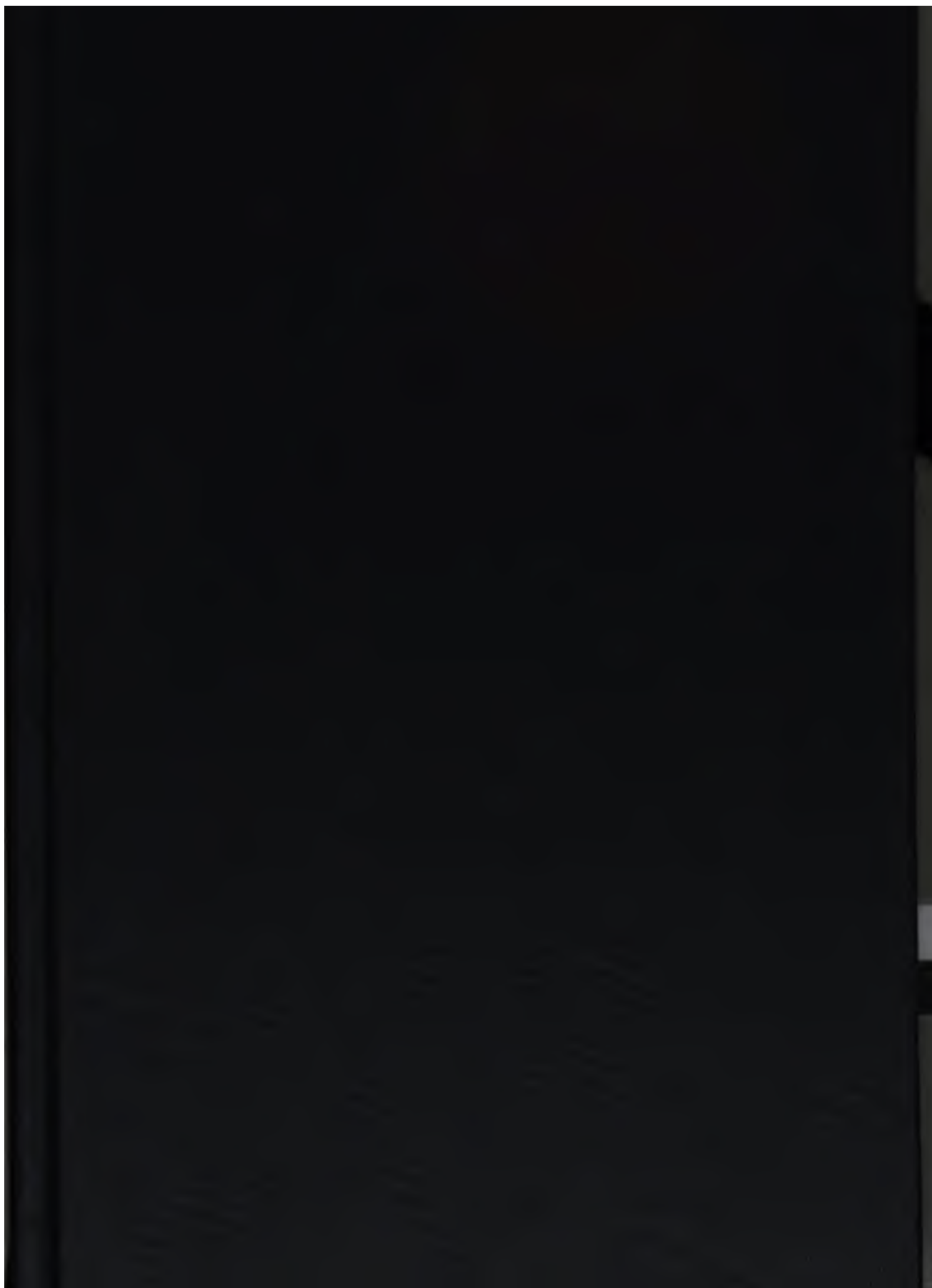
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

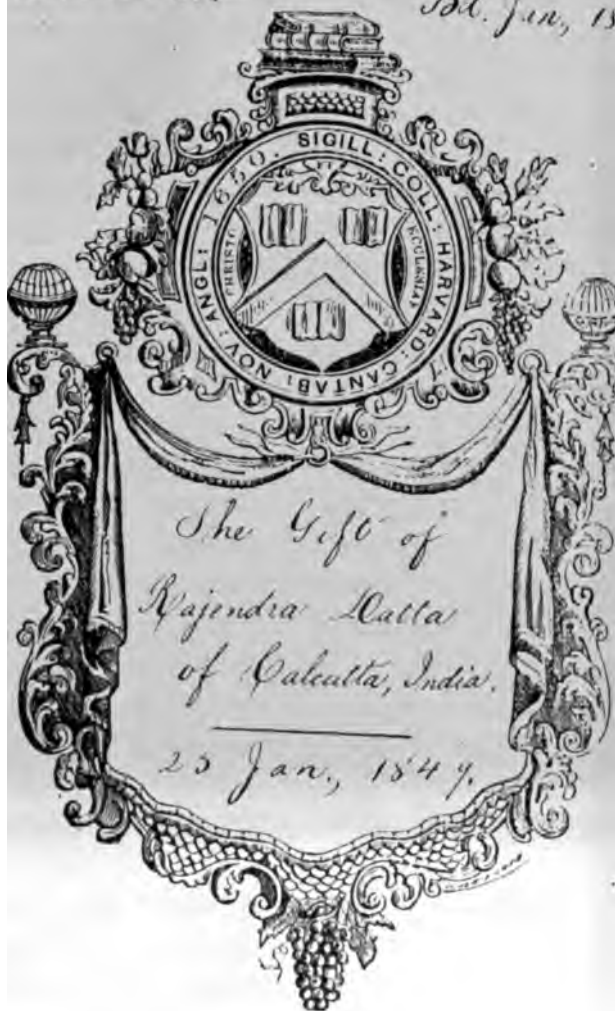
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

adL 212.1

Bd. Jan, 13

Vol. I.]

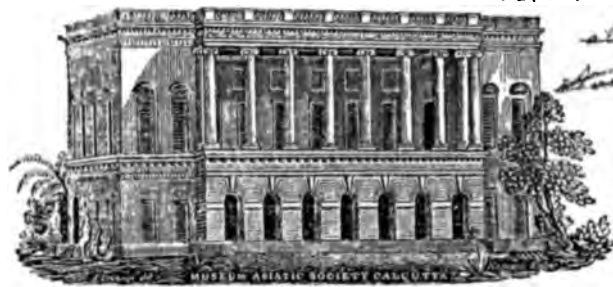
JANUARY.

[No. 1.]

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
RIG VEDA,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.
By DR. E. RÖER.
FASCICULUS I.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.
1848.

~~Ind L 212.1~~

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling*.
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras*.
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxf*

P R E F A C E.

THE present work is the first of a series of Oriental publications, which, as the title intimates, will be printed under the patronage of the Hon. Court of Directors and the superintendence of the Asiatic Society. It is to appear in the form of a Journal, in monthly numbers of 80 to 100 pages. Every work is intended to be accompanied with an English translation, and if taken from Sanscrit literature, with its commentary also. The works of this collection may be of any Oriental language, provided they relate to India; the greater part, however, will be taken from the Sanscrit, partly because the literature of that language in all its branches possesses a number of valuable works, not yet published, and partly because the Sanscrit is more intimately connected with India than any other Oriental language.

The idea of this publication is due to my friend, Mr. Laidlay, to whose minute on the Oriental Publications of the Asiatic Society (Annual Report of the Asiatic Society 1847,) I refer for further information.

Before entering upon an account of this edition of the collection of the Rig Vêda Hymns, I have to premise a few words explaining to those of my readers who are not acquainted with the late proceedings of the Asiatic Society, the reason why it is to remain a fragment.

Requested by the Asiatic Society to obtain the suggestions of the Oriental Section with regard to the immediate adoption of measures to publish the Vêdas, I submitted to the Oriental Section, the 30th March 1817, a Report, proposing the publication of the Sanhitâ of the Rig Vêda with its commentary and a translation of the text. The Society approved of the proposition, and appointed me editor of the work, under the superintendence of the Oriental Section. The MSS. for the edition had been collected from the Libraries of Calcutta and the College

of Benares, and the first two lectures completed, when a letter from Professor Wilson announced to the Society, that the printing of the Rig Vēda Sanhitā had been commenced upon at Oxford, at the expense of the Court of Directors, and that other parts of the Vēdas were preparing for the press in Germany and Russia. Upon receiving this information the Asiatic Society was obliged to abandon the undertaking, but at the same time resolved to publish the part of the work that had been completed.

The MSS. at my disposal for the text and commentary of the Rig Vēda Sanhitā, are the following, (*a.*) for the text.

1. Nos. 8 to 36, from the Library of Bishop's College, on small leaves, a most carefully written and correct MS.

2. No. 443, from the Library of the Asiatic Society.

3. Nos. 1418 to 1428, from the Library of the Sanscrit College, in the most perfect preservation, and in every respect a most excellent and correct MS.

4. No. 1417, from the same, written in the Pada Pātha, a mode of writing the Vēda Hymns, in which the compounds are separated into their elements, and each word is written independent of the rules of Sandhi.

(*b.*) For the commentary.

1. A MS. of the Asiatic Society, very incorrect and defective.

2. A MS. from the Sanscrit College, generally correct.

3. A MS. from Benares, also pretty correct, transcribed for the Asiatic Society from a MS. in the College through the kindness of Dr. Ballentyne; this MS., however, does not contain the two first chapters complete. All these MSS. are written in the Devanāgarī character.

No difficulty was experienced in determining the text. The MSS. (with the exception of that of the Asiatic Society) are written with religious attention to the correctness of the text, and a comparison of all with Rosen's edition, gave very few variations; none of them of any importance.

The commentary on the other hand offered in this respect many difficulties. The MS. of the Asiatic Society, besides its numberless orthographical and grammatical errors, is written in so careless a manner, that frequently whole passages are misplaced or omitted. The Sanscrit and Benares College MSS. are much more careful trans-

cripts, although sometimes omissions occur also ; they appear, however, to have been copied from one and the same original MS., for, with a few exceptions, they generally agree with each other. These remarks mainly apply to the introduction to the commentary ; here discrepancies, omissions, &c. abound, evidently because it is in some passages difficult to understand, and the transcribers sometimes interpolate their own explanation. In the commentary to the hymns the MSS. agree better, and different readings are in fact of rare occurrence.

In giving the different readings it was not thought necessary to mark such deviations as are only variations of the same grammatical form, for instance अ for अङ्गि, each of which might have been equally well chosen by the author, and which do not indicate a different shade of thought or expression. Nor was it deemed expedient to point out the omissions in one or the other MS.

The commentary in explaining the Védic forms of grammar, generally refers to Pāṇini's Sūtras, without, however, quoting the rules. I have added the references to Pāṇini, in which I derived the greatest assistance from Boethlinck's excellent edition of Pāṇini's Sūtras. Sometimes the references to Yāska's Nirukta have also been noted, but as I received the Nirukta rather late, I was not able to give them all.

The commentary of Śāyana Kṣhārya is no doubt a mine of learning with regard to Védic literature. It is in every respect a most substantial body of all the learning treasured up for so many centuries concerning the orthodox understanding of the Védas and the religious opinions derived from them. It exhibits a comprehensive knowledge of the different disciplines, connected with the study of the Védas, and also of the works of the author's predecessors. It was first my intention to give an analysis of Śāyana's work, but as my labours in this direction are superseded by Prof. Wilson's edition of the Rig Véda, I have given up the task, other labours now requiring my undivided attention.

With a view to facilitate the proper understanding of the hymns, the following remarks on the religion, as found in them, are offered.

It is first of all necessary to consider the religion of the hymn collections of the Védas independently of the doctrine taught by Śāyana and the Brāhmanas, or the parts of the Védas which contain religious precepts, the ritual, &c. Śāyana, who lived in the 14th century P. C.,

has of course an opinion of the deities in the Védas, which is formed according to the view of the learned Bráhmaus of his own days.

Although the Bráhmaus were composed at a very early period, yet the philosophic doctrine of those who had for so many centuries studied the Védas, was then already fully established.

In the Bráhmaus we find a pantheistic system ; there is one all-pervading spiritual substance of which the several gods, as well as all other beings, are parts. This system was adapted to the explanation of the Védaic deities. It is no doubt the prevailing belief of the most ancient period of the Hindu religion nearest to the composition of the Védas. Nay, this philosophical conception, attained in a very early age, has remained unchanged in all periods of Hindu history. In this respect, the religion taught in the Bráhmaus, is the same which the pandits of the present time entertain, the belief that all finite beings are emanations from one infinite substance. The religion of the people only has changed, as there is now a worship of Krishna, Shiva, &c., while before Indra, Agni, &c. were adored.

Referring, however, to the collections of the Véda hymns, we find a different belief. There is evidently a polytheistic worship of Indra, Agni, Aditi, &c., and no attempts as yet are made to form the idea of one infinite substance. The gods of the Védas are evidently elements, as fire, wind, or conspicuous objects of nature as clouds, lightning, &c. Such deities must have a double character, already noted by Yáska, viz. as elements, their attributes are elementary ; as gods, they will receive attributes belonging to rational natures. Thus for instance, the fire in its elementary character consumes, gives light, &c. ; as god it is the messenger from man to the gods in consuming the sacrifice ; it is the keeper of treasure, the source of wisdom, &c. ; it has a chariot and horses, &c.

If we want to reconcile the variety of gods with the idea of one universal being, the result is a monstrous combination of nonsense with philosophical doctrines. If, however, we consider this belief in itself, independently of the symbolical and allegorical explanations of a later period, we shall find it consistent and adapted to the primitive state of the mind of the people. The hymns are generally very simple in their composition ; there are many beautiful conceptions, and on the

whole impress us with a favourable opinion of the moral and poetical susceptibility of the Hindús at an early period.

To introduce in the mythology of the hymns, I quote here a passage from Yáska's Nirukta which gives a kind of systematic view of the gods that occur in the hymns, which is on the whole correct and remarkable for the circumstance, that it exhibits the most ancient view, preserved to us, of the Hindús themselves on the religious system in the Vēda hymns.

The gods are parts of *one* Ātmá (universal soul). The Rishis (the sages who are supposed to have first pronounced the hymns) praise them for possessing a greater share of the nature of which all creatures participate, for it is said that all creatures have their origin from the all-embracing nature. The different creatures are produced either by action or by the Ātmá. Ātmá is like the chariot, Ātmá like the horse, Ātmá like the bow, Ātmá like the arrow, Ātmá is the substance of all the gods.

There are three deities: Agni (fire) who has his place on the earth; Vāyu (wind), or Indra (who has his place in the atmosphere), and the sun (Aditi), who has his place in the heavens.

Although each of them is one, they have many names from their greatness, or from the multiplicity of their works; as one and the same priest has many names from the difference of his duties and praises, as the name of Iota (who sings the Rig Vēda hymns), Adhwaryu (who arranges the sacrifice according to the Yajur Vēda), Brámha, Udgata (who recites the Sāma Vēda), or as many people perform the same work by division of its various parts. The identity of place and fruition must also be mentioned. Thus, on the earth animals, men and gods, have identity of place and fruition; thus the earth is object of fruition for the clouds, the wind and the sun; the other world also for fire.

The deities must be considered twofold, first, as far as they are like men by shape and understanding; in this respect their praises are made accordingly; and secondly, as far as they are like things; (unconscious substances) when their praises are also made accordingly.

The attributes of the gods are as follow:

1. The attributes of Agni. His place is in this world (the earth), his sacrifice the Prātasavana; his season the spring; the metre, in which he is praised, the Gāyatri. His wives are Āgnāyī (the personified power of fire), Prithivī (the earth), Ilā, his works, the conveying of the

sacrifice to the gods, and of the gods to the sacrifice, and to manifest (the visible things). The deities, which must be pressed together with him, are: Indra, Varuna, Parjanya, the Rîtas.

2. The attributes of Indra. His place the atmosphere; his sacrifice the Mādhyandina; the metre, in which he is praised, the Trishtubh; the part of the Sāma Veda, devoted to him, Vrihaspati; his hosts of gods are such, as are in the middle place, and also his wives. His works are the creating of vapour, the killing of Vṛatra, and all such deeds as require great strength. The deities that are pressed with him, are: Agni, Soma, Varuna, Pushan, Brihaspati, Brahmanaspati, Parvata, Kutsa, Vishnu, Vāyu, with Mîtra Varuna is praised, with Pūshatan and Indra Soma, with Vāyu Pūsha, with Vāta Parjanya.

3. The attributes of Aditya.

His place the heaven; his sacrifice the Tṛitīya Savana; his season the rainy season, his metre the Saptadashastoma; his part of the Sāma Veda Vafropa; his hosts of gods those that dwell on the highest place, and also thus his wives. His works are the attraction of vapours by his rays, the keeping of them, and all such works as require great heat.

It was my endeavour to render the translation as literal as the idiom of the English language would admit, and I believe that the hymns in their English dress may be understood, as they are, without the cumbersome and tedious apparatus of explanatory notes. Independent of a number of words, not met with in the modern Sanskrit, and of some peculiar grammatical forms, the language of the Vēda hymns, although elevated, is always simple. The only difficulty to understand it, arises sometimes from words that are omitted, evidently because they contained some allusions well known to the hearers. In such passages I found it necessary to insert one or the other word in the translation. Another cause for sometimes introducing words, not in the original, is a grammatical peculiarity in the ancient Sanskrit. Different from the modern Skandhit, the language of the Vēdas may optionally take a preposition from the verb, so that it is compound; this liberty extends so far, that both verb and preposition are given, the latter being repeated in the second part of the compound. Instances of words and of constructions, have been marked

I have noted for each hymn the name of the deity which is praised, the name of the Rishi and the metre in which it is composed. The Rishi of a hymn, as known from Colebrooke, is the sage to whom it has first been revealed by Bráhma. The names of the Rishis as the seers of certain hymns, are handed down to us by the Anukramaniká, one of the most ancient works of Védic literature, which enumerates all the hymns of the Rig-Véda. I observe here, that the parts of the Anukramaniká referring to the first two lessons, are given at their commencement.

With regard to the division of the collection of the hymns, I would in conclusion remark, that there are two modes of dividing it. According to one, it is divided into 10 Maṇḍalas (circles) parted into more or less of Anavákas (chapters) containing somewhat more than a thousand hymns of unequal length. According to the other it has 8 Ashtakas (the eighth part of a whole), each of which is subdivided into 8 Adhyáyas (lessons). These again are divided into more or less Vargas (sections), each containing five Rigs or simple verses, of which there are somewhat more than 10,000 in the Saṁhitá of the Rig-Véda.

1849, Jan. 25 vol. 1 Nos. 6.

Gift of Rajendra Lalla,
of Calcutta, India.

*Presented to the Library of the University
at Cambridge by Rajendra Datta
Calcutta 1st September 1908.*

ॐ तत्सत् ॐ ।

ऋग्वेदप्रथमाध्यायानुक्रमणिका ।

श्रीगणेशाय नमः । ॐ । अग्निं नवमधुकृन्दावैश्वामित्रो, वायोवा-
यवै, अवायवमैत्रावरुणास्तृषा, अश्विनाद्वादशा, अश्विनैश्वर्यदेवसार-
स्वतास्तृषाः, सप्तताः प्रउगदेवताः, सुरूपकृतं दशैन्द्र, मातृयुजंत्वादहे-
त्येताः, षण्मावतो वीणुषिदिन्द्रेणे, तैश्वैषेन्द्रमिदेन्द्रसानसिमिं, त्रेहि
गायन्ति द्वादशानुष्टुभन्विन्द्रमष्टौ, जेतामाधुकृन्दसो, ऽग्निं द्वादश-
मेधातिथिः काण्व, आग्नेयमग्निनेति, पादोद्वाग्निदेवतो, निम्नंथा
आहवनीयश्च, सुसमिद्धहतीध्रः समिद्धोवाभि, सनूतपा न्नराशंस
उलोवहिं, देवीर्द्वारउवासानक्ता, दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, तिस्रोदेवः
सरस्वतीनाभारत्य, स्वष्टावनस्पतिः स्वाहाकृतय इति, प्रत्युचंदेवता,
एतदाग्नीसूक्त, मेतेनान्यान्युक्तदेवता, न्येकादशकानि, त्वनाराशंसा-
न्याप्रशब्दोक्तानि, त्वतनूतपात्यैभिर्वैश्वदेव, मिन्द्रसोममृतयं, तत्रैन्द्रो-
मावती, त्वाष्ट्राग्नेयैन्द्रोमैत्रावरुणौ, चतस्रोऽत्रविजोदस, आश्विन्याग्ने-
य्युदेवताः, सर्वत्रात्मानवेन्द्रावरुणयोरेन्द्रावरुणं, युवाकुपादनिचता,
विन्द्रोऽस्यसीवा, सोमानमिति पञ्चत्राक्षमस्यत्य, चतुर्थ्यामिन्द्रश्च
सोमश्च, पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः, सादशस्यत्वानाराशंसीवान्वा, प्रति-
त्वमाग्निमावतं । हरिः ॐ ।

ॐ नमः परमात्मने ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥ यस्य गिश्चसितं वेदा, यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥ यत् कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भक्तमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥ ये पूर्वोत्तरमीमांसे, ते व्याख्यायितसंघात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥ आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाक्यतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ होत्रार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥ एतस्मिन् प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः सम्प्रदायतः । श्रुत्पन्नन्तानता सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः, ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रास्मात्तत्वात्, अभ्यर्चितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्चितत्वात्तद्वाख्यानमादौ युक्तं, प्राथम्यञ्च पुरुषसूक्तं विस्पष्टं, तस्माद्यज्ञात् सर्वज्जतऋचः सामानि जज्ञिरे । कुन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशौर्यापुरुष इत्युक्तत्वात् । परमेश्वरात्, यज्ञात् यजनीयात् पूजनीयात्, सर्वज्जतः सर्वैर्हयमानात् । यद्यपि इन्द्रादयस्तत्र तत्र ह्वयन्ते, तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथाच मन्त्रवर्णः, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाज्जरथो दिव्यः समुपस्थां गुरुत्मान् । एकां सद्भिप्रा ब्रह्मधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाज्जरिति ॥

वाजसनेयिनश्चामनन्ति, तद्यदिदमाज्जरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सादिविस्तृष्टिरेष ऊच्यैव सर्वे देवा इति ; तस्मात् सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्वयते । न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्चितत्वं, किन्तु यज्ञाङ्गदार्ढ्यं हेतुत्वादपि । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति * यद्वै यज्ञस्य सामा यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदृचा तद्दृढमिति, तथा सर्वे, वेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युचमेवोदाहरन्ति । मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्रतत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो

बहव आस्राताः, सामान्तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आथर्वणिकैरपि
 स्वकीयसंहितायाम्च एव बाहुल्येनाधीयन्ते, अतोऽन्यैः सर्वे वेदैराह-
 तत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । छन्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति
 नारदवाक्यमेवमामनन्ति, ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
 र्ववेदमेति । मुण्डकोपनिषद्यप्येवमेवास्मायते, यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्ववेद इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणा-
 ध्ययनमेवमामनन्ति, ऋग्यजुःसामाथर्वाण्यस्त्वारो वेदाः साक्षाः सशा-
 खास्त्वारःपादा भवन्तीति, एवं सर्वत्रोदाहरणीयं, तस्मादृग्वेदस्या-
 भ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान् प्रत्येतदुच्यते । अस्त्वेव सर्व-
 वेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यं, अर्थ-
 ज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्र यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वान्नद्याख्यान-
 मेवादौ युक्तं तत्प्राधान्यञ्च काचिदृगेवाह, ऋचान्वः पोषमास्ते पुपु-
 स्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
 यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो
 यास्त्रः सङ्क्षिप्य दर्शयति इत्युत्तिक कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति,
 पुनरपि सएव प्रथमं पादं विदुषोति, ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुस्वान्
 होतर्गर्चन्तीति, । अस्यायमर्थः त्वशब्द एकपर्यायो होतृविशेषः,
 होतृनामक एक ऋत्विग् यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्व-
 न्नास्ते, भिन्नप्रदेशेस्वाम्रातानां ऋचां * संघातमेकत्र सम्पाद्येतावदिवं
 शास्त्रमिति † पुष्टिं करोति, सेयं पुष्टिः अर्चनीयमुमर्थमृक्शब्दस्या-
 चष्टे । अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेष स्तत्साधनविशेषो
 वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयपादं विदुषोति, गायत्रमेको
 गायति शक्करीषूद्गाता, गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्कर्याऋचः
 शक्कोते स्तद्यदाभिवृत्रमशकडन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञा-
 यत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामक एक ऋत्विक् गायत्रशब्दाभि-
 धेयं साम शक्कर्य इति शब्दाभिधेयास्तु गायति, धातूनामनेकार्थत्वेन
 स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोस्तत्पद्मो गायत्रशब्दः । शक्करीशब्दस्तु
 शक्कोतिधातोस्तत्पद्मः । वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्कोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा
 व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाक्ये विज्ञायत इति । अथ तृतीयपादं विदुषोति,
 ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविदिति सर्वं वेदितुमर्ह-

तीति । अस्यार्थः ब्रह्मा नामैक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने
यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुष्ठां वदति, ब्रह्मब्रह्मः प्रणे-
य्यामीत्येवं सम्बोधितः सन् योऽं प्रणयेत्यनुजानाति, सच ब्रह्मा वेद-
त्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः, तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुष्ठातुं सति प्रमादे
समाधातुञ्च समर्थ इति तत्त्वं । तच्च सामर्थ्यच्छन्दोगा आमनन्ति,
एषएव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्त्तनी, तयोरन्यतरां मनसा संस्क-
रोति ब्रह्मा, वाचा होताध्वर्युरदगातान्यतरामिति, छत्स्वो यज्ञः
प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसन्धेयः, वाचा च वेदत्रयोक्तमन्वाः
पठनीयाः; तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाङ्मयं यज्ञमार्गं संस्कु-
र्वन्ति । ब्रह्मा त्वेकएव मनोरूपं यज्ञमार्गं छत्स्वमपि संस्करोति,
तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थपादं विवृणोति, यज्ञस्य मात्रां
विमिमीते, एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति । अस्या-
यमर्थः अध्वर्युर्नामक एव ऋत्विक् यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते
विशेषेण निष्पादयति; मीयते निर्मायत इति मात्रां स्वरूपं तन्नि-
ष्पादकत्वञ्चाध्वर्युर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्या
प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम सम्पादनीयं । अध्वरं
युनक्तीत्यवयवार्थः, अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति

एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युर्वेदस्य यागनिष्पादकद्योतकं निर्व्वचनं यास्को
दर्शयति, मन्त्रामननात् कृन्दांसि ह्यादनात्, स्तोमः स्तवनात्, यजुर्य-
जनादिति, एवं सति अध्वर्युसम्बन्धियजुर्वेदनिष्पन्नं यज्ञशरीरमुप-
जीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्य्यत इत्यु-
पजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं, तत ऊर्द्धं साम्नामृगाश्रित-
त्वादुभयोर्मध्ये प्रथममृगव्याख्यानं युक्तमित्युगवेद इदानीं व्याख्यायते ।
ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेषात् ऋग्वेदस्तथाहि कोऽयं
वेदो नाम नहि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति, नच तदुभयव्यतिरेकेण
किञ्चिदस्तु सिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां
मतं । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तत्त्व-
द्वयमिति चेन्न, मन्वादिसूतियवित्याप्तेः । समयसंज्ञासंज्ञिसङ्केतस-
मयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्त्रपि
सङ्गावात्, अपौरुषेयत्वे सतीतिविशेषणाददोष इतिचेत्, न, वेद-
स्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिनिर्मितत्वा-
भावादपौरुषेयत्वमितिचेत्, न, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः

परमेश्वरस्य शरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभाव-
मात्रेण पौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत्, न, जीवविशेषैरभिवाच्या-
दित्वैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः,
सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकात्वेन निर्माद्यत्वं
द्रष्टव्यं । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्, न, ईदृशो मन्त्र
ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोदयाप्यनिर्णीतत्वात्, तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य
लक्षणं, नापि तत्सङ्गावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि,
यजुर्वेदं, सामवेदमाधर्व्वक्षतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न,
तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसङ्गात्, न खलु निपुणो-
ऽपि स्वस्वन्धमारोपुं प्रभवेदिति । वेद एव विजातीनां निःश्रेयसकारः
पर इत्यादि स्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न, तस्याप्युक्तश्रुतिमूलकात्वेन
निराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययोग्यं, वेदविषया लोकप्रसिद्धिः
साव्यंजनीनापि नीलव्रभ इत्यादिवद्भ्रान्ता, तस्मात्तत्त्वप्रमाणरहि-
तस्य वेदस्य सङ्गावो नास्तीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते, मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं, अतएवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामे-
वाह, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयमिति, तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाद्विनिर्ण-
यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभि विवक्षितं,
तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्तु त
लोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसङ्गावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां
स्वप्नकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्नकाशत्वमविरुद्धं, तथा मनु-
ष्यादीनां स्वस्वन्धारोहासम्भवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपाद-
कत्ववत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएव सम्प्रदायविदो ऽकुण्ठिता-
शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति, चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं स्रष्टुं शक्य-
हितं विप्रलक्षितमित्येवं विजातीयकमर्थं शक्तौत्ववगमयितुमिति; तथा
सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेः प्रामाण्यं दुर्व्वारं,
तस्मात्तत्त्वप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोपुं शक्यत
इति स्थितं । नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थस्तथापि वासौ
व्याख्येय * इति, अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । नहि वेदः प्रमाणं तत्त्वज्ञ-
ानस्य तत्र दुःसम्पादत्वात्, तथाहि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति
केचित्तत्त्वप्रमाणजः । अपरे तु नक्षिगतार्थगतं प्रमाणमित्याचक्षते । नचै-

* व्याख्यानमर्हतीतिपाठः । (का ५) ।

तदुभयं वेदे सम्भवति, मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः
 केचिदबोधकाः, अम्यक्सात इन्द्रच्छिरित्वेको मन्त्रः । यादृशिनध-
 यितमपस्याविददित्वन्यः । प्रह्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः । आथा-
 न्तमन्यस्तूपुलप्रभुर्मेत्यादय उदाहार्याः । नह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
 ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति, तदा तत्साम्यत्वं तदीयसाधनत्वञ्च
 दुरापेतं, अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति मन्त्रस्य बाधकत्वेऽपि,
 स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत् * सन्देहबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं ।
 ओषधे त्रायस्त्रैनमिति मन्त्रो दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति
 क्षुरविषयः । प्रह्णोत ग्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां
 दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् सम्बोधनं श्रूयते । ततो हौ चन्द्रमसा-
 वितिवाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव रुद्रो न द्विती-
 योऽवतस्थे, सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्नामित्यनयोस्तु
 मन्त्रयोर्यावज्जीवमहं मैत्रीतिवाक्यवद्वाघातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
 अप्य उन्दन्विति मन्त्रो यजमानस्य क्षीरकाले जलेन शिरसः क्षोदनं
 * श्रूयते । शुभिके शिर आरोह्य शोभयन्ती मुखं ममेति मन्त्रेण विवाहकाले
 मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वाः शिरस्यवस्थानं
 ब्रूते, तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगन्तृत्वं
 नास्ति, तस्मान्मन्त्रभागो न प्रमाणः । अत्रोच्यते, अम्यगादिमन्त्राणामर्थो
 यास्त्रेण निरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः, तत्परिचयरहितानामनवबोधो न
 मन्त्राणां दोषमावहति । अतएवात्रलोकन्यायमुदाहरन्ति, नैध स्थाणो-
 रपराधो † येनैनमन्यः पश्यति, पुरुषापराधः सम्भवतीति । अधःस्विदा-
 सीदित्यादिमन्त्रश्च न सन्देहप्रबोधनाय प्रवृत्तः किन्तु हि जगत्कारणस्य
 परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चितमेव प्रवृत्तः, तदर्थमेव हि गुरुशस्त्रसम्भदा-
 यरहितैर्दुर्बोधकत्वमधःस्विदित्यनयावचोभङ्गोपन्यस्यति । स एवाभिप्राय
 उपरितनेषु को अद्वा वेदेत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः, ओषधादिमन्त्रेष्वपि
 चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते । ताश्च देवता
 भगवता वादरायणेन अभिमनियपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एक-
 स्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्त्रीकारान्नास्ति परस्परव्याघातः ।
 जलादिद्रव्येण शिरःक्षोदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रह-

* सन्दिग्धार्थ इति कां-सं-प-पाठः । † यदेनमन्यः इति कां-सं-पाठः ।

* ब्रूते इति कां-सं-पाठः ।

स्याप्रसिद्धत्वात्तद्बोधकत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं, ततो लक्षणसम्भवादस्ति मन्त्रभागस्य ग्रामाण्यं । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति, तदर्थशास्त्रादिति । यस्यार्थस्याभिधाने समर्था मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते, तथाहि उक्तप्रथमेतिमन्त्रेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते, पुरोडाशः प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते, तथा सति मन्त्रश्चैव प्रतीतत्वात् तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात्, मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वन्ति । ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टप्रयोजनं परिकल्पेत, अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्यते, तस्माद्ब्राह्मणस्यानुपयुक्तत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्य, उत्तरं सूत्रयति, वाक्यनियमादिति । अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुदित्वेवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते, अर्थप्रत्यायनम् मूर्द्धाभिरित्येवं श्रुतक्रमपाठेऽपि भवत्येव, तस्मान्नियतपाठक्रम साफल्ययोच्चारणमेव प्रयोजनं । ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति, बुद्धशास्त्रादिति । अग्नीदग्नीन् प्रजयेति प्रथममन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते, तच्चाग्निप्रभिविहरणाद्याग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं, तस्यच बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं, नहि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रति * भवति । ननु बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणं ग्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति, अविद्यमानवचनादिति । चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः द्वे शीर्षे, सप्तहस्तासोऽस्य, त्रिधावज्जो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेशेतिमन्त्र आम्नायते, न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिद्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्यते । नन्वीदृशी काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति, अचेतनेऽर्थबन्धनादिति । ओषधे त्रायस्त्रेण, शृङ्गोत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितं रक्ष्यन्नाव-जाद्यर्थं बध्नाति, सचायुक्तः । मन्त्रभिमानिष्यपदेश इति वैयासकिशास्त्रे सूचितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनादेवता अत्र विवक्षिता इत्या-

* प्रतिमंचति इति का.पं.पाठः ।

शङ्ख दोषान्तरं सूत्रयति अर्थविप्रतिषेधादिति । अदितिर्दोषादितिर-
न्तरीक्षमिति मन्त्र आम्नायते, यदेव दौस्तदेवान्तरीक्षमित्यमर्था विप्र-
तिषिद्धः । एकएव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हृत्यं । ननु त्वमेव माताच पिता त्वमेव इत्यादिवदन्तरीक्षादिरूपत्वे
नादितिः स्तूयते ।

एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्भुजमूर्तिस्त्रीकारोऽस्तु, ततो नार्थ-
विप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति, स्वाध्यायवदवचनादिति ।
पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति, तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-
यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमन्त्रमधीते नच तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति,
प्रति मुसलप्रहारं तस्य मन्त्रस्याप्यथमानत्वादक्षरग्रहणायव तं मन्त्रं
अन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमन्त्रो
यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते, तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ।
ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति, पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा, कर्मणि
त्वध्यर्थोऽर्थविवक्षा विद्यते, बोधश्च सम्भवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्र-
यति, अविज्ञेयादिति । केषाञ्चिन्मन्त्राणामर्थं ज्ञातुं न शक्यते, तद्यथा
अम्यक्सात इन्द्रच्छिरस्मै इत्येको मन्त्रः । शृगवेव जर्भरी तुर्परीतु-
इत्यप्येको मन्त्रः ।

नन्वोदृशमन्त्रार्थबोधाय निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य
दोषान्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति । किन्ते ह्यगन्ति
कीकटेष्विति मन्त्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं
नाम नगरं, प्रमगन्दो नाम राज्ञेत्येते, अर्था अनित्या आम्नाताः । तथाच
सति प्राक् प्रमगन्दान्नायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते, तदेवमेतैस्तदर्थ-
शास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति, * किन्तूच्चार-
णार्थत्वाददृष्टार्थ एवेति पूर्वपक्षः ।

तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति, अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । तुशब्देन
मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति, क्रियाकारकसम्बन्धेन प्रतीय-
मानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः, तथास्ति यथा लोकेऽर्थप्रत्या-
यनायैव वाक्यमुच्चार्यते, तथा वैदिके यागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं, मन्त्रेण
प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते नत्वप्रकाशितः, तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्यार्थ-
प्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ।

नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य, त्रैलुभेन त्वा हृन्दसाददुरिति मन्त्र
 आस्तातः, तेनैव मन्त्रेण प्रतीते अभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे ताक्षतुर्भिर-
 भिमादत्त इति विधीयते, तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्कोत्तरं
 सूत्रयति, गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति । मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे
 यत्पुनः श्रवणं, तदेतत्तुःसङ्ख्यानक्षत्रगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते,
 एतस्य विधानस्याभावे चतुर्थो मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन मन्त्रेणाभि-
 रादीयते । नन्विमामष्टङ्गश्रुतामृतस्येत्यत्राभिधानीमादत्ते इत्यत्र मन्त्र-
 सामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रश्नादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्ता-
 यते, तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परिसङ्ग्रेति । गर्हभा-
 भिधानो नादत्त इति निषेधः परिसङ्गा तदर्धमिदं ब्राह्मणवाक्यं । ननु
 परिसङ्गायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः, आदत्त इति रश्नादानलक्ष्यं स्वार्थं
 जज्ञात्, निषेधलक्ष्य एव परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत, रश्नात्वसामा-
 न्येनच प्राप्तं गर्हभरश्नायामादानं बाध्येत इति त्रयो दोषाः, मैवं, गर्ह-
 भरश्नाया अप्राप्तत्वात् । तथाहि त्वत्पक्षे प्रकरणापाठान्यथानुप-
 पन्ना मन्त्रेणादानेऽनादानं कुर्यादिति वाक्यं प्रकल्प्यते, तेनच वाक्येन
 मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सति, पश्चात् किम्विषयकमादानमिति विव-
 क्षायां लिङ्गादश्रुतामात्रस्यादानमुपेत्य गर्हभरश्नायाः प्राप्तिर्वत्ताया,
 साच न लभ्यते * इत्यत्राभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः
 सम्बन्धे सति लिङ्गादश्रुतामात्रप्राप्तमादानमत्राभिधानीमिति श्रुत्या
 विशेषो व्यवस्थाप्यते, ततो मन्त्रस्य निराकाङ्क्षात्वात् गर्हभरश्नाया अप्रा-
 प्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः, अतएव निषेधार्थो न कल्प्यते, विध्यर्थश्च न
 त्यज्यते, तत्र कुतो †ऽत्रदोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्हभरश्नाया
 निवारणमभिप्रेत्य परिसङ्ग्रेति सूत्रितं । ननु उच्यते प्रथमेति, प्रथय-
 तीति, ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, व्यर्थवा-
 दो वेति । वा शब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्यत्रार्थवादः, यच्चपतिमेव
 तत्प्रथयतीति, तेनार्थवादेन सम्बन्धाय ब्राह्मणे विधिः पश्यते । ननु
 प्रथयतीत्यनेनैव शब्देन प्रथनमनूद्य, यच्चपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन ‡
 सम्बन्धव्यन्तदेव प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, मन्त्राभि-
 धानादिति । अर्थाः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथसेत्येवमभिधत्ते, तस्मा-

* मं, कां पुस्तकेनित्यमत्ररतिपाठः । † अत्रेतिपाठः उक्तपुस्तकेनास्ति ।
 ‡ जोतचं कां च ।

दभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं, यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स का-
 रयत्येव, तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निमुर्द्धा *
 इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मन्त्र इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, अवि-
 रुद्धं परमिति । परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मात्पक्षेऽप्यविरुद्धं, नहि वयं
 पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः, किन्तुर्हि मन्त्रोच्चारणेन जायमान-
 मर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः । ननु
 प्रोक्षणी रासादयेति मन्त्रो बुद्धमेवार्थमभिप्रायति, तदयुक्तं, सोपान-
 त्कस्योपानदन्तरासम्भवादित्युक्तमिति चेत्, तस्य परिहारान्तरं सूत्र-
 यति, सम्प्रेषकर्मणो गर्हानुपलभ्यः संस्कारत्वादिति । सम्प्रेषकर्मणो
 गर्हात्तदुक्तदोषो नोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति
 नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् । यच्चोक्तं चत्वारि षडङ्गेति
 मन्त्रोऽसङ्गतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति, अभिधानेऽर्थ-
 वाद इति । असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या,
 तद्यथा चत्वारो होत्रध्वर्युद्रात्रवृक्षाणोऽस्यकर्मणः षडङ्गाणि, प्रातः
 सवनादयस्त्रयः पादाः, पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे, गायत्र्यादीनि सप्त
 कृन्दांसि हस्ताः, ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रिधाबन्धनं, कामान् वर्ध-
 तोति वृषभः, रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिष्व्यान् पुनः पुनः करोति,
 महोदेवः सोऽयं प्रोढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति, लोकेऽप्येवं
 गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्तनी, हंसदन्तावलीकाश्रवस्त्रा, शैवाल-
 केशिनीत्येवं नद्याः स्तुयमानत्वात् । एवमेषधे चायस्व, षड्योत
 यावाण इत्याद्यचेतनसम्बन्धनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि, यस्मिन्
 वपने षोडशरपि चायते, तत्र वपनकर्त्ता चायत इति किं वक्तव्यं,
 तथा यावाणोऽपि प्रातरनुवाकं षडण्वन्ति, किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा
 इत्यामन्त्रणाभिप्रायः । योऽप्यदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्रति-
 धेध उक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति, गुणादप्रतिधेधः स्यादिति । यथा त्वमेव
 पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत्, एवमेकरुद्रदै-
 वत्येककर्मण्येको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः । यदप्युक्तं
 स्वाध्यायमधीयानो मायवकः पृथिव्याया अवघातं करोतीति, न प्रका-
 शयितुमिच्छतीति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्यावचनमसंयोगादिति ।
 वेदविद्यायश्चकालेऽर्थस्य यद्वचनं तद्यज्ञसंयोगादुपपद्यते, नहि

* केवलं क्रमादिभि उक्तम् ।

पूर्विकाया अवघातो यच्चसंयुक्तः, नापि मातृवको यच्चमनुतिष्ठति,
 अतो यच्चानुपकारात् न तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तं अन्यक्सातइन्द्र.
 इत्येव जर्भरी तुर्फरीतु इत्यादौ, अर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वाम्नाख्येवार्थ
 इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, सतः परमविज्ञानमिति । विद्यमान
 एवार्थः प्रमादाजस्यादिभिर् न ज्ञायते तेषां निगमनिबल्लव्याकरखव-
 शेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा जर्भरी तुर्फरीतु इत्ये-
 वमादीन्यन्विनोरभिधानानि, तेषु हि द्विवचनान्तत्वं ज्ञायते, अन्विन-
 खेदं सूक्तं, अन्विनौ काममप्रा इति दर्शनात्, एतदेवाभिप्रेत्य निब-
 ल्लकारो व्याचष्टे, जर्भरी भर्तारावित्वर्थः, तुर्फरी हन्तारावित्वर्थः,
 इत्येवमन्यक्सात इत्यादावप्युक्तेयं । यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगा-
 न्नमन्त्यानादित्वं न स्यादिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, उक्तानित्यसंयोग
 इति । प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः
 परिहृतः । तथाहि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पारुषेयत्वं वक्तुं, काठक-
 काणापकमित्यादिपुरुषसम्बन्धाभिधानं हेतुं कृतवानित्यदर्शनाच्चेति हेतु-
 न्तरं सूत्रितं । तस्यायमर्थः ववरः प्रावाहखिरकामयतेत्यनित्यानां ववरा-
 दीनामर्थानां दर्शनात्, ततः पूर्वमसत्त्वात्तौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं
 सूत्रितं, परं श्रुतसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत् काठकादिस-
 माख्यातं तत्प्रवचननिमित्तं । यत् परं ववराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसा-
 मान्यमात्रं । ननु तत्राभिप्रेतो ववराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः किन्तु
 ववर इति शब्दानुवृत्तिः, तथा सति ववर इति शब्दं कुर्वन् वायुरभि-
 धीयते, सच प्रावाहखिः प्रकर्षेण वह्नशीलः, एवमन्यत्रापि ऊहनीयं ।
 तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासम्भवात् विवक्षितार्थामन्ताः सार्थप्रकाश-
 नायैव प्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत
 इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । नन्वेतदुपोदककं किञ्चिच्छैतं लिङ्गं पश्याम
 इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति । आप्तेय्याभीष्ट
 मपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाप्तेषी,
 तथाभीष्टस्यानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अप्ते-
 नयेत्यनयापतिष्ठेतेति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा यस्या-
 मृच्यभिः प्राधान्येन प्रतिपद्यते, तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति,
 तथा सति आप्तेय्येति देवतावाचितद्विज्ञाननिर्देश उपपद्यते, तस्मादय-
 मुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति, अतो विवक्षार्थत्वादर्थ-
 प्रत्यावर्णार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणं । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गा-

न्तरं सूत्रयति, ऊह इति । प्रकृतान्नातस्य मन्त्रस्य विद्यतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपणपाठ ऊहः । तद्यथा अन्वेन माता मन्वतामनुपितानुभाताइति प्रकृतेः पशुविषयो मन्त्रपाठः, तस्य च मन्त्रस्य विद्यतौ पशुद्वये सति अन्वेनौ माता मन्वतामित्यूहः । पशुवज्जले सति अन्वेतान् माता मन्वतामित्यूहः कर्त्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते, न माता वर्द्धते न पितेति, तत्रेदं चिन्तनीयं, किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्त्रिच्छब्दवृद्धिरिति, एकवचनान्तस्य मातृशब्दस्य, मातरावितिद्विवचनान्तत्वेन वा, मातर इति बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः, न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं शक्यते, बाल्यकौमार्यौवनादिवयानुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्, अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपिब्रह्मशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्येनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणो वृद्धिसूचिता भवति, तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत्, तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं, पशुवज्जले बहुवचनञ्च कथमुच्यते, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः । तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति, विधिशब्दाच्चेति । मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । सचैवमास्त्रायते, शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीवत्वमेवैतदाहति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकं, अवशिष्टन्तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायते, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्तार्थप्रकाशनायैवाचारयितव्याः । तत्र संयज्ञेऽप्येकौ, मन्त्रा उरुप्रथस्तेति किमदृष्टैकहेतवः । यागेऽप्युत्तमपुरोडाशप्रथनादेस्व भासकाः । ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्भानस्य

दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः । नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं, ब्राह्मणभागस्य न तद्युज्यते । तथाहि द्विविधं ब्राह्मणं, विधिरर्थवादश्चेति । तथा-
 चापस्तम्बः कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति । विधिरपि द्विविधः, अथप्रवृत्तिप्रवर्त्तकोऽज्ञातज्ञापकश्चेति । आग्न्यावैष्णवं पुरोडाशं निर्व्वर्पति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयोऽप्रवृत्तिप्रवर्त्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकाण्डगतानां जर्त्तिजयवाग्वावा जुष्टयादगवीधुकयवाग्वावेत्यादि विधीनां नास्ति प्रामाण्यं, प्रवृत्त्ययोग्य-
 त्वविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात्, अयोग्यत्वञ्च वाक्यशेषे समास्रातं, अनाज्जतिर्वै जर्त्तिजाश्च गोवीधुकाश्चेति, तत्र ध्यारण्यति-

लानामारण्यगोधूमानाञ्चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं, तस्माद्वाधितो जर्त्तिना-
दिविधिरप्रमाणं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तदनादत्तं,
तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैत-
रेयब्राह्मणे अनुदितहोमं बद्ध्वा निन्दित्वा, तस्मादुदिते होतव्य-
मित्यसन्नभिगदितं । तैत्तिरीयास्तु तथैवामनन्ति, यदनुदिते सूर्ये
प्रातर्जुह्यादुभयमेवाग्नेयं स्यात्, उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति, पुनरपि
तत्रच, उदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते प्रातर्जुह्यात्, तं यथा-
तितये ऽहुतायासूर्यायावसपायाह्वयं हरन्ति तादृगेव तदिति ।
तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिः, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्ठोमादिष्वपि अनुष्ठानानन्तरमेव
स्नानादिफलं नोपलभ्यते, नहि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलम्भोऽस्ति,
तस्मात् कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसम्पाद्यं । अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधि-
ष्वपि परस्परविरोधान्नान्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय-
आसीदित्येतरेयिन आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीदिति तैत्तिरीयाः,
सोऽयं विरोधः, तस्माद्देदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अस्तेव जर्त्तिनादिविधेरप्रामाण्यं, तदर्थस्यानुष्ठेयत्वात्, अनुष्ठेय-
त्वं उपरितने अजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते, तत्प्रशंसार्थ-
मत्र जर्त्तिनादिकमनूद्य निन्द्यते, यथा गवामश्वानां प्रशंसार्थ-
मपश्ये वाऽन्ये गोम्योऽन्येभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं
निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्हि अजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति, तथा
जर्त्तिनादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखान्तरे भवेत् इति चेत्,
भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति, यथा
गृहस्याश्रमे निषिद्धमपि पराश्रमभोजनं आश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तद्वत्,
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन
व्यवस्थापनीयौ, यथा मन्त्रेषु पाठभेदः, शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात् ।
तैत्तिरीयाः वायवस्योपायवस्येति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु उ-
पायवस्येत्येतं भागं नामनन्ति, प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनू-
द्य निराकृतः । तथा सूक्तयाकमन्त्रे शाखान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं
तैत्तिरीया आमनन्ति, यद्ब्रूयात् सूपावसानाः सध्यवसानाश्चेति, प्रमा-
युक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं, सूपचरणा च स्वधीचरणा चेति
एवं ब्रूयादिति पाठान्तरोपदेशः, तत्रानुष्ठादपुरुषभेदेन व्यवस्था,
तद्विधिषु ब्रह्मणं, षोडशिन्यह्नादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसादन्तस्त्येव

तवैव शोभते, पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमे पादे षोडशिनो
यङ्गाययङ्गविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
कान्तारभाविफलसिद्धार्थमपूर्वं निर्णीतं, तदुत्तरमीमांसायां प्रथ-
माध्यायस्य चतुर्थे पादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टे-
रित्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुते विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादारम्भाधिकरणे त्वसद्वापदेशेनेति चेत्, न,
धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे, तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न
शून्यपरत्वं किन्त्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं, तथा जैमिनिश्रौतना
सूत्रे विधिवाक्यं धर्मं प्रामाण्यमिति प्रतिज्ञाय, श्रौतपत्तिकसूत्रे तत्
प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदान्तानां
ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय, तत् सभन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास ।
तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्यैवम्बिधन्यायो दुष्परिहरः, अतो
विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं । अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता
प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास, तत् सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते, तत्र पूर्व-
पक्षं सूत्रयति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्य
मुच्यत इति । आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रिया-
प्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विचक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा
एवमाप्तावन्ते, सोऽरोदोद्यदरोदी तद्गुद्रस्य रुद्रत्वं, स आत्मनोव-
पामुदखिदत्, देवावेदेवयजनमध्यवसायदिशो न प्राजानन्निति, यस्मा-
दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्य-
मनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेण नित्यत्वं * नास्ति तथापि धर्मा-
वबोधकक्षेत्रस्य नित्यकार्यस्याभावात्, अनित्यैः काव्यानापैः समानत्वा-
दप्रामाण्यमित्यर्थः । ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मं प्रामाण्या-
भावेऽपि स्वार्थं प्रामाण्यमस्तु, तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितु-
मशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अन्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानान्तरविरोधदर्श-
नादप्रामाण्ये सति, तदृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्य-
भिप्रेत्य सूत्रयति, शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति । शास्त्रविरोधा, दृष्टविरोधः
शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधाऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथाहि स्तेनं मना
वृतवादिनी वागित्यत्र, श्रूयमाणं मानसं चैर्थ्यं, वाचिकं अदृष्टवचनञ्च
प्रतिषेधशास्त्रेण निषिद्धं तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवाददृशं नाचिंस्तस्माद-

* नास्तित्यं पाठो नास्ति सं. कां

चिरेवाग्नेर्ज्ञं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः, तथा न चैतद्दिग्गो वयं
 ब्राह्मणाः स्मोऽनाक्षया वा, इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधः। को हि तद्देदपद्यमुष्णि-
 क्ताकेऽस्ति वा न वेतीत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादि
 शास्त्रे ह्यामुष्णिकं फलं दृश्यते तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं।
 ननु सोरोदोदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् स्तेनं मन इत्यादीनाञ्च वि-
 रोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्या-
 दस्तु प्रामाण्यं, इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति, तथा फलाभावादिति। यथा
 मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं। तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते,
 तथाहि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति, दर्श-
 पौब्रमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते, आस्य प्रजायां वाजी जायते
 य एवं वेदेति, नच वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे। नन्वेहिक-
 फलवाक्यानां विसम्वादादप्रामाण्येऽपि, ह्यामुष्णिकफलवाक्यानामस्तु
 प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति, अन्यानर्थक्यादिति। एवं हि श्रूयते
 पूर्वाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानभिज-
 यति, तरति मृत्युं तरति पापानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते,
 य उच्येनमेवं वेदेति, तत्राग्न्याधियगतया पूर्वाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्य-
 प्रियोचादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थक्यानि स्युः, तथा निरुद्धपशुबन्धानु-
 छानेन सर्वलोकाभिजयने * उद्योतिष्ठोमादीनामानर्थक्यं, अध्ययनका-
 लीनेनैवाश्वमेधवेदेनेन ब्रह्महत्यादितरत्वात् तदनुष्ठानञ्च व्यर्थं स्यात्,
 तस्मादामुष्णिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं। ननु माभूत् फलवाक्यानां
 प्रामाण्यं, तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्या-
 शङ्क्योत्तरं सूत्रयति, अभागिप्रतिषेधादिति। न पृथिव्यामभिषेकस्थो
 गान्तरीक्षे न दिवीत्यत्रान्तरीक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति,
 तत्र चयनप्रसङ्गस्याभावान्माभूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं। चवरः प्रावा-
 हखिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनां विरोधानुपल-
 म्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगादिति।
 ववरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्
 कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत, किम्वज्जना सर्वथा
 नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यं। वायव्यं श्वेतमानभेतेत्यादिना विधिना
 सह प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तं सूत्रयति, विधिनात्वेक-

वाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । तु शब्देऽर्थवादानामप्रामाण्यं
वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठादेवता, इत्येवमादीनामर्थवादानां, वायव्यं
श्वेतमानभेदेत्वादिना विधिना सदैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं ।
नच विधिवाक्यस्यार्थवादनेरपेक्षेण पदान्वये सम्पूर्णं तत्रार्थवादानां
नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं, ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन्ताः ।
विधिना स्तुत्यर्थेनोपयुक्ताः स्युः, स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ।
नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् क्रिमिगेनैकवाक्यप्रया-
सेनेत्याशङ्क्य सूत्रयति, तुल्यञ्च सामादायिकमिति । अन्धध्यायवर्ज-
नादिनियमपुरःसरं गुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत्तत् सामादायिकं, तच्च
विधीनामर्थवादानां समानं, तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो
न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्या-
शङ्क्याह, अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोग-
भूतस्तस्मादुपपद्यत इति । तत्र वार्तिके तत् सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा
व्याख्यातं । तां प्राप्ताश्चानुपपत्तिमिति, स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरो-
धार्थानुपपत्तिरप्राप्ता, प्रयोगस्यानुक्तत्वात्, प्रयोगे हि स्तेयादीना-
मन्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते,
किन्तु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते, नच शब्दार्थः प्रयोगभूतस्तस्माच्छब्दार्थ-
वचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव । ननु स्तुत्य-
र्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं, तदसत्, वैयधिकरण्यात् । वेतसशाखया
अवकाभिश्चाभिं विकर्ष्यत्यापो वै शान्ता, इत्यत्र वेतसावके विधीयेते,
आपश्च स्तूयन्ते, इति वैयधिकरणमित्याशङ्क्याह, गुणवादस्त्विति ।
तु शब्दे वैयधिकरणं देयं वारयति, गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः, यथा
लोकैः काश्मीराभिजनो देवदत्तः काश्मीरदेशेऽपि स्तूयमानेषु स्तुतमा-
त्मानं मन्यते, एवमत्रापि, अद्भ्यो जाते वेतसावके, अशु स्तुतास्तुते
एव भवतः, शान्ताभ्योऽद्भ्यो जातत्वात्, वेतसावके स्वयमपि शान्ते
सत्तौ यजमानस्यानिष्टं श्रमयतः, इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभि-
प्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने ऽद्वे-
ऽपि रोदनप्रसङ्गात् वर्हिधि रजतं न देयमिति तन्निधेन विधेयेनाथं-
वादस्यैकवाक्यत्वात्, तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र
विवक्षितः, तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते ।
यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत्, तथापि यथाकृतीत्या विधेय-
स्तुतिः सम्पद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यं अजं

तूपरमालभेतेत्ययं विधिः प्रजापति वपोत्खेदेन स्तूयते, यस्मात् प्रजा-
पतिः स्ववपामप्युत्खिद्यामौ प्रहृत्य, ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमा-
लभ्य प्रजाः पशून्श्च लब्धवान्, तस्मात् प्रजादिसम्पादकोऽयं तूपरमिति
तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। आदित्यः प्रायणीयस्वरित्येष विधिः,
दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिङ्मोहः स्तूयते, यदि यमदितिर्देवता
दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं आपयति, तथा बह्विधकर्मसमुदाय-
रूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति, किमु बह्व्यमित्येव-
मदितिर्देवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। स्वकीयवपोत्खेदो,
देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्यभयमस्तु वा मा वा, सर्वथापि
स्तुतिपरत्वमप्युपगच्छतामस्माकं न किञ्चित् क्षीयते, * शिखिते वज्रते
बल्य गुडुर्चो अङ्गयापिनेत्यादावेव विद्यमानेनाप्यर्थेन लोकस्तुतिदर्श-
नात्। अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं, स्तेनं
मनोऽनृतवादिनी वागिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, रूपात् प्रायादिति।
हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णातीत्येवं विधं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते।
यथा लोके किम्विधा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां
स्तोतुमेवोदासीन्यमेषावपन्यस्यते, नतु पूज्यत्वमेषैवारयितुं, एवम-
त्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं, वाचामनृत-
वादिनीत्वस्योपन्यस्यते, तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः, यथा स्तेनाः
प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः, प्रायेण वागनृतं
वक्षतीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः, हस्तस्तु न प्रच्छन्नः, नाप्यनृतबहुलः, अतो
हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते। यद्यपि दृष्टविरोधाय धूम
एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्याद्युदाहृतं, तत्रोत्तरं सूत्रयति, दूरभूयस्त्वा-
दिति। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति, एतौ विधी स्तोतुं सोऽर्घवादः,
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते, तस्मात् सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः, यस्मा-
द्भावर्चिरेव दृश्यते, तस्मादग्निमन्त्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः, सूर्यमन्त्रश्च
दिवा, इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः, भूमाधिरोदर्शनोपन्यासस्तु दूर-
भूयस्त्वगुणनिमित्तः, भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं
दृश्यन्ते, किन्तु दृग्गसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव, तद्वदत्रापि, यदा-
प्यन्यद्दृष्टविरोधायैवोदाहृतं, नचैतद्दिशो वयं ब्राह्मणा वा सोऽत्रा-

क्षणावेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, सत्यपराधात् कर्तृश्च पुनर्दर्शनादिति ।
 प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयात्, देवाः पितर इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः ।
 यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत्, तदा-
 नोमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । नचैतद्विद्वा
 इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते, यत्र स्त्रियोऽपराधो
 भवति, तत्र कर्तृरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते, अतः पत्युपप-
 त्योरुभयोः पुनर्दर्शनात् स्वीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं, अनेनाभि-
 प्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः, नहि तत्र दृश्यमानं स्वब्रा-
 ह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्वा इत्युपन्यस्तं, यदपि शास्त्रीयदर्शनविरो-
 धायादाहृतं, को हि तद्देद यदमुष्मिंल्लोकोऽस्ति वा न वेति, तत्रोत्तरं
 सूत्रयति, आकालिकेऽप्येति । दिक्ष्वती काशान् करोतीति प्राचीनवं-
 शस्य द्वारविधिः, तस्य श्रेष्ठोऽयं को हि तद्देदिति । धूमाद्युपद्रवपरि-
 हरणेन प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते, स्वर्गप्राप्तिरूपन्तु फलमाका-
 लिकं विप्रकृतकालीनं न त्विदानीन्तनमित्यर्थः, तस्येष्टा तस्य प्राप्तु-
 मिच्छा सा च, को हि तद्देत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं, यथा भाविका-
 लीनः पौत्त्रप्रपौत्तादिदृष्टान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्वत् स्वर्गप्राप्तिर्हि
 भाविनीति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः, धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वा-
 न्निश्चित इत्यभिप्रायः । यद्यप्यन्यदृष्टविरोधायादाहृतं शोभतेऽस्य
 मुखं य एवं वेदेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्याप्रशंसेति । सोऽयं गर्ग-
 जिरात्रविधेः श्रेष्ठः, तद्विषयकस्वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठान-
 मिति स्तूयते, यथा कस्यचित् कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति,
 एवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव लोकैरुदीक्ष्यते,
 अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यद्यप्यन्यदृष्टविरो-
 धायादाहृतं आस्य प्रजायां वाजो जायते य एवं वेदेति । सोऽपि
 वेदानुमन्त्रणविधेः श्रेष्ठः, अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योज-
 नीया, वेदितुः पुनः पिबतिश्च यथा स्वयमपि विद्वान् भवति, ततः
 प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति, तस्मादोदृष्टं गुणमभिप्रेत्य वाजो जायत इत्युक्तं
 यद्यप्यन्यानर्थक्यायादाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोतीति, तत्रो-
 त्तरं सूत्रयति, सर्व्वत्वमाधिकारिकमिति । पूर्णाहुतिं जुहुयादि-
 त्यस्य विधेः श्रेष्ठोऽयं, सर्व्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्त्यमाहुतिरिति

स्तूयते, यथा सर्व्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्व्वत्वं स्वयत्वागत-
 ब्राह्मणविषयं, एवं पूर्णाहुत्या कर्मसाङ्गत्वं यत्फलं तस्मिन्नधिकार-
 प्रस्तावे सम्भावितं तद्विषयमेव सर्व्वत्वं द्रष्टव्यं, पूर्णाहुतेरभावे सत्याधा-
 नरूपं कर्म्मार्हं विकलं भवति, तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः
 कामः, तस्मिन् समाहिते सत्याहवनीयाद्यभयोऽभिष्टोत्रादिकर्म्मसु
 योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः, तैश्च कर्म्मभित्ततत्फलं प्राप्यत इति
 कामान्तरं, ईदृशी सर्व्वकामावातिराज्यन्तरेष्वपि इति चेत्, विद्यतां
 नाम किन्नश्चिन्नं, न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिज्जानिरस्ति । ननु
 पूर्णाहुतेरङ्गभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु,
 त्रयसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवाद इति सूत्रेण
 निर्णीतत्वात् पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्म्मविधायकत्वात् सर्व्वलोकभजनयस्य
 मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्व्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, फलस्य कर्म्म-
 निष्पत्तेः, तेषां लोकवत् परिमाणातः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
 पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकभजनयरूपं फलं पशुबन्धकर्म्मणा
 निष्पद्यते, तेषाञ्च पृथिव्यादीनां फलानां कर्म्मन्तरेण परिमाणाधिक्यं,
 सारवत्त्वं वा सम्पद्यते, ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं,
 लोकवदित्यत्रार्थे दृष्टान्तः, यथा लोके निष्कले खारीपरिमितग्रीहीन्
 विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति, यथा
 वा निष्कले वस्त्रमात्रं लभ्यते, निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं, यथा
 भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्म्मन्तरेण द्रष्टव्यं, ब्रह्महत्याया अपि
 मानस्यान्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं, कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति
 नास्त्यानर्थक्यं । योऽपि नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः,
 तथा ववरः प्रावाह्निरित्यनित्यसंयोग उदाहृतः, तत्रोभयत्रोत्तरं
 सूत्रवति, अन्यथोर्यथोक्तमिति । अन्यथोरनयोददाहरणयोरुत्तरं
 पूर्व्वोक्तमेव द्रष्टव्यं, अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपेऽर्थवादे हिरण्यं
 मिधाय चेतश्चित्तस्य विधेः शेषः, अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि-
 त्युक्तमेवोत्तरं, अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निन्दा नित्यानुवादोऽस्तु,
 तेनापि विधिः स्तोतुं * न शक्यते, नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः
 द्योपिपृष्ठेन, पशुविशेषस्य स्तुतत्वात् । ववरः प्रावाह्निरङ्गमयते
 तत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो * न विवक्षितः,

किन्तु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वह्नशीलो वायुर्वह्नारदशायां
 नित्य एवार्थो विवक्षितः, इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्राप्तं,
 तस्मात् सम्भावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं,
 तत्र सङ्गच्छोक्ताः, वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता, न विधेये-
 ऽस्ति धर्मं किं किं वासौ तत्र विद्यते । विध्यर्थवादशब्दानां मिथो-
 पेक्षापरिहृतात्, नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः । विध्य-
 र्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यं पुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यतस्तस्माद्वादानां
 धर्ममानतेति । तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागा-
 नामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानान्तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वङ्गीका-
 रात् कृत्वस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं । नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेय-
 त्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात्, पौरुषेयत्वञ्च प्रथमपादे
 पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास, वेदाश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति ।
 एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते, कालिदासादिभिर्निर्मि-
 तानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थस्वकारः, ते ह्यत्र दृष्टान्ततया
 समुचीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनाः, तथा वेदा अपि । ननु
 वेदा अनादयः, अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते, वैयासिकं
 भारतं, वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासा-
 दय आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं, तत्तद्देदशाखा-
 कर्तृत्वेन काठकादिना समाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः, नतु नित्याना-
 मेव सतां वेदानामुपाध्यायवत् सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमा-
 ख्यास्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति, अनित्यदर्शनाच्चेति । अनित्या
 जननमरणवन्तो ववरादयो वेदार्थे श्रूयन्ते, ववरः प्रावाहशि-
 कामयत । कुसुरुविन्दौ ह्यलकिरकामयतेति, तथा सति ववरादिभ्यः
 पूर्वमभावाद नित्या वेदाः, विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्,
 कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थस्वकारः, सिद्धान्तं सूत्र-
 यति, उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वमिति । तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वार-
 यति, शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राची-
 नैरेव सूत्रैरुक्तं, औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । अस्मिन्
 सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभय
 सम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकर-
 णाभ्यामुपपादितत्वात्, का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्या
 शङ्क्य, सम्प्रदायप्रवर्तनात् सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति, आख्या

यप्रवचनादिति । अन्वयमाख्यायिकाया गतिः, ततः परं ववराद्य-
नित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परं
श्रुतसामान्यमात्रमिति । यत्परं ववरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव,
ननु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्वनियुक्तस्य प्रवचनसंभा-
वस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते, वनस्पतयः
मन्त्रमामत, सर्पाः सन्त्रमासतेति, तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात् सर्पा-
माश्चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न * तदनुष्ठानं सम्भवति, अतो जर-
द्गवो गायति, मद्रकाञ्चोत्थाद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात् केनचित् कृतो
वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, कृते चाविनियोगः स्यात् कर्मणः सम-
त्वादिति । यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत, तदानीं
कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्,
साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, श्रूयते तु विनियोगः
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, न चैतदुक्तवाक्यसदृशं, लौकिका-
नित्यविधिवाक्यवत्, भाव्यकरण, इतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिर्गौरेपेताया
भावनाया अवगमात्, लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ, किं
केन कथमित्याकाङ्क्षायां ढतिमुद्दिश्यैदनेन द्रव्येण शाकसूपदिपरिवेषण-
प्रकारेणेति यथोच्यते, ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन
द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोक्तप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति,
वनस्पत्यादिसन्त्रवाक्यमपि न तत्सदृशं, तस्य सन्त्रकर्मणो ज्योतिष्टोमा-
दिना समत्वात् । यत् परोहि शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायविद आहुः,
ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं, वनस्पत्यादि-
सन्त्रवाक्यस्यार्थवादत्वात् प्रश्नं सायां तात्पर्यं, सा चाविद्यमानेनापि
कर्तुं शक्यते, अचेतना अविद्वांसोऽपि सन्त्रमनुष्ठितवन्तः तत् किं पुन-
श्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा, इति सन्त्रस्तुतिश्चकार, पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्य-
त्वहेतोः कर्तृनुपलम्भेन पराहतिं समुच्चिनेति, तस्मान्नास्ति वेदस्य
पौरुषेयत्वं । अत्रैतौ सङ्गह्येकौ, पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्
पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समा-
ख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वन्तु पराहृतं । तत्कर्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौ-
रुषेयता । ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं,
शास्त्रयोगित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति

सूत्रार्थः, वाङ्, नहि तावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभा-
वात् । इदं प्रमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नि-
त्यत्वं वादरायणेनैव वेदनित्यताधिकरणे सूचितं, अतएव च नित्यत्व-
मिति । श्रुतिः स्मृतिश्चात्र भवतः, वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः, अना-
दिनिधना नित्या वागत्सृष्ट्या स्वप्नुवेति स्मृतिः, तस्मात् कर्तृत्वदोष-
शङ्काया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ।
ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य प्रामाण्यं न युक्तं, तयोः स्वरूपस्य
निर्णयमशक्यत्वात्, मैवं, द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमयो-
रधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति, अहे बुध्नियमन्त्रं
म इति मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अस्ति, वास्य नाख्येतदव्याख्यादेरवार-
णात् नाख्येतित्याप्तेरख्येतदव्याख्यादेरवारणात्, अत्र याज्ञिकानां
समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयु-
ज्जते । आधान इदमाधायते, अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति, तत्र
मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अथाख्येतित्याप्तोर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहि-
तार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यस्य
मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः ।
एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादि लक्षणानां पर-
स्परमव्याप्तिरिति चेत्, मैवं, याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् ।
तत्र समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरुप्रथ
खेत्पादयोऽनुष्ठानस्मारकाः, अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इधेत्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अथ आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः ।
अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैधरूपाः । अधःखिदासीदुपरिखिदासी-
दित्यादयो विचाररूपाः । अम्बे अम्बाल्यम्बिकेनमानयति कश्चनेत्यादयः
परिदेवनरूपाः । एष्मामि त्वा परमन्तं एधिव्या, इत्यादयः प्रथरूपाः ।
वेदिमाहुः परमन्तं एधिव्या, इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं ।
इदं प्रमपौरुषेयविजातीयेषु समाख्यानमन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मा,
ऽस्ति यस्य लक्षणमुच्यते, लक्षणस्योपयोगः पूर्वोक्तार्थे दर्शितः । ऋष-
योऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति एथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं
यान्ति विपश्चित इति, तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं
लक्षणं अष्टमाधिकरणमारचयति, नाख्येतद्ब्राह्मणेत्वत्र लक्षणं विद्यते
ऽथवा, नाश्रियन्त वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः । मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति
दो भागौ तेन मन्त्रता, अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्ब्रह्मब्राह्मणलक्षणं चातु-

मस्येष्टिदमाधायते एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषीति, तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतो वेदभागानामित्यतानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्य-
 भागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतित्याहोः शोधयितुमशक्यत्वात्, पूर्वोक्त
 मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि कानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं सङ्गृहीतानि
 हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयोविधिः । परक्रिया पुरा कल्पो
 व्यवधारणकल्पनेति । लक्ष्यमग्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भो दधित्व-
 मिति निर्वचनं । अमेधा वै माघा इति निन्दा । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
 इति प्रशंसा । तद्यच्चिकित्स जुह्वानीश्माहौषाश्मिति संशयः ।
 यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति विधिः । माघानेव मद्यं पचतीति
 परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरितिपुराकल्पः । यावतोऽन्धान्
 प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वायव्यांस्तुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधार-
 णकल्पना । एवमन्यदण्डाहार्यं । नच हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मण-
 मिति लक्षणं, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गात्, इन्द्रो वा मुशन्तिहीति-
 हेतुः । उदानिषुर्महीरिति, तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं । मोघ-
 मग्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा । अधिर्मुञ्जादिव इति प्रशंसा ।
 अधः खिदासीदुपरिखिदासीदिति संशयः । वसन्ताय कपिप्लुनाना-
 लभेतेति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञ-
 मयजन्त देवा इति पुराकल्पः । * इतिकरणवज्जलं ब्राह्मण-
 मितिचेत्, न, इत्यददा इत्ययजथा इत्यपठ इति ब्राह्मणो गाय-
 दित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गायत्ये मन्त्रेऽतित्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्ये-
 नोपनिबद्धं ब्राह्मणमितिचेत्, न, राजा चिद्यम्भगम्भक्षीत्याह,
 यो मायासं यातुधानेत्याह, १ये या वक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयो-
 र्मन्त्रयोरतित्याप्तेः, आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमितिचेन्न, यमयमीसं-
 वादसूक्तादावतित्याप्तेः, तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति ब्रूमः,
 मन्त्रब्राह्मणरूपौ इवेव वेदभागवित्यङ्गीकारात्, मन्त्रलक्षणस्य पूर्व-
 मभिहितत्वात्, अवशिष्टवेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति ।
 तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या श्रेष्ठे
 ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति
 समाख्या सम्प्रदायविद्विष्यवज्जीयते, मन्त्रानधीमह इति । मन्त्रव्यति-

* अत्रविशेषावधारणकल्पनाया विवरणं कर्तुंमुचितं । किन्तु आदर्शे तदभा-
 वात् सिद्धितं पुनःकल्पयेवमभावः ।

रिक्ते भागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते, यद्वाङ्मना-
नोतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति, मैव, विप्र-
परिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादोनां पृथग-
भिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं
वा अप्येनैव किञ्चिदासीन्नद्योराशिरित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य
स्वर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयन-
प्रकरणे समाम्नायते, इति मन्त्राः, कल्पोऽत ऊर्द्धं, यदि बलिं हरेदि-
त्यभिचयने यमगाथाभिः परिगायतीति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यति-
रिक्तभागाभावान्मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य च लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं
वेदस्य सुस्थितं । मन्त्रावान्तरविशेषश्च तस्मिन्नेव पादे इत्यमेव
विचारितः, ऋक्सामयजुषां लक्ष्म साङ्ख्यादिति शङ्कते । पादेऽस्यगीतिः
प्रस्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः । इदमाम्नायते, अहं बुधिय मन्त्रं मे गा-
पाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचः सामानि यजुंधीति । चीन्
वेदान् विदन्तीति त्रिवेदः, त्रिविदां सम्बन्धिनाऽध्यतारस्त्रयीविदः
ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाजस्तङ्गोपायेति योजना,
तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति कुतः, साङ्क-
र्यस्य दुष्परिहरत्वात्, अथापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पाठते मन्त्र
इति हि लक्षणं वक्तव्यं, तच्च सङ्कीर्णं, देवा वः सवितोऽतुनात्वच्छिन्नेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो
यजुषां मध्ये पठितः, न च तस्य यजुष्मन्ति तद्वाङ्मने सावित्यर्च्यत्वेन
व्यवहृतत्वात् । एतत्सामगायन्नान्त इति प्रतिज्ञाय, किञ्चित् साम-
यजुर्वेदेगीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि, प्राणं शंसितमसोति चीणि य-
जूधि सामवेदे समाम्नातानि, तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समाख्याताः तस्मान्नास्ति मन्त्रलक्षणमिति चेत् न,
पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चनचोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा
ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतवर्जितत्वेन प्रस्लिष्टपाठिता
मन्त्रा यजुंधीत्युक्ते न कापि सङ्करः । तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूच-
त्रयेण लक्षितं, तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या,

शेषे यजुः शब्द इति । इतमेव मन्त्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वेदाना-
 म्गवेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं सम्पन्नं । तेषाञ्च वेदानां
 सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथाच
 याज्ञवल्कः स्मरति, वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रम-
 मिति । एकवेदपक्षेऽपि पिब्यपितामहादिपरम्पराप्राप्तएववेदोऽध्येतव्यः,
 इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आस्तातः । तच्चाध्ययनं न
 काम्यं, किन्तु नित्यं ; अतएव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं, वेदाध्ययनं
 नित्यमन्यथयने पातादिपातित्यस्यैवमाज्ञायते, अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो
 वेदपवित्रं वा इतत्तत्तं योऽनुत्कृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके
 तदेवाभ्युक्ता, यस्मिन्नाज सखिविदं सखायं, न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति,
 यदीष्टमोत्यनकं शृणोति, नहि प्रवेदं सुकृतस्य पश्यामिति । तस्मात्
 स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-
 यत् पाणयतीति सखिविदेदः ; बह्वद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययन-
 मात्रेण सम्पादनं तत्पाणनं, तदप्याज्ञायते, यं यं क्रतुमधीते, तेन तेनाख्येष्टं
 भवत्यर्पेयोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्या-
 यफलं, तथापि यद्दुर्गार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासम्भवात् तदीय-
 फलमपि सम्पद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः * पुमानध्यय-
 नमकृत्वा परित्यजति, तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति, फले भाग्यं नास्तीति ।
 किमु वक्तव्यं सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपादकश्चेद-
 मनश्चार्थं परनिन्दानृतकलहहेतुकां लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः
 स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अतएवाज्ञायते नानुध्यायान् बह्वन्शब्दान्
 वाचो विग्लापनं हि तदिति ; यद्यप्यसौ काव्यनाटकादिकं शृणोति, तथा-
 पि न्यर्थकत्वेन तच्छ्रवणं, तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि,
 योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते अमं, स जीवन्नेव मृद्वत्वमायु
 गच्छति सान्वय इति, एवमन्यान्यपि बह्वनि वचनान्युदाहर्तव्यानि ।
 नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययने
 प्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, नाहं, । अतएव गुह्यमतानुसारिणः,
 आचार्यकर्तृकादध्यापनप्रवृत्तिं मानवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन
 नम्यादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु पक्षाणांस्वादयोऽध्ययनात् प्रागेव
 मन्त्रावन्मादिविधिज्ञानवत् पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं बर्णयन्ति ।

यद्यप्यध्यायनविधिप्रयुक्तिः, यदिवा स्वविधिप्रयुक्तिः, सर्वथाप्युपनीतै-
रुध्येतव्य एव वेदः, तस्य चाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरु-
षार्थानुशासने सूचितं। तानि सूत्राणि तद्वृत्तिक्षोदाहरणमः। अध्ययन-
स्यादृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति, अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वा-
दिति। दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनादिहितमध्ययनमदृ-
ष्टार्थमवगन्तव्यं। अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत् तत्राह, दृष्टकृत्या-
द्यतिदेशः स्वर्गकल्पनश्चेति। ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययने
ऽतिदिश्य तत्रत्यं दृष्टकृत्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं।
ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति, तैर्विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः कल्पनीयः। दृष्ट-
फलयोः संस्कारप्राप्तयोः सम्भवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह, अयुक्ते
संस्कारप्राप्ती इति। संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित् क्रतौ विनियोगादर्शनात्
प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः। स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिश्चेत्तुतया
पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विधनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमन्त्रवदध्ययनाङ्ग-
तया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह,
अन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति। अध्ययनविधायकन्तु वाक्यं स्वविहित-
ध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह, अध्ययनवाक्यमन-
न्याङ्गमिति। नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावा-
दुध्येतव्य इति कर्मवाची तद्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह, सक्तुवत्
करणपरिणाम इति। * सक्तुभिर्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्
सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मी-
भूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभि-
र्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः। एवमत्रापि कर्मभूतयोः संस्कार-
प्राप्तेरसम्भवात्, स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः।
इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कथ्यमिति सिद्धान्तयति, दृष्टे तु
नादृष्टमिति। किन्तु दृष्टफलमिति तदाह, दृष्टो प्राप्तसंस्काराविति।
अक्षरप्राप्तेः परम्पराया पुरुषार्थमाह, प्राम्यार्थबोध इति, जायत
इति शेषः। नच भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिधिव्यर्थमिति
शङ्कनीयं। अवघातादिवद्विद्यमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह, विधि-
नियत्या इति। यत्तुक्तं संस्कृतस्य विनियोगादर्शनात् संस्कार इति
तत्राह, संस्कारसिद्धिः कत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति। क्रतुविधयो

त्रि विषयावबोधमपेक्षमात्रान्तदवबोधे स्वाध्याये विनियुज्यन्ते, अध्य-
यनविधिश्च निमित्तपाठादित्याहत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गम-
यति, अत उभयोपादानात्तत्तिद्विः। ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः-
सच न स्वाध्यायगतः। तद्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रत्ययार्थभूताध्यय-
नोपरत्ताया * भावनाया अपूर्वाभिधानात्, ततः कथं स्वाध्यायस्य
संस्कृतत्वमिति, तत्राह, तथः कर्मवाच्यदृष्टवाचीति। तत्र तद्यप्रत्य-
यस्य कर्माभिधाधितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तद्यप्रत्ययार्थं प्रति-
त्ययार्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तद्यप्रत्ययो
वक्ति। अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरत्तत्वनियमादिति
भावः। यच्चोक्तमन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति, तदसत्, यतो मन्वाणां
स्वतन्त्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते, इदं तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं, तस्य
च स्वाध्यायगतान्तरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरक-
ल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं नतु प्रतिबन्धकमित्याह, स्वत-
न्त्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबन्धत इति। सक्तुन्यायेन कर्मकारक-
प्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह, यथा
श्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति। सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं परित्यक्त्याश्रुतं
कल्प्यतां नाम, नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः। इत्यमध्ययनविधेर्दृष्टा-
र्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति, वैधर्म्य-
निर्णयं भट्टगुरुविधिः पुगर्थावसानादिति। सर्वत्र विधिः पुरुषार्थ-
पर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययन-
विधिप्रयुक्तं भट्टगुरुर्मन्यते। ननु सक्तुदध्ययनादावृत्तिसहितार्थ-
निश्चयो नोपपन्न इत्याशङ्क्य, तथा सति तस्मिन् सिद्धेऽयं स्वाध्याय-
विधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह, सविचारमाक्षिपे-
दिति। ननु स्वाध्यायविधेयं तदुपकारिमोदेव विधिः प्रयोजक इति
सर्वत्र नियमः। तथा सत्येतादृशं विचारं कथमत्राध्ययनविधिराक्षे-
प्यतीत्यत आह, अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति, ग्रीहीन
बहन्तीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं नतु तदावृत्तिः, तस्या अधात्वर्थत्वा-
नापि साविधेयोपकारिणी, अन्तरेणावृत्तिं सक्तुमुपलमात्रादवघात-
सिद्धेः, तथापि तत्तदुपनिष्यत्तिलफलसिद्धये स विधिरावृत्तौ यददाक्षेप
कदत् प्रकृतेऽप्यवगम्यं। ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि

व्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्यायिनः तदुदयसङ्गावात्, तं प्रति अर्थ-
 विचारविधिं न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थावबोधपरिहारापेक्षित एव
 विचार इत्याह, साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ।
 सिद्धान्तयति प्राप्तेस्तु गवादिवत् पुमर्थत्वाद्धिस्तदन्त इति । यथा
 फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते, तथा फल-
 वदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्य-
 वसानोऽवगन्तव्यः । नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं
 चेत्, तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात्, बोधान्त एवविधिः किं न स्यादि-
 त्यत आह, फलवद्बोधान्तत्वे अध्ययनकात्स्न्यमिति । बोधस्य हि
 फलं कर्मानुष्ठानं, तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन् वृहस्पतिसवा-
 दाधिकारः, तस्य तद्वाक्यनात्राध्ययनं स्यात्, नतु राजसूयाद्यर्थवाक्या-
 ध्ययनं, तत्र प्रवृत्तादिफलाभावात्, स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह, कृत्स्न
 प्राप्तिर्जपार्थेति । नचावबोधकत्वे विधिवबोधकत्वाभावेनार्थावबोध एव
 न सिद्धेदिति शङ्कनीयं, प्रमाणस्य प्रमेयबोधत्वस्वाभावात्, लौकि-
 काप्तवाक्यानामन्यतरणैव * विधिवबोधकत्वदर्शनादित्याह, लोकवत्तेजो
 बोध इति । ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं
 शक्यत्वात् सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि, प्राप्तिकाम
 उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादु-
 पेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति, सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोरिति ।
 बोधस्याभिहोत्रादिलक्षणवैदार्थस्याध्ययनात् प्राक् सन्ध्यापासनादि-
 वत् पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थवबोधो न काम्यः ।
 अभाने कामयितुमशक्यः, ज्ञात एव विषये कामना नियमात् ननु
 सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा सम्भवति, यद्वा विशेषतोऽपि
 पित्राद्युपदेशादवगते सति, औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुन-
 र्बोधकामनायुक्तैव इत्याशङ्क्यवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्य स्वाध्ययनविधानं न
 सम्भवति, इत्याह उद्देशायागादिति । अभिहोत्रादिविशेषज्ञानानां
 न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः सम्भवति, अनन्तत्वात् सामान्या-
 कारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्नतु ज्ञानविशेषः, ततो नोद्देशो
 युक्तः । नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थं तात्पर्यं
 न स्यादित्याशङ्क्य, उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं । अर्थवादे-

पपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये, उपक्रमादिनिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्द-
बलादेव सिद्ध्यतीत्याह, तात्पर्यं शब्दादिति । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य
शब्दोच्चारणं * अर्थं स्यादिति चेत्, न, पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रति-
बन्धपरिहारार्थत्वादित्याह, उद्दिश्योच्चारणं दोषं * वृत्ति लोका इति ।
नन्वध्ययनविधिर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्त्तत प्रयोज-
नाभावादित्याशङ्क्याह, विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत, इति
क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापात प्रतिपन्ना विरोधपरिहा-
रेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तः, तन्निर्णयाय
क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति, अवगविधिस्त साक्षादेव ब्रह्मविचारं
विधत्ते । एवञ्च सति अवगविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनाञ्च
विधेयोपकारित्वप्रयोजकत्वं, इत्युपपद्यतेतरां, अध्ययनविधिप्रयुक्तिप-
क्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् कलनृष्ठानग्यापि तत्-
प्रयुक्तौ क्रतुनिधिवैयर्थ्यामापद्येत । नन्वध्ययनविधे स्त्रैवर्णिकमात्रं
प्रतिनित्यत्वात्तत्रयुक्तौ विचारस्यापि तत्तत्तमेत, नान्यथेति चेत् क्रतुवि-
चारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः किं वा ब्रह्मविचारस्य तत्रा-
द्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह, अतो नित्यक्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति,
यतोऽङ्करणे प्रत्यवायश्रवणात् कृतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ।
द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह, ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति नित्यो
ऽनुवृत्त इति । ननृक्त्तरीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वे ऽर्थज्ञानमवि-
हितं स्यात् मैवं, वाक्यान्तरण तद्विधानात्, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
षडङ्गो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः, तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययन-
ज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं
शाखान्तरगतं निरुक्तकारेण यास्क एवमुदाजहार, अथापि ज्ञानप्र-
ज्ञमा भवत्यज्ञाननिन्दा च, स्यात्पुनरयं भारद्वाजः क्लिमाभूदधीत्य वेदं
न विजानाति योऽर्थः; योऽर्थश्च इह * सकलं भद्रमश्रुते, नाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मा यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते अगमाविव
मुष्कैर्धो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थश्च इत्य-
मेनैवार्जं न वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते, इतरेणार्जत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते ।
यो वेदार्थं जानाति, सोऽयमिहलोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति, तथा तेन
ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिकामुष्मिकश्च

ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्म-
 णेन च स्पष्टीचक्रः, तदेवाभ्युक्ता ये अर्वाङ्मुतवा पुराणे वेदं विद्वांस-
 मभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयश्च
 हंसमिति । यावती वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति,
 तस्माद्ब्राह्मणोभ्यो वेदविद्भ्यो दिवेदिवे नमस्कृत्यान्नास्तीजं कीर्त्तयेदेता
 एव देवताः प्रीणातीति । वेदविद्वानर्थाभिज्ञः पुरुषः, सच द्विविधः,
 अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः,
 पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च, तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामद-
 धनमदकुलमदोषेताः पण्डितं मन्या ये पुरुषा, अभितो विद्यामु दूष-
 यन्ति, ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति, आदित्यपेक्षया द्वितीय-
 मग्निं दूषयन्ति, तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति, हन्ति, सदा
 गच्छतीति हंसो वायुः, अग्न्यादिरूपत्वं वेदविदि व्याप्नातं, अग्नेर्वायो-
 रादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति न केवलमेतदेवतात्वं । किन्तु सर्वापि
 देवता वेदविदि निवसन्ति, तस्माद्ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मत्वा वा
 प्रतिदिनं नमस्कृत्यान्नतु तस्मिन् विद्यमानमपि दाघं कीर्त्तयेत् । एवं
 सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणास्तथा
 तदीयहृदयंऽवस्थिता अयं नमस्कृत्ता तोषयति । नचैतदध्ययनस्यैव
 फलमिति शङ्कनीयं, विद्वांसमित्याम्नातत्वात्, अन्यथा वेदमधीयानमि-
 त्याम्नायेत, तस्मात् सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोक-
 द्वयेऽपि श्रेयः प्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यर्थं न विजानाति, सोऽयं
 पमान् भारमेव हरति, धारयति, स्थागुरिति दृष्टान्तः क्लिन्नशखं शुष्क-
 मूलं वृक्षः स्थागुशब्देनोच्यते ; सच यथेन्द्रनार्थमुपयुज्यते नतु पुष्पफलार्थं,
 तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव नष्टानुष्ठानं स्वर्गा-
 दिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेवमेव लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते लोकेऽपि
 पाठकस्य यावन्ति धनानि पूजा च, ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते ।
 किञ्च यद्देवाक्वमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः
 पुनरुच्चार्यते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति, स्वर्गं न प्रकाशयति, यथा
 अग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति
 तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्य-
 नेनेति वेदशब्दनिर्व्वचनं, तथा चोक्तं, प्रत्यक्षेणानुमित्वावा यस्तुपायो
 न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन, तस्माद्देदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेद-
 त्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किञ्चात्र यास्केन काचिदन्त्याप्यगुदा-

ज्ञता, उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येतां । उतोतस्मैतन्वं
 विसृजे जायेवपत्य उशती सुवासा इति । अस्य पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं
 स एव दर्शयति, अप्येकः पश्यन्न पश्यति, वाचमपिच शृण्वन् न शृणो-
 त्येवमित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति । अस्यार्थः, यः पुमानर्थं न वेत्ति, तं
 प्रति पूर्वार्द्धेन मन्त्रो ब्रूते, एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितः वेदरूपां
 वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति, एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे
 पाठशुद्धेरप्येवमेव कर्तुमशक्यत्वात्, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति, स एवेनं भूतिं गमयति, आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति,
 त एवेनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः
 कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां
 वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽन्वान् प्रतिगृह्णीयात्,
 तावतो वाक्यानां ऋतुष्कपालान्निर्व्वपेदित्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिय-
 क्षीतुरितिः प्रतीयते, मीमांसायान्तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं, तस्मा-
 द्भयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति,
 अप्येकस्मै तन्वं विसृज, इति स्वमात्मानं विदुमुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह
 अनया वाचा इति । अस्यार्थः, अपि शब्दपर्याय उतशब्दः, सच पूर्वोक्ता-
 नभिज्ञानवैलक्ष्येनात्र प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात्, यः पुमान् व्या-
 करणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै
 वेदः स्वकीयान्तनुं विसृजे, स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं, ज्ञानमित्यादिकं
 तात्पर्यव्याख्यानं वेदार्थप्रकाशनक्षमं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरू-
 पया वाचा मन्त्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति, उपमो-
 त्तमया वाचा जायेवपत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः
 कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति, स शृणो-
 तीति तात्पर्यार्थइत्यर्थं प्रश्नंसेति । अस्यार्थः उत्तमया चतुर्थपादरूपया
 वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते, उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति ।
 यद्यप्यङ्गि गृह्णत्यवेकायां मजिनवासाः, तथापि सम्भोगकालेषु कल्या-
 णवासा भवति, तत्र हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति, यथा सपति-
 रेनां जायां साकल्यमादरयुक्तः पश्यति, किञ्च तयोक्तमर्थं हि बुद्ध्या-
 शृणोति, तथाऽयं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थ-
 रहस्यं सम्यक् पश्यति, वेदोक्तं च धर्मं ब्रह्मरूपस्यार्थं हितबुद्ध्या-
 स्तीकरोति, सेयमृक्तवेदार्थाभिज्ञस्य प्रश्नंसेति । पुनरप्युक्तं यत्स
 उदाजहार, तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय, उतत्वं सख्ये स्थिरपीतमा-

ऊर्जनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अधेन्वाचरति माययैषवाचं शुश्रूवां व्यफ-
 लाम्पुष्पामिति । अयमर्थः पूर्वादाहृताया उतत्वः पश्यन्नित्यादि-
 काया ऋचोऽनन्तरमेवास्मात्ता काचिदृक्, तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे
 निर्वचनाय सम्पद्यते। तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति, कथ-
 मितिचेत्, तदुच्यते अपिचैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेद-
 रूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा, स्थैर्येण वेदाक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः,
 अभिज्ञाः कथयन्ति, सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदा-
 हृतं, यद्वा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः,
 वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनास्तुषु मध्ये ऽप्येनं
 वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति, न केऽपि प्राप्नुवन्ति, तेन सह
 विवदितुमसमर्थत्वात्, यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः, पुष्पफलरहितं वाचं
 शुश्रूवान् भवति, पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्प, उत्तरकाण्डोक्तस्य
 ब्रह्मणो ज्ञानं फलं। यथा लोकं पुष्पं फलस्योत्पादकं, तथा वेदानु-
 वचनादिधर्मज्ञानं अनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छाजनयति,
 तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
 नास्त्येनेति श्रुतेः। यथा च फलं लप्स्येति चेत्, तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्व-
 चेत्, यत्पूणानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वा भवतीति श्रुतेः।
 तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमान् अधेन्वा मायया सह
 चरति, नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनीतीति व्युत्-
 पत्त्या धेनुरित्युच्यते, पाठमात्रपरमिति वेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञान-
 रूपं क्षीरं न दोग्ध्रीत्यधेनुः, अतएवासौ माया कपटरूपा ऐन्द्रजा-
 लिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् तथा मायया सह चरन्नयं परम-
 पुरुषार्थो न लभ्यत इत्यर्थः, इत्थं यास्कन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दादाह-
 रणस्य प्रपञ्चितत्वात्। यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्यय-
 नवदर्थज्ञानस्यापि विधिरप्युपगन्तव्यः, किञ्च नक्षत्रेणिकाण्डे प्रती-
 तिफलवाक्यं यागतद्देवनयाः समानमेवास्मायते, यथाहवा अग्नि-
 र्देवानामन्नादः, एवं हवा एष मनुष्याणां भवति, य एतेन हविषा
 यजते, यउचैतदेवं वेदति, अतो यागवत् फलाय स्ववेदनमपि
 विधीयते, अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः।
 ननु विद्याप्रशंसन्ति सूत्रं वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना
 सूचितमितिचेत्, अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात्

दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य * चातिपन्नस्य प्रायश्चित्तरूपा वैशा-
नरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन क्लृप्तिः क्रियते, सुवर्गाव-
लोकाय दर्शपौर्णमासाविज्येते, इत्येतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वा-
र्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छास्येवार्थवादत्वं वचसो ऽन्व-
परत्वतः । यथा वस्त्वभिधायित्वाप्तत्वभूतार्थवादता । इत्यते स्वर्गलो-
काय दर्शादर्शा यथा तथा । नच भूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्य-
येति । नच वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं ।
फलभूयक्येन परिहृतत्वादुदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं, फलस्य कर्म-
निष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
एतच्चास्माभिः, तरति ब्रह्मज्ञत्वां योऽन्वमेधेन यजते, य उचैनमेवं
वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । कन्दोगाश्च केवलादनुष्ठानादिधानसहिते
ऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनासौ कुरुते, यश्चेतदेवं वेद, यश्च न
वेद, नाना तु विद्या चाविद्या च, यदेव विद्यया करोति, अज्ञयोपनि-
षदा, तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यङ्गावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन
विवक्षिता, तथापि न्यायः सर्वत्रापि विद्यासु समानः, कुतस्तावति
वेदने तवैषा भक्तिः, इति चेत्, कुतो वा तावान् तवैषोऽत्र द्वेषः, प्रशंसा त्व-
स्माभिर्भृगुसौ दर्शिता, निन्दान्तु न क्वाप्युपनभामहे, किन्तु कर्म-
जन्यमपूर्वं यथा मरणाद्भूतं जीवेन सह गच्छति, तथा विद्याजन्यम-
प्यपूर्वं गच्छति । तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ते विद्याकर्मज्ञो
समत्वात्कृते पूर्वप्रज्ञाश्चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहि-
तत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः । विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारि-
ज्ञानमन्तरेण ओष्ठप्रवृत्त्यभावात्, विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य
व्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनं, व्याख्यानव्याख्येयभावः
सम्बन्धः, ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यप्येतावत् प्रसिद्धं, तथापि वेदस्य
विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात्; अतो वेदस्य
तच्चतुष्टयमुच्यते, वेदेषु पूर्वोक्तैरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मज्ञो विषय-
स्तयोरनन्यत्वभ्यत्वात् । तथाच पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं, धर्मब्रह्मज्ञो
वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयं सूत्रं चोदनैव धर्मे प्रमाणं,
चोदनाप्रमाणमेवेति नियमद्वयं सम्प्रदायविद्विरभिहितं, चोदनैवेत्यमु-
मर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं, प्रत्यक्ष-

मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति, उत्तरकालेऽपि रूपा-
दिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते, अतएवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते, लिङ्ग-
राहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति
चेत्, वाढं, अयमपि लिङ्गलिङ्गभावो वेदेनैवावगम्यते; ततश्चादनैव धर्म-
प्रमाणं । वैयसिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तु-
नोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं, शास्त्रादेव प्रमाणाज्ज-
गतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति,
नावेदविन्मनुते तं दृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता,
रूपलिङ्गादिराहित्यान्न मानान्तरयोग्यतेति, तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति
धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं, तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात् प्रयोजनं । नच
तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपावसुमती राजासौ गच्छति, इत्यादिज्ञानवदपुरु-
षार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं, धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् ।
धर्मा विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिणं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मैर्ण
पापमपनुदति, धर्मैः सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति । उद्दण्डस्य
राज्ञो नियामकत्वाद्विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसा-
हाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्माः पुरुषार्थः । तथाच वाजसनेयिनः स्मृष्टि-
प्रकरणे समामनन्ति, तच्छ्रेयो रूपमत्यस्त्वजत धर्मं, तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं,
यद्धर्मः, तस्माद्धर्मात् परं नास्त्यथोऽबलीयान् बलीयां समाश्रयते, धर्मैर्ण
यथा राजैवमिति । ब्रह्मविदाम्प्रोति परं, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तरति
शोकमात्मविदित्यादिषु श्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः ।
तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारो, सच चैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु
सत्यामपि ज्ञानापेक्षायां उपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्देदेऽधिकारः
प्रतिरुद्धः; धर्मब्रह्मज्ञानन्तु पुराणादिमुखेनोपपद्यते; तस्मात् चैवर्णि-
कपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः । सम्बन्धस्तु वेदस्य धर्माब्रह्मभ्यां सच्च
प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, तदीयज्ञानेन सच्च जन्यजनकभावः, चैवर्णि-
कपुरुषैः सक्षोपकार्योपकारकभावः, तदेवं विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमव-
गत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्त्तन्तां । अतिगभीरस्य
वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि; अतएव तेषा-
मपरविद्यारूपत्वं मृगङ्कोपनिषदाथर्वणिका व्यामनन्ति, द्वे विद्ये
वेदितव्ये इति ह स्म वै यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापराच, तत्रापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं,

इन्द्रो, ज्योतिषमिति । अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यत इति साधन-
भूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वं पर-
मपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं । वर्णस्वराद्यु-
च्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते, सा शिक्षा । तथाच तैत्तिरीया उपनि-
षदारम्भे समामनन्ति, शिक्षां व्याख्यास्यामः, वर्णः स्वरः, मात्रा वर्णः,
साम सन्तानः, इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति । वर्णोऽक्तारादिः सवाङ्मभूत-
शिक्षाग्रये स्पष्टगुदीरितः, त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा स्वरः स्वायम्भुवे
मताः, प्राकृते संस्कृते चापि स्वरः प्रोक्ताः स्वयम्भुवेत्यादिना । स्वर
उदात्तादिः, सोऽपि तत्रोक्ताः, उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरस्त्रय
इति । मात्रा ऋखादिः सापि तत्रोक्ता, ऋखो दीर्घः ब्रुत इति कालतो
नियमा अपीति । वर्णं स्थानप्रयत्नौ, तत्राद्यौ स्थानानि वर्णानामि-
त्यादिस्थानमुक्तं, अघोऽसृष्टाः, यज्ञस्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ।
सामशब्देन साम्यमुक्तं, अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन
माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं, गीतीशीघ्रीशिरःकम्पी तथा लिखि-
तपाठकः, अन्तर्यञ्चोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधगाः । गीतीशीघ्रीशिरः-
कम्पीत्यादिनोपाशुत्वं दृष्टं, त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः, माधुर्यमक्ष-
रव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठकागुणाः, इति गुणा उक्ताः । सन्तानसहितो
वायवायाहीत्यत्रावादेशः, इन्द्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः, एतच्च
व्याकरणेऽभिहितत्वात् शिक्षायागुपेक्षितं । शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाध-
स्तत्रोदाहृतः, मन्त्रोद्गीतः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तेन तमर्थमाह
स वागवक्ष्यो यजमानं हिनन्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । इन्द्र-
शत्रुर्वर्जस्वेत्यस्मिन्मन्त्र इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्निवर्त्तितेऽर्थे तत्पुन-
रसमासः, समासस्येति सूत्रेण समासत्वादन्तोदात्तेन भवितव्यं, आद्यु-
दात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्रवत्वेन षड्व्रीह्रिवा-
दिन्द्रो घातको यस्येति तात्पर्यार्थः सम्पन्नः, तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराध
परिहाराय शिक्षाग्रयोऽपेक्षितः । कल्पन्त्याश्रयायनापस्तम्बबोधाय-
नादिसूत्रं कल्प्यते, समर्थ्यते यागप्रयोगोऽर्चेति व्युत्पत्तेः । मन्वाश्रयायनः
त्रिं मन्त्रकाण्डमनुवृत्त्य प्रवृत्तः त्रिं ब्राह्मणमनुवृत्त्य, गायः, दर्शपूर्णमासौ
व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात्, न ह्यभिमील इत्यादयो मन्वा
दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः, अत्रावैष्णवमेकादशक-
पानं निर्वपति दीक्षणीयाशमित्येवं दीक्षणीयेष्टेः ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् ।

अथोच्यते, मन्त्रकाण्डे ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो, नतु यागानुष्ठान-
क्रमेण प्रवृत्तो ब्रह्मयज्ञश्चैवं * विहितः, यः स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचं
यजुःसामे वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति, सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपः अग्निमील इत्या-
न्नायक्रमेणानुष्ठेयः। तथा सर्वा ऋचः, सर्वाणि यजुंघि, सर्वाणि सामानि,
वाचस्तोमे पारिश्रव शंसन्तीति विधीयते, तथाश्विने शस्यमाने सूर्या
नोदियादपि सर्वादाशतवीरुनुब्रूयादिति विधीयते, तथा रिच्यत
इव वा एव प्रेरिच्यते, यो याजयति, यो वा प्रतिगृह्णाति, याजयित्वा-
प्रतिगृह्य वा, अन्नन्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितमित्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु सम्प्रदाय-
पारम्पर्यागतक्रम एवादरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां
श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्याश्वलायना दर्शयति, अतो मन्त्र-
काण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इधेत्यादिमन्त्रास्तु कृत्वनुष्ठान-
क्रमेणैवास्मात्ता, इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः, आ-
स्मात्तादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दोक्षणीयेष्टि-
रुपक्रान्ता, तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतत्वेन तदपेक्षत्वा-
दाश्वलायनस्यादौ तद्वाख्यानं युक्तं; अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन
कृत्वनुष्ठानमुद्दिश्यापकरोति, तर्हि प्रबोवाजा इत्यादीनां सामिधेनीना-
मृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् नमःप्रवक्तु इत्यादयस्त्वना-
स्मात्ताः कुतो विनियुज्यन्त, इति चेन्नायं दोषः, श्रुतान्तरसमास्मात्तानां
ब्राह्मणान्तरे सिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात्,
सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छ्रुत्वाचत्कल्पोऽप्यपे-
क्षितः। व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्च-
यायोपयुज्यते, तथा चैन्द्रवायवयहब्राह्मणे समास्मायते। वाग्वै पराथ-
व्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमनुवन्, इमान्मोवाचं व्याकुर्विति, सोऽब्रवी-
द्वरं वृणे, मर्त्यां चैवैष वायवेच सह गृह्णाता इति, तस्मादेन्द्रवायवः सह
गृह्यते, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागु-
द्यत इति। अग्निमीले पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले परा-
चीसमुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता, प्रकृतिः प्रत्ययः पदं
वाक्यमित्यादिविभागरहितासीत्, तदानो देवैः प्रार्थित इन्द्र एक-
स्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमस्सग्रहणरूपेण तुष्टस्तामखण्डां वाचं

मध्ये विच्छिद्य ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत्; तस्मादिदं वाक् इदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्वाक्यता सर्वैः पश्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः, रक्षोहागमलघ्वसन्देशः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तरानि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि । लोपा-
ममवर्णविकारश्चो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यति, वेदार्थश्चाध्य-
वस्यति; तस्माद्रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । ऊहः खल्वपि न सर्व-
लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्वा निगदिताः, ते चावश्यं यच्चाङ्ग-
त्वेन यथायथं विपरिखमयितव्याः, तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरि-
खामयितुं, तस्मादध्येयं व्याकरणं । आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन नि-
कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानञ्च षट्त्वङ्गेषु व्याक-
रणं, प्रधानेषु कृतो यत्नः फलवान् भवति, लघ्वर्थश्चाध्येयं व्याकरणं ।
उहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं शब्दाशब्दपरायणं प्रोवाच, उहस्प-
तिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः, अन्तश्च न
जगाम, अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति, स वर्षशतं जीवति, तत्र कुतः
प्रतिपदपाठेन सकलपदागमः, कुतन्तरां प्रयोगेनासन्देशार्थं वाध्येयं
व्याकरणं । याज्ञिकः पठन्ति, एषतीं स्थूलएषतीमाग्निवाचनीमनवाही-
मानभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि एषन्ति यस्याः सा स्थूल-
एषती, किं वा स्थूला चासौ एषती च स्थूलएषतीति, तान्नावैयाकरणः
स्मरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः; अथ
पूर्वपदप्रकृतिस्रुतत्वं ततो वज्रग्रीहिरिति, इमानि च भूयः शब्दानु-
शासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतं, यस्तु प्रयुङ्क्ते,
आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिति प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत्
प्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । अविदांसो विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा
इमां चत्वारि उतत्वः सक्तुमिव सारस्वता दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो
असिवरुण तेऽसुराः हेनयो हेनय इति कुर्वन्तः परावभूवुः; तस्माद्ब्रा-
ह्मणेन न स्नेष्टव्यं नापभाषितव्यं स्नेष्टो ह वा एष यदपशब्दः स्नेष्टा-
माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । दुष्टः शब्दः स्मरतो ह स वाग्वपराधाणिः ते
दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुङ्क्त्वहीत्यध्येयं व्याकरणं । यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव शन्यते, अमरवाविव मुष्कन्धोऽननो ज्वलति कर्हिचित्, अवि-
ज्ञातमनर्घकमाध्यगीवाहीत्यध्येयं व्याकरणं । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे-
ण शब्दान्यथावद्वयहारकाले, सोऽनन्तमाप्नोति, जयं परत्र । वाग्यो-

भवितुं, दुष्यति चापशब्दैः, को वाग्योगवित् यो हि शब्दान् जानाति,
 अपशब्दानप्यसौ जानाति, यथैव शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञाने
 ऽप्यधर्मः प्राप्नोति, अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति; भूयांसो ह्यपशब्दा
 अल्पीयांसः शब्दाः, एकैकस्य हि शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः, गौरित्येतस्य
 शब्दस्य गावो गोणी गौतित्येवमादयः * । अवाग्योगवित्, अज्ञानं तस्य
 शरणं, नात्यन्ताज्ञानाय शरणं भवितुमर्हतीति । यो ह्यज्ञानं ब्राह्मणं
 हन्यात्, सुरां वा पिबेत्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्, एवं तर्हि कः
 अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित्, ज्ञानन्तस्य शरणं, अविदांसः
 प्रत्यभिवादे नास्मो येन भ्रुतिं विदुः कामन्तेषु तु विप्रोऽप्यस्त्रीष्विवायमहं
 वदेदिति स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । विभक्तिं कुर्वन्ति, याञ्जिकाः
 पठन्ति, प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्या इति । नचान्तरेण व्याकरणं
 प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्त्या कुर्वन्ति, * तस्मादध्येयं व्याकरणं । यो वा
 इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति, स चार्त्विजीनां
 भवति, चार्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं । चत्वारिष्टङ्गाख्येष्वस्य
 पादा, द्वे श्रीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधाबद्धो वृषभो रोखोति महो-
 देवो मर्त्यां आविवेश । चत्वारिष्टङ्गा चत्वारिपदजातानि नामाख्याता-
 पसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला, द्वे श्रीर्षे सुशब्दोऽपश-
 ब्दश्च, सप्तहस्तासः, सप्तविभक्तयः, त्रिधाबद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः
 उरसि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात् सर्वकामानां रोरवीति,
 रौतिः शब्दकर्मा, महोदेवो मर्त्यां आविवेश, महता देवेन नस्ता-
 दाढ्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणं । अथवा चत्वारिवाक्परिमिता पदानि;
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्या चीणि निहितानि नेङ्गयन्ति
 तुरीयं वाचा मनुष्या वदन्ति, ये मनीषिणो मनस ईषिणो मनीषिणो
 गुह्यायां चीणि निहितानि नेङ्गयन्ति, न चेष्टन्ते, तुरीयं वाचा मनुष्या
 वदन्ति, तुरीयं हवा एतद्वाचा यन्मन्येषु वर्तते । उतत्वः पश्यन्नददर्शं,
 वाचमुतत्वः ष्टण्वन्न ष्टणोत्येनां । उतोत्वोऽस्मै तन्वं विसखे जायेव प्रत्य-
 उशतां सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, ष्टण्वन्नपि न ष्टणो-
 त्येनां अविदांसमाह्वयन्तस्मै अन्यस्मै तन्वं विसखे तनुं विवृणुते, जायेव
 प्रत्य उशती सुवासाः, यथा जायापत्येकामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं

* गोपतल्लिका कां, भं । * कर्तुं कां, भं ।

विरुद्धते, एवं वाग्विदेस्वमात्मानं विरुद्धते, वाङ्मे विरुद्धयादित्यध्येयं
 व्याकरणं । सक्तुमिव, सक्तुमिव तितउनापुनन्तो यत्र धीरामनसा वाच-
 मकृत । अत्रासख्यायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।
 सक्तुः सचते उद्धारो भवति * कसतेवास्या दिपरीतस्य विकासितो
 भवति, तित उपरि पवणं भवति, वाचमकृत वाचगक्षत सख्यानि
 जानते भद्राक्षेया लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । दशम्यां पुत्रस्य, दशम्यां
 पुत्रजातस्य नाम विदध्यात्, घोषवदाद्यगाक्षरमभिनिष्ठान्तं * द्यक्षर
 चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति न चान्तरेण व्याकरणं
 कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं, तस्मादध्येयं व्याकरणं । सुदेवो
 अस्मि, सुदेवो अस्मिबलस्य यस्य ते सप्तसिन्धवः । अमृक्षरन्ति काकुदं सुम्ने
 सुशिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, काकुदं जिह्वा सा अस्मि-
 न्विद्यत इति काकुदं तान् सुर्मिषूणा लोहप्रतिमेति, एवं सिद्धे
 शब्दार्थसम्बन्ध इत्यादिवार्तिकोक्तान्यन्यान्यपि प्रयोजनान्यनुसन्धेयानि ।
 अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते, अर्थावबोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रो-
 क्तान्तिरुक्तं, गौः, ग्मा, ज्मा, ज्मा, क्षमेत्यारभ्य वसवः, वाजिनः देव-
 पत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातः, तस्मिन् यत्र
 पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते, एतावन्ति पृथिवीनामानि,
 एतावन्ति हिरण्यनामानि, इत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदे-
 तन्निरुक्तं त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमिकाभाष्ये दर्शितं । आद्यं नैघण्टुकं
 काण्डं, द्वितीयं नैगमन्तथा, तृतीयन्दैवतश्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ।
 गौराद्यपारे पर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतं । जहाद्युक्त्वमृजीघान्तं नैगमं
 सप्त चक्षते । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते, अग्न्यादिदेवी
 उर्जाऊत्यन्तः क्षितिगतो गन्धः । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्यदे-
 वताः, सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवतागणा इति । गवादिदेवपत्न्यन्तं
 समाम्नाय गभीयत इति । एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्गो * यत्र
 प्रायेणोपादृश्यते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैज-
 यन्तीहलायुधादिषु दशनिघण्टव इति व्यवहारात्, एवमत्रापि
 पर्यायशब्दसन्ध्यपदेशादाद्यकाण्डस्य निघण्टुत्वात्; तस्मिन् काण्डे
 त्रयोऽध्यायाः; ते प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकपालादिद्रव्यविषयाणि

* दुर्भागो भगति कां. भं । * दायकारणस्याभिनिष्ठानान् भं, कां ।

* भंयोगा कां, भं ।

नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभ-
यद्रव्यगत * बहुत्वङ्गस्त्वत्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दे वेदवाची,
यास्तेन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारित-
त्वात्, तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्धाध्यायरूपेण
द्वितीयेऽस्मिन् काण्ड उपदिष्टत्वात् । तस्य काण्डस्य नैगमत्वं । पञ्चमा-
ध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतं विस्पष्टं, पञ्चमाध्यायरूपकाण्डत्रया-
त्मक एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य
निरुक्तत्वं; तद्वाख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या
स्तद्भावमनुभवत्यनुभवतीत्यन्ते द्वादशभिरध्यायैर्यास्ते निर्गमे, तदपि
निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भावित्वा अवयवार्थास्तत्र
निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायाच्चावचेत्यर्थेषु निपतन्तीति निपात-
स्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं, नेति प्रतिषेधार्थीयो, भाषायामुभयमन्व-
ध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति, दुर्मदासो न सुराया-
मित्युपसर्गार्थीय इतिच, तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य
वेदे प्रतिषेधोपमानक्षणाभयार्थादाहरणं च्छस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते; एवं
ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषाः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानवसर एवा-
स्माभिरुदाहरिष्यन्ते, नच निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं; एत-
द्बुत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषामुक्तत्वात्तदाज्जतीनामा-
ज्जतित्वमिति, तमिन्द्रसन्तमिन्द्र इत्याचक्षते इति, यदप्रथयत्, तत्
एथियै एथिवीत्वमितिच । ग्रन्थकारेऽपि तत्र तत्र स्तोत्रनिर्वचन-
मूलीभूत ब्राह्मणान्युदाहरिष्यति, केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन
सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति, अतएव ग्रन्थकार आह तदिदं
विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्चेति, तस्माद्देवार्थावबोधा-
योपयुक्तं निरुक्तं । तथा छन्दोग्रन्थेऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र
तत्र विहितत्वात्, तस्मात् सप्तचतुरत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽ-
नूच्यन्ते इति द्द्याम्नातं, गायत्र्युष्णिगनुष्णुप् ऋहती षड्भक्तित्रिष्टुप् जग-
तीत्येतानि सप्तछन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, ततोऽपि चतु-
र्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, एवमुत्तरोत्तराधिकानुष्टुवाद-
योऽवगन्तव्याः । अथान्यत्रापि श्रूयते गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्,

त्रिष्टुभ्रीराजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र मगधयगन्नादिसाध्ये
गायत्र्यादिविवेकः छन्दोग्यमन्त्ररेख न सुविज्ञेयः । किञ्च, यो हवा
अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति, वा,
स्यान् वरुति गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्देनाय छन्दोग्य उपयु-
ज्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेवग्रन्थेऽभिहितं, यज्ञकाकार्य-
सिद्धय इति । कालविशेषविधयः श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्भूतं चरेत्, संव-
त्सरं पश्यत् त्वेवेवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणेऽग्निमाद-
धीत, योशे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या ऋतु-
विधयः । मासि मासि * एष्टान्युपयन्ति, मासि मास्यतिग्राह्या
गृह्यन्ते, इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वशीयान् स्यादिति तं पूर्व-
पक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकाया दीक्षोरन्, षष्ठगु-
णीषोऽर्चमात्ते दीक्षोरन् इत्याद्यास्तितिधिविधयः । प्रातर्जुहोति, सायं
जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकाख्यग्निमादधीतेत्याद्या
नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते । एते-
षाञ्च वेदार्थोपकारिणां वक्ता ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदी-
रितं । छन्दः पादौ तु वेदस्य, इक्षौ कल्पोऽय पच्यते । ज्योतिषमयनं
चक्षुर्निर्बलं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा ब्राह्मन्तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतं ।
तस्मात् साङ्गमधीर्त्वेव ब्राह्मणोक्ते महीयत इति । षडङ्गवत् पुराणा-
दीनामपि वेदार्थज्ञानोपयागं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं याज्ञवल्क्येन स्मर्यते,
पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
धर्मस्य च चतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति ।
* विभेत्त्यल्पश्रुताद्देदो मोभयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ।
एतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाथिकेताद्युपाङ्गा-
नानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेभ्यस्तिहासग्रन्थेषु स्पष्टो-
क्तानि । उपनिषदुक्ताः ऋत्विष्टितिकयादयो ब्राह्मणवैश्वनादिपुराणेषु
स्पष्टोक्तताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराखिच । वंशानुचरितं
चेति पुराणं पञ्चलक्षमिति । छद्म्रादेः पुराणप्रतिपाद्यतयावग-
मात्, न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदा-
र्यानां निरूपणात् तदनुसारेण वेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति,

* सप्तप्रवृत्तिः, कां मं । * विभेत्त्यल्पश्रुताद्देदो मोभयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ।

नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगि-
तेति स्पष्ट एव । मन्त्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तस्मृतियु वेदोक्तसन्ध्या-
वन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः, तदुहवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वोऽभिमुखाः
सन्ध्यायां गायत्रियाभिर्मन्त्रिता आपऊर्द्धं विक्षिपन्तीत्यादिकः सन्ध्या-
वन्दनविधिः । पञ्च वा एते मन्त्रायज्ञा मन्त्रान्त इति प्रतीयन्त इत्या-
दिको मन्त्रायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण
पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणा-
दिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानैरुपपञ्चिताया विद्याया ग्रहणमधिकारि-
विशेषेण शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितं । तांश्च मन्त्रान् यास्क उदा-
जहार । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः । विद्या ह्यैव ब्राह्मणमाजगाम, गोपाय
मा शे वधिष्टेऽहमस्मि, असूयकाथावजवेऽयतायन मा ब्रूया वीर्यवती
तथा स्यामिति । विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमा-
जगाम, आगत्यैवं प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण, अनधिकारिणेऽनुपदिश्य मां
पालय, तवाहं निधिवत् पुरुषार्थहेतुरस्मि, तादृशं मयि तदुपदेष्टरि
त्वयि च योऽसूयां करोति, यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति, योऽपि खाना-
चमनाद्याचारनियतो न भवति, तादृशेभ्यः शिष्येभ्यः * न मां ब्रूयाः, *
तथा सति त्वद्भुदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं । अथ द्वितीयो मन्त्रः । य
आढ्याव्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्, तं मन्ये पितरं
मातरश्च, तस्मै न द्रुह्येत् कतमचनाहेति । पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य
नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शिष्यस्य नियमो विधीयते । वितथममृतमपु-
रुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं, तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं । तादृशेन वाक्येन य
आचार्यः शिष्यस्य कर्णावाढ्यात्ति सर्वतस्तदनं पूरणं करोति, उपसर्गव-
शादौचित्याच्च ढ्यतिधातोर्थान्तरे ढ्यतिः, सर्वदा वदन् यः श्रावयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन्, अदुःखं कुर्वन्, मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यार्द्धमृतं वा
यद्भीतुमशक्यस्य यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादैकदेशं वा याह-
यन्, किञ्चामृतं संप्रयच्छन्, अमृतस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापक-
त्वादमृतं वेदार्थस्तस्य दानं कुर्वन्, तन्तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्य-
मातापितरूपं मन्येत, पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य
शरीरस्य प्रदानादमुष्मि तस्मै मुख्यमातापितरूपाचार्याय कथमपि
द्रोहं न कुर्यात् । अथ तृतीयो मन्त्रः । अध्यापिता ये गुशं नाद्रियन्ते

* १ शिष्याभावेभ्य इति पाठः कां-भं । * २ मा ब्रूया इति कां-भं ।

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव
 तान्नभुनक्ति श्रुतन्तदिति । ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो
 विनयोक्त्या तदपहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते, आदर-
 रहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति ;
 नहि तेषु गुरुः क्षपां करोति, यथैव गुरुणा ते न पात्रनीयाः, तथैव
 तानधमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुरपदिष्टं वेदवाक्यं न फलयति, फलप्रदं
 न भवतीत्यर्थः । अथ चतुर्थमन्त्रः । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-
 न्वितं ब्रह्मचर्योपपन्नं । यस्ते न द्रुष्टोत् कतमच्चनाह, तस्मै मा त्र्यानि-
 धिपाय ब्रह्ममिति । हे आचार्य, यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणो-
 पेतं जानीयाः, किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुष्टोत्, तस्मै
 मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्म वेदरूपामिमां विद्यां ब्रूयाः ।
 इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितेनाचार्येण मुख्यावेदविद्योपदेष्टव्या, तद-
 र्चमवेदोऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते । तत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके
 वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण्ड-
 सहितं व्याख्यातं । अथ तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकः संहिता-
 यज्ञो व्याख्यातव्यः ; स चाभिमील इत्यारभ्य, यथावत्सुसहासतीत्यन्तो
 ऽष्टकाद्यैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्याथैरीषदधिकसहस्रसूक्तेरीषदधिकद्विस-
 सहस्रवर्गेरीषदधिकद्विदशसहस्रसङ्ख्याभिर्ऋग्भिस्त्रयोपेतः । तस्य च
 यज्ञस्य छत्रस्योप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ
 पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः ।
 सच त्रिविधः, सूक्तविनियोगः, * ऋचादिविनियोगः, एकैकस्या
 ऋचो विनियोगश्चेति । तत्राभिमील इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेय-
 क्रतो विनियुक्तं ; सच विनियोग आश्वलायनेन चतुर्धाध्यायस्य त्रयो-
 दशखण्डे सूत्रितः, * एवानो अग्न इति षट्, अभिमीले, अग्निं
 दूतमिति द्वयं, तत्र हीनपादयज्ञात् सूक्तनिश्चयाय सूक्तं, सूक्तादौ
 हीनपाद इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्विती-
 यस्यां पवमानेष्टौ त्रिदशकृतौ याज्यात्वेन विनियोगः, सच द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः, साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽभिमीले पुरो-
 हितमिति संयाज्ये इति । तत्र छत्रस्यपादयज्ञादग्नित्ववगम्यते, ऋचं
 पादयज्ञ इति परिभाषितत्वात्, तथा संयाज्य इत्युक्ते एते सौविष्ट-

छति प्रतीयादिति परिभाषितत्वात् खिलकृत् सम्बन्धनिश्चयः, तत्रापि
 द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साङ्गानित्येतया पुरो-
 वाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारसिद्धिः, तथापि याज्यानु-
 वाक्ययोः समुच्चयो द्वादशाध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः । पुरोऽनुवा-
 क्यायाज्ययोर्विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोऽन्यतरेणैव देवतायाः
 प्रकाशनात् । पुरोऽनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवता-
 प्रकाशनकार्यस्यैकत्वादुगमयोर्यथा विकल्पः, तथैवैकयुग्मगतयोरेतयो-
 रिति चेत्, मैवं, पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालोनयाज्याम-
 न्तरेणानुपपत्तेः, किञ्च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्य-
 क्षवचनेन देवतोपलक्षणञ्च विप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरःसरं साद्वित्यं
 विधीयते, तस्मात् समुच्चय इति । एतच्चाभिमील इत्यादि सूक्तं नवचं
 अग्निं नव मधुच्छन्दो वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्, विश्वामि-
 त्रपुत्रो मधुच्छन्दो नामकस्तस्य सूक्तस्य दृष्टत्वादादावधिः, ऋषगता-
 वितिधातुः सर्वधातुभ्यङ्, इगुपधेति क प्रत्ययः, वेदप्राप्त्यर्थं तपो-
 निष्ठितपुरुषान् स्वयम्भुर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथाच श्रुतिः * अजातान्
 हवै एश्रीत तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुरभ्यावर्धत तदृषयोऽभवन्निति ।
 तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वम-
 भिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्ते तर्हि तान् वेदान्महर्षयो लेभिरे तपसा
 पूर्वमनुज्ञातान् स्वयम्भुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,
 अविदित्वा ऋषिच्छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि
 पापीयान् जायते तु सः । ऋषिच्छन्दो दैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
 अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते ।
 स्वरवर्णाक्षरं मात्रा विनियोगार्थमेव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदि-
 तथं पदेपद इति । अभिमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्य-
 प्यत्र नोक्तं, तथापि परिभाषायामेवमुक्तं, आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्य-
 स्तूपादिति । हिरण्यस्तूपऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते, ततः प्राचीनेषु
 मन्त्रेषु सामान्येन गायत्र्यं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितु-
 माच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे समाम्नायते । छादयन्ति
 ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणा इति । अथवा चीयमानाग्निस्तन्तापस्य
 छादकत्वाच्छन्दस्त्वं तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति, प्रजाप्रतिरग्निं चिनुते,

* सक्षुरयाविर्भूत्वा तिष्ठन्, तं देवा विभ्यतोपायन्, ते कन्दोभिरात्मानं
 क्वादयित्वोपायन्, तच्छन्दसां कन्दस्त्वमिति । यदा अपमृत्युं वारयि-
 तुमाप्सादयतीति कन्दस्तदपि क्कान्दग्योपनिनिषद्यान्नातं । देवा वै मृत्यो
 विंभु स्त्रयो विद्यां प्राविशन्, तेकन्दोभिरात्मानमाप्सादयन्, यदेभि-
 राक्कादयंस्तच्छन्दसां कन्दस्त्वमिति । तथा द्योतनार्थदीव्यतिघातुनिमित्तो
 देवशब्दः, एतदाम्नायते दिवा वै नो भूदिति तद्देवानां देवत्वमिति
 अतो दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः ॥

* क्षुरपदि कां, सं ।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥ १

॥ प्रथममण्डलं ॥

॥ प्रथमानुवाकः ॥

॥ प्रथमाष्टकः ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

प्रथमसूक्तं

२४६

१ १ १ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ।
होतारं रत्नधातमं ॥

तत्र प्रथमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि, तत्राद्यं नवर्चं सूक्तं ।
अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुकमणिकायामुक्तं मण्ड-
लादिध्वामेयमैन्द्रमिति (अनुं पं । १२) तस्य सूक्तस्य प्रथमाष्टकं भगवान्
वेदपुरुष आह्वयमिति, अग्निनामकदेवमीले स्तौमि, ईडस्तुताविति-
धातुः डकारस्य लकारो बह्वृचार्थेऽसम्पादयप्राप्तः । मन्त्रस्य होत्रा प्रयो-
ज्यत्वादहं होता स्तौमोतिर्बध्यते । कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितं, यथा
राक्षः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं
सम्पादयति, यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणाव-
स्थितं । पुनः कीदृशं, देवं, दानादिगुणयुक्तं, पुनरपि कीदृशं, होतार-
मृत्विजं, देवानां यज्ञेषु होतृनामकमृत्विगमिरेव, तथाच श्रुतिः
अग्निर्देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशं रत्नधातमं, यागफलरूपाणां
रत्नानामतिशयेन धारयितारं, पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्का
बह्वृचा निर्वचनं दर्शयति, अथातोऽनुक्रमिष्यामांऽग्निः एयिवीक्षानन्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामांऽग्निः कस्मादयगोर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति,

संनममानोऽङ्गीपनो भवतीति (नि ७।३।१)। * स्योलाष्टीविर्गं कोप-
यति, न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातिभ्यो जायत इति। * शाकपूणिः, इता
दक्ताद्गन्धादानीतात्, स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा
नीः परस्तस्यैषा भवतीति। अग्निमील इत्यस्यायमर्थः, सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वात्, अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण
वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र एधिवीनोक्ते स्थिते
ऽग्निः प्रथमं आख्यास्यते, कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
धीयत इति प्रत्यस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं, देवसेनामये स्वयं नयतीति
अग्रणीः, एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच ब्राह्मणान्तरं
अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति, एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृषो मन्त्रब्राह्मणे
आमनन्ति, अग्निर्मखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः। अग्निर्वै देवानाम-
वम इति ब्राह्मणं। तथा तैत्तिरीयास्वामनन्ति, अग्निरये प्रथमो देव-
तानामिति मन्त्रः। अग्निरवमो देवतानामिति ब्राह्मणं। वाजसनेयिन-
स्त्वेवमामनन्ति, स एव वा एषोऽग्रे देवतानामजायत, तस्मादग्निर्ना-
मेति। यज्ञेऽग्निहेत्रेऽपि पशुसोमरूपेऽप्यग्रस्य पूर्वदिग्दर्शनाद्भवनीयदेशं
प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। सन्नममानः
सम्यक्स्वयम्भङ्गीभवन् स्वं स्वकीयशरीरं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच-
प्रेरयतीति तृतीयमप्रवृत्तिनिमित्तम्। स्योलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो
निगृह्यकारः कश्चिदङ्गीपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति, तत्र न कोपयतीत्युक्ते न
स्नेहयति, किन्तु काष्ठादिकं दहयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको
निगृह्यकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते। इत इगताविति धातुः।
अक्तः, अच्युत्तिस्त्रिगुणान्तिगतिव्यति धातुः। दग्धः दहभस्मीकरण
इति धातुः। नीतः नीजप्रापय इति धातुः। अग्निशब्दो ह्यकारगकारनि-
शब्दानपेक्ष्यमाण इति धातोस्तत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते, अगन्ति-
धातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते, यद्वा दहति धातु-
ज्याद्गन्धशब्दाद् गकारमादत्ते। नीरिति नयति धातुः, सच ऋसो भूत्वा
परो भवति, ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति, यज्ञभूमिं गत्वा
स्वकीयमङ्गं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच प्रेरयतीति समुदायार्थः।
तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषाग्नि-
मील इति ऋग्यवतीति, तामेतामृचं यास्त एव आख्यातवान्, अग्नि-

मीलेऽभिं याचामीति । अग्निरधोषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो
 व्याख्यातो, यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भव-
 तीति वा यो देवः, सा देवता । होतारं देवानामाज्ञातारं जुहोतेर्ज्ञय-
 तोत्यैर्गनाभः । रत्नधातमं, रमणीयानां धनानां दाढतममिति । अस्या-
 यमर्थः इडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, धातूनामनेकार्थत्वमिति न्याय-
 माश्रित्य याच्ना ध्येषणा पूजाह्वयत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः ।
 पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये यद्देवापिः श्रुतं नये पुरोहित इत्येता-
 म्बचमुदाहृत्य पुर एनन्दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये
 स्पृष्टमानस्य पञ्चगुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनन्दधत इत्यम-
 नन्ति । देवशब्देन दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य
 दाता, दीपयिता, द्योतयिता, अयमग्निरित्युक्तमभवति, दीपनद्योतनयो-
 रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति
 हविर्वहनाद् द्युस्थानो देवदेवताशब्दयोरेकपर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या
 काचिदभिव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ज्ञयतिधातो-
 रत्युन्नत्वेन देवतानामाज्ञातारमित्यर्गनाभनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
 रत्युन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेर्होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन
 द्रष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु
 पठितः, रमणीयत्वाद्भलत्वं, दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति, तदिदं
 निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानं । अथव्याकरणप्रक्रियोच्यते, अग्नि-
 धातोर्गत्वार्थात् वीज्याञ्चरिभ्योनिरित्यनुवृत्तत्वात्, अङ्गेर्नलोपश्चेत्यौणा-
 दिकसूत्रेण नि प्रत्ययः, इदित्वानुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य लोपश्च
 भवति, अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः, तत्र धातोः (पां ६ ।
 १ । १६२) इत्यकार उदात्तः, आद्युदात्तश्च (पां ३ । १ । ३) इति प्रत्य-
 यगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं (पां ६ । १ । १६८)
 इति हयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं ; तत्र धातुस्वरे
 प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते सति-
 शिष्टस्वरो वलीयानिति हि न्यायः, ततोऽनुदात्तमभिप्रातिपदिकं, अनु-
 दात्तौसृष्यितौ (पां ३ । १ । ४) इत्यमित्येतद्वितीयैकवचनमनुदात्तं,
 तस्याभिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७) इतियत् पूर्वरूपं तदुदात्तं, एकादेश
 उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इति सूत्रितत्वादग्निशब्दो धातु-
 जन्मा इति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रद-
 र्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनः, निरुक्तसमयश्च न सर्वा-

ओति, गार्ग्यो वयाकरन्मानाच्चैक इति गार्ग्यस्य मते अग्निशब्दस्याखण्ड-
प्रातिपादकत्वात्, फिषोऽन्तोदात्त इति फिट्स्त्रुत्रेणान्तोदात्तत्वं । पूर्वो-
क्तेष्वयमोरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्प-
नीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्का आह, अथ निर्वचनं, तद्येषु पदेषु
स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्भू-
या * दद्यानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत, केनचिद्वृत्ति-
सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्भूयान्तत्वेन न निर्भू-
यादिति । अस्यायमर्थः तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु
पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरन्सिद्धौ स्यातां, स्वरउदा-
त्तादिः, संस्कारौ निप्रत्ययादिः, किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्यातां, शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रदेशः; तत्र भवेा गुणो
गतिरूपोऽर्थस्तेनान्वितौ, तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरन्मानुसारेण
निर्भूयात्, तत्र निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन क-
श्चित् खेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् तस्यैव
व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अग्रगणनादिरूपः क्रियाविशेषो
विकारः, स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः,
एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान्, ब्राह्म-
जानुसारेण वा देवतास्तवविशेषणत्वेन वा योजयितुं वा * स निर्बन्धः ।
तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसाम्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मि-
न्शब्दं योजयेत्, वृत्तिः क्रिया, तद्रूपेण साम्यं सादृश्यं, अस्माभिरग्रगण-
नादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वादर्थो योजितः, तदिदं यास्का-
भिमतं निर्वचनं । सौणाहोविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति, अक्तोपनशब्दस्यादौ
निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते, अग्निशब्दस्यादावकारोऽस्ति, तदिद-
मक्षरसाम्यं । शाकपूजिस्तु वर्णसाम्यान्निर्भूते, तदग्रशब्दाग्निशब्दयोग-
कारेण वर्णेन साम्यं सर्वथापि निर्वचनं न त्वान्यमिति । ईल इत्येतत्-
पदं क्त्वमप्यनुदात्तं, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८ । १ । २८) इत्यतिङन्ता-
दग्निशब्दात् परस्य ईल इत्वस्य तिङन्तस्य भिघातविधागात् पदद्वयं,
संहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्य, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां
८ । ४ । ६६) इति स्वरितत्वं, तस्माद्भ्रङ्गभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्यय-

* अद्यानन्विनौ स्यातां, तथा तानि निर्भूयात् कां, भं चभिकः पाठः ।

गुणनिबन्धेऽप्येकमेव । † निर्वन्धनात् कां ।

रूपस्य, स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां (पां १।२।३६) इत्येकश्रुति-
 प्रचयनामकं भवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः, अयं पुरोभुव इत्यत्र
 तथैवास्मात्तत्वात्, पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्यैषां (पां ५।३।३६)
 इति पूर्वशब्दादसप्रत्ययः, पुर आदेशश्च, ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः, धातोर्नि-
 स्थायां, दधातेर्हिः (पां ७।४।४२) इति धाधातोर्हिः आदेशे सति प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तोऽहितशब्दः, तत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन,
 तत्पुरुषे तुल्यार्थं (पां ६।२।२) इत्यादिनाय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं,
 यद्वा, पुरोऽय्ययं (पां १।४।६७) इति गतिसंज्ञायां, गतिरनन्तरः (पां
 ६।२।३६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, तत आकार उदात्तः, अवशिष्टा-
 नामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्टव्याः । यद्यपि पदकाले हितशब्दा-
 न्तर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात्, मात्राङ्गस्व-
 स्तावदवग्रहान्तरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्, अतएव तैत्ति-
 रीया अनुदात्तमेवाभिधीयन्ते, तथापि यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां
 खरोऽवग्रह इति प्रातिशाख्येऽतिदेशादिष्टसिद्धिः । उपदिष्टस्तथा वि-
 द्यादक्षराणामवग्रह इत्याद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तत्वात्, उदात्त-
 स्वरितपरस्य सन्नतरः (पां १।२।४०) इत्यतिनोचोऽनुदात्तः ।
 यजयाचयतविच्छ् ० (पां ३।३।६०) इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये
 सत्यन्तोदात्तो यञ्शब्दः, विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात् स्वरि-
 तत्वं । देवशब्दः पचाद्यजन्तः, सच फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण
 चान्तोदात्तः । ऋत्विक् शब्दः, ऋतौ यजतीति विग्रहे सति, ऋत्विग्द-
 ष्ठक् ० (पां ३।१।५६) इत्यादिना निपातितः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रेणान्तोदात्तः, विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होलशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो निवृ-
 रेणाद्युदात्तः, स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नव्विषयस्यानिसन्तसेति
 फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । तथाचास्मायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति
 विग्रहः, समासत्वादन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः, यद्वा छदुत्तरप्रकृतिस्वरः,
 तमप्रत्ययस्य पित्स्वरेणानुदात्ते सति स्वरितप्रचयौ, संहितायामाद्या-
 क्षरस्य प्रचयः, द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति वेदावतार आद्यायाऋ-
 चोऽर्थश्च प्रपञ्चितः । विज्ञानं वेदगाम्भीर्यमथ संहिष्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

१ २ १ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ॥
स देवां एह वक्षति ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह, अग्निः पूर्वेभिरिति । अयमग्निः पुरातनैर्ऋषिभिः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः, इदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तुत्यः, सोऽग्निः स्तुतः सन्, इह यज्ञे देवान् हविर्भुञ्ज आवक्षति, वक्ष प्राप्नोति इति धातुः, आवक्षत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र, वज्रं हन्सि (पां ७।१।१०।) इति भिस ऐसादेशाभावः, वज्रवचने भल्येत् (पां ७।१।१०१।) इति आकारस्य एकारः । पूर्वपर्वण्य-पूरञ्च इति धातुः, पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय औआदिकः । ऋषिभिः, इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः, ऋष्यन्धकटव्यिकुरभ्यञ्च (पां ४।१।११४।) इति निपातनास्तधूपधगुणाभावः, किन्प्रत्ययो वाच्यः ; तौ शब्दौ गित्वरेबाद्युदात्तौ । ईडाः, ईडाशब्दस्य ख्यत्प्रत्ययान्तत्वात्, गित्वरितं (पां ६।१।१८५) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन, ईड वन्द्य ईडसदुदात्तः ख्यतः (पां ६।१।११४) इत्याद्युदात्तत्वं । नूतनैः, नवस्य नूतनप्रतननखाञ्चेति सूत्रवार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशकान्प्रत्ययञ्च महावार्तिके विहितः, ततो गित्वरेबाद्युदात्तः, अवशिष्टाः खरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थः प्रसिद्धः, तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वात्, औचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वं, तर्हि निपाता आद्युदात्ता इतिषिट्स्त्रेण उकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न, प्रातः शब्दवदन्तोदात्तत्वात्, यथा प्रातः शब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव खरादिषु पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः, खरादेराकृतिगमत्वात् । यद्वा, एवमादीनामन्त इतिषिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । स इत्यत्र षिट्स्तरः । देवान्, देवशब्दः पूर्ववत्, देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां, दीर्घादटि समानपादे (पां ८।१।६) इति बत्वं, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पां ८।१।२) इति आकारः सानुनासिकः । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।१।१७) इति रोर्यत्वं, सच, जोपः प्राकल्यस्य (पां ८।१।१६) इति जुप्यते, तदसिद्धत्वाच्च पुनः सन्धिकार्यं । आहो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह प्रत्यये सति निष्पन्नत्वात्, इहशब्दे प्रत्ययस्तरः । वक्षति, वक्षतिधातोर्नाडर्थे हान्दसोऽनुट्, स्यप्रत्ययगतस्य यकारस्य जोपोऽपिहान्दसः, यद्वा जेटि, सिञ्जञ्जं जेटि (पां १।१।

१ ३ १ अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे ।

यशसं वीरवत्तमं ॥

१ ४ १ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।

स इद्देवेषु गच्छति ॥

३४) इति सिप्, लेटोऽडाटौ (पां ३।४।६४) इत्यडागमश्च, ततो वक्ष-
तीति सम्पद्यते, तस्य तिङन्तत्वान्निपातः, संहितास्वरः ॥ २ ॥

पूर्ववदाधाने ढतीयेऽष्टौ प्रथमाव्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता
ढतीया तामेतां ढतीयाष्टचमाह अग्निनेति । योऽयं ह्येता स्तुत्योऽग्निः,
तेनाग्निनामितभूतेन यजमानो रयिं धनं अश्रवदश्रोत् प्राप्नोत् ।
कीदृशं रयिं, दिवे दिवे पोषमेव, प्रतिदिनं पुष्यमाणातया वर्द्धमान-
मेव, नतु कदाचिदपि क्षीयमाणं । पुनः कीदृशं, यशसं दानादिना
यशोयुक्तं । पुनरपि कीदृशं वीरवत्तमं, अतिशयेन पुत्रभृत्यादि-
वीरपुरुषोपेतं, सति हि धने पुरुषाः सम्पद्यन्ते । रयिशब्दे मघमि-
त्यादिधननामसु पठितः, अत्र फिट्स्वरः । अश्रवत्, अश्रोतेर्धातोर्लटि
व्यत्ययेन तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७) इतीकार-
लोपः, लेटोऽडाटौ (पां ३।४।६४) इत्यडागमः, ततोऽश्रवदिति भवति,
तस्य निघातः । घञन्तत्वात् पोषशब्द आद्युदात्तः । श्रवशब्दस्य निपातत्वे
ऽपि एवादित्वादन्तोदात्तत्वं । वकारान्ताद्विष्णुशब्दात् परस्याः सप्तम्याः,
सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाया जालः (पां ७।१।६६) इति श्रे-
भावे सति, सावेकाचस्तृतीयादिर् (पां ६।१।१६८) इत्यादिना,
ऊडिदं पदाद्यप्सुसैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१) इति सूत्रेण वा तस्योदा-
त्तत्वं, नित्यवीक्षयोः (पां ८।१।४) इति द्विर्भावे सति उत्तरभागस्य,
अनुदात्तश्च (पां ८।१।३) इत्यनुदात्तत्वं । यशसं, यशोऽस्यास्तीति
वियच्चे सति, अर्श आदिभ्योऽच् (पां ५।२।१२७) इत्यच्प्रत्ययः,
चित्सुरेणान्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तं । फिट्स्वरेणान्तोदा-
त्ताद्दीर्घशब्दान्मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं, ऋलुनुङ्भ्यां मतुप् (पां ६।
१।१७६) इत्युदात्तत्वं न भवति, सौ अवर्णान्तत्वात्, नगोऽश्वन्
साववर्णराडङ्कुङ्छङ्गः (पां ६।१।१८२) इति निघेधात् ॥ ३ ॥

अभिज्ञवषडङ्स्य मध्यवर्त्तिपूक्ष्येषु ढतीयसवने भैत्रायणस्य अभेयं

॥ ५ ॥

१ ५ १ अग्निर्हीता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः १

देवो देवेभिरागमत् ॥ १ ॥ वर्गः ॥

यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः, एतच्च सप्तमाध्याये एष्ट्यव्य-
त्यादिखण्डे सूत्रितं, अग्निं वोदधन्तमग्नेयं यज्ञमध्वरमिति । तस्मिंस्तृचे
या प्रथमा सा सूक्ते, तामेतां चतुर्थीमृचमाह अग्नेयमिति । हे अग्ने,
त्वं, यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः, परितः प्राप्तवानसि, स इत्
स एव यज्ञो देवेषु त्विं प्रजयितुं स्वर्गे गच्छति, प्राच्यादिचतुर्दिश्वर्गेषु
आहवनीयमार्ज्वाणीयगार्हपत्याभीधीयस्थानेष्वभिरस्ति, परिशब्देन
होत्रीयादिधिष्ण्यातिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं, अध्वरं हिंसार-
हितं, नहि अभिना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभ-
वन्ति । अपिशब्दस्य पाठिकमामन्तिताद्युदात्तत्वं । न विद्यतेऽध्वरो
ऽस्येति वज्रवीर्यैः, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य, किति (पां ६ ।
१ । १६० ।) इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राथयपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वे
प्राप्ते तदपवादत्वेन छन्दोत्तरपदप्रकृतिसंस्वरत्वं । असीत्यत्र निघाताभावो
वच्छब्दप्रयोगात् ॥ ४ ॥

यज्ञमीमृचमाह अभिर्हीतेति । अयमभिर्देवोऽन्यर्देवैः हविर्भो-
जिभिः सहागमत्, अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः, होता
होमनिष्पादकः । पुनः कीदृशः, कविक्रतुः, कविशब्दोऽत्र कान्तवचनो *
नतु मेधावी नाम, क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम, ततः कान्तप्रज्ञः
कान्तकर्म वा † । पुनः कीदृशः, सत्यः, अष्टतरुणितः, फलमवश्यं प्रय-
च्छतीत्यर्थः । पुनरपि कीदृशः चित्रश्रवस्तमः, श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः,
अतिशयेन चित्रकीर्तियुक्तः । कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र
वज्रवीर्यत्वात् पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः, सत्यादशपथे
(पां ५ । ४ । ६१ ।) इत्यत्रान्तोदात्तो ह्रस्वत्वेन निपातितः । जोड-
न्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य कृत्वाभाव उकारलोपश्चान्दसः, ततो रूप-
मागमदिति भवति, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ इत्युक्तसंहितायां वेदार्थ-
प्रकाशे प्रथमकाण्डस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

* कान्तवचनो कां सं । † कान्तप्रज्ञः कान्तकर्मणा कां सं ।

१ ६ १ यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि १

तवेतत् सत्यमङ्गिरः ॥

१ ७ १ उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं १

नमो भरन्न एमसि ॥

अग्नेयसूक्ते षष्ठीस्यचमाह, यदङ्ग दाशुष इति । अङ्गत्वभिमुखीकर-
णार्था निपातः, अङ्गाग्ने हे अग्ने त्वं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय,
तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं, वित्तगृहप्रजापत्यरूपं कल्याणं करिष्यसि, तद्भद्रं
तवेत्, तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अङ्गिरोऽग्ने तच्च सत्त्वं, न त्वत्र वि-
सम्बादोऽस्ति, यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्त्वामुत्तरक्रान्त्यनुष्ठानेना-
ग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाक्यायनिनः समामनन्ति, यद्वै पुरु-
षस्य वित्तं, तद्भद्रं, गृहं भद्रं, प्रजा भद्रं, पशवो भद्रमिति । अङ्गशब्दस्य
निपातत्वेऽपि अर्घ्यादित्वादान्तोदात्तत्वं, दाश्वान् साङ्गान् मीढांश्च
(पां ६।१।१२) इति सूत्रेण दाश्वदान इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः,
तत्र प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याभिषब्दस्य पदपरत्वेनाष्टमिकानुदा-
त्तत्वं न शङ्कनीयं, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८।१।१८) ।
इत्यपादादाविति पठ्येदस्तत्वात् षष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव, भद्रशब्दस्य
नन्विषयत्वेनानुदात्तत्वप्रसङ्गावपि, भदिकल्याण इति धातोरुपरि रक्-
प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं, अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात्, निपा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०) इत्यादिना निघाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रत्य-
यस्वरेण सतिषिष्टेन करिष्यसीतिशब्द उपान्तोदात्तः । तव इत्यत्र,
यथादस्मदोर्धसि (पां ६।१।२११) इत्याद्युदात्तत्वं । अङ्गिरः,
अङ्गिरा अङ्गारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृधा-
नोपाख्याने समामनन्ति, ये अङ्गारा आसंतेऽङ्गिरसोऽभवन्निति,
तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वं, अत्र पदा-
त्यपरत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

अग्नीषोमप्रणयने उपत्वाम् इत्याद्यनुवचनीयस्तच्च, एतच्च ब्राह्मणे
समाम्नातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उपप्रयं पतिप्रतमिति* तिष्ठैकां वान्वा-

अथ

१ ८ १ राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं १
वर्धमानं स्वे दमे ॥

१ ९ १ स नः पितेव सूनवेऽग्रे सृपायनो भव १
सन्नस्या नः स्वस्तये ॥ २ ॥

हेति, तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी, तामेतां सप्तमीमृचमाह,
उपत्ताम इति । हे अग्ने, वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिवं दोषा-
वक्षोरान्नावहनि च धिया बुद्ध्या नमोभरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः,
उप समीपे, त्वा एमसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपातस्वरः । त्वा,
त्वामौ द्वितीयायाः (पां १ । ८ । २१ ।) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः ।
दोषाशब्दो रात्रिवाची, वस्त इत्यहर्वाची, इन्द्रसमासे, कार्त्तिकौ जपा-
दयश्च (पां ६ । १ । ३७) इति कार्त्तिकौजपादित्वादाद्युदात्तः ।
सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति धियो
विभक्तिश्चात्ता । नम इति निपातः, भरन्त, इत्यत्र शपः पित्वाच्छतु-
र्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र,
इदन्तोमसिः (पां ७ । १ । ४६ ।) इति इदन्तावयवको मसादेशो
निघातश्च ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह राजन्तमध्वराणामिति । पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्य-
ग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां, राजन्तं दीप्यमानं । अध्वराणां राक्षसकृत-
हंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यम्भाविनः
कर्मफलस्य दीदिविं, यौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं, आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां
हविर्भवंर्द्धमानं । राजन्तं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः
शिष्यते । दीदिविं, दीदिविशब्दस्य, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ ।
१८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दमे, दमशब्दो, वृषादीनाञ्च (पां ६ । १ ।
२०१ ।) इति वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह स नः पितेवेति । हे अग्ने, स त्वं नोऽस्मादर्थं सृपायनः
ज्ञाभनप्राप्तियुक्तो भव, तथा नोऽस्माकं स्वस्तये, विनाशराहित्यार्थं
सचक्षुः समवेतो भव, तत्रोभयत्र दृष्टान्तः, पितेव सूनवे, यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सृपायनः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् । अस्माच्छब्दादेशस्य

द्वितीयसूक्तं ।

लघुः १ ।

१ १ १ वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि शुधी हवं ॥

न इत्येतस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तत्वं ।
चादयोऽसत्त्वे (पां १ । ४ । ५७ ।) इति चादीनामनुदात्तत्वादिवशब्दो-
ऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यमिति
वार्त्तिकेन समस्तः पितेवेतिशब्दो मर्ध्यादात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति
बहुव्रीहौ, नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यनोदात्तत्वं । सचखेत्यत्र
पदात् परत्वं नास्तीति न निघातः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति
धातुस्वरवशेषः । इतिप्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥ इत्यग्निसूक्तं ॥

अग्निमील इत्यादिसूक्तमग्नियेनस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं,
तथा वायवायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगे विनियुक्ताः, तत्रेदश्चिन्त्यन्ते ।
शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म, किं वा प्रधानकर्मेति, अत्र
पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास, स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता-
भिधानत्वादिति । आग्न्यैः स्तुवते, ऐष्टैः स्तुवते, प्रउगं शंसति, नित्येवत्यं-
शंसतीति श्रूयते, अत्र स्तुतिः शंसनञ्च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं, इन्द्रस्य नु
वीर्याणि प्रबोचमित्यत्र दृष्टत्वात्, एवं सति याज्यान्घ्रायेन गुणिन्या
देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं, याज्या-
यास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वलाभेन निर्णीतं, तद-
दत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्म्मत्वं व्यावर्त्तयति । सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति,
अर्थेनत्वपक्षेयत देवतानामस्योदगार्थस्य गुणभूतत्वादिति । तुशब्देन
संस्कारत्वं वारयति, संस्कारपक्षं प्रयोजनवशेन मन्त्रः, स्वस्थानादपा-
क्येत, कुतः, मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनया
मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं, तस्माद्यत्र प्रधान-
भूतदेवतास्ति च गुणभूतमन्त्रो नेतव्यः, तद्यथा, माहेन्द्रयज्ञसन्निधौ

अभित्वाशूरेत्ययं प्रगाथ आसन्नतः, स चेन्नं प्रकाशयति, नतु महेन्द्रं,
ततो यच्चैन्नं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः, तथा सति क्रमसन्निधी
बाध्येयातां। तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते,
वशावदागुत्थार्थं स्यादिति। वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्र नयनं वारयति,
यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्ष्यार्थं, यथा सा वा एषा
सर्वदेवत्यायदजा वशावायव्यामानभेतेत्यत्रावावशाशब्देन चोदिते
कर्मणि ह्यगशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति
तदत्। तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेन्द्रशब्देनाभिधानम-
विवर्द्धं, कोकेऽपि महाराजे केवलेन्द्रशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदे-
तत् समाधानं सिद्धान्ती दूषयति, न श्रुतिसमवायित्वादिति। यदुक्तं
वशान्वायेन राजन्वायेन वास्यग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति तत्र, देवता
त्वस्य तद्विषयसमवायित्वात्, माहेन्द्रग्रह इत्यत्र, सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थे
महेन्द्राद्वाच्येति महेन्द्रशब्दादङ्गप्रत्ययो विहितः, तस्मान्महेन्द्र एव
देवता न त्विन्द्रः। विपक्षे बाधमाह गुणस्त्वानर्थक इति। यदीन्द्रो देवता
स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ महेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽन-
र्थकः स्यात्, चकारः पूर्वहेतुना समुपयार्थः। हेत्वन्तरमाह. तथा
याग्यापुरोबधोरिति। इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदे यथा महेन्द्रगुणः सार्थक-
स्तथा याग्यापुरोऽनुवाक्योर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते। हेन्द्रसान-
सिमित्वादिके इन्द्रस्य याग्यापुरोऽनुवाक्ये, महां इन्द्रो यच्चोऽजसेत्वादिके
महेन्द्रस्य पूर्वपक्षिबोक्ते वशादृष्टान्ते वैधर्म्यमाह वशायामर्थसमवाया-
दिति। या वशा विधिवाक्ये श्रुता, तस्या एव निगमेषु ह्यगशब्देन व्यव-
हारो न विवर्द्धः, ह्यगत्यलक्ष्यस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्, तच्च प्रत्व-
क्षेणोपलभ्यते, इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः, तस्माद्विषमो दृष्टान्तः।
एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्, तद्वारयितुं लोचन-
क्षयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तिनो मतं। पुनरपि पूर्वपक्षी तदेत-
न्मतं निराचष्टे, यत्रेतिवार्थवत्स्यादिति। वाशब्दः सिद्धान्तिमतस्या-
दृश्यार्थः, यच्चैन्नं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात्, कुतः,
अर्थवत्त्वात्, येन्द्रो मन्त्र इन्द्रमेव प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्
स्यादिति, महेन्द्रन्तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसङ्गेव,
तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव लोचनक्षयवैयर्थ्यमिति श्रुतः
पूर्वपक्षः। अथ सिद्धान्तमाह, अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे
चौति प्रसर्तति क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति। अपि वेत्तनेन संस्कार-

कर्मत्वं व्यावर्त्यते, स्तोत्रिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरणे
 एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदधातां, कुतः, श्रुतिसंयोगात्,
 तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिद्ध्यति ।
 तथाहि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं
 श्रुतिः, यो देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः श्रुतिमवगच्छन्ति,
 गुणस्योपसर्जनत्वे तु श्रुतिर्न प्रतीयन्ते, यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारये-
 त्युक्ते श्रुतिं न मन्यन्ते, किन्वाङ्गानप्राधान्यमेव बुद्ध्यन्ते । एवं मन्त्रेष्वपि
 या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यं विधीयते, तत्पक्षे तु
 येयमीदृशगुणयुक्ता, सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं श्रुति-
 र्न स्यात्, ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्म्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने
 तात्पर्याभावादैनौऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावति-
 ष्यते । यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु,
 प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह, शब्दपृथक्त्वाच्चेति । द्वादशाभिष्टोमस्य
 स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राण्येत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते,
 देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वाद-
 शसङ्ख्या न स्यात्, प्रधानकर्मणान्वान्व्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां
 भिन्नत्वात् द्वादशत्वसङ्ख्यापपद्यते, एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं । विपक्षे
 बाधमाह अनर्थकश्च तद्वचनमिति । अभिश्रुतिः श्रूयते, आग्नेया यज्ञा
 भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते, आग्नेयीषु क्षुवन्ते आग्नेयीः शंस-
 न्तीति, त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात्, चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
 आग्नेययज्ञानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धिः, प्रधानकर्म-
 पक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमन्त्रान्तरविधिव-
 चनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह, अन्यस्वार्थः प्रतीयत इति ।
 सम्बद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याघातं, सम्बन्धश्च द्वयोर्भवति नत्वेकस्य,
 तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते, स च संस्कारपक्षे न सम्भवति,
 देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्र-
 कर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि लुक्कुतो शंसकुतावित्येकार्थो,
 तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं, अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयो-
 र्विवेकः । हेत्वन्तरमाह अभिधानश्च कर्मवदिति । यथा प्रधान-
 कर्मणि अभिष्टोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं, तथा प्रउगं
 शंसतीत्यभिधीयते, अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वं । हेत्वन्तरमाह
 कक्षनिवृत्तेऽस्तेति । श्रुतस्य श्रुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमात्राय वाक्य-

श्रेवे क्षात्रफलमेवास्नातं, इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिव-
 मिति, नतु देवताप्रयुक्तं फलमास्नातं, अतो न देवता संस्कारः, किन्तु
 प्रधानकर्मेति स्थितं। अनेन तु निरर्थयेन प्रयोजनविवक्षतिषूहाभावाः,
 संस्कारपक्षे तु यस्यां विद्यते देवतान्तरं, तत्र तद्वाचनं पदमूहनीयं
 स्यात्, तन्माभूदिति प्रधानकर्म्मत्वमुक्तं। एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं,
 यद्वाचा देवतान्यत्वे क्षुतशस्त्रयोः कर्म्मत्वादविकारः स्यादिति। अत्र
 संप्रहस्योक्तौ। प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता। दृष्टादेव क्षति-
 स्तेन गुणता क्षात्रशस्त्रयोः॥ सूत्रार्थत्वे क्षात्रिशंसत्वोपात्तौ। आता-
 र्थवादं। तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति। अग्निष्टोम-
 सुत्वादिने सूत्रोदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्,
 एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं, देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्या-
 हाभ्यर्चयित्वादिब्राह्मणं, तस्मिंश्च प्रातरनुवाकैः प्रिमीकृत्वादिस्तु-
 मन्तर्भूतं, तच्च व्याख्यातं, प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं
 होत्रा शंसनीयं, तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादि सप्तद्वयात्मकं, एतच्च
 ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादिस्तुते प्रपञ्चितं, तथा पञ्चमाध्याये क्षात्रमग्ने
 शस्त्रादित्यादिस्तुते सूत्रितं। अथेयमनुक्रमशः, वायो वायव्यै-
 न्द्रवायवमैन्द्रावरुणाक्षुषाः, अग्निनादादशाग्निनैन्द्रावैश्वदेवसारस्व-
 ताक्षुषाः, सप्तैताः प्रउगदेवता इति, अस्यायमर्थः, वायवायाहीत्या-
 दिकं नवर्षं सूक्तं, अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः, तत्राद्यक्षुषो
 वायुदेवताकः, द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः, तृतीयो मित्रावरुणदेव-
 ताकः, अग्निनेत्यादिकं द्वादशर्षं सूक्तं, तत्राद्यक्षुष आग्निः, द्वितीय
 ऐन्द्रः, तृतीयो वैश्वदेवः, चतुर्थः सारस्वतः, तेषु ऋचेषु प्रतिपाद्यवा-
 य्वादयः सारस्वतान्ताः सप्तसङ्ख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति, मधु-
 न्दसोऽनुवर्त्तनात् स एव ऋषिस्तथैवानुवृत्त्या गायत्रं ऋचः, वायव्ये
 ऋचे प्रथमा, ग्रहस्यैन्द्रवायवस्यैकापुरोऽनुवाक्, एतच्च ब्राह्मणे समास्नातं,
 वायव्या पूर्वापुरोऽनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरेति, तथा सूत्रितं वायवावाहि
 दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति वायव्येऋचे प्रथमाम्बुमाह
 वायवायाहीति। दर्शत चे दर्शनीय वायो कर्म्मस्थितस्मिन् आयाहि
 आगच्छ, त्वदर्शमिमे सोमा अरंजताः, अभिषवादिसंस्कारोऽनङ्गार-
 क्षेवां तान् सोमान् पाहि पिव, यदा तेवामेकदेश इत्यध्याहारः, तत्
 पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुतिं श्रुत्वा। अत्र यावत्, वायवावाहि
 दर्शनीयेमे सोमा अरंजता अलङ्घ्यताक्षेवां पिव श्रुत्वा नोह्वानमिति।

१२१ वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥

दर्शत, भृष्टदृशीत्यादिसूत्रेणातच्प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादन्तोदात्त-
स्यामन्वितानुदात्तत्वं । अर्चिस्तुस्त्रिवादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य
नित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसोरेफादेशः । अरद्धृतशब्दे समासा-
न्तोदात्तं बाधित्वा व्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वप्राप्तिः; भूषणेऽलं (पां १।
४। ६४।) इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां, गतिकारक (पां ६। १।
११६।) इत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन,
गतिरनन्तरः (पां ६। २। ४६।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, निपा-
तत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छान्दसः ।
श्रुधीत्यत्र, श्रुष्ट्यु (पां ६। ४। १०१।) इत्यादिना हेर्धिभावः, तिङ्-
न्तादुत्तरस्य निपातो नास्ति, सेह्यपिच (पां १। ४। ८७।) इति पिच-
निषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ऋयतिधातोर्बङ्गं
छन्दसि (पां ६। १। १४।) इति सम्प्रसारणे सत्यकारान्तत्वात्,
कहोरप् (पां १। १। ५७।) इत्यप्प्रत्ययः, तस्य पिच्चादनुदात्तत्वे
सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्य, अन्येषामपि दृश्यते (पां
६। १। ११७।) इति दीर्घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह वाय उक्थेभिरिति । हे वायो जरितारः स्तोतार
ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छा त्वामभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रै
जरन्ते स्तवन्ति । कीदृशास्ते सुतसोमा अभिषुतेन सोमेनोपेताः । अह-
र्विदः, अहःशब्द एकेनाज्ञा निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहा-
रेण प्रसिद्धः, क्रत्वभिञ्ज इत्यर्थः । अर्चति गायतीत्यादिषु चतुस्त्रिवा-
रिंशत्सर्चनिकर्मसु जरते ऋयतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनविशेषत्वात्
औचित्येनाच स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अह्वशब्दस्य संहितायां, निपात-
स्य च (पां ६। २। १३६।) इति दीर्घः । सुतसोमाइत्यत्र बङ्गव्री-
हित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अहर्विदइत्यत्र समासस्वरं बाधित्वा,
तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीया (पां ६। २। २।) इति द्वितीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन, गतिकारक (पां ६। २। ११६।)
इत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १ ॥

१ ३ १ वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे १
उरूची सोमपीतये ॥

(ढचः २)

१ १ १ इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतं १
इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥

द्वितीयामृचमाह वायो तवेति । हे वायो, तव धेना वाक् सोम-
पीतये सोमपानार्थं दाशुषे दान्वासं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति,
हे यजमान, त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्नृतइत्यर्थः । कीदृशी
धेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती, सोमगुणं वर्धयन्तीत्यर्थः ।
उरूची, उरून् वरून् यजमानान् गच्छन्ती, ये ये सोमयाजिनस्तान्
सर्वान् वर्धयन्तीत्यर्थः । प्रपृञ्चतीत्यत्र, शतुरनुमो न यजादी (पां ६ । १ ।
१०१) इति ङीबुदात्तः । श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु
मन्त्रे धेना मा इति पठितं वर्तते । अयतइत्यादिषु द्वाविंशति-
शतसङ्ख्याकेषु गतिकर्मसु गति जिगातीति पठितं । दाशुषइत्यत्र,
मन्त्रार्थकर्मणि (पां २ । १ । १२) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरा-
दित्वेन ङीबि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्र वज्रनीहित्वाभावेऽपि
अत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १ ॥

इन्द्रवायवे ढचे प्रथमामृचमाह, इन्द्रवायू इमे सुता इति ।
इतस्या ऋच ऐन्द्रवायव्यहे द्वितीयपुरोगवाक्यारूपेण विशेष-
विनियोगः पूर्वमेवोक्तः, हे इन्द्रवायू भवदर्शमिमे सोमाः सुता अभि-
पुतास्तस्माद्युवां प्रयोभिरनैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं अस्मत्समीपं
प्रत्यागच्छन्तं, हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते, तस्मा-
दागमनमुचितं । इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । प्रीत्यर्थं भोक्तु-
मिति प्रयास्यमानि, प्रीधातोः रन्तभावित्थ्यर्थादसुप्रत्यये सति निस्वरः ।
ममिधातोर्जायग्रन्थमपुनश्चद्विवचने, वज्रकं छन्दसि (पां २ । १ । १०१)
इति श्रयो कृत्ति सति, अनुदात्तोपदेश (पां ६ । १ । १०१) इत्यादिना
मकारलोपकृतो गतमिति भवति । इन्द्रवः, उन्दीक्षेदन् इति धातोः, उ-
न्देरिचादेरित्युक्प्रत्यय आद्यक्षरस्येकारादेशश्चौडादिककृत इन्द्रशब्दस्य
निस्वरः, तिजङ्गतेः सोमरसस्य द्रवत्वात् क्षेदनं सम्भवति । युष्मच्छब्दा-

१ २ १ वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू १

तावायातमुपद्रवत् ॥ ३ ॥

१ ३ १ वायविन्द्रश्च सुन्वत आयातमुप निष्कृतं १

मक्षिवत्था धिया नरा ॥

देशस्य वामित्येतस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तः । उग्रन्तोत्यस्य निघाते, हिच (पां ८ । १ । ३४ ।) इति सूत्रेण निघाते प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिचशब्दस्य निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह वायविन्द्रश्चेति । अत्र चकारेण नान्यः समुचीयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव, हे वायो, त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिघुतान् सोमान् चेतथो जानीथः, यद्वाभिघुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां, वाजिनीवसू, वाजिनीशब्दे यद्यप्युघोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासम्भवादन्नं गृह्यते, वाजोऽन्नं तद्यस्यां हविःसन्ततावस्ति सा वाजिनी, तस्यां वसतइति तौ वाजिनीवसू, आमन्वितत्वादनुदात्तः, तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रमुप समीपे आयातं आगच्छतं । षड्विंशतिसङ्ख्येकेषु क्षिप्रनामसु क्षिप्रं मद्धु द्रवदिति पठितं, तत्र फिटस्वरः ॥ २ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षतीयो वर्गः ॥

येन्द्रवायवे षचे षतीयाष्टचमाह वाययिवग्द्रश्च सुन्वतइति । हे वायो, त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः, सोमाभिघवन्कुर्वतो, यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं सोममुपायातं आगच्छतं । नरा, हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनौपेतौ, युवयोरगतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मद्धु त्वरया संस्कारः सम्पत्स्यते इत्या सत्यं । वायो इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ६ । १ । १५८ ।) इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रः, इदिपरमैश्वर्य इति धातुः, इदितो नुम्धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) रिति नुमागमः, ऋच्चेन्द्रायवच्चविप्रकुत्रचुत्रचुरभेत्यादिना औणादिक रन्प्रत्ययान्तो निपातितः, जित्वादिर्नित्यं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ता इतिफिटसूत्रेणानुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र, शतुरनुमो-नद्यजादी (पां ६ । १ । १७६ ।) इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । निष्कृतं, निरित्यस्य समित्येतस्य स्थान इति यास्कः । कृतशब्दः, आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरिच (पां ३ । ३ । ७१ ।) इति कर्त्तरि क्तः, संस्कर्त्तुं प्रवृत्त

(अक्षः १)

१ १ १ मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं ।
धियं घृताचीं साधन्ता ॥

इत्यर्थः, कुमतिप्रादयः (पां १ । २ । २८ ।) इति समासेऽथयपूर्वपद-
प्रकृतिसरत्वे प्राप्ते, घाघघञ्ताज्विन्नकाणां (पां ६ । २ । १०० ।)
इत्यन्तोदात्ताः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ०६ ।) इति निस उदात्तत्वं
न भवति, तद्धि कर्मणि लो विहितं, निष्करोतीति निष्कृदिति
क्षिप्तव्याख्यानेतु, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १३६ ।)
इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया, सावेकाचस्तृतीयादि (पां ६ । १ ।
१६८ ।) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । नरा, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ ।
३६ ।) इत्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्य ङादेशः, पदात्परत्वात्,
आमन्त्रितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याहमिको निघातः ॥ १ ॥

मित्रं ऊवे इति मैत्रावरुणस्तृचो गत्रामयने आरम्भणीये चतुर्विंशे
ऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः, तत्रैवाभिष्टवधडेऽपि
विनियुक्तः, तथाचान्त्रणायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादिखण्डे मित्रं
वयं हवामहे, मित्रं ऊवे पूतदक्षमित्यादिसूत्रितं, तथैवाभिष्टवधृष्या-
हानीतिखण्डे परिशिष्टानावापानुजुत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं
ऊवे पूतदक्षमिति च, तस्य मैत्रावरुणस्य प्रथमाष्टकं मित्रं ऊव
इति । अहमस्मिन् कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रवर्णं मित्रं
ऊवे, तथा रिशादसं, रिशानां हिंसकानामदसं सम्भोक्तारं वरुणं
ऊवे आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ, दृढमुदकमश्नति भूमिं प्राप-
यति या धीर्वर्षयन्तं तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयन्तौ जुवन्तौ ।
मित्रशब्दः पुंलिङ्गः, प्रातिपदिकसरेणान्तोदात्तः । ऊवे, ह्ययतेर्वज्र-
णं कन्दसीति श्रपोलुकि सति, ऊः सम्भसारणं (पां ६ । १ । १९ ।)
इत्यनुष्टौ, वज्रणं कन्दसि (पां ६ । १ । ३४ ।) इति सम्भसारणे
उवादेशः, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । पूत-
दक्षं, पूतशब्दः प्रत्ययसरेणान्तोदात्तः, वज्रश्रौ पूर्वपदप्रकृतिसर-
त्वं । वरुणशब्दः ऋदुदादिभ्य उगन्त्रित्युगन्प्रत्ययान्तो निष्ठादाद्यु-
दात्तः । रिशमि हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः, इगुपधक्षापीकिरः कः
(पां १ । १ । १३५ ।) इति कः प्रत्ययः, प्रत्ययसरेणोदात्तकान्त्येति

१ २ १ ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा १ क्रतुं बृहन्तमाशाथे ॥

रिशादास्तं सर्वधातुभ्योऽसृजित्यसृजप्रत्यय औणादिकः, नित्स्वरेणोत्तरप-
दमाद्युदात्तं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते, शेषनिघाते सति,
एकादेश उदात्तानोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इति सर्वार्णदीर्घाप्युदात्त
एव । धीरिति, अप इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्येय कर्मनामसु पठितः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । छतमञ्चतीति छताचौ, ऋत्विग्दधृक् (पां
३ । १ । ५ ।) इत्यादिना क्तिनि, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इत्यादिना
न लोपः, अञ्चतेष्टोपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन ङीप्, अचः (पां ६ ।
४ । १९८ ।) इत्याकारलोपे, चै (पां ६ । १ । १९८ ।) इति दीर्घत्वं,
छतशब्दो, नन्विषयस्थानिसन्तस्योत्पाद्युदात्तं बाधित्वा छतादीनाञ्चेत्य-
न्तोदात्तः, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यन्तोदात्तस्यापवादकं,
तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वतोया (पां ६ । २ । २ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
बाधित्वा, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । २६६ ।) इत्युत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सति, अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः (पां ६ । १ । १६१ । इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते, चै
(पां ६ । १ । २२९ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । साधन्ता, राध् साध्
संसिद्धावित्यस्मादन्तर्भावितव्ययाक्तटः श्रज्जादेशे अमं बाधित्वा व्यत्ययेन
शप्, अदुपदेशादुपरि शब्दप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं, द्वितीया-
द्विवचनस्य, शप्, अनुदात्तौ सुष्यितौ (पां ६ । १ । ४ ।) इत्यनुदात्तत्वं,
धातोः (पां ६ । २ । १६९ ।) इति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुक्
(पां ७ । १ । ६६ ।) इति विभक्तीराकारादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह ऋतेन मित्रावरुणाविति । हे मित्रावरुणौ, युवां
क्रतुं प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागं आशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ, केन
निमित्तेन, ऋतेन अवश्यम्भावितया सत्येन फलेनास्माभ्यं फलं दातु-
मित्यर्थः । कीदृशौ युवां ऋतावृधौ, ऋतमित्युदकनाम, सत्यं वा यज्ञं
वेति यास्कः, उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ, अतएव ऋतस्पृशा,
उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुं बृहन्तं, अङ्गैरुपाङ्गैश्चातिप्रोढं ।
ऋतशब्दो छतादित्वादन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुण-
श्चेति मित्रावरुणौ, देवताद्वन्द्वेच (पां ६ । १ । २६ ।) इति पूर्वपदस्या

गडादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितव्यार्थादधेः क्तिप्,
 अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।१९७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घः, ऋतस्पृशा,
 सुपांसुलुक् (पां ७।१।१९८।) इति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्या-
 मन्वितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परत्वात्, आमन्वितस्य च (पां ८।१।
 १९९।) इत्याद्युदात्तो निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य, सुवामन्विते पराङ्ग-
 वत्सरे (पां ९।१।२००।) इति पराङ्गवद्भावेनामन्वितानुप्रवेशात्, पादा-
 दित्वेन पदादपरत्वेन चाद्युदात्तो निघाताभावात्, आमन्वितस्य च (पां
 ६।१।१९८।) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेन्न, पराङ्गवद्भावस्य
 सुवामन्विताश्रयत्वेन पदविधित्वात्, समर्थः पदविधिः (पां ९।१।२०१।)
 इति नियमात्, इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोराश्रय इत्याख्या-
 तेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्, यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्य-
 नात्र पराङ्गवद्भावत् पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव, यथा मरुतां पित-
 रक्षदहं गृह्णामीति, नृयोऽतिरित्युतिप्रत्ययान्तत्वेन, एत्रियौ वै पयसो
 मरुतौ जाता इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दे मरुतां पितरित्यत्र
 सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः, प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्यासाम-
 र्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति, ऋताद्युदात्तवित्यत्र द्वितीयामन्वितस्य
 निघाते कर्त्तव्ये, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।२०२।)
 इति प्रथमामन्वितेनाविद्यमानवद्भावेन भवितव्यमिति चेत्, भवतु, अत-
 एव तस्याव्यवधायकत्वात्, ऋतेनेति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीया-
 मन्वितं निह्नियते । यथा इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यादौ, गङ्गे-
 शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येव पदमुप-
 जीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः, किञ्च प्रकृतेन च मित्रावरुणावित्याम-
 न्वितं सामान्यवचनं, तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृताद्युदात्तवित्,
 अतो नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८।१।२०३।)
 इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरादौ द्वितीयनिघातः ।
 नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋताद्युदात्तस्य द्वितीयपादादित्वाच्च
 भवितव्यनिघातेन, अतएव हि इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं
 सद्यता इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात् परस्यापि पादादित्वादेव निघाता-
 भावादाद्युदात्तं जातं, तदत्रापि भवितव्यं, वक्तव्यो विशेष इति चेत्,
 उच्यते, मित्रावरुणस्य, सुवामन्वित इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशा-
 देव ऋताद्युदात्तस्य न पादादित्वं, शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य
 सरस्वतीपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निह्नयेतेति चेत्, न,

१ ३ १ कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरक्षया १

दक्षं दधाते अपसं ॥ ४ ॥

पराङ्गवद्भावस्तावत्सुबन्तमामन्वितं वाश्रित्य प्रवृत्तः पदविधिः, अत-
स्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं, समर्थः पदविधि-
रिति नियमात्, श्रुतुमिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परान्वयः। किन्तु
सचतेत्यनेनासामर्थ्यान्न पराङ्गवद्भावः, प्रकृते तु मित्रावरुणादृतादृधा
इति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति
भावितव्यं पराङ्गवद्भावेन, यथा मरुतां पितरित्यत्र विशेषः। नन्वतस्य
तर्हि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्यु-
दासादामन्वितनिघातो न स्यादिति चेन्न, पूर्वं सुबन्तं परस्वामन्वित-
माश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते, तत्र सुबामन्वित इति पराङ्गवद्भावः, भवति
चैवंविधे ऋतादृधपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेन
पदादित्वात् संप्रवर्तते, मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजी-
वति न परमामन्वितमिति न पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधि-
रिति, ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्, ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य
न स्यादिति चेन्न, समानवाक्ये निघातयुग्मादस्मादादेशा वक्तव्या इति
निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न पराङ्गवद्भाववत्
परस्परान्वयोऽपीत्यलं। क्रतुं, छजःक्रतुरित्यौणादिकछजः क्रतुरादेशः।
प्रत्ययस्वरान्वादिदत्तः। आशाये, आनशाये, कृन्दसि लुङ् लिट्
(पां ३। ४। ६।) इति वर्तमाने लिट्, नुडभावश्चकृन्दसः ॥ २ ॥
तृतीयामृचमाह कवी न इति। मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं
दत्तं बलं, अपसं कर्म च दधाते पोषयतः। कीदृशावेतौ कवी मेधा-
विनौ, तुविजातौ बह्वनामुपकारकतया समुत्पन्नौ, उरक्षया बह्वनि-
वासौ। विप्रो धीरइत्यादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्याकेषु मेधाविनामसु
कविर्मनीषीति पठितं। उरुतुवीत्येतौ द्वादशसु बह्वनामसु पठितौ।
रुजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बह्वनामसु दत्तो विदित
पठितं। अपसंशब्दः घञ्विंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मनामसु पठितः। मित्रा-
वरुणा, मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः, वरुणशब्दो नित्य-
रेणाद्युदात्तः, इन्द्रे देवताइन्द्रेत्युभावेव शिष्यते। तुविजातौ, बह्व-
नामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तो-

तृतीयच्छत्रं ।

दृषः ॥ १ ॥

१११ अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती १
पुरुभुजा चनस्यतं ॥

दात्तत्वं, चतुर्थोसमासे, हि (पां ८ । १ । १७) चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
स्यात् । उबक्षया, उब्रक्षा ब्रह्मणा क्षयावुबक्षयौ, क्षिनिवासगतोरिति
धातोः क्षयत्वस्मिन्निति क्षय इत्यधिकरणे, एरच् (पां २ । १ । ५६ ।)
इत्यच् प्रत्ययान्तस्य, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यनोदात्तत्वे प्राप्ते,
क्षयो निवासे (पां ६ । १ । २०१ ।) इत्याद्युदात्तत्वं विहितं, समा-
से तु समासस्येत्यनोदात्तत्वं बाधित्वा छदुत्तरप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं, यद्यपि, चायघञ् (पां ६ । २ । १७७ ।) इति चायादि-
स्वरेणानोदात्तेन बाध्यते, तथापि, परादिभ्यश्चसि बञ्जनं (पां ६ । २ ।
१६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षं, दक्षतेत्यङ्गकर्मणो
घञ्, नित्वादाद्युदात्तः । अपसं, अप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म, आपः-
कर्मणाख्यायां ऋक्षो नुट् चेत्यसुन्नतस्य, अपसस्यारइत्यादौ नित्वा-
दाद्युदात्तस्याप्यपसृष्टस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ७ ॥

आश्विनकृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः, तथाच
सूत्रितं, अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष
इति, तत्र प्रथमाम्बमाह अश्विना यज्वरीरिष इति । हे अश्विनौ
युवामिषोहविर्जघ्नानि अन्नानि चनस्यतं इच्छतं भुञ्जाथामित्यर्थः,
यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची, तथापीयइत्यनेन सह नास्ति पुनरन्तिदोषः,
इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वादन्त्यमुवाच, समूलकार्यं कथतीत्यादौ यथा
पुनरन्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः, यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशा-
वश्विनौ द्रवत्पाणी, हविर्गह्वराय द्रवद्भ्यां धावद्भ्यां पाश्विभ्यामुपेतौ ।
शुभस्पती, शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा, पुरुभुजौ विश्वीर्ष-

भुजौ बज्जभोजिनौ वा । अश्विना, चामन्वितस्य च (पां ६।१।१६८।)
 इति घाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः, यागकरणां नामप्यन्नानामसि-
 ष्ठिनन्तीतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया, सुयजोर्जनिप् (पां ३।
 १।१०३।) इति जनिप् प्रत्ययः, वनोरच (पां ४।१।७।) इति
 डीप्, तत्संनियोगेन रेफादेशः, प्रत्ययत्रयस्य, अनुदात्तौ सुप्पितौ (पां ३।
 १।४।) इत्यनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एवावशिष्यते । इघःशब्दे शसो
 ऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवत्पाणी, द्रवन्तौ धावन्तौ
 पाणौ ययोस्तयोः सम्बाधनं द्रवत्पाणी, तस्यामन्विताद्युदात्तत्वं, न पुन-
 राष्टमिको निघातः, अपादादाविति प्रतिषेधात् । इघइति पूर्वप-
 दस्य, सुचामन्विते पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।१।) इति पराङ्गवद्भावेन
 मित्रावरुणावृतावृधाविति वदपादादित्वमिति चेन्न, तत्र सामानाधिक-
 रण्येन परस्परान्वयात्, इहत्विघो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिश्रुत-
 द्विपदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात्, शुभइति, शुभशुम्भदीप्ता इत्यस्य सम्पदा-
 दित्वात् भावे क्तिवन्तस्य षष्ठीवचनं, यथाः पतिपुत्र (पां ८।१।
 ५३।) इति विसर्जनीयस्य घत्वं, तस्य पती इत्यामन्विते परतः
 पराङ्गवद्भावात् चामन्विताद्युदात्तत्वं, न पुनराष्टमिको निघातः,
 तस्मिन् कर्तव्ये द्रवत्पाणीति पूर्वस्यामन्वितस्य, चामन्वितं पूर्वमविद्य-
 मानावदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात् ।
 ननु मित्रावरुणावृतावृधाविति वत्, नामन्विते सामानाधिकरण्ये (पां
 ८।१।७३।) इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न,
 मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः,
 द्रवत्पाणीपदन्तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुर्विस्तारो भुजौ ययोस्तौ
 चामन्विताद्युदात्तत्वं, सुपांसुलुगिति डादेशः, पुरु बज्ज भुज्जातइति
 वा । चनस्यतमित्यत्र, चायोरन्ने ऋस्वस्वेति चायुपूजानिग्रामनयोरित्य-
 स्यासुन्प्रत्यये, आकारस्य ऋस्वे चानुष्ठाणुडागमेच, लोपो व्यर्थञ्चि
 (पां ६।१।६६।) इति यकारलोपे चनस्श्चोऽन्ननामसुपठितस्तदात्मन
 इच्छतीति, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३॥१।८।) इतिक्वच्, सना-
 दन्तेन धातुत्वात्क्षोद्यमपुरुषद्विवचनं, क्वचः प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वं,
 शप, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः, उपर्या-
 ख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं, नच, तिङ्ङितिङः (पां ८।
 १।२८।) इति निघातः, पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवद्भावेन पदात्
 परत्वात् पादादित्वाद्वा तदप्राप्तिः ॥ १ ॥

१ २ १ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ॥
धिष्ण्या वनतं गिरः ॥

द्वितीयान्वचमाह अश्विनापुरुदंससेति । अश्विना हे अश्विनौ, युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तूर्ताधिष्या आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतं सम्भजतं स्वीकृतं । कीदृशावश्विनौ पुरुदंससा बलकर्मभौ, वृष्टिशतिसङ्ख्या-
केषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारौ, धिष्ण्या धाम्ण्यायुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृशा धिया शवीरया गतियुक्तया अप्रतिहत-
प्रसरयेत्यर्थः । अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य षाष्ठिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं, पादादित्वाद्भाष्टमिको निघातः, पुरुदंससेत्यपि हि पादादि-
रेव, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वामन्त्रिते
समानाधिकरण इति पर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न, अश्विशब्दवत् पुरुदंससशब्दस्यापि अश्वि-
नाविव रूपा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनं, नावि-
द्यमानवदित्युक्तेऽर्थे परस्य विशेषवचनत्वावगमादुभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सङ्हाप्रयोग इति चेन्न, गुणविशेष-
सङ्गीर्तनवत् प्रसिद्धानेकनामविशेषसम्बन्धसङ्गीर्तनस्यापि स्तुत्युपयो-
गेन सप्रयोजनत्वमिष्टप्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्, अश्विपुरु-
दंससशब्दयोरेकार्थत्ववृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
भावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेव हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिसामानाधिकरण्यं, अश्विशब्दस्या-
श्विसम्बन्धो निमित्तं, पुरुदंसस् शब्दस्य तु बलकर्मसम्बन्ध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेन्न, तद्विद्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृत्तमहो-
रहशब्दयोरपि तथात्वप्रसङ्गः, अतएव हीडेरन्तेदिते सरस्वतिप्रिये
प्रेयसि महिषिभ्युते इत्येतानि ते अश्विने नामानीत्यत्र सङ्खतमीप्र-
शंसोपयोगित्वेनेहादिशब्दानामेतानि अश्विने नामानि इति वचनेन
पर्यायाश्रमण्यनेकविशिष्टानामसम्बन्धनिबन्धस्तुत्यर्थत्वेनैव सङ्हाप्रयोगः,
स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायां अपि पर्यायत्वेनासामा-
नाधिकरण्यादेव, नामन्त्रिति (पां ८ । १ । ७३) इति निषेधाभावादाम-
न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां षाष्ठी-

१ ३ १ दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृत्तवर्हिषः १ आयातं रुद्रवर्तनी ॥

कमाद्युदात्तत्वं, तद्वत् प्रकृतेऽपि, कृ शु पृ कटि पटि श्रौटिभ्य ईरन्निवृत्त-
वृत्तौ, बङ्गलवचनादन्यत्रापीत्यनेन शुश्रुगतावितिधातोरीरनप्रत्यये
कृते सति निच्वाच्चीरया शब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र, सावेकाच्च
(पां ६।१।१६८) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र श्रपः पिच्वाक्लो-
गमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकाच्च, वन घन संभक्ताविति धातुदात्त-
त्वमेवावशिष्यते, नच, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८।१।२८) इति निघातः,
पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । गिरः, सुपोऽनुदात्तत्वे
प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह दत्ता युवाकव इति । अत्राश्विनेत्यनुवर्तते, हे
अश्विनौ, आयातं अस्मिन् कर्मण्यागच्छतं, किमर्थमिति तदुच्यते, सुता
युष्मदर्थं सोमा अभिषुतास्तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ
दत्ता शत्रूणामुपक्षयितारौ, यद्वा देववैद्यत्वेन देवानामुपक्षयितारौ,
अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । पुनः कीदृशौ, नासत्या
असत्यमन्वतभाषणं तद्रहितौ । अत्र यास्कः, सत्यावेव नासत्याइति
उर्णनाभः । सत्यस्य प्रणेतास्त्वित्याग्यायण इति । रुद्रवर्तनी, रुद्रश-
ब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं, यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्ति-
रीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रु-
रोदनकारिणां गूरुभटानां वर्तनिर्मर्गा धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रव-

र्तनी, यथा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इति अभिषुतसोमानां विशेषणं, वसतीवरीभिरैकधनाभिरङ्गिर्मि-
श्रिता इत्यर्थः । वृत्तानि मूलैर्वर्जितानि वर्हिषि आस्तरणरूपाणि
येषां सोमानां ते वृत्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वलसु अतिवृत्ता-
मसु वृत्तवर्हिष इति पठितं, तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा, अतिविभर-
भिषुता इत्यन्वयः । दत्ता, आमन्वितस्य च (पां ६।१।१५८) इत्या-
द्युदात्तः, युवाकवः, युमिश्रणे, युवन्ति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृ-
तिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः, कटिकुषादिष्वगणितस्यापि यैतेर्व-
ङ्गण्यह्यात् काकुप्रत्ययः, तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः, प्रत्यय-
स्वरणाकार उदात्तः । न विद्यते असत्यमनयोरिति नासत्यौ, नभा-

१ १ १ इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः १
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥

अपाग्नवेदानासत्या (पां ६ । १ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात्
कोपाभावः, पादादित्वेनानिघातादामन्विताद्युदात्तत्वं । वृत्तवर्हिषः,
वृत्तं मुनेर्वर्जितं वर्हिषराक्षीर्षं येषां सोमानां ते वृत्तवर्हिषः पूर्वपद-
प्रकृतिसूत्रेण क्तप्रत्ययस्वरएव शिष्यते । आ इत्वञ उपसर्गाच्चाभिवर्ज-
मित्युदात्तः । वृत्रवर्त्तनी, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याम-
न्वितनिघातः ॥ १ ॥

ऐन्द्रेटचे प्रथमान्त्वमाह इन्द्रायाहीति । चित्रभानो विचित्रदीप्त
इन्द्र अस्मिन् कर्मणि आयाहि आगच्छ, सुता अभिमुता इमे सोमाः
त्वायवत्त्वां कामयमाना वर्त्तन्ते, अण्वीभिः, अव्ययपुवइत्यादिषु
द्वाविंशतिसङ्ख्येयु अङ्गुलिनामसु अण्वीति पठितं, ऋत्विजामङ्गुलीभिः
सुता इत्यन्वयः, किञ्च एते सोमास्तना नित्यं पूतासः शुद्धाः, दद्यापवित्रेण
जोषितत्वात् । इन्द्रश्च यस्मै यास्तो वज्रधा निर्वृत्ति, इन्द्रहरान्दुष्टातीति वा
हरान्ददातीति वा हरान्दधातीति वा हरान्दारयतीति वा हरान्दारय-
तीति वा इन्द्रवे व्रत इति वा इन्द्रै रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा,
तद्यदेनं प्रायैः समेन्धत्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करवादि-
त्याग्यायजः । इदन्दर्शनादित्यौपमन्यवः । इदन्ते वैश्वर्यकर्मजः इच्छन्तु
दारयिता वा इन्द्रावयिता दरयिता वा यज्वनामिति । अस्यायमर्थः ।
ह विदारज इति धातुः, हरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धार्थं
दृष्ट्वाति मेघं विदारयतीति इन्द्रः । हुदाञ्जदानइति धातुः हरामन्नं
दृष्ट्वाति निष्पादनेन ददातीति इन्द्रः । घञ्पोषणार्थः हरामन्नं दृष्टिक्कारणं
सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीति इन्द्रः । हरामुत्पादयितुः कर्ष-
कमुखेन भूमिश्चदारयतीति इन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेन हरां धारयतीति
विनाशराहित्येन स्थापयतीति इन्द्रः । इन्द्रः सोमवल्लीरसकदर्थं याग-
भूमौ व्रवति धावतीति इन्द्रः । इन्द्रै यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीति
इन्द्रः । निहन्धीदीप्ताविति धातुः, भूतानि प्राग्निदेहानिन्धे जीवचै-
तन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीपयतीति इन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाज-
सनेयिनश्चामन्वित, इन्धो ह वै नामैषः, योऽयं दक्षिणेक्षजः पुत्रव

स्तं वा एतमिन्द्रं सन्तं तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः प्रत्यक्षदिष इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यं, तत्रेन्द्र-
 विषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूप-
 मिन्द्रदेवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं
 समैत्यत, उपासका ध्यानेन सम्यक्प्रकाशितवन्तस्तस्मात् कारणात्
 इन्द्रनाम सम्पन्नं, अस्मिन् पक्षे इत्यते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः ।
 आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिन्द्र इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि
 परमात्मरूपेणोदं जगत् करोतीति, अपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शना-
 दिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदमितीदमित्यपरोक्षमुच्यते, विवेकेन हि
 परमात्मानमपरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाखे समाम्नायते,
 स एतमेव परुषं ब्रह्म तत्तमपश्यदिदमदर्शमिति, तस्मादिदं ब्रह्म नामेदं
 ब्रह्म वै नाम तमिदं ब्रह्म सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवा इति । इति परमैश्वर्य इति धातुः, स्वमायया जगदुपलब्धं
 परमैश्वर्यं तद्योगादिन्द्रः, अनेनाभिप्रायेण श्रूयते इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप
 ईयते इति । इन्द्रशब्दस्यैश्वरवाचकस्याकारणोपेक्षेति नकारान्तं इन्द्रपदं
 भवति । दृढय इति धातुः, सच परमेश्वरः, शत्रूणां दारयिता भीषधि-
 तेति इन्द्रः । दृढताविति धातुः, शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयिता
 इतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता, एवमे-
 तानि निर्वचनानि दृष्टव्यानि । इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । आ
 इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभानो, पदात्परत्वादात्मन्वित निघा-
 तः । त्वमिच्छन्तीत्यर्थं युष्मच्छब्दात्, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३।१।८)
 इति क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७।२।६८) इति मपर्यन्तस्य त्वा-
 देशः, क्वाच्क्वन्त्सि (पां ३।२।१७०) इति क्वजन्तादुप्रत्ययः । त्वयव
 इति प्रामौ, युष्मदस्मदोरनादेश (पां ७।२।८६) इति अविभक्तावपि
 ह्रस्वादौ व्यत्ययेनात्वं, उकारः प्रत्ययस्त्रेणाद्युदात्तः । अगुशब्दः सौक्ष्मा-
 चकस्तद्योगात्प्रकृते अङ्गुलीषु वर्तते, वेतो गुणवचनात् (पां ४।१।४४)
 इति ङीष् प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन्, निच्चादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो
 नित्यमित्यर्थः, निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः, आञ्जसेरसुक् (पां ७।१।
 ५०) इत्यसुक् प्रत्ययः ॥ १ ॥

१ २ १ इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः १

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥

१ ३ १ इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः १

सुते दधिघ्न नश्चनः ॥ ५ ॥

द्वितीयाम्बचाह इन्द्रायाहि धियेति । हे इन्द्र, त्वमायाहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, किमर्थं वाघतः ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि लोत्राणि उपेतुं । कीदृशत्वं धियास्मदीयया ब्रह्मया इधितः प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः, यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथा- नैरपि विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः, सुतावतः अभिपुतसोमयुक्तस्य । केतइत्यादिषु एकादशसु प्रश्नानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकेषु मैधाविनामसु विप्रोधीरिति पठितं । भरताइत्यष्टसु ऋत्विङ्नामसु वाघत इति पठितं । इधित इत्यत्र इषग- तावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः, आगमा अनुदात्ता इति इटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । टवप्वीजतन्तुसन्तान इति धातोः, ऋषेन्द्राग्रवक्ष्यविप्रे- त्वादिना रन् प्रत्ययान्तो विप्रश्चब्दे निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च, निच्वादाद्युदात्तः, तैर्जुतः प्राप्तः । ज्वर इति सैत्रोधातुर्गत्यर्थः, श्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इति इटप्रतिषेधः, तृतीया कर्मणि (पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतइत्यत्र छान्दसं दीर्घत्वं, मतुपउदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वरएव शिष्यते । ब्रह्माणि, नविवधयानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्वि- ङ्नामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बचाह इन्द्रायाहोति । हरिशब्द इन्द्रसम्बन्धिनोरन्वयो- नामधेयं, हरी इन्द्रस्य लोहितोऽप्रेरिति तदीयान्श्वनामत्वेन पठित- त्वात् । हे हरिवः, अश्वयुक्तेन्द्र, त्वं ब्रह्माण्युपेतुमायाहि । कीदृशत्वं तू- तुजानस्त्वरमात्तः, आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि गोऽस्मदीयं चनोऽग्रं हविर्लक्षणं दधिघ्न धारय स्त्रीकुर्वित्यर्थः । तूतु- जानस्तुजेर्निटि, लिटः कानज्वा (पां १ । २ । १०६ ।) इति कानजा- देशः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।

(१)

१ १ १ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत १ दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥

हरिवइत्यत्र हरयोऽस्य सन्तीत्यस्मिन्नर्थे, तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप्
(पां ५ । २ । ६४ ।) इति मतुप्, क्न्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मकारस्य वत्त्वं, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७ । १ । ७० ।) इति
नुम्, संयोगान्तलोपो, नकारस्य, मतुवसोरुसम्बुद्धौ क्न्दसि (पां ८ ।
२ । १ ।) इति नकारस्य खत्वं, आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य
हरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां १ । १ । १ ।)
इति नियमात्, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति
पराङ्गवद्भावेनामन्वितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सति, उपेत्यकारस्य,
नोदात्तः खरितोदय (पां ८ । ४ । ६७ ॥) इति खरितो न सन्नतरः ।
दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोटि थास्, थासः से (पां ३ । ४ । ८० ।) इति
सेआदेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इति एकारस्य
वादेशः, क्न्दसुभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकार्द्धधा-
तुकसंज्ञयोः सत्याः सार्वधातुकत्वेन णप्, तस्य, स्मौ (पां ६ । १ । १० ।)
इति द्विर्भावः, आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च, आतो लोप इटि च
(पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः । चनः, चायेरन्ने ऋखसेत्यसुन्ननाश्चका-
रान्नागमे यलोपः ॥ ३ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवत्वं प्रथमाम् चमाह ओमासइति । हे विश्वेदेवास, एतन्ना-
मका देवविशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतं अभिपुतं
सोमं प्रति आगत आगच्छत, ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्ष-

णीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु
पञ्चविंशतिसङ्ख्येकेषु मनुष्यानामसु चर्षणीशब्दः पठितः । अश्विना-
वित्यादिष्वेकत्रिंशत्सङ्ख्येकेषु देवविशेषानामसु विश्वेदेवाः साध्या इति
पठितं । एतामृचं यास्तु एवं व्याख्यातवान्, अवितारो वावनीया
वा मनुष्याः सर्वे च देवा इहागच्छत, दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति ।
तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं ऋचं दशतयीषु विद्यते, यत् किञ्चिद्भु-
दैवतं तदैश्वदेवानां स्थाने यज्यते यदेव विश्वजिह्ममिति शाकपू-
णिरिति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्यायइति यास्कस्य मतं, तदेव

विशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूषेर्मतं । अवन्तांयोमासे
 देवाः, मन्त्रित्यनुवृत्तौ, अवि सिवि सि घ शुभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः,
 ञ्वरत्वरखिष्यविमवामुपधायाञ्च (पां ६ । ४ । २० ।) इत्यूठ्, मनः
 कित्त्वेऽपि बाङ्गलकाङ्गः, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इति
 असेरसुगागमः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्तान् वृष्टि-
 दानादिना धारयन्तीति चर्षणोऽतो देवाः, पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामा-
 न्यवचनस्य, विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनं (पां ८ । १ । ७४ ।)
 इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वतएव विद्य-
 मानत्वात्, सुवामन्त्रित इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात् पादपरत्वेन
 कथं निघात इति चेन्न, तत्कारणं स्त्रात्रयमपि यथास्यादिति वचनात्,
 पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याऽप्युपपत्तेः, एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे, अनुदात्तं
 पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति, इत्यमेव तर्हि द्रव-
 त्पात्री शुभस्पती इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य विशेषनि-
 घातप्रसङ्ग इति चेन्न, तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमवि-
 द्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्, इह पुनर्विभाषितं
 विशेषवचने बङ्गवचनमित्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य
 विद्यमानवत्त्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे, पादादि-
 त्वादाद्युदात्तः, गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय
 इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमासइत्यनेन न सामानाधि-
 करण्यं, सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति
 मित्रावरुणावृतावृधेत्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात्, विश्व
 इत्यस्य विशेषणं देवास इति, दीयन्तीति देवाः प्रकाशवन्ताः, नन्व-
 वयवप्रसिद्धेः समुदायस्य प्रसिद्धिर्बलीयसीति वृद्धवार्थो देवश-
 ब्दस्य ग्राह्या न यौगिकाः, यौगिकत्वे हि अवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन
 प्रतिपत्तिर्विच्छिन्ना स्यात्, समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेन्न,
 समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वा-
 भावात् । विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनमित्यनेनासिद्धत्वादिश्व
 इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पतीतिपदवद्देवाइत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं
 स्यात्, खरामुसारेणच वृद्धित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त
 एव । आगत आगच्छत, बङ्गलं कन्दसीति शपो लुकि सति, अनु-
 दात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । २७ ।) इत्यादिना मकारलोपः । आङ्गः
 पदात् परत्वेन निघातः । दान्वांसः, दाहद्वदानइत्यस्य कसौ, दान्वाङ्

१ २ १ विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमागन्तु तूर्णयः १ उच्चा इव स्वसराणि ॥

साङ्गान् मीढांश्च (पां ६।१।१२।) इति निपातनात् क्रादिनिय-
मप्राप्त इडागमो द्विर्वचनश्च न भवति, प्रत्ययस्वरैश्च कसोऽदात्तत्वं,
दाशुषइत्यत्र, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६।४।१३१। इति सम्प्रसा-
रणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६।१।१०८।) इति पूर्वरूपत्वं, शासि-
वसिघसीनाच्च (पां ८।३।६०।) इति घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह विश्वेदेवासइति। विश्वेदेवास एतन्नामका गणरूपा
देवविशेषाः सुतं सोममागन्तु आगच्छन्तु। कीदृशाः अप्तुरः तत्तत्काले
दृष्टिप्रदा इत्यर्थः। तूर्णयस्वरायुक्ता यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता
इत्यर्थः। विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उच्चा इत्यादिषु दृष्टान्तः,
उच्चाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा गच्छन्ति
तद्वत्। स्वेदयइत्यादिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु उच्चावसव इति
पठितं। वस्तुनित्यादिषु द्वादशव्यवहर्नामसु स्वसराणि भ्रंस घर्म
इति पठितं। तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं, स्वसराण्यहानि भवन्ति
स्वयं सारीण्यापि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति उच्चा
इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति। देवासः, पचाद्यजन्तश्चित्वा-
दन्तोदात्तः। अप्तुरः, तुरत्वरणे श्रुविकरणी, तुरति त्वरयतीत्यर्थः,
क्विप्च (पां ३।२।७६।) इति क्विप्, गतिकारकोपपदात् कृत्
(पां ६।२।१३६) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आगन्तु, आग-
च्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं, बहुलं कृन्दसीति शपो लुक्
तस्य, तप्तनप्तनयनाच्च (पां ७।१।४५।) इत्यवादेशेऽपिदिति
निघेधादङित्वादनृनासिकलोपाभावः, तिङ्ङितिङ इति निघातः।
तूर्णयः, जित्वरासम्भ्रमइति धातोस्वरन्तइति तूर्णयः, निरित्यनुवृत्तौ,
वहि श्रियुग्लाह्वात्वरिभ्यो निदिति नित्यत्वयः, निच्चादाद्युदात्तः।
उच्चाइवेत्यत्र इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वच्चेति समासे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं। सरतीति सरः सूर्यः, पचाद्यच्, स्वः सरो
येधान्तानि स्वसराणि, बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।२।१।)
इति स्वरशब्द आद्युदात्तः ॥ २ ॥

१ ३ १ विश्वे देवासो अन्विध एहिमायासो अद्रुहः ।
मेधं जुषन् वद्वयः ॥

(४)

१ १ १ पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वीजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

तृतीयाम्चमाह विश्वेदेवासइति । विश्वे देवास एतन्नामका देव-
विशेषा मेधं हविर्यज्ञसम्बन्धं जुषन्तसेवन्तां । कोट्टशास्त्रे अन्विधः
क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः सर्वतोव्याप्तप्रज्ञाः,
यदा सौचीकमग्निमसु प्रविष्टमेहि मायासीतिरिति यदवोचत् तदनु-
कारणहेतुर्नोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो
ब्रह्मरहिताः । वद्वयो वोढारः, धनानां प्रापयितारः । श्विधेः क्षया-
र्थस्य शोषकार्यस्य वा सम्पदादिभ्यो भावे क्षिपि नञ् बज्रवीहिः,
पूर्वपदप्रकृतिस्रुतं बाधित्वा, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । एहि-
मायासः, ईहचेष्टायां, व्यासमन्तादीहृतइत्येहि, इमिति सर्वधातु-
साधारण इन्प्रत्ययो नित्यत्वादाद्युदात्तः, एहिर्माया प्राज्ञा येषा-
मिति बज्रवीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्रुतं, अथवा आङ उदात्तादुत्तरस्य
एहीतिनोन्मध्यमैकवचनस्य, तिङ्ङितिङ् इति निघाते, एकादेश
उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्येकार उदात्तः, एहीत्येतत् पदयुक्तं
मायासीत्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः, पूर्वपदप्रकृतिस्रुतः ।
अद्रुहः, द्रुहजिघांसायां, सम्पदादित्वाद्भावे क्षिपि बज्रवीहिः, नञ्सुभ्यां
(पां ६ । २ । १०२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । मेधं, मेधुसङ्गमेध, मेध्यते
देवैः संगम्यत इति मेधं हविः, कर्मणि घञ्, जित्त्वादाद्युदात्तः । जुषन्त,
सेवन्तामित्यर्थे, क्न्दसि जुङ्जङ्ङितिः (पां १ । ४ । ६ ।) इति धातु-
सम्बन्धे लङ् । एत उक्तरूपा विश्वेदेवा अतो जुषन्तेति दुहादिधात्वर्थे
सम्बन्धात्, वज्रं क्न्दस्यमाङ्गागोऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङाग-
माभावः । वद्वयः, निरित्यनुष्टौ, वहिश्चोत्यादिना विहितस्य नित्प्र-
त्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

सारस्वते ऋचे या प्रथमा सान्वारम्भणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरीनुवाक्का,
तथा दर्शपूर्वमासावारभ्यमात्र इत्यस्मिन् खखे पावकानः सरस्वतो पावी-

१ २ १ चोदयित्री सूनृतानां चेतनी मुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥

रवीकन्या चित्रापरिति सूत्रितं, तामेतामृचमाह पावका न इति । सर-
स्वती देवी वाजेभिर्हविर्लक्ष्मणैरन्नैर्निमित्तभूतैः, यदा यजमानेभ्यो दातव्यै-
रन्नैर्निमित्तभूतैर्गाऽस्मदीयं यज्ञं वयुः कामयतां, कामयित्वा च निर्वहत्वि-
त्यर्थः । तथाचारणकाण्डे श्रुत्यैवं व्याख्यातं यज्ञं वृद्धिं यदाह यज्ञं
वहत्वित्येव तदाहति । कीदृशी सरस्वती पावका शोधयित्री । वाजिनी-
वती अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्दे-
वतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं, यज्ञं वयुः
धियावसुरिति वाग्वै धियावसुरिति । श्येनः सोम इत्यादियु घट्त्रिंश-
त्सङ्ख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं ।
एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे, पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं
वयुः धियावसुः कर्मवसुरिति । पवनं पावः शुद्धिस्तं कायतीति
पावका, कै र्गै रै शब्दइति धातोः, आतोऽनुपसर्गे कः (पां ३ । २ ।
३ ।) इति क प्रत्ययः, क्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं, यदा पुना-
तीत्यर्थं गवुलि कृते, प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः (पां ७ । ३ ।
४४ ।) इतीत्वस्याभावोऽन्तोदात्तश्च क्कान्दसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्त्त-
रसुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः, मतुप्छीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः,
वाजशब्देन वृषादित्वादाद्युदात्तः, सङ्घवत्कृत्वादाकृतिगणः, वाजो-
ऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः, अतइनिठनौ (५ । २ । ११५ ।) इति
इनिप्रत्ययः, ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा वाजिनोवती, क्कन्दसीरः
(पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्त्वं, मतुप्छीपोः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वमेव शिष्यते । यज्ञं, यज याच यत विष्क प्रच्छ (पां ३ । ३ । ६० ।)
इत्यादिना नङ् प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । वयुः, वशकान्तौ, कान्तिरभि-
लाषः, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां ९ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्,
निघातः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः,
सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तिरुदात्ता, बज्रवीह्यै,
प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति विभक्तिस्वर एव शिष्यते,
क्कान्दससृतीयाया अलुक् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह चोदयित्रीति । या सरस्वती, सेयमिमं यज्ञं

१ ३ १ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ ६ ॥

दधे धारितवती । कीदृशी, सूक्तानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोद-
यित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतन्ती तदी-
यमनुष्ठेयं आपयन्ती । चोदयित्री, चुद्प्रेरणे ण्यन्तात्तृच्, चित्त्वादन्तो-
दात्तः, ऋग्वेभ्योऽङीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति ङीप्, तस्य, उदात्तय-
जोहल्यूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्युदात्तत्वं । सूक्तानां, ऊन् परि-
हास इत्यतः, क्तिप् (पां ३ । २ । ७५) इति क्तिपि, सु सुतरामूनयत्य-
प्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यञ्चेति सूक्तं, परा-
दिभ्यन्दसि वज्रं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतन्ती,
चित्तीसंज्ञाने अत्रशपोऽङीप्श्च पित्त्वादनुदात्तत्वं, शतुश्चादुपदेशाक्षसा-
र्वधातुकखरेणानुदात्तत्वं धात्वन्तरखर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि
ऋसत्वात्, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति विभक्त्येवदा-
त्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बमाह महो अर्णः इति । द्विविधा हि सरस्वती विद्य-
हवदेवता, नदीरूपा च, तत्र पूर्वाभ्यामग्न्यां विद्यहवती प्रतिपादिता,
अग्नया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते, तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा
प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति प्रकर्षेण आपयति ।
किञ्च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठादप्रज्ञानानि
विराजति विश्लेषेण दीपयति, अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदेवतादय-
तीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरुत्वं यास्को दर्शयति, तत्र सरस्वतीत्येतस्य
नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकशतसङ्ख्याकेषूदकनामस्वर्गः
क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे, महदर्णः सरस्वती प्रचेत-
यति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्य-
भिविराजतीति । महो अर्णः, महदिति तत्कारस्य व्यत्ययेन सत्कारस्तस्य
बलत्वात्पुनः, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः, खडः पदान्तादति (पां ६ ।
१ । १०६ ।) इति पूर्वरूपे प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमथपरे (पां ६ ।
१ । ११५ ।) इति प्रकृतिभावः, उदकेनोदकेत्यनुप्रत्ययो नुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः । विश्वाः, विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥ प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयानुवाकः ।

चतुर्थसूक्तं ।

१ १ १ सुरूपकृत्नुमूतये सुदुधामिव गोदुहे १

जुहूमसि द्यवि द्यवि ॥

प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि, तेषु सुरूपेत्यादिकं दशर्चं सूक्तं, सुरूपकृत्नुं दशैत्यनुक्रान्तत्वात्, पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गाय-त्रस्य चानुवृत्तेस्तएव ऋषिच्छन्दसी, इन्द्रं पृच्छेतिचतुर्थ्यामृषि लिङ्ग-दर्शनादिन्द्रो देवता । अभिष्ववघडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतयइत्यादीनि घट् सूक्तानि । सूत्रितञ्च अभिष्ववपृष्टाहानीतिखण्डे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमू-तय इति घट् सूक्तानीति । आद्यानि चीणि सूक्तानि महाव्रते निष्क-वत्ये चैषिण्यहृत्चाशेतौ प्रस्तव्यानि । उक्तञ्च श्रौतकेन सुरूपकृत्नुमूतय इति चीण्येन्द्रसानर्षिं रयिमिति सूक्ते इति, चतुर्विंशेऽहनि माध्य-न्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति वैकल्पिकस्तो-त्रियस्तृचः । होत्रकाणामितिखण्डे मदे मदे हिनोददिः सुरूपकृत्नु-मूतय इति सूत्रितत्वात् । अभिष्वेमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतय इति धाव्या, सुरूपकृत्नुमूतये तच्चतुर्थमिति सूत्रितत्वात्, तामेतां सूक्तगतां प्रथमाष्टचमाह सुरूपकृत्नुमिति । सुरूपकृत्नुं शोभनरू-पोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रमूतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः, गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधा-मिव सुष्टु दोग्ध्रीं गामिव, यथा लोके गोर्धो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तरित्यादिषु द्वादशस्व-हर्णामसु द्यवि द्यवीति पठितं । सुरूपकृत्नुं, करोतीति कृत्नुः, कृहन्निभ्यां क्तुः, कित्वाद्गुणाभावः, तकारोपजनश्चान्दसः, समासान्तोदात्त । ऊतये, अवतेधातोर्ददात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊति यूति जूति साति ह्वेति कीर्त्तयश्च (पां ३ । ३ । ३७ ।) इति क्तिन्नुदात्तो निपातितः । सुष्टुदुग्ध इति सुदुघा, दुहः कप् घश्च (पां ३ । २ । ७० ।) इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः, कित्वाद्गुणाभावः, कपः पित्वादनुदात्तत्वे धातु-

१ २ १ उप नः सवनागहि सोमस्य सोमपाः पिव १
गोदा इद्रेवतो मदः ॥

खरेलोक्ता उदात्ताः । सुशब्देन गतिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिखर-
त्वेन स एव खरः, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिखरत्वश्चेति, इव-
समामे स एव । गां दोग्धीति गोधुक्, रात्सूद्विष इह दुह युज (पां
३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्तिप्, छदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं । गुह-
मसि, ऋयतेर्लङ्छुत्तमपुरुषबहुवचनेन, बहुलं छन्दसि (पां २ । ० ।
७६ ।) इति शपः झु, अभ्यस्तस्य च (पां ६ । १ । ३३ ।) इत्यभ्यस्तका-
रस्य ऋयतेः प्रागेव द्विवचनात् सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ ।
१ । १०८ ।) इति परपूर्वत्वं, हलः (पां ६ । ० । २१ ।) इति दीर्घः,
ततः, झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्विवचनं, अभ्यासस्य ऋस्यच्च,
चुत्वजश्ले, इदन्तोमसि (पां ० । १ । ०६ ।) इतीकारागमः, प्रत्यय-
खरेण मकारस्योदात्तत्वं । यवि यवि, योशब्दः प्रातिपदिकखरेणा-
नोदात्तः, नित्यवोषयोः (पां ८ । १ । ०१ ।) इति द्विर्भावः, तस्य
परमाश्लेडितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्याश्लेडितं, अनुदात्तश्च (पां ८ ।
१ । २ ।) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयान्वयमाह उप न इति । हे सोमपा इह, सोमं पातुं नो-
ऽस्मदीयानि सवनानि त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीपे आगहि आगच्छ,
आगत्य च सोमस्य सोमं पिव, रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा ।
इत् गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे सत्यस्याभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः । उप,
निपातलादाद्युदात्तः । रावना, सृयते सोम एष्विति सवनानि, अधि-
करणे कृट्, सुपो डादेशयित्त्वोपश्च, लिति (पां ६ । ० । १६३ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं, गहि, बहुलं छन्दसि (पां २ । ० ।
७२ ।) इति शपोलुक्, हेर्द्वित्वात्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ० ।
३० ।) इत्यादिना मकारलोपः, अतोहेः (पां ६ । ० । १०५ ।) इत्या-
भाच्छास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये, असिद्धवदन्नाभात् (पां ६ । ० । २९ ।)
इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः, आग-
न्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति निघातः, तस्याविद्यमानवच्चे-
ऽपि पूर्वापेक्षया, तिङ्प्रतिङ् (पां ८ । १ । २८ ।) इति पिवेत्यस्य
निघातः । नच पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावेना विद्यमानवत्त्वं, असाम-

१ ३ १ अथा ते अन्नमानां विद्याम सुमतीनां । मानो अति ख्य आगहि ॥

र्थेन तदभावात् । गान्ददातीति गोदाः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।)
इति क्षिपं परमप्यसरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधेयत्वात्, आतो
मनिन् क्षनिप् वनिपञ्च (पां ३ । २ । ७४ ।) इति विच्, क्षिपिहि,
घुमास्यागापा (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना धातोरकारस्य ईत्वं
स्यात् । रेवान्, रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप्, ऋखनुङ्भ्यां मतुप् (पां
६ । १ । १७६ ।) इति मतुबुदात्तः, छन्दसोरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मस्य वत्वं, रयेर्मतौ, बज्जलं छन्दसीति सम्भसारणपरपूर्वत्वे,
गुणश्च । मदः, मदोऽनुपसर्ग (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, पिच्चा-
दनुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह अथा त इति । अथ सोमपानानन्तरं, हे इन्द्र, ते
तवान्तमानां अतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिमु-
क्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीमः, यदा सुम-
तीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः,
बुद्धिलाभाय त्वां स्मराम इत्यर्थः । त्वमपि नोऽति माख्यः अस्मानति-
क्रम्यान्धेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय, किन्त्वागहि अस्मानेवागच्छ । अथ,
निपात आद्युदात्तः, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १७६ ।) इति दीर्घत्वं ।
अन्तमानां, अतिशयेनान्तिका इत्यस्मिन्नर्थे, अतिशयने तमविष्टनौ
(पां ५ । ३ । ५५ ।) इति तमप्, तमेतास्तेति तादिलोपः । अन्तोऽस्यास्ती-
त्यन्तिकः समीपः, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनिः प्रत्ययः,
निच्चादाद्युदात्तः, दृरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति, सामीप्यात्कर्षस्य पुन-
र्या यस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तरत्वात् समीपमन्तिकमुच्यते ।
विद्याम, वेत्तेर्लिङि, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् (पां ३ । ४ ।
१०३ ।) इति यासुहुदात्तः, पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति निघातः ।
सुमतीनां, मतिशब्दे क्तिन्नन्तेऽपि, मन्त्रे वृषेघपचमनविदभृचोरा उदात्तः
(पां ३ । ३ । ६६ ।) इतीकार उदात्तः, शोभना मतिर्यथान्ते सुम-
तयः, बज्जत्रीह्यै पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो, नज् सुभ्यां (पां ६ । २ ।
१७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मा-
धारयेऽपि अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-

१ ४ १ परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितं १
यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥

१ ५ १ उत ब्रुवन्ते नो निदो निरन्यतश्चिदारत १
दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ७ ॥

नोदात्ततैव मतौ, मतुपि ऋखादनोदात्तत्वाच्च सुमतिशब्दात् परस्य नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७) इत्युदात्तत्वं । ख्यः, ख्या प्र-
कथन इत्यस्य लुङि सिपि, अस्यति वक्ति ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ ।
५२ ।) इति चत्तेरडादेशः, आतो लोप इटि च (पां ६ । ७ । ६४ ।) इत्या-
कारलोपः, इतश्च (पां ३ । ७ । १०० ।) इतीकारलोपोऽन्त्यविसर्गो, नमा-
ङ् योगे (पां ६ । ७ । ७७ ।) इत्यङभावः । गहि, गमेर्वङ्गणं कृन्सीति
शपोलुकि, हेर्ङित्वात्, अनुदात्तोपपदेशे (पां ६ । ७ । ६७ ।) इति मका-
रलोपस्य, असिद्धवदच्चाभात् (पां ६ । ७ । २२ ।) इत्यसिद्धत्वात्,
अतोहेः (पां ६ । ७ । १०५ ।) इति हेर्ङुङ् न भवति ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह परेहीति । अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते, हे
यजमान, त्वमिन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपं गच्छ, गत्वा च विपश्चितं मेधा-
विनं होतारमापृच्छ, असौ होता सम्यक् स्तुतवान् नवेत्वेवं प्रश्नं कुर्व ।
य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादि-
कमासमन्तात् प्रयच्छतीति शेषः, तादृशमिति पूर्वत्रान्वयः । पुनरपि
कीदृशं, विग्रं मेधाविनं । अस्तुतमहिंसितं । विग्रइत्यादिषु चतुर्विं-
शतिसङ्ख्यानेषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चित्शब्दैः पठितौ । विग्रं,
वृषादित्वादाद्युदात्तः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रशब्दः, ऋचम्राय
इत्यादिना रन् प्रत्ययान्तो निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः, समानेख्यको-
दात्त इति समाने उपपदे ख्यातेरिङ्, डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डिच्चाट्टिलो-
पश्च, तत्प्रतियोगेन यलोपः, उपपदस्योदात्तत्वं, समानस्य, कृन्स्य-
मूर्धप्रभृत्युदकेषु (पां ६ । १ । ७८ ।) इति सभावः, अतः सखिशब्द-
आद्युदात्तः । त्रियत इति वरः, यद्वृद्धनिश्चिगमश्च (पां ३ । १ । ५८ ।)
इत्यप्, पिच्चाट्टातुस्वरयव ॥ १ ॥

पञ्चमीमृचमाह उतब्रुवन्ति । नोऽस्माकं समन्विन ऋत्विज
इति शेषः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु, उत अपि च, हे निदः, निन्दि-

१ ६ १ उत नः सुभगां अरिवीचेयुर्दस्म कृष्टयः ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्मणि ॥

तारः पुरुषा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत, अन्यतश्चिदन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत। कीदृशा ऋत्वज इदुवः परिचर्यान्धानाः कुर्वाणाः । इच्छेदोऽवधारणे सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तियन्त्वित्यर्थः । निन्दन्तीति निदः, निदिकुत्वायां क्तिप्, नुमभावश्चान्दसः, सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः, आमन्वितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन खवाक्यगतपदादपरत्वान्ननिघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपि शब्दार्थं, तेन न केवलमितः, इतो निर्गत्यान्यतोऽपि तिर्गच्छतेति गम्यते, स एव धात्वर्थयोः सम्बन्धो लुङा द्योत्यते, सच्चि धातुसम्बन्धाधिकारे विधीयते । आरत, अर्त्तः, कृन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३ । ४ । ६) इति लोट्त्वं लुङ्, मथ्यमपुरुषबद्धवचनस्य तादेशः, सर्त्तिशास्त्र्यर्त्तिभ्यश्च (पां ३ । १ । ५६ ।) इति च्लेर-डादेशः, ऋट्शोऽङि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः, आडागमः । दधानाः, शानच चित्वात् प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात्, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । ४ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । इदुवः, नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमां वर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्ते घल्लीष्टचमाह उत न इति । हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान् वीचेयुरुच्यासुः, कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्नमित्रभूता वदन्तीति किमुक्तयमितिशेषः । ततः सम्पन्ना वयमिन्द्रस्य शर्म्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् भवेमेव । मघमित्यादिव्यष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु कृष्टय इति पठितं । उत, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । सुभगान्, भगशब्दस्य कृत्वादियु पाठात्, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं, संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८ । ३ । ६ ।) इति नकारस्य रुत्वं, भो भगो अधो अपूर्वस्य योऽशि (पां ८ । ३ । १७ ।) इति यत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८ । ३ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वान्न पुनः सन्धिकार्यं, आतोऽटिनिवत्वं (पां ८ । ३ । ३ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः,

१ ७ १ एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं ।

पतयन्गन्दयत्सखं ॥

वचनव्यत्ययः । वेच्चेयुः उच्चायुः, वच् परिभाषणइत्यस्मादाशी-
र्निङि, भेर्जमादेशः, लिङ्गाशिष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङ्प्रत्यये,
वचउम् (पां ७ । ४ । २० ।) इत्युमागगः गुणः, किदाशिषि (पां
३ । १ । १०४ ।) इति यासुट्, क्न्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।)
इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात्, लिङः सञोपोऽनन्त्यस्य (पां
७ । २ । ७६ ।) इति सकारलोपः, अतोयेयः (पां ७ । २ । ८० ।)
इतीयादेशः, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः, अङो अदु-
पदेशास्तसार्वधातुकस्वरस्य लिङोऽनुदात्तत्वं, अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते,
तेन सङ् इकारस्य गुणः, एकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ ।
५ ।) इत्युदात्तः । दस्य, दस्य उपलभ्यइत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात्,
इषि युधीन्दिदसिस्याधूभ्यो मगिति मक्प्रत्यय औणादिकः, पदात् पर-
त्वादामन्वितनिघातः । छयः, क्तिच् क्तिच् रंछायां (पां ३ । ३ ।
१७४ ।) इति क्तिचि, मनुष्णगामत्वात्, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।)
इत्यनोदात्तः । र्याग, अस भुवि, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
इत्यकारलोपः, यासुट् उदात्तत्वं, पादादित्यादनिघातः । शर्मन्नि,
भृष्टिंसायां, हिनस्ति दुःखमिति शर्मन्, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ ।
२ । ७५ ।) इति मनिन्, नेङ्गशिक्षिति (पां ७ । २ । ८ ।) इतीट्-
प्रतिषेधः, निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह एमाशुमाशवे इति । ईमिति निपातइदम्
शब्दार्थे वर्तते, हे यजमान, आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईमा-
भर इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं, आशुं सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञ-
श्रियं यज्ञस्य सम्पद्रूपं । नृमादनं, नृणाम्त्विग्यजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् पतयन् कर्मणि प्राप्नुवन्तं । मन्दयत्सखं य इन्द्रो मन्त्रयति
यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमस्तप्राप्तिहेतुत्वात् ।
आशुं, कृवापाजिमिस्तदिसाध्यशूभ्य उगिति उग, प्रत्ययस्वरः ।
आशवे, पूर्ववत् । यज्ञश्रियं, समासस्य (पां ६ । १ । २२१ ।) इत्य-
नोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः, करवाधिकरखयोश्च (पां
३ । ३ । ११७ ।) इति स्युट्, तस्य निच्चात् पूर्वं आकार उदात्तः

१ ८ १ अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः ।

प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥

१ ९ १ तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ।

धनानामिन्द्र सातये ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १३६ ।) इति स एव शिष्यते ।
पतयत्, पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच्, अतो लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वा-
दुपधाया वृद्धाभावः, लटः श्रुत्वादेशः, तस्य, कृन्दस्युभयथेत्यार्द्धधा-
तुकत्वेन श्रवभावात्, अददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वमेव भवति, आर्द्धधातुकत्वेऽपि, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति
परिभाषया, शेरनिटि (पां ७ । १ । ५१ ।) इति णिलोपाभावः । मन्द-
यच्छब्देऽन्तोदात्तः, मन्दयति इन्ने सखा, सप्तमी (पां २ । १ । ४० ।) इति
योगविभागात् समासः, तत्पुरुषे तुल्यार्थे (पां ६ । २ । २ ।) इति
सप्तमी, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह अस्य पीत्वेति । हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्तेन्द्र, त्वमस्य
सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां शत्रूणां वृत्रनामकासुरप्रमु-
खानां शत्रूणां घनोऽभवो हन्ताभूः, ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं
संग्रामवन्तं सभक्तं प्रावः प्रकर्ष्य रक्षितवानसि । अस्थेतीदम्शब्देन
प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते, नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
परामृश्यते, अतो अनन्वादेशत्वान्नात्र, इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तान्त-
यादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यश्रुदेशः, अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किन्तु
त्यदायत्वे णिलोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेशोदात्त इति । अन्तो-
दात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ, ऊडिदम्पदायप्युभयभ्यः (पां ६ ।
१ । १७१ ।) इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा, पिवतेः क्ताप्रत्यये, घुमा-
स्यागमा (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना ईत्वं, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः
असामर्थ्यान्न परामन्विताङ्गवद्भावः । घनः, मूर्त्तौ घनः (पां ३ । ३ ।
७७ ।) इति हन्तार्धातोः काठिन्येऽप्यप्रत्ययः, तदस्यास्तोत्यर्शश्चादि-
त्वादजन्तः, चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु, वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजि-
नमिति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह तत्वेति । हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्ते, यदा ब्रह्म-

११०१ यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा १

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ६ ॥

प्रधानयुक्तेन्द्र, धनानां सातये सम्भजनायं, वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवन्तं तं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः। रत्न इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौष्ट्ये वाजे अयमिति पठितं। अष्टाविंशतिसहस्रेषु अन्ननामसु अन्यः वाजः पाज इति पठितं। उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु वज्रनामसु शतं सहस्रमिति पठितं। अपः, अप्रइत्यादिषु षड्विंशतिसहस्रेषु कर्मनामसु* शम क्रतुरिति पठितं। केतः केतुर्इत्यादिष्वेकादशसु प्रधाननामसु क्रतुरसुरिति पठितं। त्वा, अनुदात्तं सर्वं (पां ८।१।१८।) इत्यनुवृत्तौ, त्वामौ द्वितीयायाः (पां ८।१।२३।) इति त्वादेशः। वाजेषु, वज्रवज्रगतौ, वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनंनेति वाजो बलमन्नं वा, ख्यतात् करणे घञ्, तत्र णित्त्वरितस्यापवादे, कर्धात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन, दृषादीनाञ्च (पां ६।१।२०३।) इत्याद्युदात्तः। वाजयामः, वाजोऽस्यान्तोति वाजवाग्, तं कुर्मइत्यर्थे, तत् करोति तदाचष्ट इति वार्त्तिकेन शिच्, इष्टवसौ प्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकेन तस्मिन् परत इष्टवद्वादिन्मनुष्योर्गुणिति वार्त्तिकेन मनुषो लुक्, टेः (पां ६।१।१४३।) इत्यकारकोपः, शिचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, अपः पित्तेनानुदात्तत्वं, लसार्वधागुक्खरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं, पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति न निघातः। शतक्रतो, आमन्त्रितनिघातः, धनानां, नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। सातये, उदात्त इत्यनुवृत्तौ, उत्तियूतिजूतिसातिहेति-कीर्त्तयच्च (पां ३।१।६७।) इति क्तिमुदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीष्टममाह यो रायइति। यइन्द्रो रायो धनस्यावनीरक्षकः स्वामी वा, तस्मा इन्द्राय गायत, हे ऋत्विजस्तत्त्वात्यर्थं न्तुतिं कुरुत। कीदृश इन्द्रः, मष्टाग् गुणैरधिकः, सुपारः, सुयुक्कर्मबः पूरयिता। सुन्वतो यजमानस्य सखा, सखिवत् प्रियः। रायः, ऊडिदम्पदाद्यप्यन्वैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं।

पञ्चमस्कन्तं ।

१ १ १ आ त्वेता निषीदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥

अवनिः, अव रक्षणागतिप्रीतिव्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रिया-
येच्छा दीप्त्यवाय्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु च इत्यस्मात्, अर्त्तिं वृष्ट
धर्म्यग्रहविलम्बोऽनिरित्यनिः प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सु-
धारः, पु पालनपूरणयोरित्यस्मात्प्रजन्तात्, कर्त्तरि अनुवृत्तौ पचाद्यच्,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः, शतुरनुमानद्यजादी
(पां ६ । १ । १७३ ।) इति भक्तिरुदात्ता । सखा, समाने ख्यश्वा-
दात्त इति इण्प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेन यलोपः, सशब्दश्चोदात्तः,
डित्वाट्टिलोपः । तस्मै, अदिरित्यनुवृत्तौ, त्वजियजितग्निभ्यो डिटिति
तनोतेरदिःप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरस्य तशब्द उदात्तः, त्वदा-
द्यत्वं, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः, सावे-
काचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । ६८ ।) रितिविभक्तिरुदात्तत्वे
प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वात्, नगोऽथन् साववर्ण (पां ६ ।
१ । १८२ । इति निधेयः । इन्द्राय, इन्द्रशब्दो रण्प्रत्ययान्तो निपा-
तितः, निच्चादाद्युदात्तः, कर्मणायमभिप्रतिससम्प्रदानं (पां ६ । ४ ।
३२ ।) इत्यत्र क्त्रायाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनात्, मानक्रियया प्राप्त-
त्वात् सम्प्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमे वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिरूक्तं दशर्चं, सुरुपकृतं दशत्यनुवृत्तौ, आतु युञ्जन्तीत्येव
मनुक्रान्तत्वात्, ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगः पूर्ववत्, विशेषविगियो-
गस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं वृक्षः ।
अतिरात्रे पर्यायागामिति खण्डे आत्वेता निषीदतेत्युक्तत्वात्, तत्र प्रथ-
माष्टचमाह आत्वंति । तु शब्दः क्षिप्रार्था निपातः, द्वाभ्यामाङ्भ्या-
मन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः, हे सखायः ऋत्विजः क्षिप्रमग्निं कर्मा-
ग्यामच्छत, आदरार्थाऽभ्यासः, आगत्य च निषीदत उपविशत, उप-

१ २ ॥ पुरुतमं पुरुणामीशानं वाय्याणां ॥

इन्द्रं सोमे सचा मुते ॥

विश्व चेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण क्षुत । कीदृशाः, स्तोमवाहसः,
त्रिष्टत् पञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति । आतु,
आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । इत, इङ्गत्तौ, द्यष्टात्तत्तिष्ठः (पां ६ । १ ।
१३५ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं । नि, निपातत्वादाद्युदात्तः ।
सीदत, पात्राध्यास्यान्नादान् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना सदेः
सीदादेशः, सदिरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति संहितायां घत्वं ।
अभि, उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं ।
स्तोमवाहसः, अर्त्तिघुस्तुमुङ्गदुष्टिद्युभायावापदियच्चिनीभ्यो मन्निति
स्तौतिदौष्ठादिकोमन्प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दः, निच्वादाद्युदात्तः । स्तोमं
वहन्तीति स्तोमवाहसः, वहिष्वाधाज्भ्यश्चन्दसीत्यौष्ठादिकोऽसुन्प्रत्ययः,
तत्र निदित्यनुदत्तेः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इत्युपधाया
रुद्धिः, ह्रदुत्तरपदप्रकृतिसंख्ये प्राप्ते, गतिकारकोपपदयोः पूर्वपद-
प्रकृतिसंख्येत्यौष्ठादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

‘द्वितीयान्मचमाह पुरुषतममिति । सखायोऽभिप्रगायतेति पद-
द्वयमत्रानुवर्तते, हे सखाय ऋत्विजः, सखा यूयं सर्वैः सह, यद्वा सखा
परस्परसमवायेन सुते अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतीन्मभिप्रगायत ।
कीदृशमिन्द्रं, पुरुषतमं पुरुषं बह्वन् शत्रून् तमयति स्नापयतीति पुरु-
षतमः, पुरुषां बह्वनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिनं ।
पुरुषतमं, तमुग्लानमिति धातोर्णन्तात् पचाद्यचि चित्वादनोदात्तत्वेऽपि
क्षदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, परादिश्चन्दसि बङ्गलं (पां ६ । १ ।
१६६ ।) इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । पुरुषां, पूषाणामपूरुषयोऽरित्यस्मात् कुटि-
त्यनुवृत्तौ, पुभिर्द्विगुष्टिर्धृष्टिर्धृष्टिभ्यश्चैत्यादिकः कुः प्रत्ययः,
क्षित्वाद्गुणनिर्वधे, उदोष्णपूर्वस्य (पां ७ । १ । १०० ।) इत्युकारः, उर-
रपरः (पां १ । १५२) इति ऋस्थानजोऽङ्ग्रपरः, प्रत्ययस्येङानोदात्तः
पुरुषश्चन्द्रः, अतो मतुपि, ऋसादनोदात्तात् पुरुषश्चन्द्रात् परस्य
नाभो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १०७ ।) इत्यनोदात्तत्वं ।
ईशानं, ईशण्येऽर्थ इति धातोर्नुदात्तत्वात् परस्य शानचो लसार्वधा-
तुक्कानुदात्तत्वं । वार्याणां, वृष् सम्भक्तावित्यस्मात्, ऋहोर्णन्त

१३१ स घा नो योग आभुवत् स राये स पुरन्ध्यां । गमदाजेभिरा स नः ॥

(पां ३।१।१२४।) इति ण्यत्, क्यब्धिघा हि वृजएव ग्रहणं न वृङ्कः, तितस्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा, ईडवन्दृशंसदुहं ण्यतः (पां ६।१।२१४।) इति ण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वं यतोऽनावः (पां ६।१।२१३।) इत्यव तु ण्यतो ग्रहणं न भवति, तस्य ह्यनुबन्धकत्वात्, एकानुबन्धग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सचा, घचसमवाये, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६४।) इति घस्य सत्वं, सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप्, तृतीयैकवचनं, धातुस्वरणाद्युदात्तः, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति न्यायेन, सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते, सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह स घा न इति । घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः, सर्वस्तच्छब्दः सम्बध्यते, स घ, स एवेन्द्रः पूर्वमन्तेक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य सम्बन्धे आभुवत् आभवत्, पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थं आभुवत् आभवत्, । स एव परन्ध्यां योषित्वाभुवत् आभवत् । यद्वा बहुविधायां बुद्ध्यावाभुवत् आभवत्, पुरन्धिर्बुद्धीरिति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरग्नेः सह नोऽस्मानागमदागच्छतु । घ, चादयोऽनुदात्ताः, संहितायां, ऋचि । तु नु घ मच्चु तङ्गुञ्जीरुष्याणां (पा ६।३।१३३।) इति दीर्घः । योगे, घञो जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत्, भूयात्, भवतेराशीर्लिङि परतो, शिञ्छाशिष्यङ् (पां ३।१।६६।) इत्यङुप्रत्ययः, तस्य डिच्चेन गुणाभावादुवडादेशः, किदाशिषि (पां ३।४।१०४।) इति यासुट् न भवति, अनित्यमागमशासनमिति वचनात्, तिङुङ् तिङुः (पां ८।१।२८।) इति निघातः । ऊडिदम्पदाद्यप्युन्मैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इत्येतस्य विभक्तेश्चदात्तत्वं । पुरन्ध्यां, पुरन्धिः पुरुधीः, एषोदरादित्वादुकारस्यामादेशः, ईकारस्य ङ्सख, आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कृन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेनाद्युदात्तत्वं, अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणं च (पां ३।३।६३।) इति किः प्रत्ययः, अनुक्कृन्दसः, नविधयस्यानिसन्तस्येति पुरः शब्द आद्युदात्तः, दासोभारादित्वात् पूर्वपदप्रक्षतिस्वरत्वं । गमत्, गमे-

१ ४ १ यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः ॥

तस्मा इन्द्राय गायत ॥

१ ५ १ सुतपात्रे सुता इमे शुक्थो यन्ति वीतये ॥

सोमासो दध्याशिरः ॥ ६ ॥

नटन्तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इतीकार-
लोपः, बज्जनं क्रन्दतीति शपोलुक्, लोटोऽडाटौ (पां ३।४।६८।)
इत्यडागमः, आगमा अमुदात्ता इति फिट्छत्रेण तस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । वाजेभिः, वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह यस्य संस्थे इति । समत्सु युद्धेषु यस्मिन्स्य संस्थे
रथे युक्ता हरी दावश्चै शत्रवो न वृण्वते न सम्भजन्ते, रथमश्चै च
दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः, तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हे ऋत्विजो
गायत स्तुतिं कुरुत । रथइत्यादिषु षट्चचारिंशत्संख्याकेषु सङ्क्रा-
मनामसु समत् समो रथ इति पठितं । संस्थे, सम्यक् तिष्ठतीति-
संस्थो रथः, आतस्थोपसर्गे (पां ३।१।१३६।) इति क प्रत्ययः,
स्तदुत्तरपदप्रत्ययस्य । वृण्वते, प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः, सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति परिभाषया, तिङ्ङ तिङ्ङ इति
निष्ठातो न भवति, यदुत्ताम्रित्वं (पां ८।१।६६।) इति प्रतिषेधात्,
पञ्चमीनिर्देशे ऽप्यत्रव्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी
अश्वा, इन् इत्यनुलृप्ता, हृपिचिरुहृष्टतिर्वदिक्दिर्कार्त्तभ्यश्चैत्याणा-
दिक इन् प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । सम सु, सम्पूर्वादतेः क्तिप् ।
शत्रवः, शतिः सौत्रो धातुर्हिसार्थः, स शतिभ्यां क्रुन् इत्याणादिकः क्रुन्-
प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै, सावेकाचः (पां ६।१।२६८।) इति
विभक्त्यु दात्तस्य, न गोश्वन् साववर्ष (पां ६।१।२८२।) इति
प्रतिषेधात्, प्रातिपदिकस्य ॥ ३ ॥

पञ्चमीमृचमाह सुतपात्रे इति । इमे सोमासः, अग्निन् कर्मणि
सम्पादिताः सोमाः सुतपात्रे अभिषुतस्य सोमस्य पात्रकर्त्रे, षण्थे-
चतुर्थी, तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः
सोमाः, सुताः अभिषुताः । युचयः दशापवित्रेण शोभितत्वाच्छुद्धाः । दध्या-
शिरः, अवनियमानं दधि आर्गर्गिषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ।

१ ६ १ त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः १ इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुव्रतो ॥

सुतपाने, सुतं पितृतीति सुतपावा, वनिपः पितृत्वाद्वातुखर एव शिष्यते, समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिखरं बाधित्वा ह्यदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं । शुचयः, शुचदोषाः, इन्द्रित्यनुवृत्तौ, इगु पधात् किदित्याणादिक इन्, कित्त्वा-
स्तधूपधगुणाभावो निच्वादाद्युदात्तत्वं । पीतये, वीगतिप्रजनकान्यशन-
खादनेष्वित्यस्मात्, मन्वे वृषेयपचमनविदभृवीरा उदात्ताः, (पां ३।३।
८६।) इति क्तिन्मुदात्तः । सोमासः, घुञ् अभिषवे, अर्चिधुस्तुङ्गवृधुच्ची-
त्यादिना मन्, निच्वादाद्युदात्तः, आञ्जसेरसुक् (पां ७।१।५०) इत्यसु-
गागमः । दध्याशिरः, दधाति पुष्पातीति दधि, दुधाञ् धारणपोषणयोः,
आट्टममहनजनः किकिनौ लिट्च (पां ३।२।१७।) इति क्तिन्, लिङ्-
द्वावाहिर्भावः, कित्त्वादाकारलोपः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । षट् द्विसायां,
षट्णाति द्विनस्ति सोमंऽवनीयमानं, स तु सोमस्य स्वाभाविकं रसं, ऋजीघ-
त्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः, क्तिप्, ऋतइडातोः (पां ७।१।१००।)
इतीत्वं, रपरत्वञ्च, दध्यव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः, बज्जर्वाहौ
पूर्वपदप्रकृतिखरत्वं ॥ ५ ॥ इतिप्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ ६ ॥

आत्वेति वृत्ते षष्ठीमृचमाह त्वं सुतस्य पीतय इति । सुव्रतो शोभन-
कर्मन् शोभनप्रज्ञ वा, हे इन्द्र, त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये
पानार्थं, ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यत्वार्थं च, सद्यस्तस्मिन्नव क्षणे वृद्धोऽजायथाः
अभिवृद्धोऽत्साद्येन युक्तोऽभूः । पीतये, पा पानइत्यस्मात्, स्वागापापचो-
भावे (पां ३।३।८५।) इति क्तिन्, घुमास्थागापा (पां ६।४।६६।)
इत्यादिना ईत्वं, तस्य निच्चेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययादात्तत्वं । उत्तरसूत्रगत-
मुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः, सद्यः परत्वरार्थेष्वमः (पां ५।
३।२२।) इति समानेऽहनात्यर्थं समानस्य सभावो, द्यञ्च प्रत्ययो निपा-
त्यते, प्रत्ययस्वरं णोदात्तः । वृद्धः, वृधु वृद्धो, उदितो वा (पां ७।२।५६।)
इति क्त्वा प्रत्ययेन इटो विकल्पितत्वात् अस्य विभाषा (पां ७।२।१५।)
इति निष्ठायाभिष्टप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरं णोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय, ज्यैष्ठ्यस्य
भावो ज्येश्ठः, गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (पां ५।१।१२४।
इतिष्यञ्, अित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

- १ ७ १ आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः १
 शं ते सन्तु प्रचेतसे १
 १ ८ १ त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुवथा शतव्रतो १
 त्वां वर्धन्तु नो गिरः १

सप्तमीमृचमाह आत्वा विशन्त्विति । हे इन्द्र, त्वां सोमासः सोमा
 आविशन्तु आभिमुरख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः, आशवः सवन-
 त्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र, गिर्वणः, गीर्भेः स्तुतिभिः
 सम्भजनीयदेवविशेष, गिर्वणो देवो भवति गीर्भेरेण वनयन्तीति
 यास्कः, तथाविध हे इन्द्र, ते * तव प्रचेतसे प्रकृतज्ञानाय शं सुखरूपाः
 सोमाः सन्तु । गिर्वणः, गृणन्तीति गिरः स्तुतयः, गृ शब्दे क्विपि, ऋत
 इडातोः (पा० ७।१।००।) इतीत्वं, रपरत्वं च, गीर्भेर्वण्यते सेव्यत इति
 गिर्वणः, वनवण्य संभक्तौ, सम्भक्तिः सेवा, सर्वधातुभ्योऽसुस्त्रित्वाद्यादिक-
 ऽपुन प्रत्ययः । प्रचेतसे, वज्रग्रीवो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ७ ।

अष्टमीमृचमाह त्वां स्तोमा इति । हे शतक्रतो वज्रकर्म्मन् वज्र-
 प्रच वेन्द्र, त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्द्धितवन्तः,
 तथा वज्रचानामुक्थ्याः शस्त्राणि त्वामवीवृधन्, यस्मात् पूर्वमेवमासीत्
 तस्मादिदानीमपि नाऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्द्धयन्तु अतिवर्द्धं
 दुर्यन्तु । स्तोमाः, अर्त्तिषुस्तुखित्यादिना मनः, मनो निष्वादाद्युदात्तः ।
 अवीवृधन्, वृध् वृद्धौ, इत्यस्माख्यन्तास्तुडिचडि, उरत् (पां ७।४।
 ६६।) इति वृधेरपधाया ऋकारस्याकारविधानादनारङ्गोऽपि गुणो
 बाध्यते, द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्तदीर्घताडागमाः । उक्थ्याः
 उक्थ्यानि, पा तृ तुदि विचि वचि सिचिभ्यस्यगिति वचेश्चक्प्रत्यय
 यौगादिकः, तस्य क्तिप्वात् सम्प्रसारणं, शेषेन्दसि वज्रकं (पां ६।१।
 ००।) इति शिन्गोपो न लोपश्च, प्रत्ययस्वरैर्लोदात्तः, असामर्थ्यात्
 यामन्वितस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्द्धन्तु अन्त-
 र्भावितवर्णार्थादृधेर्यत्वेन परस्मैपदं । ८ ।

१ ६ १ अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं ।
यस्मिन् विश्वानि पौस्या ।

नवमीमृचमाह अक्षितोतिरिति । इन्द्र, इमं वाजं सोमरूपमग्रं सनेत् सम्भजेत् । कीदृश इन्द्रः, अक्षितोतिः, अक्षिसितरक्षणाः, कदाचिदपि रक्षां न विमृशतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं सहस्रिणं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रवर्त्तमानत्वेन सहस्रसङ्ख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्त्तन्ते, तादृशं वाजमिति पूर्वज्ञान्वयः । अक्षितोतिः, ननु क्षि क्षयइत्ययं धातुरकर्मकः, तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्त्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं, तदिह यदि कर्त्तर्यधिकरणे वा स्यात्, तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात् क्षियइत्यनुरुक्ता, निष्ठायामण्यदर्थे (पां ६।४।६०।) इति दीर्घेन भवितव्यं, तथाच, क्षिघोर्दीर्घात् (पां ८।२।४६।) इति निष्ठानत्वे अक्षीणेति स्थानचाक्षितेति अथ नपुंसके, भावे क्तः (पां ३।३।११४।) इति भावपरः क्षितशब्दा गृह्यते, तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधात् दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिद्ध्यति, तदा तु नञ्त्वपुरुषः प्रकृतेन नाञ्वेतीति, न विद्यते क्षितमत्रेति बङ्गब्रीह्येव भवितव्यं, तथाच, नञ्सुभ्वां (पां ६।२।१०२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्, पुनरुत्तिशब्देन बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिद्धेदिति, सत्यं, अतएवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्था गृह्यते, तेन सप्तम्यकत्वात् कर्मण्येवा निष्ठा, ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधात्, दीर्घा निष्ठानत्वञ्च न भविष्यति, तथा च नञ्त्वपुरुषे नक्षिता अक्षिता अक्षयितेत्यर्थः, तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं पुनरुत्तिपदेन बङ्गब्रीहौ स एव स्वरः स्यात्यतीति न कोऽपि दोषः । रि क्षि चिरि शिरि दा ष्टट् हिंसा दाग निकेतनेषु, दुहजिघांसायामिति, क्षिणोतेर्हिंसार्यस्य वा कर्मणि निष्ठा, तथा चाक्षितोतिरित्यर्थे नकोऽपि दोषः, उक्तकर्मणस्वरः सिद्ध्यतीति । सनेत्, वनयण सम्भक्तौ, भौवादिकः वाजं, वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं, आद्युदात्तः । सहस्रिणं, सहस्रमस्यास्तीति, अत इनि ठगौ (पां ५।२।११५।) इति इनिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।

११०१ मानोमती अभिद्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः ।
ईशानो यवया वधं ।

विश्वानि, विश्वेः कन्निति कन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि
पौंस्यानि, ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्, गणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म-
णि च (पां ५ । १ । १२४ ।) इति घञ्, नित्वादाद्युदात्तः, प्रथमा
बहुवचनस्य, सुपांसुगिति डादेशः । मनु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् सञ्जौ
भवनात् (पां ४ । १ । ८७ ।) इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्
(पां ५ । १ । १ ।) इत्येतत्पर्यन्तेषु अपत्याद्यर्थेषु नञ्सञ्जोर्विधानात्,
यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्यइत्यादिवत्, पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे घञ्
बाधित्वा पौंस्यानीत्येव भवितव्यं कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते,
आचत्वात् (पां ५ । १ । १२० ।) इति सूत्रे त्वादित्यवधिर्निरुद्धात्,
ब्रह्मणस्त्वः (पां ५ । १ । १२६ ।) इत्येतत्पर्यन्तेरिमिजादिभिः
प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः, एवं तत्रैव चशब्दात्, नञ्सञ्जोरपि
यजादिभिः समावेशादेव न बाध्यबाधकभावः ॥ ८ ॥

दशमीमृचमाह मानइति । हे गिर्वण इन्द्र, मर्ता विरोधिना
मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन् अभितो द्रोहं
मा कुर्युः, ईशानः समर्थत्वं वधं वैरिभिः सम्पाद्यमानं यवयासक्तः
पृथक्कृतः । मनुष्याइत्यादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता
व्रात इति पठितं । मर्ताः, असिहसिमृग्यमिदमिलूपधूविभ्यस्तन्निति
तन्प्रत्ययश्चौगादिकः नित्वादाद्युदात्तः । अभि, एवमादीनामन्त इत्यन्तो
दात्तः । द्रुहन्, द्रुह जिघांसायां, जिडर्थे लेट् (पां १ । ४ । ७ ।) इति
प्रार्थनायां लेट्, तस्य भि आदेशः, भोऽन्तः (पां ७ । १ । १ ।) इति
भूम्यान्तादेशः, इतश्चलोपः परस्मैपदेषु (पां १ । ४ । ८७ ।) इती
कारलोपः, शपोलुक्, सार्वधातुकमपित् (पां १ । २ । ४ ।) इति
तिङो ङित्वास्तृपधगुणाभावः । तनूनां, असामर्थ्यात् पराङ्मुखत्वात् ।
इन्द्र गिर्वणः, गतपूर्व । ईशानः, धातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुक्लिङ्गसार्वधा-
तुत्वादानुदात्तत्वं धातुस्वर एव शिष्यते । ययय, योतेर्निचि संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यइति वृद्धिर्न क्रियते, अथवा यातीति यवः, पचाद्यच्,
यवं कंरातीत्यर्थे, तत् करोति तदाचय इति सूत्रे वार्तिकेन लिच्, इष्टव-

द्वावाट्टिलोपः, तस्य स्थानिवद्भावाद्बुद्धभावः। वधं, हनश्च वधः (पां ३।
३। ७३) इति भावेऽप्यप्रत्ययस्तत्प्रतियोगश्रियः। स्थानिवद्भावेनान्तो-
दात्तो वधादेशः, उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणाप्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः। १०।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
११	७। ८	यथातितथे	यथातिथये
१४	१	तवैव	तव न
१६	१	सुत्ययन	सुत्ययेन
१४	११	उक्तेन	उक्तेन
१५	१८	कर्मकात्	कर्मकां
११	१८	संस्तुतं	संस्तुतारं
११	१४	चुत्तम	चुत्तम
१५	१	हीयः	हीयम्
८०	११	तः	तुः

Vol. I.]

FEBRUARY.

[No. 2.

BIBLIOTHECA INDICA.

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
RIG VEDA,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

By DR. E. RÖER.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
Dr. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling*.
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras*.
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford*.

षष्ठस्तोत्रं ।

१ १ १ युञ्जन्ति ब्रध्मरूपं चरन् परितस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ।

सुरुपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसङ्ख्या-
अधिष्णो, दैवतानि, विनियोगश्च, पूर्ववदवगन्तव्यः । दशर्चे तस्मिन्
सूक्ते आद्यान्तिस्त्रोऽन्तिमाचेत्यन्ताश्चतस्र एवेत्युः । आदहेत्येताश्चतुर्थी-
मारभ्य षडृचो मारुतः, तासु मध्ये वीलचिदिन्द्रेहेत्येते हे ऋचौ मारुतौ
सत्यावैन्द्र्यावपि भवतः, तदेतत् सर्वमनुक्रममन्त्राणामुक्तं, सुरुपल्लवं
दशैन्द्रं, आतु युञ्जन्त्यादहेत्येताः षण्णमारुतः, वीलचित् इन्द्रेहेत्यैन्द्रौ-
चेति । एतस्मिन् सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौ षष्ठस्तृतीये रान्त्रिपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिन उक्तिरूपः, * तथाचातिरात्रे पर्यायाख्यामिति खण्डे योगे योगे
तवन्तरं युञ्जन्ति ब्रध्मरूपमिति सूत्रितं, तत्र प्रथमाष्टचमाह युञ्जन्ती-
ति । इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः, परमैश्वर्यस्याभिवाद्यादित्यनक्षत्ररूपे-
णावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्ममादित्यरूपेणावस्थितं । अरुधं चिंसकरहि-
ताप्रिरूपेणावस्थितं । चरन्तं वायुरूपेण सवतः प्रसरन्तमिन्द्रं परि-
तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः प्राञ्चिनो युञ्जन्ति, स्वकीय-
कर्माणि देवतात्वेन सम्भज्जं कुर्वन्ति, तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना
नक्षत्राणि दिवि द्युलोको रोचन्ते प्रकाशन्ते । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं
ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातं, युञ्जन्ति ब्रध्ममित्याह, असौ वा आदित्यो ब्रध्मः,
आदित्यमेवास्मै युनक्ति, अरुधमित्याह, अभिर्वा अरुधः, अभिमेवास्मै
युनक्ति, चरन्तमित्याह, वायुर्वै चरन्, वायुमेवास्मै युनक्ति, परित-
स्थुष इत्याह, इमे वै लोकाः परितस्थुषः इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति,
रोचन्ते रोचनादिवीत्याह, नक्षत्राणि वै रोचना दिवि, नक्षत्रास्त्रेवास्मै
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु महन्नामसु महः, ब्रध्म इति पठितं,
आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्मत्वं । युञ्जन्ति, अन्तेः प्रत्ययस्त्रेखाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्ममिति शब्दः प्रातिपदिकान्तोदात्तः । न सन्ति रूपा यस्यासावरुधः,

* अनुपपः, का. घं ।

१ २ १ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षमा रथे ॥ शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥

नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं, अमिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७ ।) इतिपूर्वरूपे, एकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तत्वं । चरन्तं, शपः पित्वादनृदात्तत्वं, शतुश्च लसार्व धातुकक्षरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्युघः, तिष्ठतेर्लिटः कसुरादेशः, वस्वेकाजाह्वसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इतीटमन्तरङ्गमपि बाधित्वा, सम्भसारणं सम्भसारणाश्रयश्च वलौयइति शसिपरतो भत्वात्, वसोः सम्भसारणं परपूर्वत्वं, शासिवसिघसीनाश्च (पां ८ । २ । ६० ।) इति घत्वं, वसोः प्रत्ययक्षरेणोदात्तत्वं । रोचन्ते, लिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं, धातुस्वरएव । रोचना, अनुदात्तेतश्च हलादेः (पां २ । २ । १४६) इति युच्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इत्यनादेशः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । दिवि, ऊडिदम्पदादित्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । १ ।

द्वितीयाष्टचमाह युञ्जन्त्यस्येति । अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे, हरी एतन्नामानौ द्वावश्चौ सारथयो युञ्जन्ति, इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं, हरीन्द्रस्य, लोहितोऽग्रेरिति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी, काम्या कामयितव्यौ । पुनः कीदृशौ विपक्षसा, विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ, रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । पुनरपि कीदृशौ, शोणा रक्तवर्णौ । पुनः किम्भूतौ धृष्णू, प्रगल्भौ । पुनः किम्भूतौ, नृवाहसा, नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वाहकौ वोढारौ । अस्य ब्रध्नामित्युक्तस्य परामर्शात्, इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ (पां १ । ४ । ३२ ।) इत्यश्र, अश्रः शित्वात् सर्वादेशोऽनुदात्तः, विभक्तोरनुदात्तत्वेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या, कामुकान्तौ, कामेर्णिङ्, कामयते, अचोयत् (पां ३ । १ । ६७ ।) इति यत्प्रत्ययः, तिक्खरितापवादत्वेन, यतोनावः, (पां ६ । १ । २१३) इत्याद्युदात्तत्वं, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति द्विवचनस्य ङादेशः । हरतो रथमिति हरी, हृपिघीत्यादिना इन्, नित्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा, पचिवचिभ्यां सुट्चेति पच्चेः सुडागमः । विभिन्ने पक्षसौ पार्श्वौ ययोस्तौ, विशब्दे निपातत्वादुदात्तः, पूर्वपद-

१ ३ १ केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्विरजायथाः १

प्रकृतिसूत्रेण स एव शिष्यते, द्विवचनस्य डादेशः । रये, रमन्तेऽस्मि-
मिति तथः, रमुकोडायां, इनि कुधिनीरमिकाश्रिभ्यः क्यमिति क्यन्,
क्रित्वात्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । ३० ।) इत्यादिना मकारलोपः,
नित्यवर्गेनाद्युदात्तः । शोभा, * शोभृ रक्तोक्तरथे, शोभतेरच्, चित्वा-
दन्तोदात्तः, सुपांसुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । छष्, जिष्टषाप्रामाण्ये,
असि ऋधि छवि क्षिपेः कृः (पां ३ । २ । १४० ।) इति कृप्रत्ययः,
क्रित्वाद्गुणाभावः, प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा, नृन् वहत इति वहेः, वहि हा
धाञ्भ्यश्चन्दसीत्यमुन्, निदित्यनुवृत्तेर्द्विः, नित्वादाद्युदात्तः, छदुत्त-
रपदप्रकृतिसूत्रत्वेन स एव शिष्यते ॥ १ ॥

तृतीयान्धमाह केतुं क्षणमिति । हे मर्या मनुष्या, इदमाश्चर्यं
पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते, आदित्यरूपोऽवमिन्द्र
उषद्विर्दृष्टकैरंशभिः प्रतिदिनमुषःकाल एव समजायथाः, उद-
पश्यत, अथवा सूर्यस्यैवास्तसमये मरुत्तमुपचर्य अत्ययेन बज्रवचनं
क्षत्वा सम्बोधनं क्रियते, हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति * बावत्,
किं कुर्वन् अकेतवे राज्ञौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने
केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । पुनः किं कुर्वन्, अपेशसे राजा-
बन्धकारावृत्तत्वेनानभिद्यत्तत्वाद्गुणरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकार-
निवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति रूपनाम,
पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवे, अपेशस इति चतुर्थ्यर्थे वच्यर्थे ब्रह्मण्यौ ।
केतुं, प्रातिपदिकस्वरः । क्षणम्, क्षवि हिंसाकरणयोश्च, लटः श्रुतादेशः,
इदितो नुम् धातोर्इति नुमागमः, कर्त्तरिण्यपि प्राप्ते, धिन्विङ्गणो-
रच् (पां ३ । १ । ८० ।) इत्युप्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन वकारस्य चाकारः,
अतोलोपः (पां ६ । ४ । ३८ ।) इत्यकारलोपः, तस्य आनिबद्धावात्
पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । अकारस्य प्रत्ययसूत्रेणोदात्तत्वं ।
अकेतवे, बज्रव्रीहौ, नन्सुभ्यां (पां ६ । २ । १४२ ।) इत्युत्तरपदान्तो-

* शोभवर्धनयोः मगनकरणत्वात् करणे घञ्, अन्त्यादाद्युदात्तः, कः ।

* योज्यं कः ।

१ ४ १ आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे १ दधाना नाम यज्ञियं १

दात्तत्वं । पेशः, नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्या, कन्दसि
निष्ठर्क्य देव द्वय (पां ३ । १ । १२३) इत्यादौ भ्रियतेर्निपातितः, आम-
न्वितनिघातः, असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः । अपेशसे, नञ्-
सुभ्यां (पां ६ । २ । १४२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । सं, निपात
आद्युदात्तः । उघङ्गिः, उघञ्प्रघदाह, ज्वलद्गीराभ्रभिः, लटः शचादेशे
शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः, सार्वधातुकमपिदिति तस्य छित्वास्तधूपधगुणो
न भवति, शस्य प्रत्ययस्वरंगोदात्तत्वं, उपरि शतुरदुपदेशास्तसार्वधा-
तुकानुदात्तत्वं, शकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्युदात्तत्वं ।
अजायथाः, अजायतेत्यर्थं पुरुषव्यत्ययो निघातस्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह, आदहेति । अत्रास्ति विशेषविनियोगः, चतु-
र्विंशेऽह्नि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे आदह स्वधामन्विति द्वे
ऋचौ, इन्द्रेण सं हि दृक्षसे इत्येका, अयन्तचः षलहस्तोत्रियसञ्चकः,
तथाच सूत्रितं, चतुर्विंशे हेताजनिष्टेतिखण्डे, इन्द्रेण सं हि दृक्षसे,
आदहस्वधामन्वित्येका द्वेचेति । यद्यप्येतदैन्यं सूक्तं, तथाप्यादहेत्या-
दिषु घट्सु मरुतो वर्णन्ते, प्रायेणन्द्रमरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् ।
आदित्ययमानन्तर्यार्थो निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वृष्टे-
रनन्तरमेव, स्वधामनु इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकस्वानुलक्ष्य मरुतो
देवा गर्भत्वमेरिरे, मेघमध्ये जलस्य कर्तारं प्रेरितवन्तः, प्रतिस्वत्व-
रमेवं कुर्वन्त्विति दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः, यज्ञियं
यज्ञार्हं नाम दधाना धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्चान्यादृ-
ङ्चेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्रास्माताति । अन्य इत्यादिष्वष्टा-
विंशतिसङ्ख्येकैष्वन्ननामसु कर्तुं चरसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादि-
ष्वेकशतसङ्ख्येकैषूदकनामसु तेजः स्वधा अक्षरमिति पठितं । आत्,
अह, निपातावाद्युदात्तौ । खं लोकां दधाति पुष्पातीति स्वधा, आतोऽनुप-
सर्गकः (पां ३ । २ । ३ ।) इति कः, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अन्, पुनः
शब्दो निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य भावो गर्भत्वं, प्रत्ययस्वरः ।
रिरे, अन्तर्भावितव्यर्थोदीरगतावित्यस्मादनुदात्ततः परस्य लिटस्त-
स्येरेच्, चित्वादन्तोदात्तः, सङ्गसुपेत्यच सुपेति योगविभागाथं

अपिन्द उत्त्रिया अनु १

आडा सह तिङ्समासेऽपि समासस्य (पां ६।१।३२३) इत्यनोदा-
त्तत्वं, इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः (पां ३।१।३६) इति आम् न
भवति, मन्मत्वात् । अथशब्दयोगान्निधाताभावः, तुपश्यपश्यताच्चैः
पूजायां (पां ८।१।३९) इति निषेधात् । दधानाः, शानचक्षित्वा-
दनोदात्तत्वे प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८९) इत्याद्युदात्तत्वं ।
यञ्मर्हतीति यच्चियं, यच्चर्त्विभ्यां घञञौ (पां ५।१।७) इति
घप्रत्ययः, आयज्ञेयीनीयियः षष्ठ्यङ्घां प्रत्ययादीनां (पां ७।१।२।)
इतीयादेशः, प्रत्ययस्वरैरेकार उदात्तः ॥ ४ ॥

[illegible]

१६१ देवयन्तो यथा मतिमच्छा विददसुं गिरः । महामनूषत श्रुतं ।

तद्ब्रह्ममिति, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
एकादशो वर्गः ॥

युञ्जन्तीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह, देवयन्त इति । देवयन्तो मरुत्
सञ्ज्ञकान् देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार ऋत्विजः महां प्रौढं मरुद्गण-
मच्छा प्राप्तुमनूषत स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणं, विददसुं, वेदयद्भिः
स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । पुनः कीदृशं, श्रुतं विख्यातं । मरु-
द्गणस्य दृष्टान्तः, यथा मतिं. मन्तारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः । देव-
यन्तः, देवानात्मन इच्छन्तः, सुप आत्मनः क्यच् (पां १।१।८।) इति
क्यच्प्रत्ययः, क्यचिच (पां ७।४।३३।) इतीत्वं, अकृतत् सार्वधातु-
कयोर्दीर्घः (पां ७।४।२५।) इति दीर्घत्वञ्च न भवति, न कृन्द-
स्य पुत्तस्य (पां ७।४।३५।) इत्यनेन क्यचि यत् प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं
वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्, यद्यपीत्वमेव प्रकृतं, तथापि व्यवहितस्यापि
दीर्घत्वस्य प्रतिषेध इति विज्ञायते, अश्वायन्त इत्यादौ, अश्वायस्यात्
(पां ७।४।३७) इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं, क्यजन्ताच्छ्लप्रत्ययः,
क्यचिच्छित्वादन्तोदात्तत्वं, शपः पित्वेन, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेशाद्यु-
दात्तत्वे, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५) इत्युदात्तत्वं । यथा,
प्रकारवचने थाल्, (पां ५।३।२३) इति थाल्प्रत्ययः, लितीति
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं, मन्त्रे लघेपचमनविदभृवीरा उदात्तः
(पां ३।१।६६।) इति क्तिन् प्रत्यय उदात्तश्च । मतिशब्दो ज्ञान-
परो ऽप्युपचाराज्ज्ञातरीन्त्रे वर्तते, अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादाना-
दिन्द्रस्यैवैषा सञ्ज्ञा, ततश्च, क्तिच् क्त्वाच् सञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।)
इति मन्यतेः कर्त्तरि क्तिच्, तस्योपदेशे ऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः,
चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । अच्छा, अध्याहृतमच्छत्यर्थयोगात्, अच्छगत्य-
र्थवदेषु (पां १।४।६६।) इति गतिसञ्ज्ञया सह निपातसञ्ज्ञाया
अपि समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युत्तत्वं । विददसुं, विद-
ज्ञानइत्यस्मादन्तर्भावित्तरथाच्छ्लप्रत्यये विदन्त्यौदार्यातिशयवत्तया
ज्ञापयन्ति वस्तूनि धनानि यं स विददसुः, विदेः श्लप्रत्यये, अदिप्र-
भृतिभ्यः शपः (पां २।४।७२) इति शपोलुकि, प्रत्ययस्वरेश शतुर्बुदा-

१७१ इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा ॥ मन्दू समानवर्चसा ॥

तत्त्वं, बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन तदेव शिष्यते । गृह्णन्ति क्षुव-
न्तीति गिरः, गृह्णातेः क्षिपि, ऋत इङ्गातोः (पां ७।१।१००।)
इतीत्वं, रपरत्वं, धातुस्वरजोदात्तत्वं । महां, महान्तं, नकारतकार-
योर्लोपश्चान्दसः, प्रातिपदिकस्वरजोदात्तत्वं । अनृषत, बु क्षुतौ,
अत्ययेनात्मनेपदं, कुडि भस्य अदादेशः, सिचि कुटादित्वेन छित्वाद्-
गुणाभावः, इडभाव उकारदीर्घत्वञ्च छान्दसं, निघातः । श्रुतं, प्रत्यय-
स्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह इन्द्रेण सं हीति । हे मरुद्गन्ध, त्वं इन्द्रेण सञ्ज-
ग्मानः सङ्गृह्यमानः सन्दृक्षसे हि, सम्यक् दृश्येयाः खलु, अवश्यम-
स्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण, अबिभ्युषा, भीतिरहितेन ।
कीदृशाविन्मरुद्गन्धौ, मन्दू, नित्यं प्रमुदितौ । पुनः कीदृशौ तौ,
समानवर्चसा तुल्यदीप्तौ । पुरा कदाचिद्भुवधदशायां इन्द्रस्य सखायः
सर्वे देवा वृत्रसेनापसारिताः, तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसम्बन्धिसकलसेना-
जयार्थं मरुद्भिः सङ्गमोऽभूत्, सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वास्य सयादिति मन्त्रे
सङ्गृहीतः, इन्द्रे वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपञ्चितञ्च । इन्द्रशब्दः
परमैश्वर्यवान्तं मरुद्गन्धं वाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं । वहि-
रेवाध्याहर्तव्यं । तथाचेयमग्न्यास्त्रेण व्याख्याता, इन्द्रेण सं हि दृक्षसे
सङ्गृह्यमानोऽबिभ्युषा गन्धेन मन्दूमदिष्णू युवां स्त्रोऽपि वा मन्दूना
तेनेति स्यात् समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातमिति । सन्दृक्षसे सम्प्रक्षेपाः,
दृष्ट्वेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं, दृष्टेर्निङ्ङर्थे केडिति प्रार्थनायां केट्,
यासांसे (पां ८।१।८०।) इति से, केटोऽडाटौ (पां ३।१।८८।)
इत्यडागमः । सिम्बज्जं केटि (पां ३।१।९४।) इति सिप्, सम्बद्धा-
पूर्वको विधिरनित्यइति गुणाभावः । व्रक्षादिना घत्वं, घटोः कःचि,
(पां ८।२।११।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८।३।५६।)
इति सिपः सस्य घत्वं, बज्रजयहृणात् सिपः परस्ताच्छ्रवपि भवति, सिपा
यवधानात् पश्यादेशो न भवति । श्रपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, उत्तरस्य
जसार्वाधातुक्कानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते, हिशब्दयोगात्, तिङ्ङ
तिङ्ङ इति निघातो न भवति, हिच, (पां ८।१।९४) इति प्रतिवे-

१८१ अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति ।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥

धात् । सङ्गमानः, गमेः सम्पूर्वात्, कृन्दसि, लङ् लङ् लिटः, (पां १ । ४ । ६) इति वर्त्तमाने लिट्, समो गम्यृच्चीत्यादिनात्मनेपदविधाना-
 स्लिटः कानज्वेति लिटः कानजादेशः, द्विर्भावो, हलादिशेषोऽभ्यासस्य
 स्तुत्वं, गमहनेत्युपधालोपः, कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, गतिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा, जिभोभये, पूर्ववस्लिट्, शेषात्
 कर्त्तरि परस्मैपदं, कसुश्च (पां ३ । २ । १०७) इति लिटः कसुरा-
 देशः, तस्य कित्त्वाद्गुणामावः, अभ्यासस्याच्चाङ्गस्वश्च, क्रादिनियमात्
 प्राप्तश्चट्, वस्केकाजाह्वसां (पां ७ । २ । ६७) इति नियमान्निवर्त्तते,
 नञ्समासे ढतीयैकवचने सति भत्वात्, वसेः संप्रसारणं (पां ६ ।
 ४ । १३१) इति वकारस्य उकारः, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ ।
 १०८) इति पूर्वरूपत्वं, शासि वसि घसीनाच्च (पां ८ । ३ । ६०) इति
 घत्वं, इयडादेशं बाधित्वा, एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६ ।
 ४ । ८२) इति यणादेशः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वेषां पदेन
 सह संहितायामेकारस्य, एङः पदान्तादति (पां ६ । १ । १०६) इति
 परपूर्वत्वे प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमव्ययपरे (पां ६ । १ । ११५) इति
 प्रकृतिभावः । मन्दृ, सति स्तुतिमोदमद खप्रकृति गतिषु, इदि-
 तोनुमधातोः (पां ७ । १ । ५८) इति नुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ कुः,
 शकु पीयु नोलकु लित्वित्त्राविभक्तिकनिर्देशात् हन्तेर्हिगुरितिवत्
 धात्वन्तरादपि कुरित्युक्तं, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, द्विवचनमौ, प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०९) इति पूर्वसवर्णदीर्घः, ढतीयैकवचने
 घेत्, सुपांसुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समानवर्चसा, समानं
 वर्चो ययोरिति यस्येति वा बङ्ग्रीहिः, द्विवचने सुपांसुलुगित्यादिना
 द्विवचनस्थाने व्याकारादेशः, समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं,
 बङ्ग्रीहि पर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥

अद्युमीमृचमाह अनवद्यैरिति । मखः प्रवर्त्तमानोऽयं यज्ञः, अन-
 वद्यैर्दाघरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः, काम्यैः फलप्रदत्वेन काम-
 यितव्यैर्गमैर्मखत्समृद्धैः सहितस्येन्द्रस्य सहस्रद्वलोपेतं यथा भवति
 तथार्चति पजयति, अयं यज्ञो मखत इन्द्रश्चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः ।

१६१ अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृज्जते गिरः ॥

यच्च इत्यादिषु पञ्चदशसु यच्चनामसु मखः विष्णुरिति पठितं ।
चतुश्चत्वारिंशत्सु * पूजानामस्त्वर्चति गायतीति पठितं । अगवद्यैः, न
विद्यतेऽवद्यं पापं येषां तेऽगवद्याः, तैः, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
अभियुभिः, अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिवक्तैः, अभिशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः, वज्रघ्नीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः
प्रातिपदिकस्वरः । स हो वनमस्मिन्नर्चने कर्मण्यस्तीति सङ्ख्यत्, तसौ
मत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधित-
त्वात् सकारस्य इत्वाभावः, मादुपाधायाम् मतोर्वो यवादिव्यः (पां
८ । २ । ६ ।) इति मतुपो मस्य वत्, सङ्ख्यशब्दो नञ्विषयानिसन्त-
स्येत्याद्युदात्तः, मतुपः पित्वात् स एव शिष्यते । कान्यैः, कर्मेर्बिङ्,
अत उपधायाः (पां ७ । १ । ११६ ।) इति वृद्धिः, जनि जुष् कसुरङ्गो
मन्ताश्चेत्यमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य, न कस्यमिच्चमामिति प्रतिषेधा-
न्मितां ऋस् इत्युपधाऋस्त्वं न भवति, ण्यन्तादचोयत्, ऋजोपा, निस्त्वं-
रितमिति प्राप्ते, यतो नावः (पां ६ । १ । २११) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह अतः परिज्मन्निति । हे परिज्मन् परितो व्यापिन्
मखद्गख, अत एतस्मान्मखद्गखस्यानादन्तरिक्षादागहि, अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ, दिवो वा द्युलोकान्वा समागच्छ, रोचनादधि दीप्यमाना-
दादित्यमण्डलान्वा समागच्छ, अस्मदीये कर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि,
ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते, अस्मिन्
कर्मणि वत्तमाणा ऋत्विजो गिरः स्तुतीः समृद्धते सम्यक् प्रसाधयन्ति ।
ऋद्धतिः प्रसाधनकर्ममिति यास्कः । एतत्स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः ।
यद्यपि ऋत्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वात्, ऋद्धतिधातोश्चतुस्रपुत्रेष्व-
भवितव्यं, तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुत्रप्रयोगः । परोक्ष-
कृतलक्षणञ्च यास्क आह, तास्त्रिविधा ऋचः, परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिकाश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथ-
मपुत्रवैशाख्यातस्येति । अतः, पञ्चम्यास्तसिन्, एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचा-

११०१ इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि१

इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १२ ॥

नुदात्तो (पां २।४।३१।) इत्यनुदात्तोऽण्, अणः, शित्वात् सर्वा-
देशः, लिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं ।
परिज्मन्, अज गतिक्षेपणयोः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।
७५।) इति मगित्, अकारलोपश्चान्दसः, आमन्वितनिघातः । गृहि,
गमेर्वज्जलं छन्दसीति श्रपोलुक्, हेर्छित्वादनुदात्तोपदेश इत्यादिना
मलोपः, अतोहेरिति हिलोपो न भवति, तस्मिन् कर्त्तव्ये असिद्धवद-
चाभादिति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारान्तत्वात् । दिवः, ऊडिद-
मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वा, चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । रोच-
नात्, रुच दीप्तौ, अनुदात्तेतश्च हलादेः (पां ३।२।१४६।) इति
युच्, युवोरनाकौ (पां ७।१।१।) इत्यनादेशः, चितइत्यन्तोदात्तः,
अधि, अधिपरो अनर्थकौ (पां १।४।६३।) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन
सह निपातसञ्ज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं ।
अस्मिन्, अतः परिज्मन्नित्यादिछलैवान्वादेशात्, इदमोऽन्वादेशेऽणु-
दात्तस्तृतीयादावित्यण् अनुदात्तः, शित्वात् सर्वादेशः, विभक्तेरनुदात्तौ
सुप्पितावित्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । ऋज्जते, ऋजि भृजि वृजि
वर्जने, समित्युपसर्गयोगात् प्रसाधने वर्त्तते, निघातः । गिरः प्राति-
पदिकस्वरः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह इतो वेति । इन्द्रं देवं प्रति सातिं धनदानं अधी-
महे आधिक्येन याचामहे, कस्मात्तोकादिति तदुच्यते, इतोऽस्मादभि-
दृश्यमानात् पार्थिवात् पृथिवीलोकाद्वा, दिवो वा द्युलोकाद्वा, महो
महत्तः प्रौढाद्रजसो वा पत्यादीनां रज्जकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रो
यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ना-
कर्मसु ईमहे याचामीति पठितं । इतः, इदमशब्दात् पञ्चम्यास्त-
सिन्, इदम इण् (पां ५।३।३।) इतीण्, शित्वात् सर्वादेशः,
अत्र ऊडिदमित्यस्यावकाशः, आभ्यामेभिः, लितीत्यस्यावकाशः,
पचनं पाचकः उभावपि नित्यौ, तत्र परत्वाद्भिप्रतिषेधे परं कार्यं,
(पां १।४।२) इतिसमबलविरोधे परस्य कार्यत्वविधानादिति लिती
तीकारस्योदात्तत्वं, पश्चात् तसेः, प्राक् दिशो विभक्तिरिति विभक्ति-

सम्बन्धकत्वात्, ऊडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तैरव्ययानामु-
दात्तत्वं भवति, सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति, परि-
भाषया ऊडिदमित्यस्य पुनरप्रकृतिरेवेति चेन्न, ज्ञानानुरोधेन पुनः प्रसङ्ग-
विज्ञानश्चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यत्तत्तत्तद्व्यादावपि परेष्व लिङ्गरेष्व
बाधितमपि, सावेकाच इति तस्मिन् उदात्तत्वं स्यादिति चेन्न, यत्त-
च्छब्दयोगे गोचरान् सावर्णेति निषेधात्, न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च
इत्येतत् सार्वभौमिकं, ज्ञानानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयत्वादिति । सातिं-
व्युदाने, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६४।) इति वस्य सः, भावे-
क्तिन्, जनसनखनां सञ्भक्तोः (पां ६।४।४२।) इति नकार
स्यात् । तितुचतयसिसुसरकसेषुचेति निषेधादिट् भवति, निङ्गरे
प्राप्ते उदात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्तयञ्च (पां १।
३।६७) इति निपातनादन्तोदात्तत्वं । ईमहे, ईङ्गतौ, श्वनोऽपि,
वज्रं छन्दसीति जुक्, अस्य धातोर्ङित्वात्, तास्यनुदात्तेऽङिददुपदे-
शात्सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । नच तितु तिङ्-
इति निघातः, च वा योगेप्रथमेति निषेधात्, उत्तरवाक्ययोरपि हि वा
शब्दयोगात्, अन्यथा वाक्यापरिपूर्णेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारात्तद-
पेक्षयैवा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । दिवः, ऊडिदमित्यादिना विभ-
क्तैरुदात्तत्वं । पार्थिवात्, प्रथ ख्यापने, प्रथत इति पृथिवी, प्रथेः विवन्
सम्भसारञ्च इति विवन् प्रत्ययः, सम्भसारञ्चोऽङादिसिङ्गं, विद्गौरा-
दिभ्यश्च (पां ४।१।४१।) इति ङीष्, प्रत्ययस्वरं नोदात्तः । शेष-
निघातेनानुदात्तादिः, पार्थिवशब्दस्य पृथिवीविकार इत्यर्थे, खोरञ्
(पां ४।१।११६।) इत्यनुवृत्तेः, अनुदात्तादेश्च (पां ४।१।१४०।)
इत्यञ्, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इति इकारलोपः, तङ्गिते
अचामादेः (पां ७।२।११७।) इति ङीरपरत्वं, जित्यादिनिङ्गं-
(पां ६।१।१६७) इत्याद्युदात्तः । अधि, निपातत्वादुदात्तः । इन्द्रं,
रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । महः, महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चा-
न्दसः, सावेकाचः (पां ६।१।१६८) इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रजसः,
नन्विषयस्यानिघन्तस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
वादर्शो वर्गः ॥

सप्तमसूक्तं ।

१११ इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

इन्द्रं वाणीरनूषत ॥*

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चं सूक्तं, तत् सुरुपकालुमित्यादिषु चतुर्थे, ऋषि-
च्छन्दो देवता विनियोगश्च पूर्ववत्, विशेषस्तूच्यते, महाव्रते निष्कवल्थ-
शस्त्रमिन्द्रमिन्द्राथिन इति सूक्तं, तथा पञ्चमारण्यके सूचितं, शिरो
गायत्रमिन्द्रमिन्द्राथिन इति, तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः
शस्त्रे इन्द्रमिन्द्राथिन इति षडहस्तोत्रीयस्तूचः, चतुर्विंशे होताजनिष्ठे-
त्युपक्रम्यायाहि सुधुमाहित इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहदिति सूचितत्वात्,
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये अच्चावाकशस्त्रेऽयमेव वचोऽनुरूपः, सूचितश्च,
इन्द्रायमदने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो वृहदिति, तत्र प्रथमाष्टचमाह
इन्द्रमिदिति । गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इन्द्रमिन्द्रमेव,
वृहत् त्वामिन्द्रि हवामह इत्यस्याष्टचि उत्पन्नेन वृहन्नामकेन साम्ना,
अनूषत स्तुतवन्तः । अर्किणः, अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः, अर्कभिरर्क्यूपै-
र्मन्त्रैरिन्द्रमानूषत । यत्त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरू-
पाभिरिन्द्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्तेनोक्तं, अर्का मन्त्रो
भवति यदेनेनार्चन्तीति । श्लोकइत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु
वाणी वाणीति पठितं । गाथिनः, उषि क्रुषि गर्तिभ्यस्यन्निति गायते
स्थानप्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः, गाथा एषां सन्तीति गाथिनः, व्रीह्या-
दिभ्यश्च (पां ५ । २ । ११६) इतीन् प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरणेकारउदात्तः,
स च सति शिष्टः । वृहत्, वृहता, तृतीयैकवचनस्य, सुपांसुलुगिति
लुक्, वर्तमाने एघन्महृदृहज्जगच्छवच्चेतिसूत्रवार्तिके नान्तोदात्तो-
निपातितः । अर्केभिः, अर्क पूजायां, अर्चन्ते एभिरर्का मन्त्रान्ते, पुंसि
सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (पां ३ । १ । ११८) इति घः, चजोः कुधिण्यतोः (पां ७ ।
३ । ५२) इति कुलं, प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः बज्जलं कृन्दसीति भिस
येसादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीत्य-
र्किणः । वाणीः, वृषादीनाञ्च (पां ६ । १ । २०३) इत्याद्युदात्तः, दीर्घा-
ज्जसि च (पां ६ । १ । १०५) इति पूर्वसवर्णदीर्घनिघेधस्य, वा कृन्दसि
(६ । १ । ६) इति विकल्पितत्वादीधत्वं, तृतीयार्थे प्रथमा । अनूषत,

* वृहदिति वर्गीयवकारो लिखितादर्शपुस्तके दृष्टः । विं, सं, कां ।

१ २ १ इन्द्र इज्यैः सचा संमिश्र आ वचोयुजा ॥

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥

१ ३ १ इन्द्रो दीर्घाय वक्षस आ सूर्य रोहयद्विवि ॥

वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥

बु स्तुतौ, मोनः (पां ६ । १६५ ।) इति नत्वं, लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं, भस्मादादेशः, सिच इडभावः, उकारस्य दीर्घत्वस्य क्कान्दसं, बुधातोः कुटादिवात् सिचो ङित्वेन गुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयान्धचमाह, इन्द्र इज्यैरिति । इन्द्र इत् इन्द्र एव हि इज्यै-
र्हरिनामकयोरन्ययोः सचा सह युगपत् आसंमिश्रः सर्वतः सम्य-
ङ्मिश्रयिता । कीदृशयोर्ज्यैः, वचोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण
रथे युज्यमानयोः, सुशिक्षितयोरित्यर्थः, अयमिन्द्रो वक्षी वक्ष्युक्तः ।
हिरण्ययः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः । इज्यैः, हरत इति हरी
इन्, निष्वादाद्युदात्तः सचा सहेत्युक्तं । मिश्रं मिश्रः, मिश्रयतेर्घञ्,
सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः, कत्वं क्कान्दसं, सम्यङ्मिश्रयितेत्यर्थः,
वज्रवीक्षौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वक्षसा युज्यते इति वचोयुजौ
तयोः, षष्ठीद्विवचनस्य, सुपां सुगुणित्वाकारादेशः । युजाशब्दो धातु-
स्वरेणानुदात्तः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वक्षी, वक्ष-
मस्यास्तीति, अत इनिठगौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनि प्रत्ययः,
प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः, ऋत्यवास्त्यवा क्यमाध्वी हिरण्ययानि कृन्द-
सि, (पां ६ । ४ । १६५) इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपा-
त्यते, प्रत्ययस्वरेणानुदात्तः, पूर्वजानुदात्तेन सह, एकादेश उदात्तेनानुदात्तः
(पां ८ । २ । ५) इत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयान्धचमाह, इन्द्रो दीर्घायेति । अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय
निरन्तराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत्, पुरा
वज्रासुरेण जगति यदापादितं तमः तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टि-
सिद्ध्यर्थं आदित्वं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकी-
यरभिभिरद्रिं पर्वतमुखं सर्वं जगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं
प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्र एव गोभिर्जलैर्निमित्त-
भूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदशसङ्ख्याकेषु रभिना-
मसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु मेघनामसु

१ ४ १ इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च १

उय उयाभिरुतिभिः ॥

१ ५ १ इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे १

युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ १३ ॥

अद्रिः यावेति पठितं । दीर्घाय, प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः । चक्षसे, चक्षतेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्, बज्जल्यहणात् ख्याज्जादेशाभावः, नित्वादाद्युदात्तः । सूर्ये, सुवति प्रेरयतीति सूर्यः, घू प्रेरणे, धात्वादेः घः सः, राजसूर्यसूर्य (पां ३ । १ । ११४ ।) इत्यादिना क्वप्प्रत्ययः, तस्य रुडागमश्च निपात्यते, क्वपः कित्वाद्गुणाभावः, पिच्चादनुदात्तत्वं, धातु-स्वर एव शिष्यते । रोहयत्, रोहयन्तास्तडि, बज्जलं कन्दस्यमाद्योगे ऽपि (पां ६ । ४ । ७५) इत्यङ्भावा निघातश्च । दिवि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं, अदिशदिभूयुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्-प्रत्ययः, अदन्ति पशवस्तुगान्यवेत्यद्रिः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहयत्, ईरगतौ, गण्यन्तास्तड्, निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इन्द्र वाजेष्विति । हे इन्द्र उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं, उयाभिरप्रधृष्याभिरुतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मान् अव रक्ष, तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसङ्ख्यकेषु गजान्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष । वाजेषु, वयादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं । नः, नसः स-कारस्य रुत्वोत्वगुणेषु, प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (पां ६ । १ । ११५) इति प्रकृतिभावा न भवति, अव्यपर इति निषेधात् । अव, अव रक्षणे, तिङुतिङः (पां ८ । १ । २८) इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेषु चावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणायाः अवेतिक्रियायाः, च वायोगे प्रथमेति निघातनिषेधः प्राप्तस्तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिनापे विभाषेति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रव-र्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनाञ्चेति मध्येदात्तः, सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बज्जत्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः, ऊति युतीत्यादिना क्तिन्मु-दात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह, इन्द्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः महाधने प्रभूतधन-निमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः, अर्भे अर्भके खल्वेऽपि धने निमित्तभूते

१ ६ १ स नो वृषन्नमुं चरं सत्रादावन्नपावृधि ॥
अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥

सति इन्द्रं हवामहे । कीदृशमिन्द्रं, युजं सहकारिणं समाहितं वा । पुनः कीदृशं, वृत्रेषु शत्रुषु धननाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वक्षिणं वक्षोपेतं । महाधनशब्दे यद्यपि सङ्ग्रामनामसु पठितस्तथापि महत्त्ववचनमत्र सङ्ग्राम इति बह्व्रीहित्वेत्वनोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने, महच्च तद्धनश्चेति, समासस्थित्वनोदात्तः । अर्भे, अस्तिदभ्यां भन्, निच्वादाद्युदात्तः । हवामहे, ज्ञेज् स्पृक्षायां शब्दे च, निच्वात् कर्त्तृभिप्राये आत्मनेपदं, ऋटः स्थाने महि, टित आत्मनेपदानां टेरे (पां १।४।७६ ।) इति टेरेत्वं, कर्त्तरि णप्, ङः सम्सारणमित्यनुवृत्तौ, बङ्गं छन्दसोति सम्सारणं, वकारस्य उकारः, परपूर्वत्वं, गुणावादेशौ, अतो दीर्घो यञि (पां ७।३।१६ ।) इति दीर्घत्वं, तिङ् तु तिङ् इति निघातः । युजं, युज समाधावित्यस्य क्षिप्, युजेरसमासे (पां ७।१।७१ ।) इति नुम् न भवति, सहि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति, अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृत्रेषु, वृत्रवर्त्तने, प्रति-
ज्जलतया वर्त्तन्त इति वृत्राणि शत्रुकुलानि, स्फायि तसि बक्षीत्यादिना रक्प्रत्ययः, कित्वाङ्गुलाभावः, प्रत्ययस्वरः । वक्षिणं, अत इनि ठनौ (पां ५।१।११५ । इति इनिः, प्रत्ययस्वरः ॥५॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशवर्गः ॥

इन्द्रमिन्द्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह, स नो वृषन्नमुमिति । हे सत्रादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां यजानां सहप्रदातः, अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र, नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि उद्घाटय, तथैवास्मभ्यमस्मदर्थं अप्रतिष्कृतः, प्रतिशब्द-
रहितो यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति, अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यखणितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्त आह, अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्ठतोऽप्रतिखणितो वेति । वृषन्, आमन्वितनिघातः । अमुं, प्रातिपदिकस्वरेणान्नोदात्तः । चरं, चरतीति चरः, भृ भृ ग्री ङ द् चरित्तरि तनि धनि मि मस्विजभ्य उरित्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरेणान्नोदात्तः । सत्रादावन्, सत्राशब्दः सत्रार्थे, अभितः यजन्नातं सक्त्रं

१७१ तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः १ न विन्दे अस्य सुष्टुतिं ॥

सह ददातीति सचादावा, आतो मनिन् कनिन्वनिपश्च (पां ३।२।
७४।) इति वनिप्, आमन्वितस्य च (पां ६।१।१५८।) इत्या-
द्युदात्तत्वं, पादादित्वात् निघातः। अप, निपातस्य च (पां ६।३।
२३६।) इति दीर्घः, निपात आद्युदात्तः। वृधि, वृज्वरणे, लोटः
सिप्, तस्य, सेह्यपिच (पां ३।४।८७।) इति हिः, स्वादिभ्यः श्रुः,
तस्य, वज्रं कन्दसीति लुक्, अष्टदणु पृष्ठ वृभ्यश्चन्दसि (पां ६।४।
१०२।) इति हेर्धिरादेशः, तस्य डित्वात् पूर्वस्य गुणाभावः, निघातः।
अस्मभ्यं, अस्मश्चब्दाङ्गसोभ्यमिति भ्यमादेशः, शेषेलोपः (पां ७।३।
६०।) इति दकारलोपः, वज्रवचने भल्येदित्येत्वं न भवति, अङ्गुलौ
* पुनर्हन्तिरविधिरित्युक्तत्वात्, प्रातिपदिकखरेण स्मेत्यकारउदात्तः,
भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे, शेषे लोप इति मपर्यन्तशेषस्यादः शब्दस्य
लोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिखरेण अभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं। अप-
तिष्कृतः, केनचिदप्रतिशब्दितः, कुड्शब्दे, निष्ठा (पां ३।२।१०२।)
इति कर्मणि क्त प्रत्ययः, प्रतेः प्राक्प्रयोगः, पारस्कारदेराकृतिगण-
त्वात् सुडागमः, सुधामादेराकृतिगणत्वात् घत्वं, नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीचमाह तुञ्जे तुञ्जे य इति। तुञ्जे तुञ्जे तस्मिन् फलदा-
तरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति
तैस्तोमैः सर्वैरपि, अस्य वज्रिणो वज्रयुक्तयेन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां
शोभनस्तुतिं न विन्दे न विन्दामि, इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्येन देवा-
न्तरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः। एता-
मृचं यास्व एवं व्याचष्टे, तुञ्जे तुञ्जे, तुञ्जतेर्दानकर्मणः दाने दाने तुञ्जे
तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिस्तुते-
रिति। तुञ्जे तुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मण्युक्तं, ततः कर्त्तरि पचाद्यच्, चित
इत्यन्तोदात्तत्वं, नित्यवीक्ष्योरिति द्विर्भावः, तस्य परमास्मेडितमिति
द्वितीयस्यास्मेडितसञ्ज्ञा, अनुदात्तश्चेत्यनुदात्तत्वं। दातरि दातरी-
त्यर्थः, निरुक्तेषु दाने दानेऽर्थतो व्याख्यानं। उत्तरे, तुञ्जवनतरणयोः भावे,

* अङ्गुलौपुनर्हतावविधिनिरुद्धितस्येत्युक्तं, कां, सं, ।

अहोरात्र (पां १ । १ । ५० ।) इत्यप्, उच्छब्द उतकृष्टवचनः, उतकृष्ट-
 क्षरो यस्येति बज्रग्रीहिः, उच्छब्दो निपाता आद्युदात्ताहत्याद्युदात्तः,
 बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः, स्तोतेः, अर्तिषु क्तु सु ऊ ङ धु
 क्षिप्त्वादिना स्तोमशब्दो मग्नन्तो, निष्वादाद्युदात्तः । विन्दे, विद्-
 क्तभे, कट् स्वरितेच्चादात्मनेपदं । उक्तमैकवचनं, तुदादिभ्यः शः (पां १ ।
 १ । ७७ ।) इति शः, श्रेमुच्चादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति नुम्,
 दकारस्य व्यत्ययेन धकारः, अस्य प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेशे,
 इदमोऽश्, शिप्त्वात् सर्व्वादेशोऽनुदात्तः । सुकृतिं, कृञ् क्तुतौ, धात्वादेः
 वः सः (पां ६ । १ । ६७ ।) इति सत्वं, स्त्रियां क्तिन् (पां १ । १ । ६७ ।)
 इति भावे क्तिन्, सु इत्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः, उपसर्गात्
 सुनोति (पां ८ । १ । ६५ ।) इत्यादिना घत्वं, अत्राव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा, गतिकारकोपपदात् क्तु
 इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे धातोवदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादेन, तादौ चनि-
 तिज्ञत्वता वित्यनन्तरस्य गतिसञ्ज्ञकस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं,
 तत्तु मनस्विन्याख्यानश्रयमासनस्यानयाजकादिक्रीता इत्युत्तरपदानो-
 दात्तत्वेन बाध्यते, तथाच सुहवां सुकृतीं ऊवे * ह्योषोदस्व सुकृतिं
 याक्षोराक्ने समतय इत्यादावनोदात्तत्वमित्याहुः, यथा तु मनस्वि-
 न्नित्यादौ कृत्तावुक्तं, तथैव तत्र घटत इति ज्ञायते, तत्र हि, कार-
 काद्वत्तन्मृतयोरेवाश्रयोत्यतः कारकादित्यनुकृतेः पाणिनिप्रकृतिरित्यादा-
 वेव मनस्विन्यादिसूत्रमित्युक्तं, कारकादित्येव प्रकृतिः प्रकृति-
 रिति प्रत्युदाहृते, स्यादेतत्, क्लूयते अगयेति क्लृतिरिति क्तिना कर-
 नभूता ऋगभिधीयते, सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः,
 सुकृतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति, प्रकृतिः प्रकृतिरि-
 त्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत् प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति,
 न, एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गः । क्रियायोग इत्युक्ता
 उपसर्गसञ्ज्ञा न स्यात्, तथाच उपसर्गात् सुनोति सुवतीत्यादिना घत्वं
 न स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते, क्रियासाधनञ्च करणं, तथाच
 करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणान्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भवि-
 ष्यतीति, न, तथा सति यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवगत्युपसर्ग-

सञ्ज्ञकाः स्फुरिति करोत्यर्थमेव प्रति सौरूपसर्गता । ननु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यास्य घत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दे विशेषणं भविष्यति, याहि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति, एवञ्च स्तुधात्वर्थसम्बन्धात् प्रत्युपसर्गत्वेन घत्वमपि भविष्यति, तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दे भविष्यतीति, छत्त्वविरोधेनैव मनक्तिनादिसूत्रस्य सुयुतिशब्दे विषयो भविष्यति, प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति न तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं करणे क्तिन्नुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता, न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति, तत् प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति । सुयुतिरित्यत्र पुनः क्तिन्नभिधेयकरणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति, न, किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः, उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि, अर्थादितरदिति, यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उतक्रमेणेति, आद्ये सति विशेष्यविशेषणपदावृत्तिरिति प्रसङ्गः, द्वितीये विरम्य व्यापारपातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारपातः * कथञ्चिदृष्टः, इष्टो वा, अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यार्थं, अपरत्रत्वर्थदिति, अत्र धात्वर्थसम्बन्धस्यार्थिकत्वे घत्वासिद्धिः, प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यार्थिकत्वे मनक्तिन्नित्यादिस्वरसिद्धिः, अर्थिकेनापि कारकसम्बन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात्, श्रुत्या धात्वर्थमात्रसम्बन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात् तत् करणसम्बन्धः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक्, अतएव * प्रत्ययार्थमात्रसम्बन्धपरत्वाङ्गीकारेण स्वरः सिद्ध्यतु, घत्वन्तु क्त्वान्दसमस्तु, शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बज्जब्रीहिर्वा भवतु, एवञ्च नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तं भविष्यति, अथवा सुयु स्तुवन्तीति सुयुतय इतिकरणभूता ष्टचः स्तुतिशब्देनोच्यन्ते, क्तिच्क्त्वाच्च सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति, न च करणीभूतानामृचां कर्त्तृप्रत्ययेन क्तिच्चा कथमभिधानमिति वाच्यं, काष्ठानि पचन्तीतिवत् तासामपि खव्यापाराप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

१ ८ १ वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्यौजसा १

ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥

१ ९ १ य एकश्रुषणीनां वसूनाभिरज्यति १

इन्द्रः पञ्च क्षितीनां ॥

अष्टमीष्टचमाह वृषा यूथेवेति । वृषा कामाणां वर्धिता इन्द्रः
 ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यान् इयर्त्तिं प्राप्नोति ।
 क्रीदश इन्द्रः, ईशानः समर्थः । पुनः क्रीदशः, अप्रतिष्कृतः, प्रतिशब्द-
 हितः, याचमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः, वंसगो वननी-
 यमतिर्बन्धो यूथेव, गावो यूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् । वृषा, कनिन्
 यु वृषि तस्य वि राजि धन्वि द्यु प्रतिदिव इति वर्धतेः कनिन्प्रत्यय
 षौणादिकः, किञ्चादुक्ताभावः, निञ्चादाद्युदात्तः । यूथा इव, युवन्ति
 मिश्रीभवन्तीति यूथानि, युमिश्रणामिश्रणयोः, तिथ एछ गूय यूथ
 प्रोथा इत्यौणादिकस्य प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनाद्दीर्घत्वं, प्रत्यय-
 खरेणाकार उदात्तः, श्रेष्ठन्दसि वज्रकं (पां ६।१।७०।) इति श्रेष्ठुक्,
 इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यमिति वार्तिकेन समासे
 ऽपि स एव स्वरः । वंसगः, एषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
 कर्षन्तीति कृष्टयः, क्तिच् क्तौच सञ्ज्ञायां (पां १।१।१७४।) इति क्तिच्,
 चित्त्वादन्तोदात्तः । इयर्त्तिं, ऋष्टगती, तिप्, शपः श्रुः, श्रौ (पां ६।१।
 १०।) इति विभावं, अभ्यासस्य उरदत्वहृणादिशेषो, अर्त्तिपिपत्येञ्च
 (पां ४।४।७७।) इत्यकारस्य इकारः, अभ्यासस्यासवर्णे (पां ६।४।
 ७७।) इतोयडादेशः, अङ्गस्य गुञोरपरत्वं । ओजसा, उज्जीर्णबन्धोपञ्च
 इत्यौणादिकस्यसुन्, तत्सन्निधौ बकारलोपः, लघूपधगुञः, निञ्चादाद्यु-
 दात्तः । ईशानः, ईशयेत्यर्थे, कटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां १।
 ४।७२।) इति शपोलुक् । चितः (पां ६।१।१६१।) इत्यन्तोदात्तं
 बाधित्वा, अनुदात्तत्वाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते ।
 अप्रतिष्कृतः, अप्रतिशब्दितः, कु शब्दे, कर्मणि क्तः, पारस्करादित्वात्
 सुडागमः, सुधामादित्वात् घत्वं, नञ्समासः, अथयपर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । ८ ।

नवमीष्टचमाह, य एक इति । य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां

११०१ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।
अस्माकमस्तु केवलः ११४१

मनुष्याणामिरज्यति ईष्टे, तथा वस्त्रानां धनानामिरज्यति, स इन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासाह्वाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः । एकः, इण्गत्तौ, इण् भी का पा प्रत्यति मर्चिभ्यः कन्नित्र्यौणादिकः कन्-प्रत्ययः, बाङ्गलकात् कलोपाभावः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । चर्घणोनां, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः । अन्तोदात्तावित्यनुट्त्तौ, नामन्यतरस्यां (पां ६।१।१७७।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं । वस्त्रानां, वस निवासे, निदित्यनुट्त्तौ, षट् स्तु खिच्चि चप्यसि वसिच्चि नि क्तिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययस्यौणादिकः, निच्चादाद्युदात्तः । इरज्यति, कण्ठादिषु इरज् इघायां अत्रैश्वर्यार्थः, कण्ठादिभ्योयक् (पां ३।१।२७।) इति यक्, प्रत्ययखरेणोदात्तः । पञ्च, पचि व्यक्तीकरणे, पञ्चेत्यौणादिकः कनिन्, निच्चादाद्युदात्तः । क्षितीनां, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः, नामन्यतरस्यां (पां ६।१।१७७।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परोति जुहुयात् * संस्थितेष्वश्विनायस्तुवत इति खण्डे वयमहं असि सूर्येति दाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परोति सूचितं । चतुर्विंशेऽहनि प्रातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिन् इन्द्रं वो विश्वतस्परोत्यारम्भणीया, चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीतिनो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परोति सूचितं, तामेतां दशमीमृचमाह, इन्द्रं व इति । हे ऋत्विग्यजमानाः, विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपरि अवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे आह्वयामः, अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु, इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः । इन्द्रं, इदि परमैश्वर्य इति धातुः, रन्प्रत्ययः, नुमागमः, निच्चादाद्युदात्तः । वः, अनुदात्तं सर्वमित्यनुट्त्तौ, बङ्गवचनस्य वस्नसौ (पां ८।१।२१।) इति वस् । विश्वतः, पञ्चम्यास्तसिन् (पां ५।३।७।) इति तसिन्, लिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वं । परि, निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां, पञ्चम्याः परावध्यर्थं (पां ८।३।५१।) इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे,

ज्ञेयः णपि, वञ्जलं कृन्दसि (पां ६।१।३४।) इति सम्प्रसारण
 परपूर्वत्वे, गुणावादेशौ । जनेभ्यः, जन्यन्त इति जनाः, जनयतेः
 कर्मणि घञ्, जनिवध्योश्च (पां ७।३।३५।) इत्युपधाया वृद्ध-
 भावः, जित्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं, अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः, शेषे लोपः
 (पां ७।२।६०।) इत्यलोपपक्षे, सामान्याकं (पां ७।१।३३।
 इत्याकमाकारेण एकादेश उदात्तः, टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिखटे-
 णाकार उदात्तः । केवलः, वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति
 प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ अष्टमसूक्तं ॥

१११ इन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं ।
वर्षिष्ठभूतये भर ॥

तृतीयोऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि, तत्र इन्द्र सानसिं रयिमित्या-
दिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं, तत्पुरुषकृतमित्यादिषु षट्सु पञ्चमं, ऋष्या-
दयस्तु पूर्ववत्, विशेषविनियोगस्तु महाव्रते निष्कैवल्ये ऋष्याद-
शीतौ च इन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते, पञ्चमारण्यके ऋष्याद-
चाशीतिरिति खण्डे श्रौतकेन सूत्रितं, सुरुषकृतमूतय इति त्रीणि,
इन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति, अतिरात्रे प्रथमपर्याये अच्चा-
वाकशस्त्रे इन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्तं सूत्रितञ्च, इन्द्रमिद्राधिने
वृद्धेन्द्र सानसिमिति, दर्शयागे इन्द्रयाजिनः साम्नायस्यानुवाक्या इन्द्र
सानसिमिति, उक्तादेवता इत्यस्मिन् खण्डे इन्द्र सानसिं रयिं प्रस-
साहिषेपुरुषद्वतशक्रमिति सूत्रितं, तस्मिन् सूक्ते तामेतां प्रथमाष्ट-
चमाह इन्द्र सानसिं रयिमिति । हे इन्द्र, ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं
धनं आभर, आहर । कीदृशं रयिं, सानसिं सम्भजनीयं । पुनः
कीदृशं सजित्वानं, समानशत्रुजयशीलं, धनेन शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य
शत्रवो जीयन्ते । पुनः कीदृशं सदासहं, सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं ।
पुनरपि कीदृशं वर्षिष्ठं, अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः । सानसिं,
वन घण सम्भक्ता इत्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरन्तोदात्तत्वञ्च सानसि
धर्गसीत्यादिना निपात्यते । रयिं, प्रातिपदिकस्वरैणान्तोदात्तत्वं ।
सजित्वानं, समानानरीन् जेतुं शीलमस्य, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ ।
२ । ७५ ।) इति कनिष्, उपपदसमासः, समानस्य इन्द्रस्य मूर्द्धप्रभृ-
त्युदर्केषु (पां ६ । ३ । ८४ ।) इति समानस्य सभावः, छुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरैण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठं, वृद्धशब्दात्, अति-
शयनेतमविष्टनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इतीष्टन् प्रत्ययः, प्रियश्चिर

१ २ १ नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वेतासो न्यर्वता ॥

(पां ६ । ४ । १५७ ।) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः, इत्युक्तानि स्वा-
दाद्युदात्तत्वं । उक्तये, उदात्त इत्यनुवृत्तौ उक्तियुति जूति साति (पां १ ।
१ । ६७ ।) इत्यादिना क्लिप्तुदात्तोनिपातितः । भर, ह्यग्रहोर्भश्चन्द-
सीति सूत्रवार्तिकेन हकारस्य भकारः, ते प्राग्धातोः (पां १ । ४ । ८० ।)
इति धातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्याडो, अवहितान्च (पां १ । ४ । ८९ ।)
इति छन्दसि अवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह, नि येनेति । येन धनेन सम्पादितानां भटानां
निमुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा शत्रून् निरुणधामहै
निरुद्धान् करवाम, तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वेतासः त्वया रक्षिता
वयं अर्वता, अस्मदीयेनाम्नेन निरुणधामहा इत्यनुवृत्तः, पदातिपुञ्जे-
नान्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयामेत्यर्थः । मुष्टिहत्यया, हनस्त च (पां १ ।
१ । १०८ ।) इति सुबन्तोपपदे क्यप्, तत्सन्निधौ नकारस्य
तकारः, कृदन्तरपदप्रकृतिस्त्रे प्राप्ते, परादिशब्दसिबज्जं (पां ६ । १ ।
१६६ ।) इति बज्जग्रहणेन, त्रिचक्रेणाप्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तो-
दात्तत्वं । नि, आख्यातसम्बन्धस्यापि नेरुपसर्गस्य, अवहितान्वेति
अवहितप्रयोगः । वृत्रा, श्रेष्ठन्दसि बज्जं (पां ६ । १ । ७० ।)
इति श्रेष्ठोपः, नलोपः । रुणधामहै, आट्संयोगेन पित्वात्, असोर-
लोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपो न भवति, पित्वादेव
आख्यातस्यानुदात्तदात्तत्वेन विकरणस्य अस एवोदात्तत्वमिष्यते । ननु
तिङ्मुतिड इति निघातेन भवितव्यं, न हेतुत्र तिङ्बिभक्ती, निविड-
यामुष्ठा निरुणधामहा इत्यत्र श्रुत्येक्यात् । अर्वता, निरुणधामहा इत्यत्रा-
नुवृत्ता द्वितीया, तयोः समुच्चयार्थयोश्चकारो लुप्यते, तेन चादिनोपे
विभाषा (पां ८ । १ । ६९) इति प्रथमेयं तिङ्बिभक्तिर्न निह्न्यते, यथा
नात्मना द्रव्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य लोपात्
द्रव्यतीति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निह्न्यते, ददातीति द्वितीया तु
निह्न्यते एव । ननु तत्र हे तिङ्बिभक्ती श्रूयते । किन्तु पुनरेकैव
श्रुता, सैवोत्तरत्रानुवृत्त्येनान्या श्रूयत इति द्वितीयायाश्चभावात् कथ-
मियं प्रथमा न, अनुवृत्तत्वाद्द्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीय निघा

१ ३ १ इन्द्र त्वेतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि १ जयेम सं युधि स्पृधः ॥

तनिधेधदर्शनात्, पुरोडाशश्चाधिश्रयत्याज्यं च, प्रोक्तगोश्चासादय-
त्याज्यं चेत्तत्र ह्यधिश्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयोः श्रुत-
योरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुघङ्गमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण, चवायोगे प्रथमा (पां
८।१।५६।) इति निघातनिधेधो दृष्ट इति । त्वेतासः, त्वया उता
रक्षितास्त्वोतासः, प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७।२।६८) इति मपर्य-
न्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्चान्दसः, अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च, ज्वर-
त्वरश्चिद्यवि मवामुपघायाश्च (पां ६।४।२०।) इत्यूठ्, एत्येधत्थूठ्स
(पां ६।१।८६।) इति वृद्धभावश्चान्दसः, ढतीया कर्मणि (पां ६।
२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणाकार उदात्तः, एकादेश उदात्तेनो-
दात्त इत्युदात्तः । अर्वता, अर्वति गच्छतीत्यर्वा, अर्वगताविति धातुः,
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति वनिपप्रत्ययः, नेङ्-
प्रिकृति (पां ७।२।८।) इतीट्प्रतिषेधः, लोपोत्येर्वलि (पां ६।
१।६६।) इति वकारलोपः, अर्वणस्त्रसावनजः (पां ६।४।१२७।)
इति तकारः, वनिपः पित्वाद्धातुस्वर एव ॥ २ ॥

ढतीयाम्चमाह इन्द्र त्वेतास इति । हे इन्द्र, त्वेतासस्त्वया पालिता
वयं घना घनं शत्रुप्रहरणात्मकं दृढं वज्रमायुधमाददीमहि स्वीकुर्मः,
तेन च वक्ष्येण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानांश्च वृन् सञ्जयेम सम्यक्
जयेम । त्वेतास इत्युक्तं । वज्रं, वज्रं वज्रं वज्रं गताविति धातुः,
ऋक्षेन्द्रायवक्ष्येऽदिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । घना, घनः काठिन्यं,
तदस्यास्तीति अश्वश्चादित्वादच्, चित्वादन्तोदात्तः, सुपां सुलुगिति
डादेशः । ददीमहि, दुदाज्दाने, प्रार्थनायां लिङ्, क्रियाफलस्य कर्त्त-
गामित्वात्, स्वरित जितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले (पां १।३।७२।)
इत्यात्मनेपदोक्तमपुरुषवज्रवचनं । इमहि, जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः, श्रुः,
श्रौ (पां ६।१।१०।) इति द्विर्भावः, पूर्वोऽभ्यासः (पां ६।१।४।)
इत्यभ्याससञ्ज्ञायां, ऋस्त्रः (पां ७।४।५६।) इति ऋस्त्रे, लिङ्ः सलो-
पोऽनन्त्यस्य (पां ७।२।७६) इति सलोपः, उभे अभ्यस्तं (पां ६।१।५।)
इत्यभ्यस्तत्वे, आभ्यस्तयोरातः (पां ६।४।११२।) इत्याकारलोपे प्राप्ते,
इहल्यघाः (पां ६।४।११३।) इतीत्वं । जयेम, शपः पित्वादनुदात्तत्वं,

१ ४ १ वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयं ।

सासह्याम पृतन्यतः ॥

तिङ्श्च लसार्जधातुकखराद्धातुखर एव शिष्यते, छन्दसि परेऽपि (पां १ । ४ । ८१) इति समः परप्रयोगः । युधि, युध सम्प्रहार इति धातोः सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप्, सावेकाचः (पां १ । २ । १६८) इतिविभक्त्यदात्तत्वं । स्पृधः, स्पृजन्तीति स्पृधः, स्पृजंसङ्घर्ष इति धातोः, क्तिप्च (पां १ । २ । ७६) इति क्तिप्, वृज्जं छन्दसोति रेफस्य सम्प्रसारणकारः, अकारलोपश्च ॥ १ ॥

चतुर्थोऽष्टममाह, वयं शूरेभिरिति । वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिर्गौरव्ययुक्तेः, अस्तृभिरायुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इन्द्र, तादृशा भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया एतन्यतः सेनामिक्तः शत्रून् सासह्याम अतिशयेनाभिमवेम । शूरेभिः, शुश्रुगताविति धातोः, क्रम्विद्यनुवृत्तौ सुसिचिमीनां दीर्घश्चेत्यौणादिकः कन्, क्तिच्चाद्गुणाभावः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं, वृज्जं छन्दसीत्यसौ निषिद्धत्वात्, वृज्जवचने भल्येत् (पां ० । १ । १०१) इत्येत्वं, सहयोगे ङतीयावणादयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं, विनापि सहशब्देन वृद्धोयूनेति निपातनादिति ह्युक्तं । अस्तृभिः, शस्त्रास्त्रप्रक्षेपशरीरैस्तज्जर्म्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा, अमुक्षेपणे, ङन् (पां १ । २ । ११५) इति ताच्छिल्यादिषु ङन्, नित्त्वादाद्युदात्तः, रधाधिभ्यश्च (पां ० । २ । ७५) इति विकल्पविधानादयं पक्षे इडभावः । त्वया, युध्यसिभ्यां मदिक् इत्यौणादिको मदिक्, क्तिच्चाद्गुणाभावः, युष्मदः प्रत्ययस्वरैकाकार उदात्तः, ङतीयैकवचनं टा, त्वमावेकवचने (पां ० । २ । ६७) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, अतोगुणे (पां १ । १ । ६७) इति पररूपत्वं, एकादेश उदात्तमेदात्तः । युजा, ऋत्विग्दधक्खग्दिगुण्णिगङ्गुयुजि कृष्वाच्च (पां १ । २ । ५६) इति क्तिन्प्रत्ययः, सावेकाचः (पां १ । २ । १६८) इत्यादिना विभक्त्यदात्तत्वं । सासह्याम, भ्रष्टं पुनः पुनः सहेमहि, घृहमर्षण इति धातुः, धात्वादेः घः सः (पां १ । १ । ६७) इति यस्य सः । धातोरेकाचोह्लादेः क्रियासमभिहारे यङ्, (पां १ । १ । २०) इति यङ्, यङोऽचि च (पां २ । ४ । ७७) इति जुक्, सन्यङोः (पां १ । १ । ६) इति द्विर्भावः, ह्लादिः शेषः, दीर्घोऽङ्कितः (पां ० । ४ । ८०) इति दीर्घः, प्रार्थनायां क्तिङ्, चर्करीतं परस्मैपद-

१ ५ १ महं इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे ।

द्वौर्न प्रथिनां शवः ॥ १५ ॥

मदादिवच्च द्रष्टव्यमिति सूत्रवार्तिकेन परस्मैपदान्तमपुरुषवचनं
मस्, कर्त्तरि श्रपोऽदादिवद्भावात्तुडो, निर्व्यङ्गितः, (पां ३।४।८६।)
इत्यन्तसकारलोपः, यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोऽङिच्च (पां ३।४।
१०३।) इति यासुट्, लिङः सलोपोऽनन्तस्य (पां ७।२।७६।)
इति सकारलोपः, सति श्रियत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं श्रियते, पादादि-
त्वान्न निघातः। एतन्त्यतः, योऽङ् एतनामात्मन इच्छतीत्यर्थं सुपच्यात्मनः
क्वच् (पां ३।१।८) इतिक्वच्, सनाद्यन्ताधातवः (पां ३।१।३२) इति
धातुसञ्ज्ञायां, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पां २।४।७१।) इति
सुपोलुक्, क्वचिच्च (पां ७।४।३३।) इत्यनृत्तौ, क्वध्वरएतन-
स्यर्चिलोपः (पां ७।४।३६।) इत्याकारलोपः, एतन्यधातुस्थित्वाद्
न्तोदात्तः, उपरि लटः श्रच्चादेशः, कर्त्तरि श्रप्, पिच्चादनृदात्तत्वं,
श्रतुञ्चलसार्वधातुक्खरेशोदात्तेन सच्चैकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८।
२।५) इति एतन्यञ्चव्यङ्गोऽन्तोदात्तः, श्रसः सुप्खरेशानुदात्तस्यान्तोदा-
त्तादित्यनृत्तौ, श्रतुरनुमो नद्यजादौ (पां ६।१।१७३) इत्यनुदात्तत्वं ॥३॥

पञ्चमोऽष्टमाह, मह्यं इन्द्र इति । अयमिन्द्रो मह्यं शरीरिण प्रौढः, परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि, न किञ्च वक्षिणे वक्ष्युक्तायेन्द्राय, महित्व-
मङ्गलं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु, स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्,
किञ्च द्यौर्न द्युलोक इव श्वो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिप्सा
द्युत्वेन युज्यतामिति शेषः, यथा द्युलोकः प्रभूतः, एवमस्य सेना प्रभूता ।
न शब्दे यद्यपि क्षिप्रगामसु नु मत्स्विति पठितं, तथाप्यत्र * तस्या-
र्थाभावाग्निपातत्वेनानेकार्थत्वसम्भावाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नेति
शब्दे लोके प्रतिषेधार्थ एव, स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति
द्विविधो येन पदेनान्वीयते, तस्मात् पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः
उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमानार्थः । तथात्र वास्तु उदाहरति,
उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः, परस्तादुपचार-
स्तस्य यत्प्रतिषेधति, दुर्म्भदासेनसुरायामित्युपमार्थीयः, उपरिष्ठादु-
पचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । अत्रोपमावाचिनो दशशब्दस्यापि

१ ६ १ समोहे वा य आशत नरस्तोक्तस्य सनितौ ।
विप्राप्तो वा धियायवः ॥

प्रयुक्तत्वादुपमानार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसङ्ख्येभ्य बलनामसु
अोजः पाजः शव इति पठितं । महानिति नकारस्य संहितायां, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८ । १ । ६ ।) इति बलं, आतेऽटि निबन्धं (पां
८ । १ । १ ।) इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः, भो भगो अघोअपूर्वस्य
योऽशि (पां ८ । ३ । १७ ।) इति रोर्यकारः तस्य लोपस्तस्यासिद्धत्वात्
स्वरसन्धिर्न भवति । महेरित्यौदात्तः इन्, महेर्भावो महित्वं,
त्वइति प्रत्ययस्वरौदात्तः, स एव शिष्यते । वक्षिणे, इकारः प्रत्ययस्वर-
रौदात्तः । द्योश्चन्द्रः प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः, गोतोषित् (पां
७ । १ । ६० ।) इति विभक्त्येकित्वात्, अघोऽशिति (पां ७ । १ । ११५ ।)
इति वृद्धिः आन्तरतम्यादुवर्द्धिव भवति । प्रथिना प्रथिना, एधोर्भाव
इत्यर्थे, एध्वादिभ्य इमनिच्वा (पां ५ । १ । १२२ ।) इति इमनिच्,
रञ्जतोद्गतादेर्लघोः (पां ६ । ४ । १६१ ।) इति ऋकारस्य रभावः,
तुरिष्टेगेयः सु (पां ६ । ४ । १५९ ।) इत्यनुवृत्तौ, टेः (पां ६ । ४ ।
१५५ ।) इति टिलोपः, प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वादन्तोदात्तस्मृतीयैक-
वचने भत्वात्, अक्षोपोऽनः (पां ६ । ४ । १३४ ।) इत्यकारलोप-
श्चान्दसो मकारलोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः (पां ६ । १ ।
१६१ ।) इति विभक्त्येकदात्तत्वं । शवः, नखिषयस्यानिसन्तग्येवायुदा-
त्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चदशो वर्गः ॥

एन्द्रसानसिमिति सूक्ते षष्ठीश्चमाह समोहे वा य इति । ये नरः
पुरुषाः समोहे सङ्ग्रामे तोक्तस्य अपत्यस्य सनितौ लाभे आशत व्याप्तवन्तः,
इन्द्रस्तुत्येति शेषः । वा अयवा, विप्राप्तो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञा-
क्तामाः सन्त आशत, ते सर्वे लभन्त इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु
षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामसु समोहे नमिथ इति पठितं । पञ्चदशपञ्च-
लनामसु तुक्त तोक्त इति पठितं । समोहे, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं । वा,
चादयोऽनुदात्ताः । आशत, अग्नौ याति, चान्दसः सेर्लोपः, अडागम
उदात्तः, सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः, प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ,
स्त्रियां क्तिन् (पां १ । १ । ६०) इति क्तिन्, तितुवेभ्यश्चादीनामिति वच-
नाग्निष्टचीतिर्निपचितिरिति वदिडागमः । विप्राप्तः, ऋत्येन्नेत्यादिना

१७१ यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते १

उर्वीरापो न काकुदः ॥

१८१ एवा लस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही १

पक्वा शाखा न दाशुषे ॥

विप्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । धियायवः, धिधारणे, धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुत*मर्थजातमनयेति धिया प्रज्ञा, तामात्मन इच्छन्तीत्यर्थे क्यच्, क्वाच्छन्दसि (पां ३।२।१७०।) इत्युप्रत्ययः, अतोलोपः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीभ्यश्चमाह, यः कुक्षिरिति । यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता, स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते बद्धंते, सेचनार्थं धातुरौचित्येन रुद्धिं लक्षयति, काकुदो मुखसम्बन्धिन्युर्वीर्ब्रह्म व्यापो न जलानीव, जिह्वासम्बन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न श्रूयति, तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न श्रूयतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोकइत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु काकुञ्जिकेति पठितं, तथाप्युदकसम्बन्धसिद्धार्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते, सम्बन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र ह्रान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । सोमपातमः, सोमं पिबतीति सोमपाः, आकारो धातुस्वरैर्योदात्तः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैश्च स एव शिष्यते, तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । समुद्रः, प्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते, पिविसेचने, इदितो नुमधातोः (पां ७।१।५८।) इति नुमागमः, शपः पित्त्वान्नानुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरैश्च धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः, उरुशब्दोऽन्तोदात्तः, वेतोऽगुणवचनात् (पां ४।१।४४।) इति ङीष्, यणादेशः, उदात्तयणोऽहल्पूर्वादितोकार उदात्तः, जसासह, एकादेश उदात्तगोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । व्यापः, प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः, प्रातिपदिकस्वरैरान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिज्ञवघडहृगतेष्वर्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन् एवाहस्य-
सुरतेत्यनुरूपतृचः, एह्येषु ब्रवाणितइतिखण्डे अथ ब्राह्मणाच्छंसिन्

इत्युपक्रम्य एवाहसि वीरयुदेवा ह्यस्य सृष्टतेति सूत्रितं तस्मिन्सूत्रे
 प्रथमां सृष्टिःकुलीमोचमाह एवाहस्य सृष्टतेति। अस्मिन्स्य सृष्टता प्रिय-
 सत्यरूपा वाक्, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं एवाहि, एवं
 खलु, अग्निरूपा वक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः। कीदृशी वाक्विरष्णी
 विविधारपणोपेता वाक्ययुक्ता बज्रविधोपचारवादिनीत्यर्थः। पुनः
 कीदृशी गोमती, बङ्गीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः, अतएव मही
 महती पूज्या। यद्योक्तवाचो दृष्टान्तः, पक्षाशाखा न, यथा बज्रभिः
 पक्षैः फलेरुपेता पनसृष्टादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत्। यद्यपि मह-
 न्नामसु ब्रध्नं विरष्णीति पठितं, तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गा-
 दवयवार्थो गृहीतः। एव, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः, संहितायां,
 निपातस्य च (पां ६।१।१३६) इति दीर्घः। हि, निपाता आद्युदात्तः।
 अस्य, प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शात्, इदमोऽन्वादेशेऽश्रित्यादिना अशा-
 देशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः। सृष्टता, ऊजपरिहाने, सुतरामु-
 नयत्यप्रियमिति सूत्रं, साचासौ ऋता सत्याचेति सृष्टता प्रियसत्या
 वाक्, परादिऋन्दसि बज्रलमिति उकार उदात्तः। विरष्णी, विचित्रं
 रपणं विरपणं, रप लप व्यक्तायां वाचि, सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप्,
 तदेवामन्तीति त्रिरष्णीनि वाक्यानि, तानि यस्यां वाचि सन्ति सा वाक्
 विरष्णी विरष्णिनी, अतश्च निठनौ (पां ५।२।११५) इति इनिः प्रत्ययः,
 यस्येति चेतीकारलोपः, ऋन्नेभ्योऽडीबिति डीप्, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः,
 नकारलोपश्चान्दसः, सवर्णदीर्घः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः। गावोऽस्यां
 सन्तीति गोमती, मतुपङीपौ पिप्वादनुदात्तौ, प्रातिपदिकस्वर एव
 शिष्यते। मही महती, उगितश्च (पां ७।१।६१) इति डीप्, तस्य
 पिप्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते, शतुरनुमो नद्यजादीत्यत्र, दृष्टमहतो रूप-
 सङ्गानमित्युदात्तत्वं, अच्च्ब्दलोपश्चान्दसः। पक्षा, डुपचष् पाके,
 निष्ठा (पां ३।२।१०२) इति क्त प्रत्ययः, पचोवः (पां ८।७।
 ११) इति वत्वं, चोः कुः (पां ८।२।३०) इति कुत्वं, प्रत्यय-
 स्वरेशान्नोदात्तः, टापा सवर्णदीर्घः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः।
 शाखा, शास्त्रं ज्ञाष्ट व्याप्ति, पचाद्यच्, चित्त्वादनोदात्ते प्राप्ते दृष्ठा-
 देराकृतिगणत्वाद्दृष्टादित्वादाद्युदात्तत्वं। दाशुषे, दाष्ट दाने, दाश्वान्
 साङ्गान् मीढांश्चेति निपातनात् क्त्वाविडभावो, द्विर्वचनाभावश्च।
 चतुर्थ्यकवचने, यचिभं (पां १।४।१८) इति भसञ्चायां, वसोः
 सम्प्रसारणं (पां ६।४।१३३) इति सम्प्रसारणं वकारस्योकारः,

१६१ एवा हि ते विभूतय उतय इन्द्र मावते ।

सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥

११०१ एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उवथं च शंस्या ।

इन्द्राय सोमपीतये ॥ १६१ ॥

परपूव्वत्वं, शासि वसि घसोनाच्च (८ । १ । ६० ।) इति घत्वं, प्रत्य-
यस्वरैर्गोकार उदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह, एवा हि तइति । हे इन्द्र, ते तव विभूतय ऐश्व-
र्यविशेषाः एवा हि एवंविधाः खलु, किंविधा इति तदुच्यते, मावते
मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय उतय स्वदीयरक्षारूपाः
सद्यश्चित्सन्ति, विना कर्मानुष्ठानं तदैव भवन्ति । मावते, मत्सदृशाय,
वतुप्प्रकरणे, युष्मदस्मद्भिर्वा कन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेना-
स्मच्छब्दाद्वतुप्, मपर्यन्तस्य, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मादेशः, अदस्-
प्रब्देन सह, अतो गुण इति पररूपत्वं, दृग्दृशवतुष्वित्यनुवृत्तौ, आसर्व-
नाम्नः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्याकारः, सवर्णदीर्घत्वं, वतुपः
पितृत्वात् प्रातिपदिकस्वरएव शिष्यते । सद्यः, समाने द्यवीत्यर्थः, सद्यः
परुत् परायैश्मद्व्यादिना निपातितः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं । चित्,
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । सन्ति, अस भुवि, लटः स्थाने भि, भोऽन्तः
(पां ७ । १ । ३ ।) इत्यन्तादेशः, अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक्,
तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति शबकारमाश्रित्य
लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं न भवति, वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति
निघेधात् । दाशुषे, गतमन्त्रे गतं ॥ ६ ॥

दशमीष्टचमाह, एवा ह्यस्य काम्या इति । अस्येन्द्रस्य स्तोमः साम-
साध्यं स्तोत्रं, उक्त्यच्च ऋक्सार्थं शस्तमपि एवा हि ते उभेऽत्रैवंविधे
खलु, किं विध इति तदुच्यते, काम्या कामयितव्ये, शंस्या ऋत्विग्भिः
शंसनीये, किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते, इन्द्राय सोमपीतये, इन्द्रस्य
सोमपानार्थं । एवा ह्यस्येति व्यवहितमन्त्रे गतं । काम्या, कर्मणिङ्,
तस्मादचोयत्, शेरनिटि (पां ६ । ७ । ५१ ।) इति णिलोपः, णित्-
स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते, यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं, मुपो डादेशः ।
स्तोमः, अर्चिस्तुमुञ्जदृष्टीत्यादिना गन् प्रत्ययः । उवथं, वच परि-

नवमस्कन्तम् ।

१ १ १ इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महां अगिष्टिरोजसा ॥

भाषणे, पातृगुदिवचिरिचिसिचिभ्यः स्यगिति यक् प्रत्यय औणादिकः, कित्वात् साम्सारणपरपूर्वत्वगुणाभावाः । शंस्या, शंसु क्तौ, ण्यन्ताद-
चोयत्, यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं, सुपोडाशेषः । सोमपीतये, सोमस्य
पीतित्त्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं, अथवा
गोमस्य पीतित्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः, बज्रवीहो प्रकृत्या पूर्वपद-
मिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चं, सुरूपकृतमित्यादिषु षष्ठं, षष्ठ्यादयस्त्वस्य
पूर्ववत्, विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्याये व्यक्षावाकशस्त्रे इन्द्रेही
इत्यनुरूपस्तृचः, अतिरात्रे पर्यायाणामितिखण्डे इदं वसो सुतमन्धः
इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इति सूत्रितं, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह इन्द्रे-
होति । हे इन्द्र, एहि अस्मिन्कर्मणागच्छ, आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः
सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः, अन्धसः अन्धोभिरग्नेर्मत्सि माद्यसि
हृष्टो भव, तथाभूतस्त्वमोजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः, शत्रू-
णामभिभविता भवेतिशेषः । अष्टाविंशतिसङ्ख्याकं च बलगामसु षोड-
शपाज इति पठितं । आ इहि, आदुक्तः, इन्द्र एहि, योक्तुभयोः स्थाने
नभते असावन्यतरथपदेशमिति आङ्माङोरेकादेशस्याङ्थपदेशादो-
माङ्थेति पररूपं । मत्सि, मदी हर्षग्लेपनयोः, कोटः सिप, सर्वं विध-
यश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया सेहिंरादेशो न भवति, दिवा-
दिभ्यः श्यन्निति श्यन्, बज्रं कन्दसीति श्यनो लुक्, गलुमताङ्गस्य (पां
१।१।६३।) इति प्रत्ययणक्षप्रतिषेधात्, सामामष्टानां दीर्घः श्यनि
इतिसूत्रवार्तिकेनापधादीर्घो न भवति, सिपः पित्वाङ्मातुस्वर यव ।
अन्धसः, अदेर्गुमध्मेत्यसुन्, व्यत्ययेन ढतीयाबज्रवचनं कर्त्तव्यं, नित्वा-
दाद्युदात्तः । विश्वेभिः, अग्निशुषीत्यादिना औणादिकः क्तन्, नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं, बज्रं कन्दसीति शेषादेशो न भवति । सोमपर्वभिः,
नतारूपं सोमं पूजन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वानां सोमरसाः, पू पाजन
पूरययोः, अन्धेभ्याऽपि दृश्यन्ते (पां १।२।७१।) इति वनिप, गुणो-
रपरत्वं, वनिपः पित्वाङ्मातुस्वरयव, उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृति-

१ २ १ एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चत्रिं विश्वानि चक्रये ॥

खरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगन्ता, इघगतौ, मन्वेष्टवेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः, स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति, कित्वास्त-घूपधगणाभावः, तितुत्र त थ सि सुसरकसेषुच (पां ७ । २ । ६ ।) इतोडागमो न भवति, अभिष्टब्दस्योकारे, एमन्नादिषु क्न्दसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपं, प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं । व्योजसा, उज्जेर्बलेर्बलोपश्चेत्यसुन्, नित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह एमेनमिति । ईम् इत्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः, हे अध्वर्यवः सुते अभिघुते चमसस्ये सोमे एनं सोममिन्द्राय इन्द्रार्थं आसृजत पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामस्थिचमसगणेषु पुनरभ्युन्नयनमापस्तम्बेनाह्नां, हेचकाणां चमसाध्वर्यवः सद्यत् सद्यद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्त्तध्वमितीति । कीदृशमेनं मन्दिं हर्षयितुं, चत्रिं साधुकरणशीलं । कीदृशायेन्द्राय मन्दिने हर्षयुक्ताय, पुनः कीदृशाय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्का आह, अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मित्ताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिति । अस्यायमर्थः अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दाः कमीमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमित्ताक्षरेषु क्न्दोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः, मित्ताक्षरेषु तु क्न्दोयुक्तेषु ग्रन्थेषु पादपूरणार्थास्ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्यायेतामृचमुदाजहार, एमेनं सृजता सुते आसृजतैनं सुत इति । एनं, इदमो द्वितीयायां, द्वितीयाटौ स्वेनः (पां २ । ४ । ३४ ।) इति एनादेशोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति दीर्घः । मन्दिं, प्रमोदयितुं, मदस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु, इदितोनुमधातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुम्, मन्दमानं प्रयुक्त इत्यर्थे, हेतुमतिच (पां ३ । १ । १६ ।) इति णिच्, गण्यन्तस्याजन्तत्वात्, अचइरित्याणादिकइकारप्रत्ययः, शेरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति णिलोपः, प्रत्ययखरेणान्तोदात्तत्वं । मन्दिनं, मदेः पूर्व-

- १३१ मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे ।
सचेषु सवनेष्वा ॥
- १४१ असृयमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।
अजोषा वृषभं पतिं ॥

वत् चतुर्थ्येकवचने अगपुंसकस्यापि व्यत्ययेन नुमागमः । चक्रिं,
हुक्कन्करणे, आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च (पां १ । २ । १०१ ।)
इति तच्छील तद्धर्मं तत्ताधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः कित्वाद्गुणा-
भावः, यथादेशः, लिङ्गत्, द्विवचनं, द्विवचनेऽपि (पां १ । १ । ५६ ।) इति
यथादेशस्य स्थानिवद्भावात् कृशब्दो द्विरुच्यते, अभ्यासस्य उरदत्वरपर-
त्वहणादिशेषाः, किनो नित्वादाद्युदात्तः । विश्वानि, विश्वेः क्तन्,
नित्वादाद्युदात्तः । चक्रये, इत्यस्य कृदन्ते प्रयोगेपि, कर्तृकर्मणोः कृति
(पां २ । १ । ६५ ।) इति षष्ठी न भवति, किं किनौ लिट्चेति किनो
लिङ्गद्भावेन, न जोकाव्ययनिष्ठा खलप्यंढ्यां (पां २ । १ । ६८ ।) इति
निषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाम्बचमाह मत्स्वा सुशिप्रेति । हे सुशिप्र हे श्रोभनहनो,
श्रोभननासिक वा, शिप्रे हनूनासिके चेति यास्केनोक्तत्वात्, तादृश
हे इन्द्र, मन्दिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः, आ सर्वतोभावेन
मत्स्व इष्टो भव, हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त, सर्वैर्यजमानैः पूज्यैर्यज-
तादृशेभ्यस्त्वं येषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सत्त्वात्, देवैरन्यैः सहागच्छे-
तिशेषः । मत्स्व, मदित्तुतीत्यस्य जोटि, अनित्यमागमशासनमित्युक्तत्वात्,
इदितोनुमधातेरिति नुम् न भवति, अनुदात्तेत्वात्, तास्यनुदात्तेऽङ्गि-
ददुपदेशात् (पां ६ । १ । १८६ ।) इति नसार्वधातुकाद्युदात्तत्वं, धातुस्वर
एव, संहितायां, ह्यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । १ । १९५ ।) इति दीर्घत्वं । सुशिप्र,
इत्यामन्वितनिघातः । मन्दिभिः, गतमन्त्रे व्याख्यातं । स्तोमेभिः, मन्
प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं, बङ्गलं कृन्दसीति भिसरेसादेशो न
भवति । विश्वचर्षणे, निघातः स च उक्तः । येषु, ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ १ ॥

चतुर्थीम्वचमाह असृयमिन्द्रति । हे इन्द्र, ते गिरः स्वदीयाः क्षुती-
रक्षरां कृष्टवानस्मि, ताद्य गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रति उदहासत

असदित्ते विभु प्रभु ॥ १७ ॥

पञ्चमीमृचमाह सञ्चोदयेति । हे इन्द्र, वरेण्यं अष्टं राधो धनं चित्रं मणिमृत्तादिरूपेण वज्रविधं अर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा सञ्चोदय सम्यक् प्रेरय, भोगाय यावत् पर्याप्तं तावद्विभृशब्देन चोच्यते, ततोऽभ्यधिकं प्रभृशब्देन, तादृशं धनं ते तवैव असदित् अस्त्येव, तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । सघमित्यादिषु अष्टाविंशतिसङ्ख्येषु धननामसु रायोराराध इति पठितं । चोदय, चुदप्रेरणे, गृण्तास्त्रोट्, तिङ्गुतिङ् इति निघातः । राधः, राध्रवन्त्यनेनेति राधो धनं, सर्वधातुभ्योऽसुन्, इत्याद्यादिकोऽसुन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं, वज्र एण्य इत्यौगादिकएण्यप्रत्ययः, वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत्, अस भुवि, लेट्, तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतीकारलोपः, लेटोऽडाटावित्यडागमः, अदि प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोलुक्, आगमाच्चनुदात्ता इति, चटोऽनुदात्तत्वाद्भातुस्वर एव । विभु, विभवतीति विभु, भुव इत्यनुद्यत्ता, विप्रसंभ्योऽङ्सञ्ज्ञायां (पां ३ । २ । १८० ।) इति हुप्रत्ययः, ङित्त्वाट्टिलोपः, प्रत्ययस्वरैरेणोकार उदात्तः । एवं प्रभु, ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

१ ६ १ अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः १

तुविद्युम्न यशस्वतः ॥

१ ७ १ सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् १

विश्वायुर्धैलक्षितं ॥

इन्द्रे इति सूक्ते षष्ठीमेषमाह अस्मानित्स्वति । हे तुविद्युम्न प्रभूत-
धनेन्द्र, राये धनसिद्ध्यर्थं अस्माननुष्ठातृन् तत्र कर्मणि सुचोदय सुष्ठु
प्रेरय । कीदृशान्मान् रभस्वतः, उद्योगवतः । पुनः कीदृशान्, यशस्वतः,
कीर्तिमतः । तत्र, तच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रिंशत्, जिति (पां ६ । १ ।
१६१ ।) इतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । इन्द्र, आमन्विताद्युदात्तत्वं,
पादादित्वात् निघातः । राये, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ।
रभस्वतः, रभ राभस्ये कार्योपक्रमे च, सर्वधातुभ्योऽसुन्, निष्वा-
दाद्युदात्तः, मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं, स्वादिभ्यसर्वनामस्थाने (पां १ ।
७ । १७ ।) इति न पदत्वं, तसौ मत्वर्थे (पां १ । ७ । १६ ।) इति भस-
ञ्चया बाधितत्वात्, आकडाऱादेकासञ्ज्ञा (पां १ । ७ । १ ।) इति
नियमात् । तुविद्युम्न, तुवि बज्जुं धुम्नं धनं यस्य, षाष्ठिक मामन्वि-
ताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः, यशोऽस्यास्तीति मतुप्, अस्माया मेधा अजो
विनिः (पां ५ । २ । १२१ ।) इति विनिना न बाध्यते, मतुपः
सर्वत्र समुच्चयात् यशसशब्दे नग्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, मतुपः
पित्वात् स एव शिष्यते । अत्रोक्तास्मान्त्सु इति पाठविशेषः, केवकं
नञ् (पां ८ । ३ । १० ।) इति वैकल्पिको ध्रुवागमः, तेनास्मान्त्सु
अस्मान्त्सु इत्युभयमपि भवितुमर्हति ॥ ६ ॥

सप्तमीमेषमाह सं गोमदिन्द्रेति । हे इन्द्र, श्रवो धनं अस्मे सन्नेहि
अस्मभ्यं सम्बन्धं प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः, गोमत्, बङ्गीभिर्गोभिर्ब-
पेतं । पुनः कीदृशं वाजवत्, प्रभूतेनाग्नेर्नोपेतं । पुनः कीदृशं पृथु,
परिमाणेनाधिकं । पुनरपि कीदृशं बृहत्, गुणैरपेतं । पुनश्च कीदृशं
विश्वायुः, कृत्स्नायुष्यकारणं । पुनरपि कीदृशं अक्षितं, विनाशर-
हितं । गोमत्, वाजवदित्युभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर
एव, वाजशब्दे ङादिऱाद्युदात्तः । अस्मे, अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबज्ज-
वचनस्य, सुपांसुगुगित्यादिना श्रे आदेशः, शिप्त्वात् सर्वादेशः प्रातिपदि

१ ८ १ अस्मे धेहि श्रवो बृहद्गुप्तं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥

कस्त्रेणान्तोदात्तत्वं, श्रेष्ठे लोपः (पां ७।२।६०) इतिटिलोपपक्षे उदात्तत्वनिवृत्तिस्त्रेण विभक्तोरुदात्तत्वं, अन्यलोपपक्षे अतोऽगुण इति पररूपे, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५) इत्युदात्तत्वं । पृथु, प्रथख्यापने, प्रथि अदि भस्त्रां सम्प्रसारणं सलोपश्चेत्यौणादिकः कुप्रत्ययः, रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः, परपूर्वत्वं, न लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं, असुनप्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तः । बृहत्, प्रातिपदिक-स्वरः । विश्वायुः, विश्वमायुर्यस्मिन् धने, विश्वशब्दः कान् प्रत्ययान्तः, तस्य बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, परादिशब्दसि बज्रं (पां ६।२।१६६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं, क्षिप्तयइत्यस्मात्, अन्तर्भवितव्यत्वात् कर्मणि निष्ठा, तेन ख्यदर्थत्वात्, निष्ठायामख्यदर्थं (पां ६।४।६०) इति न दीर्घत्वं, अतएव, क्षियो दीर्घात् (पां ८।२।४६) इति न निष्ठानत्वं, नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टमश्च, अस्मे धेहीति । हे इन्द्र, बृहच्छ्रवः महतीं कीर्तिं अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ, तथा सहस्रसातमं अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यावद्गुणोपेतं युद्धं धनमस्मे धेहि, तथा ताः, व्रीहियवादि-रूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्वरूथोपेता इधोऽन्नान्यस्मे धेहि । अस्मे, सुपांसु लुगित्यादिना श्रेष्ठे आदेशः । धेहि, ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च (पां ६।४।११६) इति यत्वाभ्यासलोपो । श्रूयत इति श्रवः, असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । सहस्रसातमं, सहस्रं धनुते ददातीति सहस्रसाः, धनुदाने, जन सन खन क्रम गमोविट् (पां ३।२।६७) इति विट्, विङ्गोरनुनासिकस्यात् (पां ६।४।४१) इत्याकारा-देशः, धातुस्त्रेणान्तोदात्तः, पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण स एव शिष्यते । रथा आसां सन्तीति रथिन्य इति, प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं, ऋन्ने-भ्योऽङीप् (पां ४।१।५) इति ङीप्, तस्य पिच्वादनोदात्तत्वं । इधो यागिकत्वे, धातुस्वररूपत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

१ ॥ १ वसोरिन्द्रं वसुपतिं गोभिर्गृणन् ऋग्मियं ॥

होम गन्तारमृतये ॥

१ १० १ सुते सुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः ॥

इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १६ ॥

नवमीष्टमाह वसोरिन्द्रमिति । वसोर्वसुनोऽस्मादीयस्य धनस्यो-
तये रक्षार्थं होम वयमाह्वयामः, किं कुर्वन्तः, गोभिस्तुतिभिर्गृणन्तः
स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं । पुनः कीदृशं ऋग्मियं ऋचां
मातारं । पुनश्च कीदृशं गन्तारं यागदेशगमनशीलं । वसोः, वस
निवासे, श्वसृस्त्रिहीत्यादिना यौणादिक उपत्ययः, निदित्यनुवृत्तेर्नित्वा-
दाद्युदात्तः । वसुपतिं, समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पत्यावैश्वर्यं (पां ६।१।१८)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गोभिः, सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
गृणन्तः, गृणञ्दे, णटः शब्द, ण्वादिभ्यः आ (पां ३।१।८१) इति
आ, शतुः, सार्वधातुकमपित् (पां १।२।०) इति ङित्त्वात्, आभ्य-
न्तोरान्तः (पां ६।०।११२) इत्याकारलोपः, शतुरकारस्य प्रत्यय-
स्वरन्तोदात्तत्वं । ऋग्मियं, ऋचो मिमीत इति ऋग्मी तन्मृग्मियं, माह्वाने
शब्दे च, क्तिप्च (पां ३।२।७६) इति क्तिप्, घुमास्यागापा
(पां ६।०।६६) इत्यादिना ईत्वं, चकारस्य, चोः कुः, (पां ८।२।१०)
इतिकृत्वं, भलाङ्गशोऽन्ते (पां ८।२।३६) इति ककारस्य गकारः, द्विती-
यैकवचने, अचिन्नुधातु (पां ६।०।७०) इत्यादिना इयडादेशः,
ग्रनेकाचः (पां ६।०।८२) इत्यादिना यणादेशः, सर्वे विधय-
श्चन्दसि विकल्प्यन्त इति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे ईकार
उदात्तः । होम, आह्वयामः, ज्ञेयस्पर्द्धायां शब्दे च, णट, तस्यात्मनेप-
देऽपि व्यत्ययेन मिप्, इकारस्य व्यत्ययेनाकारः, शपो बज्जं हृन्दसीति
लुक्, बज्जं हृन्दसीति ऋः सम्यसारणं परपूर्वत्वं, गुणः, धातोः (पां ६।
१।१६१) इत्याकार उदात्तः, मिपः पितृवरेणागुदात्तत्वं । गन्तारं,
गन्तुं गन्तुं, ताच्छील्येढन्, नित्वादाद्युदात्तः । ऊतये, ऊति यूतो-
व्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः ॥ ६ ॥

दशमीष्टमाह सुते सुत इति । आकारइच्छश्च पादपूरणौ,
यदा आतिवचने आकारः आ ईषदर्थेऽभिव्याप्ताविव्यभिधानात्,

दशमसूक्तं ।

१ १ १ गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उदंशमिव येमिरे ॥

इच्छब्दोऽपि शब्दार्थः, इयत्ति गच्छति, अयुख्यं कर्म प्राप्नोतीत्यरि-
जमानः एदरिः, सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुते सुते इन्द्रार्थमभि-
युते तत्तत्सोमे बृहत् इन्द्रस्य श्रूषं बलं अर्चति स्तौति, इन्द्रस्य पराक्रमं
शंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूषं बृहत् प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय न्योक्से,
नियतस्थानाय, बृहते प्रौढाय । सुते सुते, युज् अभिव्यक्ते प्रत्ययः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ । इति वीप्सायां द्विर्भावः,
तस्य परमाद्धितं (पां ८ । १ । २ ।) इति द्वितीयाध्दितत्वेनानु-
दात्तत्वं । न्योक्से, नियतमोकोयस्य तस्मै, निशब्दो निपाता आद्युदात्ता
इत्याद्युदात्तः, तस्य यगादेशे, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
(पां । ८ । १ । ४ ।) इत्योकारः स्वरितः । बृहते, बृहन्महतीरुपसङ्गा-
नमिति वार्तिकेनाजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः, ऋगतौ, अचइरि-
तीकारप्रत्यय बैगादिक, गुणो रूपरत्वं, प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ।
इन्द्राय ऋक्षेन्द्रेत्यादिना रुन्प्रत्ययः, इकारउदात्तः श्रूषं । प्रातिपदि-
कस्वरः, अष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु बलनामसु श्रूषं सङ्घः यद् इति पठितं ।
अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसङ्ख्याकन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते, गायन्ति
द्वादशानुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुष्टब्दस्य
सूक्तद्वये परिभाषितत्वात्, अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं
ऋषिदेवते पूर्ववत्, अभिषवघडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽच्चावा-
कस्य गायन्तीति स्तोत्रियस्तुचः । एच्छुष्विति खण्डे गायन्ति त्वा गाय-
त्रिण आत्वा गिरो रथीरिवेति सूचितं, अस्मिन्स्तुचे प्रथमाम्बुचमाह
गायन्ति त्वेति । हे शतक्रतो बज्रकर्मन् बज्रप्रज्ञ वेन्द्र, त्वां गायत्रिण
उद्गातारो गायन्ति स्तुवन्ति, अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता हेतारो-
ऽर्कमर्चनोयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति, ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय
इतरे ब्राह्मणास्वामुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति, तत्र दृष्टान्तः वंशमिव
यथा वंशाद्ये नृत्वन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा

१ २ १ यत्सानोः सानुमारुहद्वयस्पष्टं वात्वं ।
तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥

सन्मार्गवर्त्तिनः स्वकीयं कुणं उन्नतं कुर्वन्ति तद्वत्, एतामृचं यास्तु
एवं व्याचष्टे, गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रावर्त्तिते* ऽर्कमर्कियो, ब्रह्माब्रह्मा
शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशोवनशयो भवति, वननाश्रयत
इति वेति । अर्कशब्दं बहुधा व्याचष्टे, अर्को देवो भवति यदेन-
मर्चन्ति, अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्ति, अर्कमग्नं भवति यदर्चन्ति
भूतानि, अर्को वृद्धो भवति सद्यतः कटुकिञ्चेति । गायन्ति, शप्तिङौ,
पित्वास्तुसावंधातुकत्वाच्चातुदात्तौ, धातुददात्तः । गायत्रिणः, गायत्रं
साम येषांस्तोत्राणामस्ति ते, अत इतिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इतीनि
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेशोकारउदात्तः । अर्चन्ति, अर्चपूजायां भौवादिकः
शप्तिङावनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वात् निघातः । अर्कं, अर्चत्ये-
भिरित्यर्का मन्त्रान्तरर्चनीयतया तदात्मक इन्नेऽपि कक्षयार्का, पुंसि
सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (पां ३ । ३ । ११८ ।) इति कर्णो घः, चजोः कुचि-
त्यतोः (पां ७ । ३ । ५२) इति चकारस्य कुत्वं, ककारः प्रत्ययस्वरेशो-
न्तोदात्तः । अर्को मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्कियो होतारः । एकाक्षरात्
छतो जातेः सम्प्राप्त्य न तौ स्मृतावितिकारिकार्धेन छदन्तादिनिठनौ
यद्यपि प्रसिद्धौ, तथाप्यत्र र्थव्यादिनिः, प्रत्ययस्वरेशोकारउदात्तः ।
ब्रह्माब्रः, प्रातिपदिकस्वरेशोन्तोदात्तः । शतक्रतो, निघातः । संहिताया-
मवादेशे, कोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वे-
शोन्तोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वार्त्ति-
केन स एव शिष्यते । येमिरे, यमुउपरमे, तिङु तिङुः (पां ८ । १ । १८ ।)
इति निघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह यत्सानोरिति । यद्यदा सानोः सानुमारुहत्
यजमानः सोमवल्ली समिदाद्याहरणाय एकस्मात् पर्वतभागादपर-
पर्वतमारुहवान्, तथा भूरि प्रभूतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपं अस्पष्ट
स्तृष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः, तत्तदानीमिन्द्रः अर्थं यजमानस्य प्रयो-
जनं चेतति जानाति, ज्ञात्वा च कामानां वर्धितां सन् यूथेन मयद्रुणेन

१३१ युष्वा हि केशिना हरी वृषणा वक्ष्यप्रा १ अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥

सह एजति कम्पते, स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युङ्क्ष्वत्यर्थः । सानोः, घणुदाने, सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः, दृ सनि जनि चरि चटि वक्षिभ्यो जुग्, गित्त्वादुपधायाद्यङिः गित्त्वादाद्युदात्तञ्च । आरुहत्, रुहेर्लङि तिपि अपि सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परि- भाषया लघूपधगुणो न भवति, लुङ् लङ् लङ्त्वडुदात्तः, सति शिष्ट- त्वात् स एव शिष्यते, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०) इति निपा- तयुक्तस्य तिङोऽनुदात्तत्वनिघेधात् निघातो न भवति । भूरि, अदिशदिभूयुभिभ्यः क्तिन्, कित्त्वाद्गुणाभावः, गित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पृष्ट, स्पृशस्पर्शनोपक्रमयोः, स्वरितेजितः (पां १।३।७२) इत्या- त्मनेपदं, लङ्ः प्रथमपुरुषैकवचनं, त, बद्धलं हन्सीति शपोलुक्, ब्रह्मादित्वात्स्यत्वयुत्वे, लुङ् लङ् लङ्त्वडुदात्तः (पां ६।४।७) इत्यङागम उदात्तः स एव शिष्यते, अनुषङ्गेण यच्छब्दयोगाग्निघाता- भावः । कर्त्तृ, हुक्कजकरणे, अन्येभ्योऽपि दृश्यते (पां ३।१।१७८) इति क्तिप्, गुणोरपरत्वं, क्तिपः सर्वापहारी लोपः, करोभावः कर्त्तृ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं * कृत्यार्थत्वनक् । अर्थं, अर्त्तः अधिकुषिगर्त्तिभ्यस्थन्, गित्त्वादाद्युदात्तः । यूथेन, तिथष्टृगूथयूथप्रोथा इति थक् प्रत्ययान्तो निपातितः । वृषिः, निरित्यनुवृत्तौ, स्पृशिवृधिभ्यां किदिति निप्रत्य- यान्तः, कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति, एज्कम्पने, तिङु तिङ् इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह युष्वा हि केशिनेति । हे सोमपा सोमपानयुक्तेन्द्र, हरी, त्वदीयाश्चै युष्वाहि, सर्वथा संयोजय, अथानन्तरं नोऽस्मदी- यानां गिरां स्तुतीनां उपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी, केशिना स्वान्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ । पुनः कीदृशौ, वृषणा सेचनसमया युवानौ । पुनरपि कीदृशौ, कक्षप्रा ष्वश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्षा, तत्रभवः कक्षस्तस्य पूरको मुष्टाङ्गावि- त्यर्थः । युष्वा, असोलोपश्चान्दसः, सतिशिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते ।

* कृत्यार्थत्वनक् इति कां स नास्ति ।

१ ४ १ एहि स्तोमं अभिस्वराभिगृणीत्यारव ।
ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥

द्युचोऽतन्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं ।
केशिना, प्रगन्ताः केशा अनयोः सन्तीति मत्वर्थाय इति प्रत्ययः, प्रत्य-
यस्वरः, सुपांमुगित्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः । रुघत्मा, एषु रुघु
मृष सेचने, कनिन्यु रुघि तद्धि राजि धन्वि द्यु प्रति दिव इति कनिन्-
प्रत्ययः, जित्यादिर्निवृत्तं (पां ६ । १ । १६०) इति निच्चादाद्युदात्तः, वा
सपूर्वस्य निगमे (पां ६ । ० । ६ ।) इति उपाधायाः पक्षी दीर्घाभावः,
पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा, कक्ष्योर्भव कक्ष्यं सूत्रं, तत्प्रातः पूरयतः पुष्ट-
त्वदिति कक्ष्यप्रा, प्रापूरणे, आतोऽनुपसर्गेकः (पां ० । १ । ३) इति कप्रत्ययः
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेशान्तादात्तत्वं, आकारः पूर्ववत् । अथ, निपातस्य
च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः । नः, अनुदात्तं सर्वम-
पादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुष्टौ, बज्रवचनस्य वस् नसौ (पां
८ । १ । २१ ।) इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र, सोमपा, उभौ आम-
न्वितम्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरा, सावेकाचन्तरीयादिर्विभक्तिः
(पां ६ । २ । १६८ ।) इति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दे निपातत्वा-
दाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, तादौ च
नितिह्रस्वतौ (पां ६ । १ । ५० ।) इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृ-
तिस्वरः । चर, निघातः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र औतो न सूत्रितः । स्मार्त्तं तत्र विजा-
नीयाद्विधानादिसूत्रतः । एहि स्तोमानित्युगेषा सूत्रे विशेषाका-
रं न विनियुक्ता, साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसन्धेय-
न्तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह एहि स्तोमानिति । हे वसो
निवासकरमभूतेन्द्र, एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, आगत्य च स्तोमा-
नुद्गाढप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभिस्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं
कुरु । तथा ध्वर्युमभिलक्ष्य गृणीहि शब्दं कुरु । तथा षोडशप्रयुक्तानि
शस्त्राणि आ अभिलक्ष्य हव हहि शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानु-
त्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत उर्द्धं, नोऽस्माकं ब्रह्म चाग्रं च यज्ञानुष्ठाय-
मानं कर्म च सदा सह वर्ज्यं, साङ्गसम्पादनेन यज्ञं वर्जयित्वा
गन्तव्यमग्रं प्रष्टुं कुरु । अन्यइत्यादिष्यष्टाविंशति सङ्ख्याकव्यग्रनागसु

१ ५ १ उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिःपिधे १

शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥

ब्रह्म वर्च इति पठितं । इहि, इण् गतौ, सेहिः, हेरपित्वेन डित्वा-
दुणाभावः, निघातः, आडासहगुणः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यु-
दात्तः । स्तोमान्, अर्त्तिस्तुखित्यादिना मन्, निच्वादाद्युदात्तः, उक्त-
रपदेन संहितायां नकारस्य, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८ । ३ । ६) इति
रत्वं, आतोडितित्वं (पां ८ । ३ । ३) इत्याकारस्य सानुनासिकता, भो
भगो अधो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८ । ३ । १७) इति यत्वं, तस्य,
लोपः प्राकल्यस्य (पां ८ । ३ । १६) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वात् खरसन्धिर्न
भवति । अभि, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । खर, खु शब्दोप-
तापयोः निघातः । आभ इतिगतं । गृणीहि, गृशब्दे, सेह्यपिच
(पां ३ । ४ । ८७) इति हिः, क्वादिभ्यः आ, ईहल्यघोः (पां ६ । ४ ।
११३) इतीत्वं, घादीनां ऋस्वः (पां ७ । ३ । ८०) इति ऋकारस्य
ऋकारः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमितिगत्वं, तिङ् तिङ इति निघातः ।
ख, रशब्दे, सेह्यपिच (पां ३ । ४ । ८७) इति सेहिः, अपि प्राप्ते
व्यत्ययेन शः, तस्य डित्वेन गुणाभावादुवडादेशः, अतो हेः (पां ६ ।
४ । १०५) इति हेर्लुक्, तिङ् तिङ इति निघातः । ब्रह्म, वृह वृहि
वृद्धौ सर्वधातुभ्यो मनिन्नित्यनुवृत्तौ, वृहेर्नाच्चेति मनिन्, तत्सन्नि-
योगेन नलोपः, अमागमश्च, मिदचोऽन्यात् परः (पां १ । १ । ४७) ।
इति ऋकारात् परो यणादेशः, मनिनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । वसो,
वामन्वितनिघातः । यज्ञं, यजयाच् रुच प्रवचर्चश्च (पां ७ । ३ । ६६) ।
इति नङ्, प्रत्ययस्वरः । वर्जय, निघातः, अत्र चकारद्वयश्रवणादि-
यमेवतिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येऽनुधन्यते, अतोऽनुधन्यैव प्रथमा न
श्रुतेत्यश्रुतायाश्चवा योगे प्रथमेति निघातनिघेधो न भवति ॥ ४ ॥

अभिप्लवघडहगतोक्थेषु अष्टावाकस्य तृतीयसवने उक्थमिन्द्राय
शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः एह्यत्विति खण्डे इन्द्रं विश्वा अवीरधन् उक्थ-
मिन्द्राय शंस्यमिति सूत्रितं, तस्मिंस्तृचे प्रथमा सूक्ते पञ्चमीष्टचमाह
उक्थमिन्द्रायेति । इन्द्रायेन्द्रार्थं वर्जनं वृद्धिसाधनं उक्थं शस्त्रं
शंस्यं अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशायेन्द्राय, पुरु निःपिधे बहूनां
शश्रूणां निषेधकारिणे । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु रुख्येषु

च सखित्वेष्वपि, यथा येन प्रकारेण रारखत् अतिशयेन शब्दं
 कुर्यात्, तथा शंस्यमिति पूर्वोक्तान्वयः, अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट
 इन्द्रोऽस्माकं पृत्तान् अस्मत्सख्यानि च बद्ध्वा प्रशंसत्वित्यर्थः। उक्थं,
 वचस्यक् प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः। शंस्यं, शंसलुत्तौ, ण्यन्तादचोयदत्, खेर-
 निटीति खिलोपः, तित्स्वरिते प्राप्ते, यतोनावः (पां ६।१।२११।)
 इत्याद्युदात्तत्वं। वर्जनं, करणाधिकरणयोश्च (पां १।१।११७।)
 इति करणेन्नुट्, लितोतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं। पुरनिष्पिधे, बद्धनां
 शत्रूनां निषेधकाय, विधुगत्यां, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६७।)
 इति घस्य सत्वं, अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः,
 किप्चेति किप्, किपः सर्वापहारीलोपः, कुगतिप्रादयः (पां २।१।
 १२८) इति प्रादिसमासः, निसः सकारेण इजो व्यवधानं क्णान्दसत्वाद-
 नादृत्य, उपसर्गात् सुनेति (पां ८।१।६५।) इत्यादिना धातुसकारस्य
 घत्वं, निसः सकारस्य, युनायुः (पां ८।७।७१।) इति युत्वं, पुरुशब्देन
 कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः, विधोधातुस्वरेशोदात्तत्वं, निःविध इति
 प्रादिसमासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, कृद्रूपे गतिकारकपूर्व-
 स्यापि यद्वात् पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः। शक्नोतीति शक्,
 रफायितश्चि वञ्चि शक्नोत्यादिना रक्प्रत्यय औणादिकः, प्रत्यय स्वरः।
 यथा, प्रकारवचने घाल्, लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वोऽकार उदात्तः।
 सुतेषु, क्तः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः। नसो नकारस्य, नञ् धातुस्योत्पुभ्यः
 (पां ८।७।१७०।) इति संहितायां क्तत्वं। रारखत्, रक्धातुः शब्दा-
 र्थकः, धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् (पां १।१।२२।)
 इति यङ्, यङोऽधिच (पां २।७।७७।) इति तस्य लुक्, प्रत्यय-
 लक्षणेन द्विर्भावो हलादिशेषः, दीर्घोऽङ्कितः (पां ७।७।८१।) इति
 दीर्घः, प्रत्ययलक्षणेन, समाद्यन्ता धातवः (पां १।१।१२१।) इति
 धातुसङ्घायां लिङर्थे लेट् (पां १।७।७०।) इति हेतुहेतुमद्भाव-
 लक्षणे लिङर्थे लेट्, अत्र हि इन्द्रकर्तृकं रारखनमुक्थशंसनस्य
 कर्तृत्वत्वेन हेतुः, लेटस्तिप्, इतखलोपः परस्मैपदेषु (पां १।७।
 ८७।) इति इकारलोपः, लेटोऽडाटे। (पां १।७।८७।) इत्यङागमा,
 कर्तरिश्च तस्य, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमिति वार्ति-
 केनादादिवद्भावात्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां १।७।७२।) इति
 शपः प्राप्तेऽलुक्, बद्धनं कृन्वतीति निषिध्यते, शपोऽनुदात्तत्वाद्वा-
 तोरन्तउदात्त एव शिष्यते, शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात् तत्र परतो

१ ई १ तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शवादिन्द्रो वसु दयमानः ॥ १६ ॥

विधीयमानं, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, न च तिङ् तिङ् इति निघातः, अत्र यथाशब्दयोगेन, यावद्वयाभ्यां (पां ८।१।३७।) इति निघेधाच्चवायेगे प्रथमेति वा च निघातो न भविष्यति, तत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुक्तव्यभिक्त्यपेक्षया इयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः । सख्येषु, सख्यः कर्म्मणि सख्यानि तेषु, कर्म्मणि चेत्यनुवृत्तौ, सख्युर्यः (पां ५।१।१९६।) इति सखिशब्दाद्यः प्रत्ययः, तत्र भसञ्ज्ञायां, यस्तेत च (पां ६।४।१४८।) इतीकारलोपः, प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

षष्ठीश्चमाह तमित्सखित्व इति । सखित्वे निमित्तभूते सति तमित् तमेवेन्द्रं ईमहे प्राप्नुमः, तथा राये धनार्थं तमीमहे, तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे, उत अपि च, शक्रः शक्तिमान् स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रदस्मदीयरक्षणे शक्नोऽभूत् । सप्तदशसु याज्ञाकर्म्मसु ईमहे याचामीति पठितं, तदनुसार्येन्द्रं याचामह इति व्याख्येयं । सख्युर्भावः सखित्वं, तस्य भावस्त्वतलौ (पां ५।१।१९६।) इति त्वः, प्रत्ययस्वरगोदात्तः । ईमहे, ईङ् गतौ, डिच्वादात्मनेपदं, दिवादिभ्यः श्यन् (पां ३।१।६६।) इति श्यन्, बज्जलं कन्दसीति श्यनोलुक्, तिङ् तिङ् इति निघातः । राये, उडिदं (पां ६।१।१७१।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं । सुवीर्ये, सुवृवीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः, भविष्यवाचनानेन भावो लक्ष्यते, सुवीर्यत्वायेत्यर्थः, बज्जलीहावित्यनुवृत्तौ, वीरवीर्यौ च (पां ६।२।१२०।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः, स्फायितश्चि वच्चि शक्रोत्यादिना रक्प्रत्यय आगादिकः, प्रत्ययस्वरः । शकत्, शकृशक्नौ, धातुसम्बन्धाधिकारे, कन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३।४।६।) इति लुङ्, यतः शक्रोति अतस्तमीमहे इति धातुसम्बन्धः, लुङ्क्षिप्, पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु (पां १।१।५५।) इति चैरडादेशः, बज्जलं कन्दसीत्यडागमाभावः, तिङ् तिङ् (पां ८।१।२८।) इति निघातः । वसु, निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः, दय दान गति रक्षणा हिंसा दानेषु, अनुदात्तेच्वादात्मने-

१ ७ १ सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।
गवागप व्रजं वृधि वृणुष्व राधो जद्विवः ॥

पदं, जटः शानजादेशः, शपः पित्वादनुदात्तत्वं, शानचक्षित इत्य-
नोदात्तत्वं बाधित्वा, तास्यनुदात्तेऽङिददपदेशात्तत्सर्वधातुकानुदात्त-
महन्विद्योः (पां ६ । १ । ११८ ।) इति तत्सर्वधातुकत्वादनुदात्तत्वं,
धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे श्लोकेनविंशो वर्गः ॥

गायन्तीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह सुविवृतमिति । हे इन्द्र, यशोऽन्ने
कर्मफलभूतं सुविवृतं सुखं सर्वत्र प्रवृत्तं । सुनिरजं सुखेन निःशेषं
प्राप्तुं शक्यं । त्वादातमित्, त्वया शोधितञ्च सम्पन्नमिति शेषः । इतः परं
क्षीरादिरसनाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानं अपवृद्धि अपवृतमुख-
मुद्गाटितहारं कुन । हे अद्विवः पर्वतोपलक्षितवक्ष्ययुक्तेन्द्र राधो धनं
कृणुष्व सम्पादय । सुविवृतं, वृज् वरुणे, कर्मणि क्तः प्रत्ययः, विशब्देन
प्रादिसमासः, विवृतमित्यत्र छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मणा-
चिनि क्तान्ते परतः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । १६ ।) इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरे प्राप्ते, परादिशब्दसि बङ्गलं (पां ६ । २ । १६ ।) इति ऋकार
उदात्तः, पुनः सुशब्देन समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ऋकार
उदात्तः । ननु वृतमित्येव छदन्तं ननु विवृतमिति, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
सविहितस्तदादेशदन्तस्य ग्रहणमिति वचनात् सुविवृतमित्यत्र च
समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किन्तु विवृतमिति, तत् कथं छदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत्, तदुच्यते, प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवा-
देन छद्ग्रहणे गतिक्कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि
छदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा छदन्तव्यपदेशः, एवं
क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया, तथाच कर्मणि क्तान्ते उत्त-
रपदे परतो गतिरनन्तर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, न
चात्रापि परादिशब्दसि बङ्गलमित्येवं नास्ति निस्तारः । तथा हि सति
सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति विवृतमिति समासे यद्यपि
ऋकार एवोदात्तः स्यात्, विवृतमिति ऋकारः पदादिर्भवति, तथापि
सुविवृतमिति समासस्य सतिशिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् तत्रत्य एवोत्त-
रपदादौ इकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति, उच्यते, गतिरन-
न्तर इत्यत्र क्तानुवृत्तेः क्तग्रहणे छद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते, तदाश्वये

व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्त्रे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थकं स्यात्, अने-
 नैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहित-
 स्याभिग्रहस्य माभूदिति प्रत्युदाहृतं, तस्मात् सुविष्टमिति ऋकार
 एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं, अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं,
 अजगतिक्षेपणयोः, सुनिसौरूपसर्गयोः पाक्प्रयोगः, ईषदुसुषु-
 कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्, (पां ३।१।१२६।) इति खल् । न चात्र सुश-
 व्दस्य निसाव्यवधानं शङ्कनीयं, सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं खलौनिमित्तं
 नानन्तर्यं, अतएव सुपरिहरं दुष्यरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति,
 पूर्ववद्गुतिसमासे, लिति (पां ६।१।१८३।) इति प्रत्ययात् पूर्वमु-
 दात्तमिति धात्वकार उदात्तः, निसासमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण
 स एव शिष्यते, पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण स एव शिष्यते ।
 त्वादात्तं, त्वया शोधनेन विशदीकृतं, दैप् शोधने, आदेच उपदेशे-
 ऽशिति (पां ६।१।४५।) इत्यात्वं, सत्यपि हि प्रकारे, नानुबन्ध-
 क्तमनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं, निष्ठा (पां ३।२।१०२।) इति
 कर्मणि क्तः, दाधाप्यदाप् (पां १।१।२०।) इत्यच्चादाप् इति निघे-
 धेन घुसञ्ज्ञाया अभावात्, दोदहोः (पां ७।४।४६।) इति ददा-
 देशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्त-
 चादाबिति निघेधः, न पुनर्लाक्षिकस्य दैपः, लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
 पदोक्तस्यैव ग्रहणं, नतु लाक्षिकस्येति नियमादिति चेन्न, गापा-
 दायग्रहणेष्वविशेष इति वार्तिकेन प्रतिप्रसवात्, युष्मच्छ्वात्तृतीयै-
 कवचनस्य, सुपांसुलुगिति ङादेशः, त्वमावेकवचने (पां ७।२।८७।)
 इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, अतोऽगुणे (पां ६।१।८७।) इति पर-
 रूपत्वं, भसञ्ज्ञायां, टेः (पां ६।४।४३।) इत्यदसोऽकारस्य लोपे
 उदात्तनिष्प्रकृतिस्त्रेणाकार उदात्त, कर्तृकरणे कृतावज्जलं (पां २।१।
 ३२।) इति द्वितीयासमासः, तत्पुरुषे कृतिबज्जलं (पां ६।३।१४।)
 इति तृतीयाया अलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रे प्राप्ते, तृतीया कर्मणि
 (पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रत्वं । यशः, अश्रूयामा, अशे-
 र्वने युट्चेत्सुन्, तत्सन्नियोगेन धातोर्युङागमः, निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 गवां, प्रातिपदिकस्त्रः, सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं, न
 गोश्वन्साववर्गेति निघिध्यते । लधि, लञ्चरणे, श्रुष्टृणु कृ लभ्यश्चन्दसि
 (पां ६।४।१०२।) इति हर्धिरादेशः, बज्जलश्चन्दसोति श्रीराम

१ ८ १ न हि त्वा रोदसी उभे ऋधायमाणमिन्वतः १

जेषः स्वर्यतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥

लुक्, निघातः । कृणुष्व, कृविहिंसाकरणयोश्चेति धातुः, इदितो-
नुम्, यत्तयेनात्मनेपदं, लोटस्थास्, घासस्ते (पां ३ । ४ । ८० ।) इति
घासः से आदेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इति व आदेशः,
कर्त्तरि शपि प्राप्ते, धिन्विक्कृष्योरच (पां ३ । १ । ८० ।) इत्यु प्रत्ययः,
तत्प्रयोगेन वकारस्थाकारः, तस्य, अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।)
इति लोपः, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इत्यकार-
लोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणो न भवति, अत्र सतिश्लिखर-
वलीयत्वमन्यत्र विकरञ्जेभ्य इति सति श्लिखमपि विकरञ्जस्वरं बाधित्वा
लङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः, असुप्तो निच्चादाद्युदात्तः ।
अद्रिवः, अद्रिवंश्च तदस्यास्तीति मतुप्, छन्दसोरः (पां ८ । २ ।
१५ ।) इति मस्य वत्, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७ । १ । ७० ।) इति गुम्,
हज्झादिसंयोगान्तलोपौ, मतुवसोरसम्बन्धौ छन्दसि (पां ८ । १ ।
१ ।) इति वत्, विसर्जनीयः, आमन्त्रितस्य चेति निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह न हि त्वेति । हे इन्द्र, ऋधायमाणं शत्रुवधं
कुर्वाणं त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहि
इन्वतः, आमुं न समर्थे इत्यर्थः, तादृशत्वं स्वर्गतीः स्वर्गोक्त्या
अपो दृष्टिरूपाः जेषो जये, प्रेरयेत्यर्थः, अपां स्वर्गसम्बन्धश्चान्यत्र
दिवो दृष्टिं • व्यावयति सतमिति, किञ्च दृष्टिप्रदानाच्चाप्तसम्पत्तेरुद्धं
अस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय । नहि, नजो
हिशब्देन, सहसुपा (पां १ । १ । ४ ।) इति समासः, समासत्वादन्तो-
दात्तत्वं । त्वा, अनुदात्तं सर्वमित्यनुदत्तौ, त्वामौ द्वितीयाया इति
त्वादेशः । रोदसी, रदेरसुन्, निच्चादाद्युदात्तः, उगितच्च (पां ४ । १ ।
६ ।) इति छीप् । उभे, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः, समासएकदेश
उदात्तः । ऋधायमाणं, नृन् हन्तीति ऋधा, अन्येभ्योऽपिदृश्यन्ते (पां ३ ।
२ । ७५ ।) इति विच्, दृशियदृश्यविध्यन्तरोपसङ्गहकार्यत्वान्नकार-
लोपो हकारस्य च घकारः, अष्टधा ऋधा भवतीत्यभूततद्भावे, लोहि-

१ ई १ आश्रुत्कर्ण शुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरं ॥

तादिडाजभ्यः क्यष् (पां ३।१।१३।) इति क्यष्प्रत्ययो भवति, सङ्ख्या-
कृतिगणः, लोपश्च हलइत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च, वाक्यघः (पां १।३।
६०।) इत्यात्मनेपदं, लटः शानच्, शपोऽदुपदेशात् पराच्ञानचो लसा-
र्वधाकानुदात्तत्वं, क्यघः प्रत्ययस्वरः, एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः,
इति व्याप्तिः, इदितो नुम्धातोः (पां ७।१।५८।) इतिनुम्, शपः
पित्त्वादनुदात्तत्वं, लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव
शिष्यते, हिचेति निघेधात्तिङ्कु तिङ् इति निघातो न भवति ।
जेघः जयेः, प्रार्थनायां, लिङर्थे लेट् (पां ३।४।७) इतिलिङर्थे-
लेट्, तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्, इतश्चलोपः परस्मैपदेषु (पां
३।४।६७।) इति इकारलोपः, कर्त्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः,
सिब्यङ्गलं लेटि (पां ३।१।३४।) इति सिप्, अडागमस्यानुदात्त-
त्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । सर्वतीः, स्वरासामस्तीति सर्वत्यः, न्यङ्स्वरे
स्वरिताविति फिट्स्त्रेण स्वरशब्दः स्वरितः, मतुपर्डीपौ पित्त्वादन-
दात्तौ, संहितायां, स्वरितात् संहितामनुदात्तानां (पां १।२।३६।)
इत्येकश्रुतिः स्वरित एव शिष्यते । अपः, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वं । धूनुहि, धृज्कम्पने, लोटः सिप्, सेर्ह्यपिच (पां ३।४।
८७।) इति सेर्हिरादेशः, स्वादिभ्यः श्रुः (पां ३।१।७३।) इति श्रुः,
उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६।४।१०६।) इति प्राप्तस्य लुक्-
शब्दसत्वादभावः ॥ ८ ॥

अभिज्ञवषडहस्योक्थेधु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य घट्स्तोत्रियान्
रूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगलव्याश्रुत्कर्णेति ढचोऽनुरूपः, एह्यध्विति
खण्डे श्रुधीहवन्तिरश्वा व्याश्रुत्कर्णश्रुधीहवमिति सूचितं, तस्मिंस्तुचे
प्रथमां, सूक्ते नवमीष्टचमाह व्याश्रुत्कर्णेति । हे व्याश्रुत्कर्ण सर्वतः
श्रोतारौ कर्णे यस्य तादृशेन्द्र, हवमस्मदीयमाज्ञानं नु च्छिप्रं श्रुधि
पृष्ठं, मे मम हेतुर्गिरश्चित्तुतोरपि दधिष्व चित्ते धारय, किञ्च
मम मदोयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित् स्वकीयसंख्यरपि
अन्तरं छय्य आसनं कुरु. यथा वचनस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदी-
यस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः । व्याश्रुत्कर्ण, व्या समन्ताच्छृणुत इत्याश्रुतः

११०१ विद्या हि त्वा वृषक्षमं वाजेषु हवनश्रुतं ।
वृषक्षमस्य हूमह उतिं सहस्रसातमां ॥

क्षिप्, ऋक्सस्य पिति छति तुक् (पां ६।१।७१) इति तुक्, तादृशौ
कर्मो यस्य, आमन्वितस्य च (पां ८।१।१६।) इत्याद्युदात्तत्वं । अधि,
अश्रवणे, लाटोहिः, अश्रवः षट्च (पां १।१।७४।) इति विहितश्रो-
वङ्गं छन्दसीति लक् तत्सन्नियोगश्रितत्वात् षट्भावोऽपि निवर्तते,
अश्रवणपुल्ल हभ्यश्छन्दसि (पां ६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः,
सतिश्रितत्वात् प्रत्ययस्वरः, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।
१।७२।) इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ् तिङ् इति निघातो
न भवति, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।१३७।) इति
दीर्घः । एवं, ऐञ्स्यर्द्धायां शब्दे च, वङ्गं छन्दसीत्यनेनैमित्तिके
सम्भसारणे छते पश्चादुकारान्तत्वेन, ऋदोरप् (पां १।१।५७।)
इत्यपप्रत्ययः, अपः पित्वाद्वातुस्वरः । नू, संहितायां, ऋचि तुनुष
मद्युतङ् कुत्रोद्यथायां (पां ६।१।१३३।) इति दीर्घः । चित्, चादि-
रनुदात्तः । दधिय, दधातेर्लोट्, घासस्ते, सवाभ्यां वामौ, शपः झु,
अभ्यासस्य ऋक्सत्वादिः, छन्दस्युभयथा (पां १।४।११७।) इत्यार्द्ध-
धातुक्तवस्यापि स्त्रीकारादिडागमः, आकारजोपः, निघातः । मे, तेमया-
वेकवचनस्य (पां ८।१।२२) इति षष्ठेकवचनान्तस्यास्मिन्स्य मे आदे-
शोऽनुदात्तत्वम् । मम, तवममौ डसि (पां ७।१।६६।) इत्यनेन
मपर्यन्तस्य ममादेशः, प्रातिपदिकस्वरैरान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, युष्मदस्मदो-
डंसि (पां ६।१।२११।) इत्याद्युदात्तत्वं । छय, दुहन् करणे,
जोट्, घासस्ते, सवाभ्यां वामौ, शपो वङ्गं छन्दसीति लक्, सति
श्रितत्वात् प्रत्ययस्वरः, पदादित्वात् निघातः । युजः, सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्तरं, उघादित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीम्वचमाह विद्याहीति हे इन्द्र, त्वां विद्म जामीमः । कीदृशं
त्वां वृषक्षमं, कामानामतिशयेन वर्धितारं । पुनः कीदृशं, वाजेषु
सङ्ग्रामेषु हवनश्रुतं, अस्मदीयस्याङ्गानस्य श्रोतारं । वृषक्षमस्या-
तिशयेन कामादीनां वर्धितुस्तव उतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे
त्वामाङ्गयामः । कीदृशीमूतिं, सहस्रसातमां अतिशयेन धनस-
हस्राणां दार्ढी । विद्या, विदोऽलोटोवा (पां १।४।५३।) इति

११११ आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब १ नयमायुः प्रसूतिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥

मसो मादेशः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६।३।
१३५) इति संहितायां दीर्घः । वृषन्तमं, एषु वृषु मृषु सेचने,
कनिन्यु वृषि तद्विराजि धन्विद्यु प्रतिदिवइति कनिन्, निच्चादा-
द्युदात्तः, तमपः पित्त्वात् स एव शिष्यते, अयस्मयादीनि कन्दसि (पां
१।४।२०।) इति भत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाभावः, पदत्वाच्चटि-
लोपाभावः । वाजेषु, वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । ह्वनश्रुतं,
ऋइत्यनुवृत्तौ, वज्रलं कन्दसीति ल्युटि सम्प्रसारणं, ह्वनं श्रुणोतीति
क्लिप्, तुगागमः । वृषन्तमस्य उक्तं । छमहे, ऋयतेवज्रलं कन्दसीति
सम्प्रसारणं, शप इत्यनुवृत्तौ, वज्रलं कन्दसीति शपोलुक् । ऊतिं, ऊति
यूति जूति सातीत्यादिना भावेक्तिन्नन्त उदात्तोनिपातितः । सहस्र-
सातमां, सहस्रं सनातीति सहस्रसा, षण्णदाने, धात्वादेः षः स
इति सत्वं, जन सन खन क्रम गमो विट्, (पां ३।२।६७।)
इति विट्, विङ्गनोरनुनासिकः स्यात् (पां ६।४।४१।) इत्याका-
रादेशः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, तमपः पित्त्वात्तेव शिष्यते ॥ १० ॥

एकादशोऽष्टमश्च आ तू न इन्द्रेति । हे इन्द्र, तू क्षिप्रं नोऽस्मान्
प्रत्यागच्छेति शेषः, हे कौशिक कुशिकपुत्रेन्द्र, मन्दसानो ह्यष्टो भूत्वा
सुतमभिषुतं सोमं पिब, यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि
तद्रूपेणैवैवात्पन्नत्वात् कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तान्तोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः, कुशिकस्त्वैधीरधिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार,
तस्य इन्द्र एव गाधीपुत्रो यज्ञे इति । हे इन्द्र, नयं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं
कर्मानुष्ठानपरं आयुर्जीवितं प्रसूतिर प्रकर्षणं सुखं वज्रय, ततो मां
सहस्रसङ्ख्याकलाभोपेतं ऋषिमतीन्द्रियद्रयारं ह्यधि कुरु । तू, संहितायां
ऋचि तुनुघमक्षुतङ् कुत्रोरुय्याणां (पां ६।३।१३३।) इति दीर्घः ।
नः, संहितायां, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां ८।४।६६।) इत्युदा-
त्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । इन्द्र, आमन्वित निघातः । कौशिक,
निघातः । मन्दसानो ह्यष्ट्यन्, मदि स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु,
असानजित्यनुवृत्तौ, ऋञ्जि वन्धि मन्दि सहिभ्यः किदित्यसानचप्रत्ययः,
चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतं, प्रत्ययस्वरः । नयं, ण स्तुतौ, अचोयत् (पां

११२१ परित्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्रुतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २० ॥

३।१।६७।) इति यत्, गुणः, वान्तोयिप्रत्यये (पां ६।१।७१।)
इत्यादादेशः, यतोनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः,
उसिरित्यनुष्टौ, एतेर्निश्चेत्यसिः प्रत्ययः, णित्वाद्ब्रुवायादेशौ, णित्वा-
दाद्युदात्तः । सू, निपातस्य च (पां ६।१।१३६।) इति संहितायां
दीर्घत्वं । तिर, तरतेर्ध्वत्ययेन शः, ऋतइडातोः (पां ७।१।१००।)
इतीत्वं, अतोहेः (पां ६।१।१०५।) इति हेर्लुक् । छधी, उछञ्-
करणे, वृद्धं छन्दसीति शपोलुक्, अ वृद्धं पु छ लभ्यश्छन्दसि (पां
६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः । सङ्खसामित्युक्तपूर्वं । ऋषिं,
ऋषगौ, इतित्यनुष्टौ इगुपधात् किदिति कित्, णित्वादुभाभावः,
णित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्ये परित्वेत्यभिव्यात्, स्पृष्टोदकमिति खण्डे परित्वा गिर्वणो
गिरोऽधिद्वयोरदधात् उक्थं वच इति सूत्रितं, तथा हविर्ज्ञानप्रवर्तने
सेयं परिधानीया, हविर्ज्ञाने प्रवर्तयन्तीति खण्डे परित्वा गिर्वण इति
परिदध्यादिति सूत्रितं; तथा च ब्राह्मणं परित्वा गिर्वणो गिर इत्यु-
क्तमया परिदधतीति, तामेतां द्वादशोऽष्टचमाह परित्वेति । हे गिर्वणः,
अस्मदीयकृतिभागिन्, विश्रुतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरो
ऽस्मदीयाः स्तुतयस्त्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृशो गिरः,
वृद्धायुमनु, प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वामनुष्टय वृद्धयो वर्जमानाः,
किञ्चेता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रति हेतवो
भवन्तु । गिर्वणः, गीर्भिर्वर्ण्यत इति गिर्वणः, वन षञ् सम्भक्तौ, सर्व-
धातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः, आमन्वितनि-
घातः । विश्रुतः, जितेतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं, वृधु वृद्धौ,
लुप्रत्ययः, उदितोवा (पां ७।१।५६।) इति इटः क्ताप्रत्यये
विकल्पितत्वात्, यस्य विभाषा (पां ७।१।१५।) इति इडभावा,
प्रत्ययस्वरः, इगगौ, छन्दसीञः (पां ८।१।१५।) इत्युञ्, *
णित्वादाद्युदात्तः, आयादेशश्च, वृद्धमायुर्यस्येति वृद्धीर्हो पूर्वपदप्र-

एकादशसूक्तम् ।

१ १ १ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥

कृतिस्वरत्वं । वृद्धयः, वृधेः कृतिनि, तितु चतथसि सु सरकसेधु च (पां ७।१।६।) इतीडभावः निच्वादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः, श्रुदितो निस्यायां (पां ७।२।१४।) इतीडभावः, जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ, नित्यं मन्त्रे (पां ६।१।२१०।) इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः, जुष्टीप्रति-
सेवनयोः, कृतिन्, तितुचेतीडभावः निच्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यष्टर्चसूक्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्तो जेतनामक ऋषिः,
तथाचानुक्रान्तं इन्द्रमष्टौ जेता माधुच्छन्दस इति, छन्दस्वानुष्ठुभ-
मिति पूर्वसूक्ताक्तं, इन्द्रो देवतानुवर्त्तते, विनियोगस्तु महाव्रते
निष्कैवल्ये कृत्स्नं सूक्तं शंसनीयं उरु इति खण्डे शौनकेन सूचितं । इन्द्रं
विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्ठुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धं शस्त्वोत्तरेणा-
र्द्धं नोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धं व्यतिषज्जति, पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागु-
त्तमाया इति, ब्राह्मणञ्च प्रथमारण्यके पठ्यते, प्रवामह इति खण्डे इन्द्रं
विश्वा अवीवृधन्निति पदानुष्ठुप् इति, तथा पृथस्य पञ्चमेऽहनि
निष्कैवल्ये शस्ते इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुष्टुप्पत्तुचः, सोमे वर्द्ध-
मानइतिखण्डे सूचितं, उपनो हरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीवृध-
न्निति । अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति ।
विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इन्द्रमवीवृधन् वर्द्धितवत्यः ।
कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं, समुद्रवद्वाप्तवन्तं । पुनः कीदृशं रथीनां
रथयुक्ताणां योद्धुणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं । पुनः कीदृशं
वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं । पुनः कीदृशं सत्पतिं, सतां सन्मा-
गवत्तिनां पालकं । विश्वाः, विशेः कृन्, नित्स्वरः । अवीवृधन्, वृधे-
र्णिचि चडीट्, ऋदित्यनुवृत्तौ, नित्यं छन्दसि (पां ७।४।८।) इति
ऋकारस्य ऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः, निघातस्वरः । समुद्र-
व्यचसं, व्यचेरसुन् गाङ्गुटादिभ्योऽञिञिङित् (पां १।२।१।)

१२१ सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितं ॥

इति प्राप्तस्य डित्वस्य व्यचः कुटादित्वमनसीति वार्तिकेन अनसि निषेधात्, यद्विज्यावयिष्यधि (पां ६।१।१६।) इत्यादिना डिति विधीयमानं सम्प्रसारणं न भवति, समुद्रस्यव्यच इव व्यचोयस्येति बज्ज-
नीहै पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । रधीतमं रधीनां, रघशब्दादुत्पन्नस्येन-
शब्दात्सं दीर्घत्वं प्रत्ययसरेणोदात्तत्वञ्च । वाजानां, वृषादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, सत्यति, पत्वावैश्वर्ये (पां ६।१।१८।) इति पूर्वपदप्रकृति-
सरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह सख्ये त इति । हे शवसस्पते बलस्य पाणकेन्द्र, ते
तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवन्नो
भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता माभूम, अतस्त्वामभयहेतुं अभि-
प्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशत्वां जेतारं युद्धेषु जय-
शीलं । पुनः कीदृशं अपराजितं कापि पराजयरहितं । सख्ये, सख्युः
कर्म सख्यं, सख्यर्थः (पां ५।१।१९६।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।
वाजिनः, वाजोऽन्नमेधामस्त्योति वाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम, जि भी
भये, लुङ्, उत्तमपुरुषबज्जवचनं मस्, नित्यं डितः (पां ३।४।६६।)
इति सजोपः, बज्जलं छन्दसीति चैर्गुण्, छन्दस्युभयधेति तिष्ठ
आर्जधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः, नमाश्चोगे (पां ६।४।७४।) इत्य-
डागमप्रतिषेधः । शवसस्पते, घद्याः पतिपुत्रएरणारपदपयसोघेषु
(पां ८।३।५३।) इति शवसो विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं, सुवा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्सरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावेन पदद्वय-
निघातः । नोनुमः, गुण्गुतौ, शोगः (पां ६।१।६५।) इति नत्वं
यङोऽनुक् प्रत्ययकक्षणेन, सन्यङोः (पां ६।१।६।) इति द्विर्भावाः,
गुणो यङ्गुकोः (पां ७।४।८२।) इत्यभ्यासस्य गुणः, प्रत्ययकक्षणेन
धातुसञ्ज्ञायां लटोमस्, अदादिवद्भावाच्छपोऽनुक्, उपसर्गादसमासेऽपि
लोपदेशस्य (पां ८।४।१४।) इति संहितायां सत्वं । जेतारं, जिजये,
ताच्छील्यादिषु ङन्, जित्यादिर्नित्यं (पां ६।१।१६७।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं, अथयपूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन नञउदात्तत्वं ॥ २ ॥

१३१ पूर्वोरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यूतयः १

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥

१ ४ १ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत १

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धनी वज्री पुरुषुतः ॥

तृतीयाम्चमाह पूर्वोरिन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सम्बन्धिनो रातयो धनदानानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा अस्तेन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः, एवं सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यो ऋत्विग्भ्यो गोमते गोसहितस्य वाजस्याग्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं ऊतयो बद्धधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणि रक्षणाणि न विदस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते । मघं रेक्ल इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासति इत्यादिषु दशसु दानकर्म्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः, पुरुषशब्दस्य, वेतो गुणवचनात् (पां ४ । १ । ४४ ।) इति ङीष्प्रत्ययः, आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चान्दसः, जसि, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ । १०५ ।) इति निघेधं बाधित्वा, वाच्च्न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रातयः, मन्त्रे वृषेधपच मन विद भूवोरा उदात्तः (पां । ३ । ३ । ६६ ।) इति क्तिन्नुदात्तः । दस्यन्ति, दसु उपक्षये, दिवादिभ्यः श्यन्, निघातः । ऊतयः, ऊति यूति जूति सातिहेति कौर्त्तयश्च (पां ३ । ३ । ६७ ।) इति क्तिन्नुदात्तः । यदि, निपातत्वादाद्युदात्तः, संहितायां, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति दीर्घत्वं । वाजस्य, गोमत इति पूर्वं गतं । स्तोतृभ्यः, युञ्स्तौ, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति ष्टोः घस्य सत्वं, ळचस्त्वित्वादन्तोदात्तत्वं । मंहते, मंहिदाने, इदितानुमधात्ताः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, श्रप्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसावधातुकस्वरेण तिङ्कु तिङ् इति निघातो न भवति, निपातैर्यद्यदि-चन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निपातयुक्तितिङन्तस्यानुदात्तता निघेधात् ॥ ३ ॥

अभिन्नवधडहस्योक्तेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य पुरां भिन्दुर्युवाक-
विरिति स्तोत्रियस्तृचः, तथाच सूत्रितं स्रष्टुष्वित्युपक्रम्य पुरां भिन्दु-

१५१ त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो * विलं ।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥

युवाकविर्हवाहसिराधस इति तस्मिन्तुचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृच-
माह पुरां भिन्दुरिति । अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत सम्पन्नः ।
कोटश्च इति तदुच्यते, पुरामसुरपुराणां भिन्दुभेत्ता । युवा कदा-
चिदपि वर्णापलितादिवाङ्मकरहितः । कविर्भेधावी । अमितौजाः
प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य व्यातिष्ठोमादेर्जन्तां पावकः ।
वक्षी यजमानं रक्षार्थं सर्वदा वक्ष्युक्तः । पुरुष्टुतः, बद्धविधतत्तत्
कर्मणि क्तुतः । भिन्दुः, भिदिर्बिदारणे, कुटिल्यनुष्टुता, एभिदि
अधि ऋधि धृषि दृषिभ्य इति कुप्रत्ययस्तस्य कृन्दस्युभयथेति सार्व-
धातुकसञ्ज्ञायां, हधादिभ्यः अम् (पां १ । १ । ७८ ।) इति अम्,
नित्वादन्त्यादयः परो भवति, असोरलोपः (पां १ । ४ । ११ ।)
इत्यकारलोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ ।
१ । ५७ ।) इति प्राप्तस्य स्यानिबद्धावस्य नपदान्तद्विर्वचनवदेयलोप
स्वरसवर्णानुस्वारदोर्घजञ्जिधिसु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निवेधः ।
युवा, युमिश्रणामिश्रणयोः, कनिन् यु धृषि तत्ति राजि धन्वि यु प्रति-
दिव इति कनिन्, नित्वादाद्युदात्तः । कविः, कुशब्दे, अचहरित्वौणादिक
हः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः, अमितशब्दस्याथयपूर्वपदप्रकृ-
तिसरत्वं, बद्धव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य,
अगू प्रुषि लटि कवि खटि विशिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः, कित्वाद्गुणा-
भावः, नित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः, हुक्कञ्करणे, अन्येभ्योऽपि दृष्टान्ते
(पां १ । २ । १६८ ।) इति मनिन्प्रत्ययो नित्स्वरः । धर्त्ता, ढच्
चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । वक्षी, मत्वर्थीय इनिःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । पुरु-
ष्टुतः, क्तुतस्तोमयोऽकृन्दसि (पां ८ । १ । १०५ ।) इति घत्वं, बद्धु
प्रदेशेषु क्तुतः, याथ घञ् क्ताज विचकाणां (पां १ । २ । १४४ ।) इत्य-
न्तोदात्तत्वं, ढतीयासमासे हि याथादिसुरापवादः, ढतीया कर्मणि
(पां १ । २ । ४८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीदृष्टमाह त्वं बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्ब-

न्निनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्र स्तद्विलं
 स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास, तदिदमुपाख्यानं,
 इन्द्रो बलस्य विलमपैर्गोदित्यादिब्राह्मणेयु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धं,
 तदेतद्वदि निधायायं मन्त्रः प्रवर्तते । हे अद्रिपो वज्रयुक्तेन्द्र त्वं गोमतो
 बलस्य गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि विलं अपावः, स्वसै-
 न्यमुखेनापावृतवानसि, तदानीं तुज्यमानासा बलेन हिस्यमाना देवा
 अविभ्युघस्वदीयरक्षया बलादभीताः सन्तस्त्वामाविधुः प्राप्तवन्तः ।
 अप, निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः, वज्रवरणे, लडसिप्, इतश्चलोपः
 परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इति सिप् इकारलोपः, स्वादिभ्यः
 श्रुः, तस्य बज्रं कन्दसीति लुक्, गुणोरपरत्वं, ह्रस्वाभ्यो दीर्घात्
 (पां ६।१।६८।) इत्यादिना ह्रस्वादिलोपः, विसर्जनीयः, अडा-
 गमः । अद्रिवः, अद्रिरस्यास्तीति मत्वप्, कन्दसीरः (पां ८।२।
 १५।) इति वत्वं, सम्बोधने, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां
 ७।१।७०।) इति नुमागमः ह्रस्वादिलोपः संयोगान्तस्य लोपः
 (पां ८।२।२३।) इति संयोगान्तलोपः, मत्वप्सोर सम्बुद्धौ
 कन्दसि (पां ८।३।१।) इति रुत्वं । विलं, नव्विधयस्यानिसन्त-
 स्येत्याद्युदात्तत्वं । अविभ्युघः, जिभोभये, लिट् दिर्भावः अभ्यासस्य
 ऋखजस्वे, लिटः कसुरादेशः, क्रादिनियमात् प्राप्तइट्, वस्वेकाजा-
 ह्वासां (पां ७।२।६७।) इति निब्रमार्निवर्त्तते, जसि सर्वनामस्थाने
 ऽपि व्यत्ययेन भत्वाहसोः सम्मसारणं परपूर्वत्वं, प्राप्ति वसि घसीनाश्च
 (पां ८।३।६०।) इति षत्वं, अचिश्रुधातुभुवां खोरियडुवडौ (पां
 ६।४।७७।) इति सूत्रेण प्राप्तनियडादेशं बाधित्वा, एरनेकाचो
 ऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६।४।८२।) इति यणादेशः, नज्समासः,
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः, तुजेर्हिसार्थात्परस्य कर्मणि
 लटः स्थाने शानच्, सार्वधातुके यक् (पां ३।१।६७।) इति
 यक्, तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं, यकएव
 प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविधुः, अवरक्षणागतिकान्तिप्रतिषु, अस्मा-
 द्गत्यर्थास्तुडोभि, तस्य, सिजभ्यस्त विदिभ्यश्च (पां ३।४।१०६।) इति
 जुस्, सिच इडागमः, अडाजादीनां (पां ६।४।७२।) इत्यडागमः,
 आदेशप्रत्यययोः (पां ८।३।५६।) इति षत्वं ॥ ५ ॥

१ ६ १ तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन्ति गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥

षष्ठोऽष्टमाह तवाहमिति । हे शूर, सङ्ग्रामे शौर्ययुक्तेऽहं, तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं त्वां पुनरागतेऽस्मि, पुरा वज्रसु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते, किं कुर्वन्, सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन्, अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदानक्रीतिं प्रकटयन्नि-
त्यर्थः, हे गिर्वणः गोर्भिर्वणनीय इन्द्र, कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्ति, पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः, उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्यप्रेतस्य ते तव धनदानं विदुर्ज्ञानन्ति । गिर्वणस्यशब्दं यास्मै इत्थं निर्गते, गिर्वणो देवो भवति गोर्भिर्वणयन्तीति । रेजो जडित्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारवः पठितः । तव, युष्म-
दस्मदोऽस्मि (पां ६ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः, रैदाने, मन्त्रे वेषेषपच मन विद (पां १ । १ । ६६ ।) इत्यादिना क्तिमुदात्तः । आयं, इत्योऽलङ्, तस्यस्यमिपां (पां १ । १ । १०१ ।) इत्यमादेशः, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोऽनुक्, अडागमा, अडा-
यादेशौ, तिङ्गुतिङ् इति निघातः । सिन्धुं, स्यन्दू प्रखवणे, निदित्वनु-
वृत्तौ, स्यन्देः सम्प्रसारणं धन्वेत्युः प्रत्ययः, सम्प्रसारणं, धकारश्चान्तादेश उच्चादिसिद्धः, नित्वादाद्युदात्तः । आवदन्, वदयिष्वायां वाचि, णट्, शब्द, शपः पितृवादन्युदात्तत्वं, शतुश्च लसार्वधातुकसरेण धातुस्वर एव शिष्यते, आडासह, कुगति प्रादयः (पां २ । २ । १८ ।) इति समासः, छन्दुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । अतिष्ठन्ति, उपान्मन्त्रकरणे (पां १ । १ । २१ ।) इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः, वनघञसम्भक्तौ, असुन्, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति निघातः । विदुः, विदक्षाने, णट्, अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोऽनुक्, विदोऽणटो वा (पां ४ । ४ । ८१) इति भेदसादेशः, पादादित्वाच्च निघातः, संहितायां युष्मत्तत्तत्तद्युः खन्तः पादं (पां ८ । १ । १०१ ।) इति घत्वं, छुनाद्युः (पां ८ । ४ । ४१ ।) इत्युत्तरस्य तकारस्य छुत्वं, तस्य, सावेकाचक्षुतीयादिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं, गगोऽयन् साव-
वर्त्तन्ति निघिध्यते । कारवः, कृवा पाजि मिसदिसाध्य शूभ्यउञ् इत्यु-
च्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

१७१ मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिर ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युतिर ॥

१८१ इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ २१ ॥

सप्तमीष्टचमाह मायाभिरिति । हे इन्द्र, त्वं मायिनं नानाविध-
कपटोपेतं, शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं, मायाभिस्तत्प्रति-
कूलैः कपटविशेषैः, यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिरवातिरः हिंसि-
तवानसि, एतच्च यास्केनोक्तं, इन्द्रः शुष्णं जघानेति, शुष्णं पिप्रुमित्या-
दिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारस्तस्य
तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति, तेषां जानतामनुष्ठातृणां
श्रवांस्यन्नानि उत्तिर वर्जय । केतः केतुरित्यादिव्येकादशसु प्रज्ञा-
नामसु माया वयुनमिति पठितं । अवःशब्दं यास्को निर्वक्ति, अव-
इत्यन्ननाम श्रूयत इति सत इति । मायाभिः, माङ्माने, माह्वा
ससिन्धो य इति य प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । मायिनं, मायास्यास्तीति
मायी, व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । शुष्णं, शुष्णं शोषणे,
अस्मादन्तर्भावितव्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ, ळषि शुषि उषिभ्यः क्तिच्चेति न
प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः, तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः, तस्य
ङित्वेन गुणाभावात्, ऋतइडातोः (पां ७।१।१००।) इतोत्वं, रपरत्वं ।
विदुष्टेतस्य, गतमन्त्रगतं । मेधिराः, मिष्ट मेधाहिंसनयोः, श्लोणादिक
इरन्, निच्चादाद्युदात्तः । अवांसि, नव्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह इन्द्रमीशानमिति । स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज
योजसा बलेन ईशानं जगती नियामकमिन्द्रं अभ्यनूयत सर्वत्र स्तुत-
वन्तः, यस्य इन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसङ्ख्यापेतानि
सन्ति, उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसङ्ख्याया अप्यधिकाः सन्ति, तमि-
न्द्रमिति पूर्वशान्वयः । इन्द्रं, ऋक्छेन्नेत्यादिना रन्, निच्चादाद्युदात्तः,
ईशानं, लटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।१२।) इति
शपोऽनुवृत्तः, धातोरनुदात्तेत्वात्, तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशात् (पां ६।१।
१८६।) इति शानचोऽनुदात्तत्वं । योजसा, नव्विषयस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तः । स्तोमाः, अर्त्तिस्तुखित्यादिना मन्प्रत्ययो निच्चादाद्यु-
दात्तः । अनूषत, अनुवृत्तौ, शानः (पां ६।१।६५।) इति नत्वं, लुङ्

द्वादशसूक्तं ।

१ १ १ अग्निं दूतं वृणीमहे हेतारं विश्ववेदसं ।

अस्य यज्ञस्य सुव्रतं ॥

अथयेन तस्यादादेशः, चैः सिच् (पां ३।१।४०।) इति चैः सिच्, अस्य कुटादित्वेन सिचोङित्वाद्गुणाभावः, इडभावश्चान्दसः, दीर्घत्वञ्च, अडागमः । सहस्रं, कर्द्मादीनाञ्चेति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः, मन्वेष्टयेत्यादिना क्तिमुदात्तः । उत, प्रातिपदिकस्वरः । वा, चादिरनुदात्तः । सन्ति, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यदृत्तामित्रं (पां ८।१।६६।) इति निषेधात्, सहि अथ-हितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः, सहस्रादतिशयेन बहुो भूयस्या, अत्र विभक्त्ययस्य सहस्रस्य समिधिवक्तादुपपदत्वप्रतीतिः, द्विवचन-विभक्त्योपपदे तरबीयसुनो (पां ५।३।५७।) इति वज्रशब्दादीय-सुन्, बहुोर्लोपोभूच बहुोः (पां ६।४।१५८।) इति ईकारलोपा-प्रकृतेर्भूरित्वादेशश्च, ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति डीष् ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ॥

अग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशसूक्तस्य कारणपुत्रो मेधातिथि-
र्ऋषिः, अपवादाभावादनवर्त्तमानं प्राग्विद्वत्संख्यलूपां दत्युक्तं, गायत्रमेव-
हृन्दः, अग्निदेवताकत्वं विस्तरं, अतएवानुक्रम्यते, अग्निं द्वादश, मेधा-
तिथिः कारण आग्नेयमग्निनेति, पादोऽग्निरिदमेव निर्मथ्य आहवनी-
यश्चेति, विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे हृन्दसि अग्निं
दूतमिति सूक्तं, अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खण्डे अग्निमीजे,
अग्निं दूतमिति सूचितं, तथा * एषवडहस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव
सूक्तमाज्यशस्त्रं एषस्याभिप्लवेनेत्ते अहनीति खण्डे सूचितं, अग्निं
दूतमिति द्वितीय इति दर्शपूर्णमासयोः साभिधेनीअग्निं दूतमित्येका,
नमः प्रवक्ते इति खण्डे सूचितं ईशेन्योगमस्यक्तिरोऽग्निं दूतं हृन्वा-
मह इति, अस्मिन् सूक्ते प्रथमान्वयमाह अग्निं दूतमिति । अप्रेर्दूत-
त्वमेतन्मन्त्रव्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते, अग्निर्देवानां दूत आसी

१२१ अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विशपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥

दुशना काव्यो सूरायामिति, तादृशं देवदृतमग्निमस्मिन् कर्मणि
दृशीमहे सम्भजामः । कोटशमग्निं होतारं देवानामाज्ञातारं । विश्व-
वेदसं सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं
शोभनकर्माणां शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु
धननामसु वेदस्य शब्दः पठितः । होतारं, ज्ञेज् स्पृजायां शब्देच,
ताच्छील्यदिषु ढन्, बज्जलं छन्दसीति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे गुणाः,
नित्वादाद्युदात्तः, विश्ववेदसं, बज्जरीहो विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।२।
१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, अस्य, ऊडिदम्पदाद्यप्युम् (पां ६।
१।१०९।) इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । सुक्रतुं, क्रत्वादयश्च (पां
६।२।११८।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वीतिर्यामृचमाह अग्निमग्निमिति । यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि
प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषणभेदाद्वा बज्ज-
विधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीष्णान्तं, हवीमभिराज्ञानकारणै-
र्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कोटशन्तं, विशपतिं
विष्णं प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं, यजमानसमर्पितस्य
हविषो देवान् प्रति वोढारं, अतएव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदं ।
अग्निमग्निं, नित्यवोष्णयोः (पां ८।१।४।) इति वीष्णायां द्विर्भावः,
तस्य परमाभेदितं (पां ८।१।२।) इत्युत्तरस्याभेदितसञ्ज्ञायां, अनु-
दात्तश्च (पां ८।१।३।) इत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः, ज्ञेज् स्पृजायां
शब्देच, आज्ञानकारणभूतेषु मन्त्रेषु स्वयंपारस्वातन्त्र्यात् कर्तृवि-
वक्षया, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्त्तरि मनिन् प्रत्ययस्तस्य छान्दस
ईडागमः, बज्जलं छन्दसीति धातोः सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणा-
वादेशो, नित्वादाद्युदात्तत्वं । सदा, सर्वैकान्यत्किं यत्तदः (पां ५।
३।१५।) इत्यादिना सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि
(पां ५।३।६।) इति सर्वस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त,
ज्ञेजोऽणट्, भस्मान्तादेशः, टरेत्वाभावश्छान्दसः, अपि, बज्जलं छन्दसीति
सम्प्रसारणं, तिङ्गुः तिङ् इति निघातः । विशपतिं, पत्यावैश्वर्यं (पां
६।२।१८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे प्राप्ते परादिश्छान्दसि बज्जलं

१३१ अग्ने देवां इहावह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

असि होता न ईयः ॥

१४१ तां उशतो विबोधय यदग्ने यासि दूत्यं ।

देवैरासत्ति वर्हिषि ॥

(पां ६।२।६६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । इत्यवाहं, वह प्रापये, वहस्य (पां १।२।६७।) इति यिप्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । पुबप्रियं, पुरुषां प्रियं, समासान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह अग्ने देवां इति । हे अग्ने, जज्ञानः अरखेवत्य-
मत्त्वं वृक्तवर्हिषे आस्तरणार्थं कृत्वेन वर्हिषा युक्ताय तं यजमान-
मनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह, नोऽस्मदर्थं होता
देवानामाक्राता त्वमीयः स्तुत्योऽसि । देवानित्यत्र, संहितायां दीर्घादटि
समानपाद इति ब्रह्मं । जज्ञानः, जनी प्रादुर्भावे, णिटः कानच्,
गमहनेत्युपधाशेषः, द्विर्वचनेऽचि (पां १।१।५६।) इति तस्य
स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, चित्त्वादात्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे, ओन्नचूहे-
दने, निष्ठा (पां १।२।१०२।) इति क्तप्रत्ययः, यस्य विभाषा
(पां ७।२।१५।) इति इटप्रतिषेधः, वृक्तवर्हिर्यजमानाय येन वा
ऋत्विजा, वज्रग्रीवैः पूर्वपदप्रकृतिसरः । असि, अस्तेः सिप्, अदि-
प्रभृतिभ्यः शप् इति शपोऽनुक्, तासस्त्योर्लोपः (पां ७।७।५०) इति
सकारस्य लोपः, पादादित्वात्त्र निघातः । होता, ऋयते स्ताच्छील्या-
दिषु ढन्, वज्रं कन्दसीति सम्प्रसारणं, चित्त्वादाद्युदात्तः । ईयः,
ईदन्तौ, ऋह्नो ण्यत् (पां १।१।१२७।) इति ण्यत्, तित्त्वदिते
प्राप्ते, ईड वन्द व शंस दुहां ण्यतः (पां ६।१।२१७।) इत्याद्यु-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थोष्टममाह तां उशत इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात्
दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि, तस्मात् कारणात् उशतो हविः
कामयमानान् देवान् हविः स्वीकारार्थं विबोधय, विबोधय च वर्हि-
षस्मिन् कर्मणि तैर्देवैः सहासत्ति आसीद आगत्योपविश । तान्,
दीर्घादटिसमानपाद इति संहितायां ब्रह्मं, आतोऽटि नित्यं (पां ८।
१।१।) इत्यनुनासिकभावः । उशतः, वशकान्तौ, णटः शब्द,

१ ५ १ घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह ॥ अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः श्रप इति श्रपोलुक्, यद्विज्यावयिव्यधि (पां ६।१।१६।) इति सम्प्रसारणं, शतुरनुमोन्यजादी (पां ६।१।१७३।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । यासि, यद्वृत्तान्नित्यं (पां ८।१।६६।) इति निघातप्रतिषेधः । दृतस्य भागः कर्म वेति दृत्यं, दृतस्य भागकर्मणी (पां ४।४।१२०।) इति यत्, तस्य तित्त्वस्तितापवादत्वेन, यतोऽनावः (पां ६।१।२१३।) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति निवर्त्तते, अतस्तिवस्तिरितमित्येव भवति, शेषनिघातः । सत्सि, सीदसि, शद्लविशरणगत्ववसादनेधु, लटः सिपि श्रपो बज्जलं चन्दसाति लुक्, नलुमताङ्गस्य (पां १।१।६६।) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्, पा घ्रा घ्रा स्या घ्रा दाण दृश्यन्ति सार्त्त-शद सदां (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । वर्हिष, दह दहि दद्वा, दंहेर्न लोपश्चेति इयिः प्रत्ययः, प्रत्यय स्वरेणोकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽष्टवमाह घृताहवन इति । हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान, दीदिवो दीप्यमानाग्ने, त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दहस्व सर्वथा भस्मीकुरु । घृताहवन, घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति, करणाधिकरणयोश्च (पां ३।३।११७।) इत्यधिकरणे ल्युट्, अत्र जुहेतिरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव नतु कर्मत्वं, अतो नैषा, तृतीया च होश्चन्दसि (पां २।३।३।) इति कर्मणि तृतीया, किन्तु, कर्त्तृकरणयोस्तृतीया, (पां २।३।१८।) इति करणवाचिन्येव, अतः, कर्त्तृकरणौ कृता बज्जलं (पां २।१।३२।) इति समासः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव छते सति पञ्चाद्विभक्तावुत्पन्नायां, यामन्वितस्य च (पां ६।१।१६८।) इत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः, दीप्यतेर्लिटः कसुस्तस्य, वस्वेकाजाह्वसां (पां ७।२।६७।) इति नियमादिङभावः, द्विवचनं, हलादिशेषः, उत्तरवकारस्य, लोपोऽर्थान्ति (पां ६।१।६६।) इति लोपः, कसोः क्तिच्चाद्गुणाभावः, तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य (पां ६।१।७।) इति

१ ६ १ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।
हव्यवाङ्मुह्यस्यः ॥ २२ ॥

दीर्घत्वं, अभ्यासस्य सम्बुद्धौ, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां ७।१।७०।) इति नुम, संयोगान्तस्य लोपः (पां ८।१।११।) इति सकारलोपे नकारस्य, मतुवसोरसम्बुद्धौ क्न्दसि (पां ८।१।१।) इति खत्वं, विसर्गः, पदात्परत्वादामन्वितनिघातः । ननु पूर्वा-
मन्वितस्याविद्यमावत्त्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः, न च नाम-
न्विते समानाधिकरण्ये सामान्यवचनं (पां ८।१।७१।) इत्यविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधः, उभयोरभिपदविशेष्यत्वेन विशेषवचनत्वात्, अत-
एव परस्परमन्वयेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां १।१।१।)
इति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः, येनैकपद्येन निघातः
स्यात् । अतएव ह्रीडेरन्तेदिते सरस्वतीत्यादौ एथक् एथगाद्युदात्त-
त्वमिति, उच्यते, अत्र दीदिव इति नाभिपदस्य विशेष्यत्वं, किन्तु छता-
हवनपदस्यैव द्योतनार्थं, छताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षित-
त्वात्, विशिष्टस्तु पश्चादभिपदविशेष्यता, तत्र दीदिवः पदं प्रति छता-
हवनपदस्य विशेष्यत्वात्, नामन्विते समानाधिकरण्ये इत्यविद्यमान-
वत्त्वप्रतिषेधाभिघातोपपत्तिः, अतएव परस्परविशेष्यविशेष्यभावे-
न सामर्थ्यात्, सुबामन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां १।१।१।) इति
पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि खरोपपत्तिरिति, ईडेरन्त इत्यादौ तु
मेवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिघतः, वस रिघ हिंसार्थाविति
भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि क्कान्दसो गुणाभावः, तौदादिकस्य वा
वृश् रिश् हिंसायामित्यस्य क्कान्दसं घत्वं, विक्ररब्धस्य शस्य छित्वाङ्ग-
भावः । रक्षस्विनः रक्षसशब्दात्, अस्मायामेधा खजो विनिः (पां ५।
१।११।) इति मत्वर्थीयो विनिस्तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अभिमन्त्र्यने अभिनाभिः समिध्यत इत्येषानुवचनीया, प्रातर्वन्ध-
देयां प्रेषित इति खण्डे सूत्रितं अभिनाभिः समिध्यते त्वं ह्यग्ने, अभि-
नेति, एषैवाभिमत इत्यस्यानुवाक्या, अथाग्नेय इति खण्डे अघ्रावभि-
प्रलयन इत्युपक्रम्य सूत्रितं, यद्वा वयं प्रविनामत्रतान्यभिनाभिः समि-
ध्यत इति, तामेतां षष्ठीमचमाह अभिनाभिरिति । अभिराहवनी-
याख्यः खस्विन् प्रक्षिप्यमाणेनाभिना निर्मथ्यं प्रक्षीतेन वा सह समि-

१७१ कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्मीणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥

ध्यते सन्धग्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मधावी । गृहपतिर्गृहस्य
पालकः । युवा नित्यतरुणः । हव्यवाट्, हविषोवोढा । जुह्वास्यः, जुह्व-
रूपेण मुखेन युक्तः । गृहपतिः, पत्न्यावैश्वर्यं (पां ६ । २ । १८ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा, युमिश्रणे, कनिन्युदधि तक्षि राजि
धन्विद्युप्रतिदिवइति कनिन्प्रत्यय औनादिकः, निच्चादाद्युदात्तः ।
हव्यं वहतीति हव्यवाट्, वहस्व (पां ३ । २ । ६४ ।) इति ग्विप्रत्ययः,
गित्त्वादुपधाट्ठिः, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १०६ ।) इति
कृदुत्तइपरप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः, ह्वयतेऽनयेति जुह्वः, जुहोत्यादिभ्यः
स्य (पां २ । ४ । ७५ ।) इति स्यः, ऊवः स्रवच्चेत्याणादिकः क्तिप्,
तत्सन्निधोगादीर्घश्च, स्रवद्भावाद्भिर्भावः, स्रत्वजप्रत्वे, प्रातिपदिक-
स्वरेशान्तादात्तः, जह्वास्यं यस्येति बह्व्रीहोः पर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स एव शिष्यते, श्रेघनिघातः, यणादेशे, उदात्तस्वरितयोयङ्गः स्वरि-
तोऽनुदात्तश्च (पां ८ । २ । ४ ।) इत्याकारः स्वरितः ॥ ६ ॥ इति प्रथ-
मस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह कविमग्निमिति । हे स्तोत्रसंघ, अध्वरे क्रतौ
अग्निमुपस्तुहि, उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशमग्निं, कविं मेधाविनं ।
सत्यधर्मीणं, सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं । देवं, द्योतमानं । अमी-
वचातनं, अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं । सत्यं
धर्मा यस्येति सत्यधर्मा, धर्मादनिच् केवलात् (पां ५ । ४ । १२४ ।)
इत्यनिच्, समासान्तः, अन्तः पदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्ब्रज्जब्राह्म
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे श्रेघनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दे अमरौ-
गइत्यस्मात्, शैव यङ्ग जिह्वा यीवा अघामीवा इति वन्प्रत्यये इडागमे
च निपातः, निच्चादाद्युदात्तः । चत चद यातनेचेत्यस्माद्धिसार्थात्
शिजन्तान्नन्धादित्वात्त्युः, य्वोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
य्वोरनादेशः, गोरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति गोरलोपः, लिति
(पां ६ । १ । १६३ ।) इति धातारकारस्योदात्तत्वं, नच स्वरं कर्त्तव्ये
शिलोपस्य स्थानिवद्भावः, न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानु-
स्वारदीर्घञ्चार्वाधघु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निघेधात्,

१ ८ १ यस्त्वामग्ने हविष्पतिदूतं देव सपर्यति ॥

तस्य स्म प्राविता भव ॥

१ ९ १ यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ॥

तस्मै पावक मूलय ॥

अमीवानां चातन इति समासे छन्दस्तरपदप्रकृतिसूत्रेण स एव शिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह यस्त्वामघ इति । हे अग्ने देव, यो हविष्पति-
र्यजमानो दूतं देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति, तस्य यजमानस्य
प्राविता भव स्म, अवश्यं रक्षको भव । ह्यत इति हविः, अग्निं
युचि ऊहत्यादिना इसिः प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययसूत्रेणोकार उदात्तः,
हविषःपातर्हविष्पतिः, नित्यं समासेऽनुस्तरपदस्यस्य (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति षत्वं, पत्यावैश्वर्य्य इति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रत्वं । सपर्यति,
सपरशब्दात्, कण्ठादिभ्योयक् (पां १ । १ । २७ ।) इति यक्, धातु-
प्रकरणादूनप्रतिषेधात्, यकः कित्वाच्च, सपरशब्दस्य धातुत्वात्, ततो
विहितस्य यक आर्द्धधातुकत्वे सति, अतोलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।)
इत्यकारलोपः, सम्राद्यन्ताधातवः (पां १ । १ । १२ ।) इति धातुसंज्ञार्था
तिप्, कर्त्तरि शप्, तस्मिन् पूर्वस्य, अतोऽगुणे (पां ६ । १ । ६० ।) इति
परपूर्वत्वं, यकः प्रत्ययसूत्रेणोदात्तत्वं, शपासहैकादेशस्य एकादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यङ्-
ताम्रित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या
योऽग्निं देववीतये इत्येवा, अयामेव्य इत्य इति खण्डे सूचितं, यो
अग्निं देववीतये कुवित्नुनो गविष्टय इति, तामेतां याज्यां सूक्तगतां
नवमीमृचमाह यो अग्निमिति । हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो
देववीतये देवानां हविर्भक्ष्यहेतुयागार्थमग्निमाविवासति, अग्नेः
समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति, हे पावकाग्ने, तस्मै मूलय तं
यजमानं सुखय । देववीतये, वीगतिप्रजननकान्यश्नखादनेष्वित्यस्मा-
दशमार्थात् तिङ्, देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः, वज्रवीति
पूर्वपदप्रकृतिसूत्रत्वं । हविष्मान्, नन्विषयस्यानिसक्तस्येति पर्युदा-

११०१ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवां इहावह १ उप यज्ञं हविश्च नः ॥

साद्धविःशब्दोऽन्तोदात्तः, मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते।
आविवासति, वागतिगन्धनयोरित्यस्मादन्तर्भावितव्यार्थादागमयितु-
मिच्छतोत्यस्मिन्नर्थे सन्, आङ्गानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति वि-
वासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ पठितः, द्विर्भावः, अभ्यासस्य ऋसः,
सन्धतः (पां ७।४।७६।) इतीत्वं, जित्वादिर्नित्यं (पां ६।१।
१६७।) इत्याद्युदात्तत्वं, तिङ्कु तिङ् इति निघातो न भवति, यदन्ता-
न्नित्यमिति प्रतिषेधात्, तिङ्चोदात्तवति (पां ८।१।७१।) इत्यङो
निघातः, सङ्क्षुपा (पां २।१।४।) इत्यत्र सङ्क्षेपयोगविभागात्,
आङ्गिडासङ्क्षु समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिश्वन्दसि
बङ्गं (पां ६।२।१६६।) * इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तस्मै, क्रिया-
यङ्गं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन सम्प्रदानं चतुर्थी ॥ ८ ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या, स नः पावक दीदिव इति,
पौर्णमासेष्टि पशुसोमा उपदिष्टा इति खण्डे सूत्रितं स नः पावक
दीदिवोऽग्ने पावकरोचिधेति। तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतं दशमी-
मृचमाह स नः पावक इति। हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने,
स त्वं नोऽस्मदर्थं इह देवयजनदेशे देवानावह, ततो नोऽस्मदीयं
यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः। दीदिवः, दिव्
क्रीडादौ, कन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३।४।६।) इति वर्त्तमाने
लिट्, कसुर्द्विभावो हलादिशेषः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६।
१।७।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७।२।६७।)
इति नियमादसो रिट्प्रतिषेधः, लोपोव्योर्वालि (पां ६।१।६६।)
इति वकारलोपः, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७।१।७०।) इत्या-
दिना नुम्, हल्ङ्गादिलोपः, मतुवसोरुसम्बुद्धौ (पां ८।३।१।)
इति रुत्वं, विसर्गः। अग्ने, पादादित्वान्न निघातः। देवां इहेत्यत्र,
दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति रुत्वं, आतोऽटि नित्यं
(पां ८।३।६।) इत्याकारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपृवंस्य

११११ स नः स्तवान् आभर गायत्रेण नवीयसा ।
 रयिं वीरवतीमिषं ॥
 ११२१ अग्ने शुक्लेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।
 दमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ २३ ॥

योऽङ्ग (पां ८ । १ । १७ ।) इति रोर्यकारः, स च, जोपः शाकल्यस्य
 (पां ८ । १ । ७६ ।) इति लुप्यते, तस्यासिद्धत्वाद्भ्रूयो न भवति । इह,
 इदमेव (पां ५ । १ । ११ ।) इति सप्तम्यन्ता ऊः प्रत्ययः, तद्धिता-
 न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे, सुपोधातुः प्रातिपदिकयोः (पां १ । ४ । ७१ ।)
 इति सप्तम्या लुक्, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । १८ ।) इत्य-
 थ्यसञ्ज्ञायां, अव्ययादाप्सुपः (पां १ । ४ । ८२ ।) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या
 लुक्, अकारः प्रत्ययस्यरेखोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह स नः स्तवान् इति । हे अग्ने, नवीयसा नव-
 तरेण पूर्वैरसम्पादितेन गायत्रेण गायत्रीष्टन्दस्तेनानेन सूक्तेन
 स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मादर्थं रयिं धनं, वीरवतीं मृरपुत्रप्रभ-
 त्वापत्ययुक्ता इवमन्नस्राभर सम्पादय । स्तवानः, युज्जुतौ, धात्वादेः
 षः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति षः सः । स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये
 (पां १ । १ । ७२ ।) इत्यादिनात्मनेपदं, णटः शानच्, कर्त्तरिष्प,
 वञ्जं छन्दसीति लुगभावः, गुणावादेशौ, आनेमुक् (पां ७ । १ ।
 ८२ ।) इति मुग् न भवति, अनित्यमागमशासनमित्वागमानुशासन-
 स्यानित्यत्वाच्छ्रयः पित्वादनुदात्तत्वं शानचश्चित्वादनोदात्तस्यादुपदेशा-
 श्रयः परत्वास्तसार्वधातुज्ञानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते । भर,
 ह्यग्रहोर्भञ्जन्दसीति भत्वं । गायत्रेण, गायत्र्याः सम्बन्धि गायत्रं,
 तस्येदं (पां ४ । ३ । १२० ।) इत्यङ्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नवीयसा,
 नवशब्दादातिशायनिक इयसुनप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं,
 मनुष्यीपोः पित्वादनुदात्तत्वं, अकारः प्रातिपदिकस्यरेखोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह अग्ने शुक्लेति । हे अग्ने, शुक्लेण शोचिषा त्वदी-
 यश्चेतवर्जदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्तत्सर्वदेवताज्ञानसाधनसो-
 चैश्च युक्तत्वं नोऽस्मादीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व सेवस्व ।
 विश्वान्देो विशोः कर्मिणि कर्त्रन्तो नित्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः,

त्रयोदशसूक्तं ।

१११ सुसमिद्धो न आवह देवां अग्ने हविष्मते ।

होतः पावक यक्षि च ॥

देवशब्दः पचाद्यजन्तुस्त्वित्त्वादान्तादात्तः, देवानां हृतय आङ्गाना-
न्यासु स्तुतिष्विति देवहृतयः स्तुतयः, बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः, अर्त्तिस्तुस्त्रिधादिना मनः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥
इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकं द्वादशसूक्तं, तस्य काण्वो मेधातिथि-
चर्चिः, गायत्रं छन्दः, प्रत्यूचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका
द्वादशदेवताः, तथा चानुक्रमणिकायाम्बक्सङ्ख्यामृषिञ्छन्दस्वानुवृत्ति-
बलात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः, सुसमिद्ध इतीधाः समिद्धो
वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इतो वर्चिर्देवार्द्धार उधासा नक्ता दैव्या
ज्ञातारौ प्रचेतसौ तिष्ठो दैव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्वष्टावनस्पतिस्त्राहा
हृतय इति प्रत्यूचं देवता एतदाग्रीसूक्तमिति, विनियोगस्तु पश्चो
सुसमिद्धो न आवहेति, काण्ववदाग्रीसूक्तं, एकादशप्रयाजा इति खण्डे
सूत्रितं, समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्धिवेति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह सुसमिद्धो न इति । हे अग्ने, सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदी-
याय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह, हे पावक शोधक
होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज च । सुसमिद्धः, समः क्रिया-
विशेषणत्वेन गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुशब्दस्य
तु, विशेषणं विशेष्येण बज्रलं (पां १ । १ । ५७ ।) इति समिद्ध-
पदेन कर्मधारयः समासः, सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः, कर्म-
धारयेऽनिष्ठा (पां ४ । २ । ४६ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, क्रिया-
विशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासे, गतिरनन्तरः
(पां ४ । २ । ४६ ।) इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवां अग्ने, पूर्वबद्धत्वा-
नुनासिकौ । हविष्मते, हविरस्यास्तीति मतुप्, तसौ मत्वर्थे (पां
१ । ४ । १६ ।) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न रत्वं । होतः पाव-
कशब्दयोरामन्वितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्
पराङ्गवद्भावाच्च तन्निबन्धनमेकस्वर्थ्यं, न च द्वितीयस्यामन्वितस्याष्टमिक

१२१ मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
अद्या कृणुहि वीतये ॥

निघातेनैकस्वर्थं, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।)
इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्, पादादित्वाच्च
परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वेन समानमेवा-
विद्यमानवत्त्वं, अतएवाविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावं
इति नैकस्वर्थ्यसिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यं, अतः पुनातीति
पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्त्रीकारेण विशेषणत्वात् होतरिति विशेष्यं,
तच्च सामान्यवचनमिति, नामन्त्रिते सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्व-
प्रतिषेधात्, पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्यावृत्तिक-
निघातेन पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः ।
यक्षि, यजेर्लोऽटः सिप्, बज्जं कृन्दसीति शपोलुक्, व्रज्वादिना सत्त्वं,
घटोः कः सीति कत्वं, सेर्हिरादेशश्चान्दसत्वान्न भवति, सिपः पिप्वे-
नानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते, न च तिट्ठु तिष्ठ इति निघातः,
पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात्, अतएव
तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्षया निघातः स्यादिति चेन्न, यक्षि-
पदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात्, ननु नामन्त्रिते
समानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं, न च पावकस्यावि-
द्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः, यक्षिपदस्यैवहि कार्यं
प्रातिपदिकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात्, होतरिति पदं कार्यमवि-
द्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवति, एवं होत-
रित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वान्तदपेक्षया
यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव, सत्त्वं, अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात्,
चादिषु च (पां ८ । १ । ५८ ।) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यती-
त्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह मधुमन्तमिति । हे कवे मेधाविन् अग्ने, तनून-
पादेतन्नामशक्त्वं अद्यास्मिन्दिने गोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यच्च
हविर्वीतये भक्ष्यार्थं देवेषु कृणुहि कुर्व प्रापयेत्यर्थः । मधुमन्तं, फणि-
पाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाक्षिधतश्चेति मन्यतेहः प्रत्ययो धकार-
आन्तादेशः, निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निच्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तनूनपात्, आमन्वितनिघातः । अद्य, सद्यःपरुत्परार्थेयमः (पां ५ । १ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे यप्रत्ययान्तो निपातितः, प्रत्ययस्वरैरुपान्तोदात्तः, अत्र, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३८ ।) इत्यव्ययत्वात्, अव्ययादाप् सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या लुक्, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३७ ।) इति दीर्घत्वं । कृगुच्चि, कृविहिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इतिनुम्, लोटः सेर्हिंरादेशः, धिन्विक्कन्वोरच (पां ३ । १ । ८० ।) इति शपोऽपवादो विकरण उः प्रत्ययः, तत्सन्निधौ-गेन उकारस्याकारः, तस्य अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति लोपः, तस्य स्थानिवद्भावात्तु धूपधगुणो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेलुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाच्छब्दो वा-वचनमिति वचनात्, तिङ् तिङ् इति निघातः । वीतये, मन्वे-लघेघपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां ३ । १ । ८६ ।) इति क्तिन्नुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्त्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि । कीदृशमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वेपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वेपेतं वा । हविष्कृतं, हविषो निष्पादकं । नराशंसमित्यत्र, नराशब्दो नृनयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पित्वाडा-तुस्वर एव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, हलश्च (पां ३ । १ । १२१ ।) इत्यधिकरणे घञ्, नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इति पूर्वा-त्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः, अतएव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वं । इह, इदमो हः (पां ५ । १ । ११) इति हः प्रत्ययः, इदम इष्, (पां ५ । ३ । ३ ।) इति इष्ठादेशः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं प्रीणा-तीति प्रियः, इगुपधञ्चाप्रांकिरः कः (पां ३ । १ । १३५ ।) इति का प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ह्वये, निघातः । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तं, बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृति-

१ ४ १ अग्रे सुखतमे रथे देवां ईलित आवह । असि होता मनुर्हितः ॥

खरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं, हविष्करोतीति हविष्कृतं, क्षिपि, ऋक्स्यपितृकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । १ । ७५ ।) इति घत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमचमाह अग्रे सुखतम इति । इट्शब्दाभिधेयं हे अग्रे, ईलितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदग्रे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईलित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्वेण, मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोऽनुस्त्वत्त्व इति लुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रमु क्रीडायां, रमन्तेऽस्मिन्निति रथः, हनि कुषिमीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । १ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अनुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । ईलितः, ईडन्तुतौ, निष्ठा (पां १ । १ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमस्तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति नकारस्य संहितायां, दीर्घादटिसमानपाद इति खत्वं, आतोऽटिनिधत्वं (पां ८ । १ । ११ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ८ । १ । १७ ।) इत्यादिना रोर्यत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८ । १ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्गो न भवति । आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । असि, अस भुवि, लटः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोऽनुक्, तासस्त्योर्लोपः (पां ७ । ४ । ५० ।) इति सकारस्य लोपः, होता, ताच्छील्ये ढन्, सौ, ऋदुशनस्युदंशं, (पां ७ । १ । ६४ ।) इत्यादिना अनङ्, ङित्वादन्तादेशः, अतन्तृचस्व (पां ६ । ४ । १२ ।) इत्यादिना उपधादीर्घः, हाङ्गादिर्लोपनलोपो, नित्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः, मन्यत इति मनु, मनश्चाने, प्रकृतिहिन्यसि वसिहनि क्तिदिबन्धमनिभ्यश्चेत्युः प्रत्यय औणा-

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तनूनपात्, आसन्वितनिघातः । अद्य, सद्यःपरुत्परार्थे घमः (पां ५ । ४ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे यप्रत्ययान्तो निपातितः, प्रत्ययस्वरैरुपान्तोदात्तः, अत्र, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३८ ।) इत्यव्ययत्वात्, अव्ययादाप् सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या लुक्, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १२७ ।) इति दीर्घत्वम् । कृगुहि, कृविहिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इतिनुम्, लोटः सेर्हिंरादेशः, धिन्विक्लन्वारच (पां ३ । १ । ८० ।) इति शपोऽपवादो विकरण उः प्रत्ययः, तत्सन्निधौ-गेन उकारस्याकारः, तस्य अतिलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति लोपः, तस्य स्थानिवद्भावाच्च धूपधुगुणो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा-वचनमिति वचनात्, तिष्ठ तिष्ठ इति निघातः । वीतयं, मन्त्र-व्येधपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां ३ । १ । ८६ ।) इति तिष्ठदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि । कीदृशमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वेपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वेपेतं वा । हविष्कृतं, हविषो निष्पादकं । नराशंसमित्यत्र, नराशब्दे नृनयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पित्वाच्चा-तुस्वर एव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, हलश्च (पां ३ । १ । १२१ ।) इत्यधिकरणे घञ्, नराणां शंस इति समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इति पूर्वा-त्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः, अतएव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह, इदमो हः (पां ५ । १ । ११) इति हः प्रत्ययः, इदम इश, (पां ५ । ३ । ३ ।) इति इशादेशः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं प्रीणा-तीति प्रियः, इगुपधच्चाप्रांकिरः कः (पां ३ । १ । १४५ ।) इति का प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्तौदात्तत्वं । ऋये, निघातः । मधुशब्दस्यायुदात्तत्वमुक्तं, बज्जग्रीवौ पूर्वपदप्रकृति-

१ ४ १ अग्रे सुखतमे रथे देवा ईनित आवह । असि होता मनुर्हितः ॥

स्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं, हविष्करोतीति हविष्कृतं, क्षिपि, ऋक्स्यपितृकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । १ । ७५ ।) इति घत्वं, छन्दुत्तरपदप्रकृतिसत्त्वं । १ ।

चतुर्थीमृचमाह अग्रे सुखतम इति । इट्शब्दाभिधेय हे अग्रे, ईनितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदग्रे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईनित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण, मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितत्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोऽनुबन्ध इति जुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रन् क्रोडायां, रमन्तेऽस्मिन्निति रथः, हनि कुषिभीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अनुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । ईनितः, ईडन्तुतो, निष्ठा (पां १ । १ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमस्तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति मकारस्य संहितायां दीर्घादटिसमानपाद इति बत्वं, आतोऽटिनिव्यं (पां ८ । १ । ११ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ८ । १ । १७ ।) इत्यादिना दीर्घत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८ । १ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्भगो न भवति । आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । असि, अस भुवि, लटः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपोऽनुक्, तासस्त्योर्लोपः (पां ७ । १ । ५० ।) इति सकारस्य लोपः, होता, ताच्छील्ये ढन्, सौ, ऋदुश्चनस्युददेशां, (पां ७ । १ । ६४ ।) इत्यादिना अनङ्, छित्वादन्तादेशः, अमन्नुच्-खट् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्यादिना उपधादीर्घः, हाक्त्वादिर्नोपन-भोपो, निच्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, मनश्चाने, ऋक्छिहिन्यसि वसिहनि क्तिदिबन्धमनिभ्यश्चेत्यः प्रत्यय औष्ठा-

१५१ स्तृणीत बर्हिरानुषगृहृतपृष्ठं मनीषिणः १

यत्रामृतस्य चक्षणं ॥

दिकः, तत्र निदिद्यनुष्टुप्तेर्निन्वादाद्युदात्तः । हितः, दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः, दधातेर्हि (पां ७।४।४२।) इति हिरादेशः, मनना-
हित इति समासे ढतीयायाः स्थाने, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।)
इत्यादिना खित्यादेशस्तस्य खत्वं, सुलुगभावश्चान्दसः, ढतीया कर्मणि
(पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह स्तृणीत बर्हिरिति । हे मनीषिणो बुद्धिमन्तः
त्वजो, बर्हिरास्तरणीयं दभं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत, यत्रापि
बर्हिर्नामकोऽग्निः सृज्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं आनुषक् अनुक्रमेण
सक्तं परस्परं सम्बद्धं । पुनः कीदृशं घृतपृष्ठं घृतपूर्णानां खुवां बर्हिष्या-
सादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिष्य स्तद्धृतपृष्ठं, यत्र यस्मिन्
बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य चक्षणां दर्शनं भवति, यद्वा
अमृतस्य मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति, तद्व-
र्हिस्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः । स्तृणीत, स्तृञ् आच्छादने, लोट्, मध्यमपुरु-
षस्य बज्रवचनं, लोटोलङ्वत् (पां २।४।८५।) इति लोटो लङ्ङावः,
तस्यस्थमिपान्तास्तन्तामः (पां ३।४।१०१।) इति यस्य तादेशः,
क्वादिभ्यः आ (पां ३।१।८१।) इति आ, ईहल्यघोः (पां ६।
४।११३।) इतीत्वं, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन गत्वं,
घादीनां ङस्वः (पां ७।३।८०।) इति धातोर्ङस्वत्वं, सतिशिष्टस्वर-
बलीयस्त्वमन्यत्रविकरणोभ्य इत्यतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वं । बर्हिः,
बृद्धेर्नलोपश्चेति इस्प्रत्ययनलोपो, प्रत्ययस्वरः । आ समन्तादनुष-
ङ्गतीत्यानुषक्, घञ्ज रुक्ते, धात्वादेः घः सः (पां ६।१।६४।) इति
यस्य सत्वं, क्षिप्च (पां ३।२।७६।) इति क्षिप्, अनिदितांहलः
(पां ६।४।२४।) इति नलोपः, आङ्ङ्वोरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः, गति-
समासः, उपसर्गात्तुनेति (पां ८।३।६५।) इत्यादिना घत्वं । घृत-
पृष्ठं, घृत्तरणदीर्घाः, निष्ठेति क्तः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, घृतयुक्तं पृष्ठ-
मस्येति बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः, आमन्त्रित-
निघातः । अमृतस्य, न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं बज्रव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्यु-

१६। विश्रयन्नामृतावृधो द्वारो देवीरसम्मतः ।

अद्या नूनं च यष्टवे ॥ २४ ॥

नरपदान्मोदात्तत्वे प्राप्ते, नञोजरमरमिचमृताः (पां ६ । १ । ११६ ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षुः, चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, वागभि-
व्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति, ल्युट्च (पां १ । १ ।
११५ । इति भावे ल्युट्, योरञादेशः, तस्याङ्रं धातुत्वात्, चक्षिङ्
ख्याञ् (पां २ । ० । ५० ।) इति ख्याञादेशे प्राप्ते, असमर्थोच्चेति-
वार्तिकेन प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽयमष्टविंश विभक्त्यभिहितः । द्वारे । यज्ञशक्ताद्वाराणि विभक्त्या क्वाटोद्घाटनेन विभक्त्या । कीदृशो द्वारः, ऋतावधः, ऋतस्य सत्वस्य यज्ञस्य वा वर्जयित्यः । देवीर्योतमानाः । असञ्चतः, असञ्चत्यः, उद्घाटनेन न प्रवेष्टुमुत्तमसङ्गरहिताः । यद्वा असञ्चतः प्रवेष्टुमुत्तमसङ्गरहितान् यत्र गृहान् तत्पुत्रप्रवेशाय द्वाराभिमानित्यः, एतत्तन्निष्पत्त्या अप्रविशेषमूर्तयो विभक्त्या विभक्त्यैव सेवना, द्वारसेवना तत्र पुत्रप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते, अथ अस्मिन्दिने नूनमवश्यं यद्वे यद्वं, चकारादिनामन्तरेणपीति द्रष्टव्यं । ऋतावधः, ऋतवर्जयन्तीत्यर्थे दधेरन्तर्भावितव्यर्थात्, क्षिप् (पां १ । १ । ७६ ।) इति क्षिप्, उपपदसमासः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १९० ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, दधिर्धातुस्वरैकोदात्तः, क्तुत्तरपदप्रकृतिसंख्येन स एव शिष्यते । देवीः, वाक्चन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्गदीर्घत्वं, देवशब्दात् पचाद्यजन्तात्, पुंयोगादाख्यायी (पां ४ । १ । ४ ।) इति डीष्, प्रत्ययस्वरैकोदात्तः, विभक्त्या स ह, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः । असञ्चतः, वज्र वसन्मती, जकारस्य व्यत्ययेन चकारः, लटः शत्रादेशः, द्वाराभावे न विद्यन्ते वञ्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राण्यंशादिषु तान् असञ्चतः । अथ, अस्मिन्काल इत्यर्थे, सद्यः परत् (पां ५ । १ । २२ ।) इत्यादिनाद्यप्रत्ययान्तो निपातितः, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । १८ ।) इत्यस्य सञ्चकत्वात् परस्या विभक्त्यैर्गुणः, प्रत्ययस्वरैकान्तोदात्तः, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १९० ।) इति दीर्घत्वं । नूनं, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । यद्वे, वज्रे, तुमर्थे से सेनसिद्धेन

१७१ नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उपह्वये ।

इदं नो बहिरासदे ॥

१८१ ता सुजिह्वा उपह्वये होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥

क्से क्सेनध्यै अध्येन् कध्यै कथ्यैन् शध्यै शध्यैन् तवै तवेङ् तवेनः (पां १। ४। ६।) इति तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः, वच्चादिना घत्वं, निच्चादाद्यु-
दात्तः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह नक्तोषासेति । नक्तशब्दः, उघसशब्दश्च
लौकिककालवाचिनौ, इह तु तत्कालाभिमानिवज्जिभूर्त्तिद्वये प्रयु-
ज्येते, नक्तोषासा नक्तोषानामिके वज्जिभूर्त्तिं अस्मिन् प्रवर्त्तमाने
यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामः, किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामा-
स्तोत्रं वहिर्दंभमासदे आसक्तुं प्राप्तुं । कीदृशौ मूर्त्तिः, सुपेशसा, शोभन-
रूपयुक्ते । पुनः कीदृशे नक्तोषासा, नक्तोषोषश्च नक्तोषासा, प्रथमा-
द्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७। १। ३६।) इत्याकारः, मलोपोपधा-
दीर्घा क्कान्दसौ, देवतादन्ते च (पां ६। २। १४१।) इति पूर्वोत्तरपदयो-
र्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा, शोभनं पेशो रूपं ययोन्ते, पूर्वव-
दाकारः, पेशसशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः, बज्जग्रीवौ, नज् सुभ्यां (पां
६। २। १७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादत्वेनाद्युदात्तत्वं, ह्यचशब्द-
न्दसि (पां ४। ३। १५०।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊडि-
दम्पदाद्यप्पुम् (पां ६। १। १७१।) इति विभक्तिरुदात्ता । आसदे,
घट् लुविशरणगत्यवसादनेषु, धात्वादेः घः स (पां ६। १। ६४।) इति
घस्य सत्वं, आह्वपूर्वादस्मात् सम्पदादिभ्यो भावे क्तिप्, प्रादिसमासः,
क्रादुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह ता सुजिह्वाविति । तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्
प्रसिद्धार्थवाचो ता तौ याज्ञिकप्रसिद्धौ द्वावभ्यो उपह्वये आह्वयामि,
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यच्छतां, तावुभौ यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशौ
तौ सुजिह्वा, शोभनजिह्वोपेतौ, प्रियवचनौ, शोभनज्वालौ वेत्यर्थः ।
होतारा, होमनिष्पादकौ । दैव्या दैव्यौ देवसम्बन्धिनौ, अतएवेमावग्नी-
दैव्यश्चाब्रुवामकौ । कवी मेधाविनौ । ता, तौ, द्वितीयाद्विवचनस्य,

१८१ इला सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
वर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥

सुपांसुगित्याकारः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वा, शोभना जिह्वा ययोनौ, मज्जुभ्यामित्युत्तरपदानोदात्तत्वं, पूर्व-
वदेकादेशस्वरः, संहितायामावादेशः, तस्य, लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
होतारा, जुहोतेस्तृन्, द्विवचने, ऋतोऽखिसर्वनामस्थानयोः (पां
७।१।११०।) इति गुणः, अतृन् ङच्स्वङ्गनतृनेकृत्वकृत्तृहोङ्योङ्-
प्रश्नास्तृन् (पां ६।७।११।) इत्युपधादीर्घः, पूर्ववदाकारः, नित्वा-
दाद्युदात्तः । दैव्या, देवानामिमौ, देवाद्यज्जावितिसूचवार्त्तिकेन
यन्, यस्येति च (पां ६।७।१७८।) इत्यकारलोपः, णित्वादिर्निर्णयं
(पां ६।१।१८७।) इति नित्वादाद्युदात्तः, पूर्ववदाकारः । यजतां,
यजतां, जेति अपि परतः, सिम्बज्जं जेति (पां १।१।३३।) इति
जज्जग्यज्जात् सिप्, कुत्वचत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीम्वचमाह इला सरस्वती महीति । अत्र महीशब्दे म-
त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे, अन्येष्वाप्रीसुक्तेषु सदृशेषु इला सरस्वती-
भारतीत्याज्ञातत्वादिनाशब्दाभिधेया वज्रमूर्तयस्त्रिषो देवीर्दीप्य-
माना वर्हिर्वेद्यामास्तीर्थं सीदन् प्राप्नुवन्तु । ऋदृशो मूर्तवः, मयो-
भुवः, सुखोत्पादिकाः । अस्त्रिधः, शोभेच्च जयेच्च वा रहिताः । इला,
इंडकुतौ, ह्यन्दसं ऋस्वत्वं, क्षिप्, धातुस्वरः, आपश्चैव वज्रानां यथा
वाचा दिशा निश्चेति टाप् । सरस्वती, असुमन्तो नित्वादाद्युदात्तः,
तदस्यास्तीति मतुप्, अदुपधत्वाङ्त्वं, तसौमत्वर्थे (पां १।७।१८।) इति
भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाङ्गत्वाद्यभावः, उगितश्च (पां ७।१।६।)
इति डीप्, मतुप् डीपौ पित्वादनुदात्तौ । मही, महीतीशब्दे तकार-
लोपश्चान्दसः, यस्येति च (पां ६।७।१७८।) इत्यकारलोपः, उदा-
त्तनिवृत्तिस्वरश्च डीप उदात्तत्वं । तिस्रः, त्रिशब्दाज्जसि, त्रिचतुरो-
स्त्रियान्तिष्ठचतष्ट (पां ७।१।८८।) इति तिस्रादेशः, अचिरश्चतः
(पां ७।१।१००।) इति रेफादेशः, तिस्रश्चो जसः (पां ६।१।
१६६।) इति जस उदात्तत्वं । देवीः, देवानां पश्यो देवः, पुंयोगा-
दाख्यायां (पां ७।१।७८।) इति डीष्, यस्येति च (पां ६।१।
१७८।) इत्यकारलोपः, प्रत्ययस्वरश्च डीव उदात्तत्वं, जसि, दीर्घा-

११०१ इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुपपद्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥

असि च (पां ६।१।१०५।) इति निषिद्धं दीर्घत्वं, बाष्कन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः, मीज हिंसायां, हिनस्ति दुःखमिति मयः सुखं, यास्तद्भावयन्तीति मयोभुवः, अन्तर्भावितव्यार्थाद्भवः क्तिप्, क्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहिः, वृंहे-
र्नलोपस्वेति हसिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । सोदन्तु, षट् विश्वरूपगत्यव-
सादनेषु, मा घ्रा ध्मा स्था स्ना दाण् (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदा-
देशः । अस्मिधः, सिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा सम्पदादिभ्यो भावे
क्तिपि नञा बज्जग्रीहिः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां
६।१।१०२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

पत्नीसंयोजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाक्या इह त्वष्टारमयियमिति, श्रयुवा-
काय सम्मेषित इति खण्डे सूत्रितं, सन्ते पर्यासि समुयन्तुवाजा इह
त्वष्टारमयियमिति, तामेतां पुरोऽनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह
इह त्वष्टारमयियमिति । त्वष्टारं त्वष्टृनामकमभिभिह कर्मण्युपपद्ये ।
कीदृशं अयियं श्रेष्ठं, विश्वरूपं बह्विधरूपापेतं । सोऽस्माकं केवलो
ऽसाधारणोऽस्तु, इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः । त्वष्टारं,
तच्छू त्वच्छूतनूकरणे, ढन्, स्वरतिसृतिसूयति धृज्जुदितो वा (पां
७।२।४४।) इति इडभावपक्षे, स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां
८।२।१६।) इति ककारलोपः, कृत्वं, द्वितीयैकवचने, ऋतोऽङि
सर्वनामस्थानयोः (पां ७।२।११०।) इति गुणे, अमृन् (पां ६।
४।११।) इत्यादिना उपधाया दीर्घः, ढनो निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
अयियं, अयादित्यनुवृत्तौ, घक्त्रौ च (पां ४।४।११७।) इति घः
प्रत्ययः, आयन्नेयीनीयियः (पां ७।१।१।) इत्यादिना घकारस्य
इयादेशः, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इत्यलोपः, आयन्नादिषु
व्यपदेशिवद्बचनं स्वरसिद्धार्थमिति व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्त-
त्वात्, नवा क्वचिचित्करणादिति भाव्यात् घचञ्चिच्चादन्तोदात्तत्वं ।
विश्वरूपं, विश्वानि रूपाणि त्वष्टुरुत्पन्नत्वेन यस्य, त्वष्टा वै षष्ठ्युनां
मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः, विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वे प्राप्ते, बज्जग्रीहि विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।१।१०६।) इति

११११ अवसृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्रदातुरस्तु चेतनं ॥

११२१ स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवा उपह्वये ॥ २५ ॥

पूर्वप्रदानोदात्तत्वं । अस्माकं, असु क्षेपणे, युध्यसिभ्यां मद्विगिति मद्विक् प्रत्यय यौगादिकः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः, षष्ठीबहुवचनमाम्, अच परमपि, योऽचि (पां ७।१।८५।) इति यत्वं बाधित्वा, निवृत्त्यात् प्रतिपदविधित्वाच, साम आकम् (पां ७।१।३३।) इति आम आकमादेशे कृते, अनादेश इति निषेधेन यत्वाभावात्, श्रैवे क्षोपः (पां ७।१।८०।) इति दकारक्षोपे अकारान्तत्वेन पश्चात् प्राप्तस्यापि सुटः साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन निवृत्तिः, एवमर्थ एव हि साम इति ससुट्कनिर्देशः । केवजः, वृषादेराकृतिगबलादाद्यु-
दात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह अवसृजेति । हे वनस्पते, एतन्नामकाग्रे देव, हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज समर्पयेत्यर्थः, प्रदातुर्बज-
मानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु । वनस्पते,
आमन्वितनिघातः । देव, पादादित्वात्त्र निघातः, वाक्यिकमामन्विता-
द्युदात्तत्वं । हविः, अचि शुचि ऊ हपि हृदि हृदिभ्य इंसिरिति इक्षिः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । दातुः, ददातेस्तृच्, चितः (पां ६।१।१६९।)
इत्यन्तोदात्तः, ङि, ऋतउत् (पां ६।१।१११।) इत्युत्त्वनेनादेशः,
रपरत्वं, रात्स्य (पां ८।१।२०।) इति सक्षोपः, एकादेशस्वरै-
वोकार उदात्तः । चेतनं, चिती सञ्ज्ञाने, करणे ल्युट्, योरनादेशः,
नघूपधगुणः, जिति (पां ६।१।१८३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्थो-
दात्तत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स्वाहा यज्ञमिति । स्वाहाशब्दो हविःप्रदान-
वाची सन्, एतन्नामक्रमप्रविशेषं कक्षयति, तदग्निसम्पादितं वज्रं
इन्द्रायेन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृषोतन कुर्वत,
तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये । कृषोतन, कृषि हिंसाकरवयोश्च, इदित्वा-
द्यम्, क्षोण्माध्यमपुरुषवज्रवचनस्य, तस्यस्यमिषां ताम् तम् तामः (पां

चतुर्दशसूक्तं ॥

१११ एभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।
देवेभिर्याहि यक्षि च ॥

३।४।१०१।) इति तादेशः, तमनमनथनाञ्च (पां ७।१।४५।)
इति तनवादेशः, शपि प्राप्ते, धिन्विक्तयोरच (पां ३।१।८०।)
इत्युप्रत्ययः, तत्सन्निभयोगेन वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः (पां ६।
४।४८।) इति लोपस्तस्य, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १।१।
५७।) इति स्थानिवद्भावाद्वाटकारस्य लघूपधगुणो न भवति, तनपः
पित्त्वेनाडित्वादुकारस्य गुणः । इन्द्राय, इदि परमैश्वर्यं इति धातोः,
ऋध्वेन्द्राग्नेत्यादिना रुन्प्रत्यय औणादिकः, जित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः,
यजदेवपूजा सङ्गतिकरणदानेषु, सुयजोर्जनिप् (पां ३।२।१०३।)
इति जनिप्, डसि भसञ्ज्ञायां अलोपे प्राप्ते, नसंयोगादभन्तात्
(पां ६।४।१३७।) इति निषेधः, जनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव
शिष्यते । गृहे, गृह उपादाने, गेहे कः (पां ३।१।१४४।) इति
कप्रत्ययः, ग्रहिज्या (पां ६।१।१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, पर-
पूर्वत्वं । देवानुपेत्यत्र संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।
६।) इति नकारस्य स्त्वं, आतोऽटिनिव्यं (पां ८।३।२।) इत्या-
कारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।३।
१७।) इति यत्वं, तस्य, लोपः प्राकल्यस्य (पां ८।३।१६।) इति
लोपः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

एभिरग्ने इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिच्छन्दसौ पूर्ववत्,
तच्च सूक्तं ब्रह्मदेवताकं, अतएवानुक्रम्यते एभिर्वैश्वदेवमिति । विनि-
योगस्तु व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे एभि-
रग्ने दुवो गिर इति सूक्तं, तथा च सूत्रितं, अथ छन्दोमाः समुद्रा-
दुर्मिरित्युपक्रम्य एभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं तत्, तत्र प्रथमा-
मृचमाह एभिरग्ने इति । हे अग्ने, एभिरस्मिन् पक्षे सम्भावितैर्वि-
श्वेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयामार्थं दुवोऽस्मदीयां
परिचर्यां, गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीञ्च प्रति आयाहि आगच्छ, आगत्य
यद्धि च यज च । एभिः, पूर्ववन्निर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शात्,

१२१ आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः ।
देवेभिरग्न आगहि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽग्ननुदात्तकृतीयादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यग्ननुदात्तः, शित्वात्सर्वादेशः, नेदमदसोः (पां २ । १ । ११ ।) इति भिस ऐसा-
देशाभावः, विभक्तिरनुदात्तैव, न च ऊठिदमित्यादिना विभक्तेरनुदा-
त्तत्वं, तत्रान्नोदात्तादित्वधिकारात् । दुवः, नन्विषयस्यानिवृत्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वं । विन्नेभिः, विन्नेशब्दे, विन्नेः कृन्निति कृन्नन्तो निष्वा-
दाद्युदात्तः, वज्रं हृन्दसीति भिस ऐस् न भवति, वज्रवचने भन्त्येत्
(पां ० । १ । १०१ ।) इत्येत्वं । सोमपीतये, सोमशब्दः, अर्त्तिकुलि-
त्यादिनामग्नन्तो निष्वादाद्युदात्तः, सोमस्य पीतिर्यस्मिन्नाग्रे स सोम-
पीतिस्तस्मै, तादर्थे चतुर्थी । देवेभिः, वज्रं हृन्दसीति भिस ऐसा-
देशाभावः, वज्रवचने भन्त्येदित्येत्वं । यत्ति, यजेर्नोटाः सिप्, वज्रं
हृन्दसीति शपोलुक्, ब्रह्म भरज (पां ८ । २ । ३६ ।) इति वत्वं, षटोः
कः सि (पां ८ । १ । ४१ ।) इति कत्वं, सेर्हिंरादेशश्चान्दसत्वात् भवति,
सिपः पिप्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह आ त्वा कण्वेति । हे विप्र मेधाविप्रमे, कण्वा
मेधाविन ऋत्विजः, त्वा वचनिष्यादकं त्वा, अहूषत आहूयन्ति, तथा ते
धियस्वदीयानि कर्माणि गृह्णन्ति कथयन्ति, अतो हे अग्ने, देवेभिर्देवैः
सह आगहि आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्याकेषु मेधावि
ऋत्विक्कामसु कण्वा ऋभुरिति पठितं । त्वा, त्वामौद्वितीयायाः
(पां ८ । १ । २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वा, कञ् शब्दार्थः,
अग्नं प्रुषि षटि कवि षटि वशिष्ठः कृन्निति कृन्नप्रत्यय सौखादिकः,
निष्वादाद्युदात्तः । अहूषत, हेन्स्यर्जायां शब्दे च, हृन्दसि जुष्टं वज्र-
मिष्टः (पां १ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने जुष्टं, शित्वादात्मनेपदं,
भस्य, आत्मनेपदस्वनतः (पां ० । १ । ५ ।) इत्यदादेशः, ज्ञेः सिप्,
एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ० । २ । १० ।) इतीट्प्रतिषेधः, वज्रं
हृन्दसीति सम्प्रसारकं, परपूर्वत्वं, वज्रः (पां ६ । ४ । २ ।) इति
दीर्घत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५० ।) इति वत्वं, चान्दसत्वा-
दुच्चारस्य न गुञ्, अडागमः । गृह्णन्ति, गृह्णन्ते, षटो भि, भोऽन्तः (पां
० । १ । १ ।) इति भस्यान्तादेशः, आदिभ्यः आ (पां ६ । १ । ८१ ।)

१३१ इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गणं ॥

इति आ, घादोनां ऋखः (पां ७।३।८०।) इति धातोर्ऋखत्वं, आभ्यस्तयोरान्तः (पां ६।४।१२१।) इत्याकारलोपः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन गत्वं, तिङ्स्वर एव शिष्यते। विप्र, आभ्यन्वित-निघातः। ते, अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ, तेमयावेकवचनस्य (पां ८।१।२२।) इति घञ्छान्ते इत्यादेशः। देवेभिः, क्वान्दस ऐसाभावः। गहि, गच्छ, गतौ, लोटः सिप्, सेह्यपिच (पां ३।४।८७।) इति सेह्यरादेशः, कर्त्तरिष्प् (पां ३।१।६८।) इति षप्, तस्य, बङ्गं क्न्दसीतिङ्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।३२।) इत्यादिना मकारस्य लोपः, तस्य, असिद्धवदच्चाभात् (पां ६।४।२२।) इत्यसिद्धत्वात्, अतोहेः (पां ६।४।१०५।) इति हेर्लुङ् भवति ॥ २ ॥

तृतीयांशमाह इन्द्रवायू बृहस्पतिमिति। इन्द्रादिदेवान्, मारुतं मरुतां वायूनां सम्बन्धिनं गणञ्च, हे अग्ने यज्जीति पदद्वयमनुवर्त्तते। इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।३।२६।) इति प्राप्तस्यानङः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन प्रतिषेधः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।२।१४१।) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वे, नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ (पां ६।२।१४२।) इति निषेधः, समासान्तोदात्तत्वमेव। बृहस्पतिं, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन तलोपः सुडागमश्च, बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयन्तीति वामनः, पा रक्षणे, पातीति पतिः, पातेर्ङितिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तः, समासे, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६।२।१४०।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। मित्रा, द्वितीयायाः, सुपांसुनुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः। चित्त्वा-दन्तोदात्तत्वं। आदित्यान्, दितेरपत्यानि आदित्याः, दित्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदास्यः (पां ४।१।८५।) इति ण्यः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः। मारुतं, मरुतां विकारः, अनुदात्तादेशे (पां ४।३।१४०।) इत्यञ्, जित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

१४१ प्र वो भ्रियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः ॥

द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥

१५१ ईलते त्वामवस्यवः काण्वासो वृक्तवर्हिषः ॥

हविष्मन्नो अरद्धुतः ॥

चतुर्थोऽष्टमश्च प्र वो भ्रियन्त इति । हे इन्द्रादिदेवाः, वो युष्मदर्थ-
मिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेण सम्पाद्यन्ते । कीदृशाः, मत्सरा-
स्तृप्तिकारकाः । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति याज्ञः ।
मादयिष्णवः, हर्षहेतवः । द्रप्सा विन्दुरूपाः । मध्वः, मधुराः । चमूषदः,
चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः । प्र, व्यवहिताश्च (पां १ । ४ । ८९ ।)
इति व्यवहितप्रयोगः । भ्रियन्ते, भ्रजोयन्ति, रिङ्प्रत्ययलिङ्गु (पां
० । ४ । २८ ।) इति रिङादेशः, ह्रजो वा, ह्रजोर्भञ्जन्दीति ह्रजा-
रस्य भकारः । इन्द्रवः, उन्दी लोदने, उन्दन्ति पात्राणीति, निदि-
त्यनुवृत्तौ, उन्देरिचादेरिति उपप्रत्यय यौत्थादिकः, आदेरिचारश्च,
निष्वादाद्युदात्तत्वं । मत्सराः, मद वृत्तियोगे, चिदित्यनुवृत्तौ, छधू-
मादिभ्यः क्तिदिति सरःप्रत्ययः, तितु च य सि सु सरस्सेषु च
(पां ० । २ । ६ ।) इतीट्प्रतिषेधः, चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः,
मदी हर्षग्लेपनयोः, मदेर्णन्तात्, षेञ्जसि (पां ३ । २ । ११७ ।)
इतीष्णुच्, षेरिति (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति खिणोपे प्राप्ते अवा-
मन्तात्वायेत्विष्णुषु (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति अयादेशः, चित्त्वादन्तो-
दात्तः । मध्वः, मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः, मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुंलि-
ङ्गत्वं, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया, जसि च (पां ० ।
१ । १०६ ।) इति गुञो न भवति । चमूषदः, चमु ऋमु जमु अदने, चम्पते
भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्पः, छवि चमोत्यादिना उः प्रत्यय यौत्थादिकः,
तत्र लोदन्तीति चमूषदः, सत्सूहिष (पां १ । २ । ६१ ।) इत्यादिनाङ्गिप्,
उपामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीऽष्टमश्च ईलते त्वामिति । हे अग्ने, त्वामीकते ऋत्विजः
स्तुवन्ति । कीदृशाः, अवस्यवः, अवगं रक्षन् तज्जेतुन् देवानिच्छन्तः ।
काण्वासो मेधाविनः । वृक्तवर्हिषः, आस्तरणार्थं क्षिप्तदर्भाः । हविष्मन्नो
हविर्युक्ताः । अरद्धुतः, अकङ्कर्तारः । ईलते, ईडकुतौ, अनुदात्तोत्था-

१६१ घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वद्वयः ।
आ देवान्तोमपीतये ॥ २६ ॥

लोटो भू, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक्,
आत्मनेपदेव्यनतः (पां ७।१।५।) इति भस्मादादेशः, टित आत्म-
नेपदानां टेरे (पां ३।४।७६।) इति टेरेत्वं, तास्यनुदात्तेत् (पां
६।१।१८६।) इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्भातुस्वरः
शिष्यते । अवस्यवः, अवन्तीत्येवा देवास्तानतिशयेनेच्छन्ति, सप
आत्मनः क्यच् (पां ३।१।८।) इति क्यच्, कचि च (पां ७।४।
३३।) इति ईत्वं न भवति, न छन्दस्यपुत्तस्य (पां ७।४।१५।)
इति निषेधात्, सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्य इति वार्त्ति-
केन सुक्, क्वाच्छन्दसि (पां १।२।१७०।) इति उप्रत्ययः, अतो लोपः
(पां ६।४।४८।) इत्यकारस्य लोपः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं ।
कण्वासः, कण्णशब्दार्थे, कण्वन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा
ऋत्विजः, अश्रू प्रुषि लटीत्यादिना वान्प्रत्यय औगादिकः, निच्वादा-
द्युदात्तः, आञ्जसेरसुक् (पां ७।१।५०।) इत्यसुक् । वृक्तवर्हिषः,
वृक्तमुक्तं, वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मन्तः, हविरेयामस्तीति
हविष्मन्तः, तसौमत्वर्थे (पां १।४।१६।) इति भत्वेनापदत्वान्न रुत्वं ।
अरङ्गुतः, अलङ्गुर्वन्तीत्यलङ्गुतः, किप् च (पां १।२।७६।) इति किप्,
ऋक्स्य पितिकृति तुक् (पां ६।१।७१।) इति तुक्, कपिलादीनां
सञ्ज्ञाछन्दसोर्वा लोरत्वमापद्यते, इति लकारस्य रेफादेशः ॥ ५ ॥

घृष्टीमृचमाह घृतपृष्ठा इति । हे अग्ने, त्वा त्वां ये अश्वा रथेन
वहन्ति । कीदृशाः, घृतपृष्ठाः, पृष्ठाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः, मनः
सङ्कल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वज्रयो वोढारः । तैरथैः सोमपीतये
सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः । घृतपृष्ठाः, घृ क्षरणदीप्ति-
कान्तिगतिषु, घृतं दीप्तं पृष्ठं येषान्ते घृतपृष्ठाः, घृतशब्दः प्रत्ययस्वरे-
रान्तोदात्तः, वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनोयुजः, मनसा युञ्जत
इति मनोयुजः, ऋत्विग्दष्टक्खिदिगुष्णिगचुयुजिक्नुच्चाच्च (पां १।
१।५६।) इति क्षिन्प्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा, त्वामौ-
द्वितीयायाः (पां ८।१।२३।) इत्यनुदात्तस्वादेशः, वहन्ति, शप्ति-
योरनुदात्तत्वाद्भातुस्वरः, यदुत्तयोगान्निघाताभावः । वज्रयः, निरि-

१७१ तान्यजत्रां ऋतावृधोऽग्रे पत्नीवतस्कृधि १

मध्वः सुजिह्व पायय ॥

त्यनुवृत्तौ, वहिन्निश्रुयुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निः प्रत्यय औणादिकः, तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । आ देवानत्सोमपीतये, सोमपीतये, उक्त-पूर्वमिति । सक्कारेपरतो नक्कारस्य संहितायां, नञ् (पां ८। १। १०।) इति धुडागमः, खरि च (पां ८। ७। ५५।) इति चर्त्तं, चयो-द्वितीयाः शरिपौष्करसादेरिति वाच्यमिति वार्त्तिकेन द्वितीयस्यकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

सुक्ते सप्तमीमृचमाह तान्यजत्रानिति । हे अग्ने, तानिन्नादीन् देवान् यजत्रान् यजनीयान्, ऋतावृधः, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्जकान्, पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधि कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत, मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् पायय । यजत्रान्, अग्नि नक्षि यजि बन्धि पतिभ्योऽन्नमिति यजेरत्र न्प्रत्यय औणादिकः । ऋतावृधः, वृधु-वृद्धौ, अन्तर्भावितव्यर्थात्, क्तिप् च (पां १। २। ७६।) इति क्तिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६। १। १३७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, वृधेर्धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने, पादादित्वा-न्नामन्वितनिघातः, षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पां ७। १। १३।) इति ङीप्, इकारस्य च नक्कारः, ता एषां सन्तीति मतुप्, कृन्दसीरः (पां ८। २। १५।) इति वत्त्वं, पतिशब्दोऽङिति-प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः, ङीप्मतुपोरनुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि, कृजो लोटः सिप्, सेर्हपिञ्च (पां १। ७। ८७।) इति सेर्हिरादेशः, वृद्धत्वं कृन्दसीति विकरणलुक्, श्रु श्रुणु पृ कृ वृभ्यश्च कृन्दसि (पां ६। ७। १०२।) इति हेर्धिरादेशः, हेर्धित्वाद्गुणाभावः, । मध्वः, उक्त एषः । सुजिह्व, आमन्वितनिघातः । पायय, पा पाने, पिबन्तं प्रयुङ्क्त इत्यर्थे, हेतुमति च (पां १। १। २६।) इति णिच्, शाक्कासाङ्गा व्यावेपां युक्, (पां ७। १। १७) इति युक्, पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वे, अतएवाव्यवधायक-त्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८। १। २८।) इति निघातः ॥ ७ ॥

अयमीमृचमाह ये यजत्रा इति । ये देवा यजत्रा यद्यथास्तथा ये देवा ईशाः स्तुत्यास्ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा, हे अग्ने, ते त्वदीयया जिह्वया मधोमधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ।

१८१ ये यजत्रा य ईआस्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।
मधोरग्रे वषट्कृति ॥

१८१ आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विशां देवां उषर्बुधः ।
विप्रो हेतेह वक्षति ॥

यजत्रा इति गतं । ईआः, ईडस्तुतो, ऋहृलोऽर्थत् (पां ३ । १ । १२४ ।)
इति ण्यत्प्रत्ययः, तित्त्वरिते प्राप्ते, ईडवन्दृशंसदुर्हा ण्यतः (पां ६ ।
१ । २१४ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । ते, ते, इत्युभयत्र द्वितीयस्य ते इति शब्दस्य
युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधाः, प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वमुक्तं ।
अग्ने, आमन्वितनिघातः । वषट्कृति, करोतिः सम्पदादिभ्यो भावे
क्लिप्, वषडित्यस्य करणं यस्मिन् याग इति बज्रब्रीहिः, वषडित्यस्य
निपातत्वादाद्युदात्तत्वं, बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

नवमीगृहमाह, आकीं सूर्यस्येति । विप्रो मेधावी होता होम-
निष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः, उषः काले यागसमये यागगमनाय प्रबु-
ध्यमानान् विश्वान् देवान् सूर्यस्य सम्बन्धिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह
कर्मणि आकीं वक्षति आवहत्तु । आकीं, निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य,
सूर्यशब्दो, राजसूर्यगृहोद्य (पां ३ । १ । ११४ ।) इत्यादिना
क्वप्प्रत्ययान्तो निपातितः, क्वपः पित्वाद्भातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोच-
नात्, रोचमानात्, रुच दीप्तौ, अनुदात्ततश्च हलादेः (पां ३ । २ ।
१४६ ।) इति कर्त्तरि युच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इति चित्त्वादन्तो-

दात्तत्वं । विश्वान्, विश्वशब्दो विशेषः कन्निति कन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः ।
उषर्बुधः, उषर्बुध्यन्त इत्युषर्बुधः, क्लिप् च (पां ३ । १ । ७६ ।) इति
क्लिप्, धातुस्वरेणोकार उदात्तः, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
विप्र, ऋषेऽन्वेत्यादिना रन्प्रत्यय औणादिकः, नित्वादाद्युदात्तः । होता,
ऋयतेस्ताच्छील्ये ढन्, बज्रलं कन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणः,
नित्वादाद्युदात्तः । इह, इदमेहः (पां ४ । ३ । ११ ।) इति हः प्रत्ययः,
इदम इश् (पां ५ । १ । १ ।) इति इश्प्रत्ययः, इशः शित्वात् सर्वादेशः,
प्रत्ययस्वरः । वक्षति, वहेः प्रार्थनायां जिउर्थे जेट्, तस्य तिप्, कर्त्त-
रि शप्, शपि परतः, सिम्बज्जलं जेटि (पां ३ । १ । १४० ।) इति सिप्,
जत्वकत्वघत्वानि, तिडु तिडु इति निघातः ॥ ९ ॥

११०१ विन्धेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना ।

पिबा मित्रस्य धामभिः ॥

११११ त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ।

अभिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याव्या विन्धेभिः सोम्यं मध्विति, स्तोत्र-
मघे, शस्तादितिखण्डे सूत्रितं विन्धेभिः सोम्यं मध्विति याव्येति,
तामेतां याव्यां सूक्ते दशमीमृचमाह विन्धेभिः सोम्यं मध्विति । हे अघे,
त्वं विन्धेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसम्बन्धि, मधु
मधुरं भागं पिब । विन्धेभिः, वज्रं कन्दसीति भिसयेसादेशाभावः ।
सोम्यं, सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ, मये च (पां ४ । ४ । १२८ ।)
इति यः प्रत्ययः, सोमस्य विकार इत्यर्थे, यस्मेति च (पां ६ । ४ । १२८ ।)
इत्यन्याकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । मधु, फलि पाटि नमि मनि जनाङ्गुक्
पटिनाक्रिधतस्तेति उः प्रत्यय औणादिकः, निदित्यनुवृत्तेर्गित्वादाद्युदात्तः ।
वायुना, कृ वा पाजि मि खदि साध्यशुभ्य उस्मिति उगप्रत्यय औणादिकः,
आतो युक् चिह्नकृतः (पां ७ । १ । १३१ ।) इति युगागमः, प्रत्ययस्वरः ।
पिब, पापाने, लोटः सेहिरादेशः, शपि, पा घ्रा भ्रा ख्यासादान् (पां
७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना पिबादेशः, आतोहेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्नुक्, शपः पित्वाडातुस्वरः पादादिच्चाग्ननिघातः, द्यौःऽत-
न्तिङः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः, धामभिः, धाञ् धातोः,
आतो मनिन् (पां १ । २ । ७४ ।) इति मनिन् प्रत्ययो नित्यस्वरः ॥ १०॥

एकादशीमृचमाह त्वं होतेति । हे अघे, मनुर्हितः मनुषा होत्रा-
दिरूपेण मनुष्येण हितः सम्पादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं
यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि, स त्वं नोऽग्निदीयमिममध्वरं यज्ञं यज
निष्पादय । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, जनेवसिदित्यनुवृत्तौ,
वज्रमन्यत्रापि उस्, अर्त्ति पू वपीत्यादिना, निदित्यनुवृत्तौ गित्वा-
दाद्युदात्तः, हितः, धाञ् धातोः, निष्ठा (पां १ । २ । १०२ ।) इति क्तः
प्रत्ययः, दधातेर्हिः (पां ७ । ४ । ४२ ।) इति दधातेर्हिरादेशः, मनुषा
हितो मनुर्हितः, कर्तृकरणे कृता वज्रं (पां १ । १ । १२ ।) इति

११२१ युष्वा लरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवां इहावह ॥ २७ ॥

समासः, कृत्स्नरापवादेन, तृतीयाकर्मणि (पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि, घट्ट विप्ररुणगत्यवसादनेषु, लटः सिप्, शप्, पात्राध्या (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, निघातः । सेमं, इत्यत्र संहितायां, सोचिर्लोपेच्चेत्यादपूरणं (पां ६।१।३४।) इति सोर्लोपे गुणः । अध्वरं, न विद्यते ध्वरो यस्मिन् सोऽध्वरः, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । नोऽध्वरमित्यत्र संहितायां, यङः पदान्तादति (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वरूपं प्राप्तं, प्रकृत्यान्तः पादमथ्यपगे (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावान्नवर्त्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह युष्वा ह्येति । हे देवाग्ने, रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्वदीया बडवा रथे युज्य योजय, हिशब्दः पादपूरणार्थः । कौटशोर्बडवाः, अरुषीर्गतिमतीः । हरितः, हर्त्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिच्छास्मिन् कर्मणि देवानावह । युज्य, युजिर्योगे, लोटः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं थास्, थासःसे (पां ३।४।८०।) इति थासः से आदेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३।४।६१।) इति वादेशः, रुधादिभ्यः अम्, बाङलकास्तुक्, कुत्वधत्वे, प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः, संहितायां, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः । अरुषीः, ऋ गतौ, रन्ति गच्छन्तीत्यरुष्यो बडवाः, ऋह्निभ्यामुघञ् इति उघञ्प्रत्यय औणादिकः, धातोर्गुणो रूपरत्वं, निच्चादाद्युदात्तोऽरुघञ्प्रत्ययस्तस्मात् स्त्रियां क्कान्दसो डीप्, शप्, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६।१।१०२।) इति दीर्घः । रथे, ह्यनिकुघिनीरमिकाश्रिभ्यः क्यन्निति रमेरौणादिकः क्यन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । हरितः, हृस्वश्चिरघिभ्य इति रिति हरतेरितिप्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । रोहितः, रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः प्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । ताभिः, सावेकाचकृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं, नगोऽन्वन्साववर्णे (पां ६।१।१८२।) इति निघिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववत् रत्नानुनासिकौ ॥ १२ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

Vol. I.]

MARCH.

[No. 3.]

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

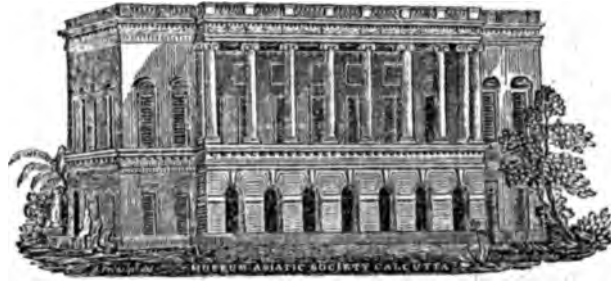
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

**माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं।**

**THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
RIG VEDA,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.**

**By DR. E. RÖER.
FASCICULUS III.**

CALCUTTA :

**PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.**

1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling*.
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras*.
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford*.

पञ्चदशसूक्तं ।

१ १ १ इन्द्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशन्तिवन्दवः ।
मत्सरासस्तदोक्तसः ॥

१ २ १ मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रायज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि षा सुदानवः ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्य द्वादशसूक्तस्य सूक्तस्य ऋषिऋतुसी पूर्ववत्, यद्यप्येतत् सूक्तं ऋत्विजस्तुदेवताकं, तथापि प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि, तथाचानुक्रम्यते इन्द्र सोमस्तथ, तत्रैन्द्रोमावती त्वाष्ट्राभेद्यैन्द्रो मैत्रावरुणो चतस्रो अविशोदस आश्विन्याभेद्यृतुदेवताः सर्वत्रैति । विनियोगस्तु स्मार्त्ते द्रष्टव्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रसोममिति । हे इन्द्र, ऋतुना सह सोमं पिब, इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु । कीदृशाः, मत्सरासः दृष्टिकराः । तदोक्तसन्तन्निवासाः, सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः । इन्द्र, वास्तिकमामन्विताद्युदात्तत्वं । सोमं, अर्त्तिस्तुखित्यादिना मन्पत्यय औखादिकाः, निच्चादाद्युदात्ताः । पिब, पिबामिन्नस्येत्यत्रोक्तं । आ त्वा विशन्तिवत्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चकारो जुप्तः, । अतः, चादिजोषे विभाषा (पां ८ । १ । ६१ ।) इतीयं प्रथमातिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । विशन्तिवतिलोपसाम्येऽपि द्वितीयात्वान्निहन्यत एव, संहितायां, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति प्राप्तस्य गुणस्य, ऋत्यकः (पां ६ । १ । १२८ ।) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः, प्र वो भियन्त इत्यत्रोक्तं । मत्सरासः, तत्रैवोक्तं, आप्ससेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, इत्ययं मात्र विशेवः । तदोक्तसः, तदेवोक्तः स्थानं येषां ते तथोक्ताः, बज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह मरुत इति । हे मरुतः, ऋतुना सह पोत्रात् पोढ्रनामकस्य ऋत्विजः पोत्रात् सोमं पिबत, ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन, शोधयत, । हे सुदानवः, शोभनदातारो मरुतः हि यस्माद्यूयं स्य, युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं, तस्माच्छोधयतेत्यर्थः । पिबत, अत्र तिङोऽदपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं, धातुत्वरः, पूर्वामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः, पूर्ववत्प्रकृतिभावः ।

। ३ । अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावेनेष्टः पिब ऋतुना ।
त्वं हि रत्नधा असि ॥

हाटत्वेन सम्बोधनेऽन्येषु मागतसूक्तेषु मन्त्रां प्रमिदत्वात् प्रभावाति-
शयाद्ययं स्येति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य प्रणीतनेति प्रार्थनवचने तेषां
हेतुत्वं हि शब्देनाच्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह अभि यज्ञमिति । आशब्दः स्त्रीवाची, तथाच
याक्त्वाच् गेना प्रा इति स्त्रीणां, मेना मानयन्त्येनां, प्रा गच्छन्त्येना-
मिति, प्रा अस्य सन्तीति प्रायान्, नेष्टृशब्देऽत्र त्वष्टारं देवमाह,
कस्मिंश्चिद्देवसन्ने नेष्टृत्वेन त्वष्टृतत्वात्, हे प्रावः पत्नीयुक्त नेष्टृत्वष्टः,
नेऽस्मदीयं यज्ञं अभिगृणीहि, अभितो देवानां समीपे स्तुहि, ऋतुना
सह त्वं मेमं पिब, हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि, रत्नानां दाता असि
भवसि, तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः । अभि, उपसर्गाच्चाभिवर्ज-
मिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । गृणीहि, गृ शब्दे, लोटः सिपो हिः,
क्वादिभ्यः आ इति आ, हेर्ङित्वात् ईङ्ल्यघाः (पां ६ । ४ । ११२ ।)
इति ईत्वं, आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः, घादीनां ऋस्वः (पां ८ ।
२ । ८० ।) इति ऋस्वः, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः ।
प्रावः, प्रा अस्य सन्तीति मतुप्, व्यत्ययेन वत्त्वं, सम्बुद्धौ, मतुवसोश्च
(पां ८ । १ । १ ।) इति वत्त्वं, विसर्गः, पादादिस्वेनामन्त्रितनिघाता-
भावात् घाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं, प्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेष-
वचनत्वात्, नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पां ८ । १ । ७१ ।) इति
निषेधाभावात्, अविद्यमानवत्त्वेनोक्तस्य नेष्टृशब्दस्य घाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । पिब, शपः पित्वाडातुस्वरः, पूर्वयोः रामन्त्रितयोरेविद्यमा-
नवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः, क्तिप् च (पां
१ । २ । ७६ ।) इति क्तिप्. धातुस्वरः, समासे छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि, सिपः पित्वाडातुस्वरः, तिङ्ङु तिङ्ङु
इतिनिघातो न भवति, हिच (पां १ । २ । ७६ ।) इति प्रति-
षेधात् ॥ ३ ॥

१ ४ १ अग्ने देवां इहावह सादया योनिषु त्रिषु १

परिभूष पिब ऋतुना ॥

१ ५ १ ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूरनु १

तवेद्धि सख्यमस्तृतं ॥

चतुर्थीमृचमाह अग्ने देवानिति । हे अग्ने, देवानिह कर्मणि आवह, ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय, ततस्तान् परिभूषालङ्कुरु, ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु, यु मिश्रणे, वहिश्चोत्यादिना निःप्रत्यय औणादिकः, नित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु, घट्त्रिचतुर्भ्याहलादिः (पां ६।१। १७६।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं । परिभूष, भूष चलङ्कारे, तिङ् तिङ् इति निघातः । पिब ऋतुना इति शब्दो गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ब्राह्मणादिति । हे इन्द्र, ब्राह्मणात्, ब्राह्मणाच्छंसि-सम्बन्धात्, राधसो धनभृतात् पात्रात् सोमं पिब, किं कृत्वा ऋतुन् ऋतुदेवान् अनुसृत्य ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत् तवैव सख्यं ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं । ब्राह्मणात्, ब्रह्मशब्देणात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते, स च पुंलिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादिस्तस्य सम्बन्धी उत्तलुखमसः, स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां, अनुदात्तादेरञ् (पां ४।२। ४४।) इति अञ्, तेन जित्वादाद्युदात्तस्वमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसन्, नित्वादाद्युदात्तः । पिब, पादादित्वादाद्युदात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङ् (पां ६।३। १३५।) इति दीर्घत्वं । ऋतुं-रन्वित्यत्र, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३। ६।) इति नकारस्य रुत्वं, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पां ८।३। २।) इत्युकारस्य सानुनासिकत्वं । तव, युष्मादस्मद्भ्यां ङसोऽण् (पां ७।१। २७।) इत्यण्, शित्वात् सर्वादेशः, तवममो ङसि (पां ७।२। ७६।) इति तवादेशः, युष्मादस्मदोऽङ्सि (पां ६।१। १२१।) इत्याद्युदात्तत्वं सख्यं, सख्युः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५।१। ११५।) इति यः, यस्येति च (पां ६।४। १४८।) इतीकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं, स्तृणोते हिंसार्थस्य क्तः, नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

१ ६ १ युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूलभं १

ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह युवं दक्षमिति । हे धृतव्रत स्वीकृतकर्म्मणौ, मित्रा-
वरुण हे मित्रावरुणनामकौ देवौ, युवं उभौ युवां ऋतुना सह अस्म-
दीयं यज्ञमाशाथे आप्नुयः । कीदृशं यज्ञं, दक्षं प्रवृजं । दूलभं दुर्दृहं,
अत्रभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः । युवं युवां, प्रथमादिवचनं
चौ, उपेयमयोरम् (पां ७ । १ । २८ ।) इत्यमादेशः, युवावौद्विवचने
(पां ७ । २ । ८९ ।) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः, शेषेलोपः (पां ७ ।
१ । ८० ।) इति टिलोपोऽन्यलोपो वा, अमिपूर्वत्वं, भाषायामेव ह्यात्वं,
टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य अम उदात्तत्वं, अन्यलोपपक्षे तु
एकादेश उदात्तेनादात्त इत्येकादेश उदात्तः । दक्षं, दक्ष वृद्धौ, दक्षन्यने-
नेति करणे घञ्, एवं हि पुंलिङ्गत्वनियमः, अनस्य नियम इति
वाचिकेन नपुंसकत्वं । धृतव्रत, मित्रावरुण । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ,
मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, उभयत्र सुपांसुगुगित्यादिना विभक्ते-
राकारः, मित्रशब्दस्य, देवताइन्द्रे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इत्यानडा-
देशः, प्रथमस्यामन्वितनिवातः, द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं,
संहितायां कान्दसं ऋसत्वं । दूलभं दुर्दृहं, दह भस्मीकरणे, दुःखेन
दह्यते इति दुर्दृहं, ईषदुः सु पु लृष्ठा (पां ३ । ३ । १२६ ।) इत्या-
दिना दुरित्युपपदे दग्धेः खल्, अत्ययो वृज्जलं (पां ७ । १ । ८५ ।)
इति रेफस्य लोपः, उकारस्य ऊकारो, दकारस्य लकारो, हकारस्य च
भकारः, लिति (पां ६ । १ । १८३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं, कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे, अशू आतौ, कृन्दसि
लुङ्लङ्लिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने लिट्, मध्यमपुरुष-
द्विवचनामर्था, टेरत्वं, अत आदेः (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यभ्यासस्य-
दीर्घः, अत्रोत्तेच (पां ७ । ४ । ७१ ।) इति प्राप्तो गुडागमः, अनित्य-
मागमशासनमिति परिभाषया निवर्त्तते । ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
अष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

१ ७ १ द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तागो अध्वरे ॥ यज्ञेषु देवमीलते ॥

सूक्ते सप्तमीष्टचमाह द्रविणोदा इति । अध्वरे अग्निष्टोमं प्रकृतिरूपे, यज्ञेषु विष्कतिरूपेषु उक्थादिषु देवमग्निमीलते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशः ऋत्विजः, द्रविणसो धनार्थिनः, यावहस्तासः, अग्नि-यवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं, द्रविणोदाः धनप्रदं । यद्वा धनप्रदोऽग्निः, सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति, द्रविणोदाः कक्षात् धनं द्रविणमुच्यते, यदेनदभिद्रवन्ति, बलं वा द्रविणं, यदेननाभिद्रवन्ति, तस्य दाता द्रविणोदाः, तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव गच्छेद्वगन्तव्यः । द्रविणोदाः, द्रुदाक्षभ्यामिनन्निति द्रुधातोरिनन्-प्रत्यय औणादिकः, नित्वादाद्युदात्तो द्रविणश्च्यवत्स्त्वदातोति द्रवि-णोदाः, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, पूर्वपदस्य सकारोपजनश्चान्दसः, स्त्वत्वे, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वे-नैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सु आदेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति, द्रविणस्यति, रूप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति क्वच्, सर्वप्रादिपदिकेभ्यो लालसायां सुमन्तव्य इति वार्त्तिकेन क्वचि-परतः सुगागमः, द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे किप्, अतो लोपः (पां ६ । ४ । ८८ ।) इत्यकारलोपः, औलुप्तं न स्थानिवदिति परिभाषया स्थानिवत्त्वप्रतिषेधालोपः, एवं द्रविणसृष्टब्दे धनेष्वावचनः, द्रवि-णोच्छां दस्यति यथैष्टधनप्रदानेनापक्षयतीत्यर्थः, दसु उपक्षयं इत्य-स्मादन्तर्भावितव्यार्थात्, क्षिप्चेतिक्षिप्, एवं द्रविणोदसृष्टब्दः सकारान्तो भवति, तथाच द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो-व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदसृष्टब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा, एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्था भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्य-भेदपक्षे द्रविणसः सोममस्येत्यर्थः, सकारोपजनश्चान्दसः, आद्यु-दात्तत्वन्तु नियमेन स्थितं, ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वज-न्तात् क्षिप्, अतो लोपादिपूर्ववत्, अत्र तु पक्षे क्वचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां तं याशहस्तासः, आज्ञ-सेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, यावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः,

१ ८ १ द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे १

देवेषु ता वनामहे ॥

१ ९ १ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत १

नेष्टादृतुभिरिष्यत ॥

बज्रभीष्टौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अश्वरे, न विद्यते श्वरे चिंसा यस्मिन्, नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । ईलते, अनुदात्तेत्त्वादात्मनपदं, अदिप्रभृतिभ्यः णपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति ण्यो लुक्, भोऽन्तः (पां ७ । १ । ३ ।) इति भस्यान्तादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह द्रविणोदा ददात्विति । द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु, यानि धनानि शृण्वरे हविषपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभृतेषु वनामहे सम्भ-
जामः, धनैर्देवान् ययुं तानि स्वीकुम्भ इत्यर्थः । द्रविणोदा इति गतं । वयूनि, वृ स्तृ स्त्रिहीत्यादिना उः प्रत्यय औणादिकः, निदित्यनुदत्ते-
राद्युदात्तः । शृण्वरे, श्रु श्रयणे, कन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां १ । ४ । ६ ।) इति वर्तमाने लिटो भू, लिटस्तभ्यांदेशिरेच् (पां १ । ४ । ८ । ८ ।) इति लिटो भस्य इरेच्, कन्दयुभयथा (पां १ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुत्वे व्यत्ययेन युः, तत्सन्निधौगेन वृभावश्च, उवङि-
प्राप्ते, ऊयुवाः सार्वधातुके (पां ४ । ४ । ८ । ८ ।) इति यत्तादेशः, चितः (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं, यद्वत्ताम्रियं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः । ता तानि, शेम्कन्दसि वज्रलं (पां ६ । १ । ७० ।) इति शैर्लोपः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पां ८ । २ । ७ ।) इति नलोपः । वनामहे, वनघनसम्भक्तौ, व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह द्रविणोदाः पिपीषतीति । द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रात् नेष्टुसम्बन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति, ततो हे ऋत्विजः, इष्यत होमस्थाने गच्छत, गत्वा च जुहोत, होमं कुर्वत, कृत्वा पतियुत च, होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुर्वत । द्रविणोदा इति गतं । पिपीषति, पा पाने, पातुमिच्छतीति सन्, कान्दम् ईकारः, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । जुहोत, लोट्, मध्यमपुरुषवज्रवचनं, तस्य लङ्ङावात् तादेशः, तस्य, तप्त-

१ १० १ यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥

नप्तनयनाश्च (पां ७ । १ । ३५ ।) इति तत्रादेशः, तस्य पित्वाद्गुणः, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्यनुवृत्तौ, अनुदात्ते च (पां ६ । १ । १६० ।) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते, भीङ्गीऊमदजनधनदरिद्राजा-
गरां प्रत्ययात् पूर्वपिति (पां ६ । १ । १६२ ।) इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत, छा गतिनिवृत्तौ, लोपमध्यमबज्जवचनस्य यस्य लङ्ङावात् तादेशः, शपि, पा भ्रा भ्रा स्या स्मा दाण् (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्या-
दिना तिष्ठादेशः, समवप्रविभ्यस्यः (पां १ । ३ । २२ ।) इत्यात्मनेपदं, तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात्, अत्र चशब्देन व्यवधानात्, तेषाम्भातोः (पां १ । ४ । ८० ।) इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य, व्यवहिताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति कृन्दसि व्यवहितप्र-
योगः, अत्र चशब्दे जुहोतेति पूर्वण सह समुच्चयार्थो न पुनरिष्यते-
त्युत्तरेण, तेनाप्रथमत्वात्, चवायोगे प्रथमा (पां ८ । १ । ५६ ।) इति निषेधाभावात्, तिङ्ङु तिङ् इति निघातः । नेष्ठात्, पोत्रा-
द्यञ्च पुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इर्थत, इधगतौ, लोपमध्यमबज्जवचनं ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह यत्त्वा तुरीयमिति । हे द्रविणोदो देव यद्य-
स्मात् कारणात्, ऋतुभिः सह त्वा तुरीयं चतुर्थं त्वां यजामहे ।
अधेत्ययं निपातस्तश्चद्व्यर्थस्तस्मात् कारणात्तोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य
दाता भव स्म अवश्यम्भव । तुरीयं, चतुर्णां पूरणं, चतुरश्रयतावा-
द्यक्षरलोपश्चतिवार्त्तिकेन छः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तात् प्रागेव, आय-
न्नेयोनीयियः (पां ७ । १ । २ ।) इति ईयादेशः, आयन्नादिषु उपदे-
शिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति वचनात्, कृते आदेशे प्रत्ययस्वरेण
ईकार उदात्तः । द्रविणोदः उक्तं, पादादित्वादामन्विताद्युदात्तत्वं ।
यजामहे, अत्र शपः पित्त्वेन, तिङ्ङु लसार्वधातुस्वरेण धातुकस्वर एव,
पूर्वस्यामन्वितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात्, यद्वृत्तयोगान्न निघातः, अव-
हितयोगे पि हि स निषेध इत्युक्तं । अध अतः, कान्दसो धकारः ।
स्म, चादिरनुदात्तः, संहितायां, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।)
इति दीर्घः । ददिः, डुदाञ् दाने, आद्गमहनजनः किकिनौ लिट्च

११११ अश्विना पिबतं मधु दीद्यमी शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहगा ॥

(पां ३ । १ । १०१ ।) इति किः प्रत्ययः, निङ्गद्वावाद्द्विवचनादिः, आतो लोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, प्रत्यय-स्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमात्र अश्विना पिबतमिति । हे अश्विना अश्विनौ, मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशौ दीद्यमी द्योतमानाहव नीयाद्यभियुक्तौ । शुचित्रता, युद्धकर्माग्नौ । ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ । अश्विना, सम्बोधनद्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना आकारः, आमन्विताद्युदात्तः । पिबतं, शपः पित्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु फलि पाटि नमि मनि जनां गुक् पटि-नाकिधतश्चेत्युः प्रत्यय औगादिकः, निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यमी, दिवु कीडादौ, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । १ । ७५ ।) इति वित्, वेरएक्तलोपादलिलोपो बलीयानितिपरिभाषया प्रथमव-कारस्य लोपः, प्रथमं प्रत्ययलोपे हि, वर्साश्रयविधौ प्रत्ययलक्ष्यं नास्तीतिपरिभाषया निषेधादलिलोपो न स्यात्, छान्दसं द्विर्व-चनं, तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इति तुजादित्वा-दभ्यासस्य दीर्घत्वं, यङ्लुगन्ताद्वा, सञ्ज्ञापूरवको विधिरनित्य इति परिभाषयाभ्यासस्य गुणाभावः, दीदिरभिर्ययोस्तौ दीद्यमी, आम-न्विताद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद् निघातः । शुचित्रता, शुचि त्रतं ययो-स्तौ, सुपांसुलुगित्याकारः, दीद्यमिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन, नामन्विते समानाधिकरणे (पां ८ । १ । ७१ ।) इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधा-दाद्यमिकनिघातत्वं, पूर्वस्य पराङ्गवद्वावादौकस्यर्थं । यज्ञवाहसा, वह प्रापणे, यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ, वहिहाधाज्भ्यश्चन्दसी-त्यमुनप्रत्यय औगादिकः, तत्र हि, गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं वक्तव्यमिति वचनात् सोपपदानामपि भवतीत्युक्तं, निदित्यनु-वृत्तेरुपधादृद्धिः, सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तोराकारः, आमन्विता-निघातः, असामर्थ्यात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावः ॥ ११ ॥

१ १२ १ गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवां देवयते यज ॥ २६ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

षोडशसूक्तं ।

१ १ १ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।

इन्द्र त्वा मूरचक्षसः ॥

द्वादशीमृचमाह गार्हपत्येन सन्त्येति । हे सन्त्य फलप्रदाम्निदेव,
गार्हपत्येन ऋहपतिसम्बन्धिना रूपेण युक्तः सन्, ऋतुना ऋतुदेवेन
सह यज्ञनीर्यज्ञनिर्वाहकोऽसि, तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायु-
क्ताय यजमानाय देवान् यज । गार्हपत्येन, ऋहपतिना संयुक्ते अ्यः (पां
४।४।८०।) इति अ्यः, यस्येति च (पां ४।४।१४८।) इतीकारस्य
लोपः, जित्वादाद्युदात्तत्वं, ऋहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
(पां ५।१।१२८।) इति यक्, कित्त्वेनाद्युदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य, सनने
भवः, षण्णुदाने, क्तिचक्त्वाच्च सञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति क्तिच्,
नक्तिचि दीर्घश्च (पां ४।४।३६।) इति दीर्घनलोपयोरभावः, भवे
कृन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, तत्र साधुः (पां ४।४।८८।)
इति वा निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः, सत् सूद्विषद्बुद्धदुह्युज
(पां ३।२।६१।) इत्यादिना क्तिप्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते,
देवानात्मन इच्छतीति देवयति, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३।१।
८।) इति क्यच्, तस्मात्, क्यचि च (पां ७।४।३३।) इति ईत्वं
न भवति, न कृन्दस्यपुल्लस्य (पां ७।४।३५।) इति निघेधात्, अश्व-
घस्यात् (पां ७।४।१७।) इत्यात्त्वविधानात्, आत्त्वनिघेधे प्राप्तस्य
दीर्घस्याप्येध निघेध इत्युक्तं, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६।१।१७३।)
इति विभक्तेरुदात्तत्वं, अत्र क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, शपः पित्त्वाद-
नुदात्तत्वं, शतुस्त्रलसार्वधातुकस्वरणोभयोः क्यचासहेकादेशे, एका-
देश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः, तस्मादन्तोदात्त-
त्वात् परस्या विभक्तेः, शतुरनुमोनद्यजादीत्युदात्तत्वं ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २६ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

आ त्वा वहन्त्विति चतुर्थेऽनुवाके नवसूक्तं, ऋषिकृन्दसीपूर्वव-
दनुवर्त्तते, विशेषदेवताभावादिन्द्रो देवता, विनियोगस्तु प्रातः सबने

१ २ १ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोपधस्तः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥

मैत्रावरुणस्य उन्नीयमाने इदं सूक्तं आत्वा वहन्तु हरय इति । तथाच द्विदैवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितं, उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहत्वा वहन्त्विति । तथा घोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रः, तथाच सूत्रितं, अथ घोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्य इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमान्धमाह आत्वा वहन्त्विति । हे इन्द्र, वृषणं कामानां वर्धितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयश्चदीया आत्वा आवहन्तु, अस्मिन् कर्मण्यानयन्तु । तथाच सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः, हरन्तीति हरयः, सर्वधातुभ्य इमिति इन्प्रत्यय औबादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । वृषणं, कनिन् यु वृषि तक्षीत्यादिना कनिन् प्रत्यय औबादिकः, किच्चाक्षधूपधगुणाभावः, वासपूर्वस्य निगम इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये, अभिरम इत्यत्रोक्तं । सूरचक्षसः, चक्षिष्ठ यक्षायां वाचि, सर्वधातुभ्योऽमुन्, चक्षिष्ठः ख्याञ् (पां २ । ४ । ५ ।) इति ख्याञ् न भवति, अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । सु प्रेरणे, सरतीति सूरः, सुसुधावृधिभ्यः कर्मिति कन् प्रत्यय औबादिकः, किच्चाक्षगुणाभावः, निष्वादाद्युदात्तः, सूरवचक्षः ख्याञ् प्रकाशो येषां, वज्रनीचौ पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयान्धमाह इमा धाना इति । हरीशब्दश्च इन्द्ररथस्य वोढारावन्नावित्याचष्टे, तथाच श्रुत्यन्तरं, हर्योः स्यातेति, हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्त्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतस्तु कानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमुपस्थाप्यास्मिन् कर्मण्युपवृत्ततः वेदीसमीपे वहतां कीदृशीर्धानाः, दृतखवः क्षरितघृताः । धानाः, धारवस्यन्त्योतिभ्यो न इति दधातेनः प्रत्यय औबादिकः, प्रत्ययस्रः । दृतं खवन्तीति दृतखवः, किपि तुगभावश्चान्दसः, धातुस्रः, समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्रत्वं, खोः संयोगपूर्वत्वेन यञ्भावादुवडादेशः । हरी, हञ् हरणे, सर्वधातुभ्य इमिति इन्प्रत्यय औबादिकः, निष्वादाद्युदात्तः, प्रत्यक्षत्वात् संहितायां प्रकृतिभावः ।

१३१ इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥

१४१ उप नः सुतमागहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ।

सुते हि त्वा हवामहे ॥

वक्षतः, प्रार्थनायां लिङर्थेलेट्, तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्, लेटो-
ऽडाटौ (पां ३।४।६४।) इत्यडागमः, शप्ति प्राप्तौ, सिब्वज्जनं लेटि
(पां ३।१।३४।) इति सिप्, ङत्वकुत्वयत्वानि, तिङ्कृतिङः (पां ८।
१।२८।) इति निघातः। सुखतमे, गतं ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह इन्द्रं प्रातरिति । प्रातः कर्मरम्भप्राप्ते प्रातः सवने
इन्द्रं हवामहे आह्वयामः, तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति
प्रारभ्य वर्त्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तमिन्द्रं हवामहे, तथा यज्ञस्य
समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं तमिन्द्रं हवा-
महे। प्रातः, खरादिव्यन्तोदात्तो निपातितः। हवामहे, ज्ञेजो लटि शप्ति
परतः, ङः सम्प्रसारणं (पां ६।१।३२।) इत्यनुवृत्तौ, बज्जनं
कृन्दसि (पां ६।१।३४।) इति सम्प्रसारणं, परपुर्वत्वं, गुणावा-
देशौ । प्रयति, इण् गतौ, लटः शब्द, यदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।
७२।) इति शपो लुक्, शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः, प्रादिसमासः, कृद्रुहणे
गतिकारकपुर्वस्यापि यज्ञगमितिवचनात्, प्रत्यययज्ञ इति नियमा-
भावात्, शतुरनुमानद्यजादी (पां ६।१।१७३।) इति विभक्त्येदात्तत्वं ।
अध्वरे, उक्तं, संहितायां, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां
८।२।४।) इति अकारस्य स्वरितत्वं । पीतये, पापानं, क्लिप्ति
कान्दसमन्तादात्तत्वं ॥ २ ॥

चतुर्थाम्चमाह उपनः सुतमागहीति । हं इन्द्र, केशिभिः केशर-
युक्तेर्हरिभिर्यैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उप समीपे
आगहि आगच्छ, सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभृते सति हि यस्मात्
कारणात् त्वां हवामहे त्वामाह्वयामस्तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ।
गहि, गमेर्लोटः सेर्हिः, शप इत्यनुवृत्तौ, बज्जनं कृन्दसि शपो
लुक्, इषु गमियमां कः (पां ७।३।७७।) इति कृत्वं न भवति,
ननुमताङ्गस्य (पां १।१।६३।) इति निधेधात्, अनुदात्तोपदेशे

१ ५ १ सेमं नः * स्तोममागद्युपेदं सवनं सुतं १

गौरो न तृषितः पिब ॥ ३० ॥

१ ६ १ इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधि वर्हिषि १

तां इन्द्र सहसे पिब ॥

(पां ६ । १ । १७ ।) इत्यादिनानुनासिकलोपः तस्य, असिद्धवदत्राभात्
(पां ६ । १ । १२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतो हेः (पां ६ । १ । १०५ ।) इति
हेलुङ् न भवति । केशिभिः, क्षिणेरन् लोकोपश्चेति अन्, लोको-
पश्च, मत्वर्थीय इभिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । हवामहे, ऊः सम्प्रसा-
रकमित्यनुवृत्तौ, बज्ज्जं कृन्दसीति सम्प्रसारणं, शपः पित्त्वादनुदा-
त्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्येण धातुस्वर एव, तिङ्ः तिङ् इति न
निघातः, हि च (पां ८ । १ । १७ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

पञ्चमीमृचमाह सेममिति । हे इन्द्र, स त्वं नोऽस्मदीयस्तोमं प्रति
आगहि आगच्छ, आगमने हेतुसंयते, उप देवयजनसमीपे सुतमभिषु-
तसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठायमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म
वर्त्तते, तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्निभं सोमं पिब । सः-
इममित्यत्र संहितायां, सोऽचिलोपेचेत्पादपूरणं (पां ६ । १ । ११७ ।)
इति सुलोपः । गहि गतं । सवनं, सूयतेऽस्मिन्निति सोम इत्यधिक-
रणे ल्युट्, लिति (पां ६ । १ । १८१ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं,
ल्युङन्तात्मन्याः, सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचनाद् द्वितीया,
अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मस्थेव वा द्वितीया, तदा सुत-
शब्दात्, अर्शआदित्वादच् । तृषितः, जि तृषा पिपासायां, निष्ठा
(पां ३ । १ । १०१ ।) इति क्तः, प्रत्ययस्वरलोदात्तः, पश्चादिट्,
आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
त्रिंशो वर्गः ॥ १० ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह इमे सोमास इति । इन्द्रशब्द उन्दीकृत इति
धातोर्न्यप्प्रः, इन्द्रवः मोदनयुक्ता इमे वेद्यामुपस्थिताः सोमासन्त-
त्यात्रगताः सोमा वर्हिषि यज्ञे अधि आधिक्येन सुतासः, अभिषुताः

१७१ अयं ते स्तोमो अग्नियो हृदिस्पृगस्तु शन्तमः॥

अथा सोमं सुतं पिब ॥

१८१ विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति॥

वृत्रहा सोमपीतये ॥

हे इन्द्र, सहसे बलार्थं तान् सोमान् पिब । सोमासः, आज्ञसेरसुक् (पां ७।१।५०।) इति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः, उक्तं । सुतासः, पूर्ववदसुक्, संहितायां, प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । वर्हिधि, वृहेर्नलोप-
स्वेति इस्पृग्यो नलोपस्त्राणादिकः, प्रत्ययस्वरः । तां इन्द्रेत्यत्र,
दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति रुत्वं, यत्वयलोपौ, अनु-
नासिकः । सहसे, घह मर्षणे, असुन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह्व अयन्तइति । हे इन्द्र, अयमस्माभिः क्रियमाणाः
स्तोमः स्तोत्रविशेषः, अग्नियः श्रेष्ठः सन्, ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः,
शन्तमः सुखतमोऽस्तु, अथ स्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ।
अग्नियः, अग्रादित्यनुवृत्तौ, घक्का च (पां ४।४।११७।) इति घप्र-
त्ययः, चित्त्वादन्तोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्, स्पृशोऽनुदके-
क्षिन् (पां ३।२।५८।) इति क्षिन्, तत्पुरुषे कृति बङ्गलं (पां ६।
३।१४।) इत्यनुक्, क्षिन्प्रत्ययस्य कुः (पां ८।२।६२।) इति शका-
रस्य कुत्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शन्तमः, सुखकरद्रव्यवचनाऽचश-
म्भब्दः, ततस्तमप, अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये सङ्गा-
न्तत्वात्, अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात्, किमेत्तिङ्बुध्य (पा ५।४।११।)
इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात्, ईदृगर्थ
एव हि स निषेधः । अथा सोम, संहितायां, निपातस्य च (पां ३।
१।१३६।) इति दीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह्व विश्वमिदिति । वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोम-
पीतये सोमपानाय, मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित् सर्वमपि
सुतमभिषुतसोमयुक्तसवनं प्रातः सवनादिर्ह्यं कर्म गच्छति । विश्वं,
अश्रुपृषिण्टीत्यादिना क्षिन्, निच्चादाद्युदात्तः । सवनं सुतं पूर्ववत् ।
मदाय, मदी हर्षग्लेपनयोः, मदोऽनुपसर्गे (पां ३।३।६७।) इत्यप,

१ ६ १ सेमं नः काममापृण गोभिरश्वैः शतक्रतो ॥
स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ३१ ॥

पित्वाडातुस्वरः । गच्छति, इषुगमियमाष्कः (पां ७ । १ । ७७ ।)
इति कः । वृत्रहा, वृत्रं शत्रुं हतवान्, ब्रह्मभूतवृत्रेषु क्षिप्
(पां १ । २ । ८७ ।) इति क्षिप्, इन् इन् पूषार्थ्यम्नांशौ (पां ६ ।
४ । १२ ।) इति निवृत्तं दीर्घत्वं, सौ च (पां ६ । ४ । १३ ।) इति प्रति-
प्रसवाद्भवति, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये, अधिकरणबद्ध-
ग्रीहिरित्युक्तं, तत्पुरुषो वा, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥
नवमीष्टचमाह सेमं नः काममिति । हे शतक्रतो, स त्वं नोऽस्मदीय-
मिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहाएष्य सर्वतः पूरय,
वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वां स्तवाम । सेमं, संहि-
तायां, सोऽचि जोषे चेत्यादपूरणं (पां ६ । १ । १३४ ।) इति सुजोषः ।
कामं, कमेर्घञि, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६ । १ । १५६ ।)
इत्युदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । आएष्य, एष्य प्रीयते,
जोष्टः सेर्हिः, तुदादिभ्यः शः, तस्य छित्वाद्गुणाभावः, अतो हेः (पां
६ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुक् । गोभिः, सावेका चः (पां ६ । १ ।
१६८ ।) इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं, न गोश्वन्साववर्थं (पां ६ । १ ।
१८२ ।) इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः, कर्मन्त इत्युक्तं, असामर्थ्यान्न परा-
ङ्गवद्भावः । स्तवाम, वृञ् स्तुतौ, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।)
इति घस्य सत्वं, जोडुत्तमबद्धवचनस्य, जोटोलङ्गात् (पां ३ । ४ । ८५ ।)
इति लङ्गाद्भावात्, नित्यं छितः (पां ३ । ४ । ६६ ।) इति सकारलोपः,
आडुत्तमस्य पिच्च (पां ३ । ४ । ६२ ।) इत्याडागमः, पित्वच्च, पित्वा-
दनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव । स्वाध्यः, ध्यै चिन्तायां, स्वाडोबपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । १७८ ।) इति क्षिप्,
दृष्टिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्गहणार्थत्वादत्र सम्प्रसारणे सति पर-
पूर्वत्वं, हलः (पां ६ । ४ । १ ।) इति दीर्घः, जसि, हरनेकाचः
(पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, गतिकारकोपपदात् छत् (पां
६ । १ । १३६ ।) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, उदात्तयञोऽहन्पूर्वात् (पां
६ । १ । १७४ ।) इति जस उदात्तत्वं न भवति, तत्र सर्वनामस्थान
इत्यनुवृत्तेः, अतः, उदात्तस्वरितयोर्यञस्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ ।

सप्तदशस्तोत्रं ।

१११ इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आवृणे ।

ता नो मृतात ईदृशे ॥

२।४।) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एक-
त्रिंशा वर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं सूक्तं, अतएव नवशब्दानुवृत्तावनु-
क्रम्यते, इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकुपादनिवृत्ताविति, अत्र देवता
विस्पष्टा, ऋषिऋन्दी पृथ्वदनुवर्त्तते । अयन्तु विशेषः युवा-
कुहीत्यादिके द्वे ऋषौ पादनिवृत्तामककन्देयुक्ते, विनियोगस्तु स्मार्त्तौ
लौकिको वा कश्चिदवगन्तव्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रा-
वरुणयोरिति, अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्ब-
न्दीयमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देवयोः सम्बन्धि अवो रक्ष्यं आरुणे
सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवन्विधेऽस्मदीयवरुण निमित्तभृते
सति मृडातः, अस्मान् सुखयतः । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः, वरुण-
शब्द उगान्प्रत्ययान्तः, उभौ निच्वादाद्युदात्तौ, समासे, देवताद्वन्द्वे च
(पां ६।३।२६।) इति पूर्वपदस्यानडादेशः, उभे युगपदित्यनुवृत्तौ,
देवताद्वन्द्वे च (पां ६।२।१४१।) इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्व-
रत्वं, सम्राजोः राजृ दीप्ता, सत्सृद्धिष (पां ३।२।६१।) इत्यादिना
क्विप्, समा, मोऽनुस्वारः (पां ८।३।२३।) इत्यनुस्वारे प्राप्ते,
मोराजिसमः कौ (पां ८।४।२५।) इति मकारस्य मकारादेशः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, कर्त्तृकर्मणोः कृति (पां २।३।६५।) इति
कर्त्तरि षष्ठी । अवः, अव रक्षणादिषु, भावेऽसुन्, निच्वादाद्युदात्तः ।
ता, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः,
टिलापे, विभक्तोरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृडातः, मृड सुखने, प्रार्थनायां,
लिङ्गर्थे लोट् (पां ३।४।७।) इति लिङ्गर्थे लोट्, द्विवचनं तस्,
लेटोऽडाटौ (पां ६।४।६४।) इत्यडागमः, तुदादिभ्यः शः, छित्वा-
ल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे, त्यदादिषुट्शोऽनालोचनेकश्च (पां ३।
२।६०।) इतीदम्शब्द उपपदे दृशेः कञ्, उपपदसमासे इ इत्यस्या-
द्युदात्तत्वं, उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।

१२। गन्तारा हि स्थोऽवसे ह्वं विप्रस्य मावतः।
धर्तारा चर्षणीनां॥

इदं किमारीशक्ती (पां ६।३।८०।) इति इदम ईशादेशः, जित्वा-
त्सर्वादेशः, कजः कित्वाद्गुणाभावः, जित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह गन्तारा हीति । हे इन्द्रावरुणौ, अवसे, अवि-
तुमन्मुखाताम् रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हव-
माक्रानं गन्तारा स्थो हि, प्राप्तिशीलौ भवयः खलु । कीदृशौ, चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा, योगक्षेमसम्पादनेन धारयितारौ । गन्तारा, गमे-
स्ताच्छील्ये ढन्, द्विवचनस्य, सुपांसुलुक्, (पां ७।१।१८।) इत्या-
दिना आकारादेशः, ऋट्ठशोऽडि गुणः (पां ७।४।१६।) इति गुणः,
अमृन्ढच् (पां ६।४।११।) इत्यादिनोपधादीर्घत्वं, ढनो नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । स्थः, अथ भुवि, णट्, मध्यमपुरुषद्विवचनं थस्, अदि-
प्रभृतिभ्यः श्रपः (पां २।४।७२।) इति श्रपो लुक्, हि च (पां ८।
१।३४।) इति निघातप्रतिषेधः, अवसे, अव रक्षणे, तुमर्थेसेसेन
सेन् (पां ३।४।८।) इत्यसेन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । ह्वं,
क्रेजो, बज्जलं कन्दसीत्यनेन नैमित्तिके सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च, (ऋटो-
रप् (पां ३।३।५७।) इत्यप्, गुणावादेशौ, अपः पित्वादनु-
दात्तत्वं, धातुस्वर एव । विप्रस्य, टुवप् बीजतन्तुसन्ताने, अस्य, ऋस्ते-
न्नेत्यादिना निपातिततेति, नित्वादाद्युदात्तः । मावतः, वतुप्प्रकारणे,
युष्मदस्मद्भ्यां कन्दसि माट्ठस्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्, प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च (पां ७।२।८८।) इत्यस्मदो मपर्यस्य मादेशः,
आ सर्वनाम्नः (पां ६।३।८१।) इति दकारस्याकारः, सर्वर्षेदीर्घः,
पित्वादाद्युदात्तत्वं, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वेन स एव शिष्यते । धर्तारा,
धृज धारणे, ग्युल्ढधौ (पां ३।१।१३३।) इति ढच्, एकाच-
उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७।१।१०।) इति ङट्प्रतिषेधः, गुणो रप-
रत्वं, अमृन्ढच् (पां ६।४।११।) इत्युपधादीर्घः, सुपांसुलुगित्या-
कारः, ढचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं । चर्षणीनां, कृषेरादेशश्च इत्यनिः-
प्रत्यय औणादिकः, तत्प्रयोगेन ककारस्य चकारः, प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं नाधित्वा क्कान्तसमन्तोदात्तत्वं, अत एव, नामन्यतरस्यां (पां ६।

१३१ अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥

१।१७७।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं, तत्र हि मतुपि योज्ञस्वान्तस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह अनुकाममिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणा, अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेन आतर्पयेथां सर्व-
तोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं, यदा यदा धनं कामयामहे, तदा तदा प्रय-
च्छतमित्यर्थः, ता वां तादृशौ युवां । नेदिष्ठं, अतिशयेन सामीप्यं यथा
भवति तथा ईमहे याचामहे, कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमि-
त्यर्थः । सप्तदशसु याचुकर्मसु ईमह इति पठितं । अनुकामं,
कामस्य पश्चादनुकामं, अथ वा कामे अन् अनुकामं, अनुरिह पश्चादर्थं,
अथवा वीष्मालक्षणे यथार्थं योग्यतावीष्मापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्य-
क्षेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः, अव्ययं विभक्ति (पां १।१।६।)
इत्यादिनाव्ययीभावसमासः, अव्ययीभावश्च (पां १।१।४१।)
इत्यव्ययसञ्ज्ञायां, अव्ययादाप्सुषः (पां २।४।८२।) इति प्राप्तस्य
लुकोऽपवादः, नाव्ययीभावादतोऽमत्वपञ्चम्याः (पां २।४।८३।)
इति विभक्तोरमादेशः, समासस्य (पां ६।१।२९६।) इत्यन्तादा-
त्तत्वं । तर्पयेथां, तर्पयेन्तास्त्रोटो, णिचश्च (पां १।३।७४।) इत्या-
त्मनेपदं, मध्यमपुरुषद्विवचनमाधाम्, टरेत्वे, आमेतः (पां ३।४।
६०।) इत्यामादेशः, शप्ति सति, अतो येयः (पां ७।२।८०।)
इत्यनुवृत्तौ, आतोऽङितः (पां ७।२।८१।) इत्याकारस्य इयादेशः,
आद्गुणः (पां ६।१।८७।) इति गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा,
सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः, आमन्विताद्युदात्तत्वं, संहिताया-
माकारस्य ऋसत्वं । रायः, ऊडिदंपदाद्यप्सुम् (पां ६।१।१०१।)
इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं, सुपांसुलुगिति विभक्तोराकारः, पदात्-
परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं, अतिशयेनान्तिकं,
अतिशयने तमबिष्टनौ (पां ५।१।३।५५।) इतीष्टनूप्रत्ययः, अन्ति-
क्वाढयोर्नेदसाधौ (पां ५।३।६३।) इति नेदादेशः, यस्येति च (पां
६।४।१४८।) इत्यलोपः, इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईमहे, ईम् मता,
ङित्वादात्मनेपदं, बङ्गलं कुन्दसीति श्यनो लुक्, निधातः ॥ ३ ॥

१४१ युवाकु हि शन्तीनां युवाकु सुमतीनां ।

भूयाम वाजदात्रां ॥

१५१ इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानां ।

त्रातुर्भवत्युवश्रयः ॥ ३२ ॥

चतुर्थीमृचमाह युवाकु इति । यस्मात् कारणाच्च चीनामस्मदीय-
कर्मणां सम्बन्धि सोमरूपं हविर्युवाकु, वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः
पयःसत्वादिरुद्यान्तरैश्च मिश्रितं, तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्ता-
नामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु, नागाविधेः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं,
तस्मात् कारणात्, हे इन्द्रावरुणौ, तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः
प्रसादादयं वाजदात्रां वाजदानां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या
भूयाम भवेम । अपः, अप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मणामसु
शची शमीति पठितं । युवाकु, यु मिश्रणे, कटिकुपिभ्यां काकुरित्यत्र
बाहुल्यकाद्यैतेरपि काकुः प्रत्ययः, किञ्चिन् गुणाभावादुकारस्योवडा-
देशः, प्रत्ययस्वरत्वेन मध्यादात्तत्वं, शचीशब्दः केषांश्चिन्मते, शाङ्करवा-
च्यजो डीन् (पां ४।१।७१।) इति शारङ्गरवादिर्ङान्तो नित्वा-
दाद्युदात्त इति, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६।४।१४०।) इत्य-
त्र वृत्तिहतात्तं । सुमतीनां, विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम,
प्रार्थनायां लिङ्, उत्तमपुरुषवज्जवचनं मस्, नित्यं छितः (पां ३।४।
६६।) इति सकारलोपः, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो छिच्च (पां ३।४।
१०३।) इत्युदात्तोयासुडागमः, लिङ्, सलोपोऽनन्तस्य (पां ७।२।
७६।) इति सकारलोपः, वज्जलं ऋन्दसीति शपो लृक्, सतिशित-
त्वायामुदात्त एव शिष्यते । वाजदात्रां, वाजं ददतीति वाजदावान्,
आतो मनिन् (पां ३।२।७४।) इत्यादिना वनिप्, तस्य पित्वा-
द्भातुस्वर एव शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते,
आमि, अलोपोऽनः (पां ६।४।१४४।) इत्यकारलोपः, तस्य, अचः
परस्मिन् (पां १।१।५७।) इति स्थानिवद्भावात्, लोपोऽथोर्वलि
(पां ६।१।६६।) इति वकारलोपो न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह इन्द्रः सहस्रदात्रामिति । अयमिन्द्रः सहस्रदात्रां
सहस्रसङ्ख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुः, धनदानस्य कर्त्ता भवति, प्रभूतं

१६१ तयोरिदवसा वयं सनेम नि चधीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥

ददातीत्यर्थः, तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति, अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वरुणः, उनन्प्रत्ययान्तो नित्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां, शनसु स्तुतौ, षट् हलौर्णत् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति ग्यत्, तित्त्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्ते, ईङ् वन्द ष शंस दुह्यं ग्यत् (पां ६ । १ । २१४ ।) इत्याद्युदात्तः । कतुः, कृञ् कतुरिति कतुरौगादिकः, कित्त्वाद्गुणाभावो, यणादेशः, प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तः । उक्थ्यः, उक्थं शस्त्रं तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः, भवे कृन्दसि (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इत्यकारलोपः, अत्र, तित्त्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इत्येतद्बाधित्वा, तीर्थाय कुप्याय इत्यादिवत् ह्यच्त्वात्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इति प्राप्तमाद्युदात्तं, सर्वे विधयश्चान्दसि विकल्पन्त इति न क्रियते । ननु यस्येतिलोपात् प्रागेव तित्त्वरितत्वमस्तु, नहि तदा यतोऽनाव इत्येदस्ति ह्यच्त्वाभावात्, अतएव भूम्याम्पचेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं, प्रकृतिप्रत्ययाश्रयादहिरङ्गाद्यस्येतिलोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन तित्त्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात्, अत ऊर्ध्वायेत्यादिवत् उक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं कान्दस्येन, यत्र हि लोपमन्तरेणव ह्यच्त्वं, तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति, तथा चेयं जेयमिति लोपनिबन्धनं ह्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति, एवं तर्हि तीर्थाय कुप्यायेत्यादौ पदाद्युदात्तत्वं तदेव कान्दसमस्तु * अथ अत्रतु वार्खादाङ्गं बलीय इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितं बाधित्वा लोप एव भविष्यति, तर्हि उक्थ ऊर्ध्वाय सूर्यायेत्यादौच कान्दस्यमस्तु, सर्वथैकत्र कान्दस्यान्न मुच्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

सूक्ते षष्ठीम्यचमाह तयोरिदिति । पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम सम्भजेम धनमिति शेषः, निधीमहि च, प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽवशिष्टं धनं

* अथेति पाठो नास्ति यं ।

१ ७ ॥ इन्द्रावरुण वामहं हुवे त्रित्राय राधसे ।
अग्मान्त्सु जिग्युषस्वृत् ॥

क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामस्म, उत अपि च प्ररेचनं भुक्तामिहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् सम्पाद्यतां । अत्रसा, अत्र रत्नमे, असुन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । वयं, यूयं हि स्थित्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम, आशिषि लिङ्, तस्या मस्, नित्यं ङितः (पां ३ । ४ । ८६ ।) इति तस्य सकारलोपः, किदाशिषि (पां ३ । ४ । १०४ ।) इति यासुट्, कृन्द-ग्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकत्वमप्यन्तीति, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्य (पां ६ । १ । ७६ ।) इति सकारलोपः, अतो येयः (पां ७ । २ । ८० ।) इति इयादेशः, लोपोऽन्योर्वन्नि (पां ६ । १ । ६६ ।) इति यलोपः, लिङ्याशिष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङादेशो, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः, पादादित्वात् निघातः । धीमहि, डुधाञ् धारणपोषणयोः, आशिषि लिङो महिडादेशः, यामुडागमः, तस्य कृन्दग्युमयथेति सार्वधातुकार्द्धधातुकसञ्ज्ञे, तत्र सार्वधातुकत्वेन, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्येति सकारलोपः, पूर्ववदियादेशः, यलोपः, सार्वधातुकमपित् (पां १ । २ । ४ ।) इति ङित्वं, शप् च, बङ्गलं कृन्दमीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्, आर्द्धधातुकत्वात्, आतो लोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, निघातस्वरः, सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयात्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः स्यात्, अन्तेः प्रार्थनायां लिङ्, तिप्, इतश्च (पां ३ । ४ । १०० ।) इतीकारलोपः, यामुट् परस्मैपदेष्टुदात्तो ङित्च (पां ३ । ४ । १०३ ।) इति यासुटो ङित्वे, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो-लुक्, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपः, पादादित्वात् निघातः । उत, एवमादीनामन्त इति फिट्सुत्रेणान्तोदात्तः । प्ररेचनं, रिचिर् विरेचने, भावे ल्युट्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति योरनादेशः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह इन्द्रावरुण वामहमिति । इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ, वां युवामुभौ अहं ऊवे आह्वयामि, किमर्थं त्रित्राय मन्त्रिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय, तत्र आह्वयौ युवां अस्मा-

१ ८ १ इन्द्रावरुण नूनु वां सिघासन्तीषु धीघा । अस्मभ्यं शर्म्म यच्छतं ॥

ननुष्ठाहन् सुजिग्युषः शत्रुविषये ससु जययुक्तान् कृतं कुरुतं । इन्द्रा-
वरुण, सुपांसुलुगित्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्याकारादेशः, देव-
तादन्ते च (पां ६ । १ । २६ ।) इति पूर्वपदस्यानङ्, आमन्विताद्यु-
दात्तत्वं, संहितायां क्कान्दसं ऋस्वत्वं । ऊवे, ऋयतेर्लुङ्, उत्तमपुरुषैक-
वचनं इट्, शप इत्यनुवृत्तौ, बङ्गलं क्कन्दसीति शपो लुक्, ऋ इत्यनुवृत्तौ
बङ्गलं क्कन्दसीति सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, अचि श्रुधातु (पां ६ । ४ ।
७७ ।) इत्यादिनोवङ्, न च, ऊश्रुवेः (पां ६ । ४ । ८७ ।) इत्यादिना
यणादेशः, जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, नपुनरस्य लाक्षणिकत्वात्,
इटः प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं, पादादित्वान्न निघातः । राधसे, अमुन्,
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मान्, शसि, द्वितीयायाश्च (पां ७ । २ । ८७ ।)
इत्यात्वं । शसो नः (पां ७ । १ । २६ ।) इति नत्वं, नश्चेति धुडागमः ।
जिग्युषः, जि जये, लिटः स्थाने, कसुश्च (पां ३ । २ । १०७ ।) इति
कसुः, द्विर्भावः, सन्लिटोर्जिः (पां ७ । ३ । ५७ ।) इति द्वितीयस्य
कुत्वं, कसोः कित्वाद्गुणाभावः, क्रादिनियमप्राप्त्येष्टो, वस्तेकाजाह्वसां
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमेन निवृत्तिः, द्वितीयाबङ्गवचनं शस्,
भसंज्ञायां, वसोः सम्भसारणं (पां ६ । ४ । १३१ ।) इति सम्भसारणं,
परपूर्वत्वं, एरनेकाचः (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, शसि-
वसिघसीनाश्च (पां ८ । ३ । ७७ ।) इति घत्वं, प्रत्ययस्वरैणोकार
उदात्तः । कृतं, हुक्कञ् करणे, लागमध्यमद्विवचनस्य लङ्गुदावात्तमा-
देशः, शपो बङ्गलं क्कन्दसीति लुक्, तिङ्गुतिङ्गुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह इन्द्रावरुण नून्विति । इन्द्रावरुण इन्द्रावरुणा
हे इन्द्रावरुणौ, धीव्यस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिघासन्तीषु सनितुं
सम्भक्तुं सम्यक्सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्म्म सुखं
नूनु अतः शयेन क्षिप्र यच्छतं प्रयच्छतं दत्तं । घट्चिंशत्सङ्गुक्षेपु क्षिप्रना-
मसु नु मच्चु इति पठितं, तस्य द्विरावृत्तिबलादातिशयं लभ्यते ।
इन्द्रावरुण, उक्तां । नूनु, ऋट्चि तु नु घ मच्चु तङ्गुचोख्याणां (पां ६ । ३ ।
१३३ ।) इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिघासन्तीषु, वन घण सम्भक्तौ, धात्वादेः

१।१। प्र वामश्रोतु मुष्टुतिरिन्द्रावरणा यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ३३ ॥

घः सः (पां ६।१।६४ । इति घः सः, इच्छायां सन्, दिर्भावे
ह्लादिशेषः, सन्यतः (पां ७।४।७६ ।) इतीत्वं, आदेशप्रत्यययोः
(पां ८।१।५६ ।) इति घत्वं, समीवन्त (पां ७।२।४६ ।) इत्या-
दिना विकल्पादिङभावः, जनसमखनांसम्भलोः (पां ६।४।४९ ।)
इति नकारस्याकारः, उपरि णटःश्ल, कर्त्तरि णपि, उगितश्च (पां
४।१।६ ।) इति ङीप्, णप्श्लोर्निर्णयं (पां ७।१।८९ ।) इति
नुम्, ङीपः णप्श्च पित्वाच्छतुश्च कसार्वधातुकत्वेन चानुदात्तत्वं, सनो
नित्वादाद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते । धीधु, सावेकाचन्तृतीयादिः (पां
६।१।१६८ ।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं, अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यत्रोक्तं । यच्छतं, दान् दाने, णपि, पाघ्राध्यास्याघ्रादान् (पां ७।
१।७८ ।) इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह प्र वामिति । इन्द्रावरणा हे इन्द्रावरणौ, यामस्तत्क-
र्त्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति ऊवेयुवामुभावाङ्गयामि, किञ्च सधस्तुतिं सध-
स्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणा या स्तवक्रिया तथा युक्तां
यां मुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे ऋध्रवाथे युवां वर्द्धाथे, तादृशी मुष्टुतिः
शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहे वामश्रोतु युवां व्याप्नोतु । अश्रोतु,
अश्रु व्याप्तौ, लोटो व्यत्ययेन तप्, स्वादिव्यः श्रुः (पां १।१।७१ ।) इति
श्रुः । मुष्टुतिः, न विन्दे अयं मुष्टुतिमित्यत्रोक्तं । इन्द्रावरणा, ऊवे,
इत्युक्ते, । अत्रतु, यद्गुत्तामित्यं (पां ८।१।६३ ।) इति यद्गुत्तयोगान्न-
निघातः । ऋधाथे, ऋधु वृद्धौ, णट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, मध्यगद्विवचने,
श्रोवङ्गं हृन्दसीति लुक्, प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः, यच्छ्रयोगात्
निघातः । सधस्तुतिं, सधस्तुतिर्यस्यां मुष्टुतौ सा सधस्तुतिः, अत्र मुष्टु-
तिरित्यन्यपदार्थस्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे
अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरस्तस्मिन् भावसा-
धनत्वेन क्रियापरेश्च करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमान-
पदार्थादन्यः, सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः, सधशब्द एवमा-
दित्वादन्तोदात्तः, वर्द्धाथेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ११ ॥

अष्टादशस्कन्धः ।

१११ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानमित्यादिकं नवधं सूक्तं, ऋषिर्ऋसी पूर्ववत्, देवतावि-
शेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्यास्यतुर्थ्यामिन्द्रश्च
सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्या नाराणसो वान्तेति ।
सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चा ब्राह्मणस्पतिदेवताकाः, तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्यास्यतुर्था ऋचो ब्राह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः,
त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिण्या सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । घष्ठी-
मारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता, नराणसमित्येतस्या नवम्याः सद-
सस्पतिर्नाराणसो वा विकल्प्यते, विनियोगस्तु पूर्ववत्, तस्मिन् सूक्त
प्रथमाष्टचमाह सोमानमिति । हे ब्राह्मणस्पते एतन्नामकदेव, सोमा-
नमभिधवस्य कर्त्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशवन्तं कृणुहि
कुरु, अत्र दृष्टान्तः, कक्षीवन्तमेतन्नामकमृषिं, इवशब्देऽवाध्याहर्तव्यः,
कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः, यः कक्षीवान् ऋषिरौ-
शिज उशिजः पुत्रस्तमिवेति पूर्वत्र योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठादपु
मृनिषु प्रसिद्धस्तैत्तिरोयैराम्नायते, एवं वै पर आङ्गारः कक्षीवा
औशिजो वीतह्वयः, आयशस्यः सदस्यः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्व-
तेति । ऋगन्तरेष्वधित्वकथनेनानुष्ठादत्वप्रसिद्धिरुच्यते, अहं कक्षीवा-
नृषिरस्मि विप्र इति, तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं ।
सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः, सोमानं सोतारं प्रकाशवन्तं कुरु
ब्राह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षीवानौशिज
उशिजः पुत्र उशिक्, वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभि-
प्रेतः स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशवन्तं कुरु ब्राह्मणस्पत इति ।
अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्राह्मणस्पत इति पदेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरोया आमनन्ति, सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे,
कृणुहि ब्राह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्ध इति । सोमानं, सुना-
तीति, पुञ् अभिधवे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्, दृशि ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्गहणार्थत्वात् निच्चेऽपि नाचु-
दात्तत्वं, किन्तु प्रत्ययस्वर एव, उञ्छादिषु वा सोमानशब्दे दृष्टव्यः,

१२१ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

म नः सिषक्तु यस्तुरः ।

बङ्गलयाहमादौणादिको मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरगं प्रख्यातं, स्वं शब्दोपता-
पयोः, कृत्यल्युटो बङ्गलं (पां ३।३।११३।) इति कर्मणि ल्युट्,
लिति (पां ६।१।१६३।) इत्यकार उदात्तः । छगुहि, छवि
हिंसाकरणयोश्च, इदितोन्मधातोः (पां ७।१।५८।) इति नम्,
लोपः सिपो हि, शपि प्राप्ते, धिन्विह्योश्चोश्च (पां ३।१।८०।)
इत्युः प्रत्ययस्तत्प्रतियोगेन च वक्तारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः
(पां ६।४।४८।) इति लोपस्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघुपधगुणः,
हेङित्वादकारस्य न गुणः, उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति वार्त्ति-
केन हेर्लुक्, सतिश्लिखरबलीयस्तमन्यत्र विकरणेभ्य इतिवचनात्
हेरेव प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं, पादादित्वात्त निघातः । ब्रह्मणस्पते, ब्रह्मणः,
यथाः पतिपुत्र (पां ८।३।५३।) इत्यादिना संहितायां विसर्ज-
नीयस्य सकारः, सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वरे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तं, कक्षो भवा
कक्ष्या श्वश्रोदरसम्बन्धिनी रज्जुः, भवे कन्दसि (पां ६।४।११०।)
इति यः प्रत्ययः, सास्यास्तीत्यर्थे मतुप्, आसन्दीवदक्षीवच्चक्षीवत्
कक्षीवत् (पां ८।२।१२।) इति ऋधिविशेषनामककक्षोवच्छब्दो
निपातितः, कन्दसीरः (पां ८।२।१५।) इति मस्या वत्त्वं, प्रत्यय-
स्वरान्तोदात्तत्वं निपातितः, इकार उदात्तः, मतुप्सुर्गा पित्त्वादनु-
दात्तौ । औशिजः, वश कान्तौ, इजिरित्यनुदात्तौ, वशेः क्तिप्चेति इजिः
प्रत्यय औणादिकः, तस्य कित्त्वात्, यद्दि ल्या व्यधि व्यधि (पां ६।१।
१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वे गुणाभावस्तेन उशिज इति
भवति, तस्यापत्यमित्यर्थे प्राग्दीयताऽण् (पां ४।१।८३।) इत्यण्-
प्रत्ययः आदित्वात्, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह यो रेवानिति । यो ब्रह्मणस्पतिः, रेवान् धनवान्,
यश्चामीवहा रोगाणां हन्ता, वसुवित्, धनस्य जम्बा, पुष्टिवर्धनः
पुष्टेर्वर्द्धयिता, यस्तुरन्वरोपेतः शोघनप्रदः, स ब्रह्मणस्पति-
र्नाऽस्मान् सिषक्तु सेवतां, परिगृह्णाप्यनुगृह्णात्वित्यर्थः, अत्र सिषक्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्माच्चाह, सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति

प्रत्यायकौ शब्दावितिशेषः । रेवान्, रधिरस्यास्तीत्यर्थे, तदस्यास्थ-
स्मिन् (पां ५ । १ । ६० ।) इति मतुप्, रये मतौ बज्जलमिति सूत्र-
वार्त्तिकेन यकारस्य सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, क्न्दसीरः (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति वत्वं, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः । ननु
वत्वस्यासिद्धत्वात् वहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वं,
नवान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसम्पादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषे-
धादन्यथा खदाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनाकारत्वादतो भिस-
रेसित्वेसादेशः स्यात् । नच निरवकाशत्वेन वत्वस्यानकाशत्वं अभिवान्
वै दर्भस्तम्बः, उपब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात्, सत्वं, अत्र
गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात् परो मतुप्, कदाचिदिवर्णात् परस्य मतुप्
पश्चादेकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति क्न्दसीर इति
सूत्रकृता विवक्षितं, अमुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्यापि
अन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्युदाहृतं, ऋखनुङ्भ्यामित्यत्रारेणशब्दाच्च
मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यत्रारेणशब्दो रेणशब्दस्याप्युपलक्षणं, अत एव हि
रेवां इमेवत इत्यादौ मनुप उदात्तत्वं दृष्टं, अथवा ऋखनुङ्भ्या-
मित्यत्रापि कदाचिद्भ्रूसात् परस्य मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं,
एवञ्च सम्भसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् ऋसात् परो मतुबिति
रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति, अयमेव सूत्रकृतोऽभि-
प्रायो वार्त्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवच्चा, अम रोग इत्येतस्मा-
द्धनप्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितस्तं हन्तीति, बज्जलं क्न्दसीति
क्लिप्, क्न्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित्, यसुं विन्दतीति वसुवित्,
क्लिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्लिप्, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टि-
वर्द्धनः, वर्द्धयतेर्नन्दादित्वात्पुष्टिः, लिति (पां ६ । १ । १६२ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, पुष्ट्यवर्द्धन इति कर्मणि यथाः समासः,
क्न्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सियक्तु, यच्च समवाये, लोटि, बज्जलं
क्न्दसीति शपः झुः झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्वित्वे हलादि-
शेषे च, बज्जलं क्न्दसीत्यभ्यासाकारस्येकारः । तुरः, तुर त्वरणे, इगु-
पधञाप्रोक्तिरः कः (पां ३ । १ । १३५ ।) इति कः, प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

१३१ मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य १

रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥

१४१ स घा वीरो न रिथति यमिन्द्रे ब्रह्मणस्पतिः १

सोमो हिनेति मर्त्य ॥

तृतीयाम्चमाह मा नः शंस इति । अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तु-
मस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसन-
मधिक्षेप इत्यर्थः, तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान् मा प्रणक् मा सम्प्रणक्तु,
शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः, तदर्थं चे ब्रह्म-
णस्पते, नोऽस्मान् रक्ष पालय । मा, निपातः । शंसनं शंसः, भावे घञ्,
जित्वादाद्युदात्तः । अररुषः, अर्त्तररुषित्यन्तर्भावितव्यर्थात्, ऋ ग-
तानित्यस्मादरुष, गुणो रपरत्वं, प्रत्ययस्मरे प्राप्ते वधादित्वादाद्युदात्तः ।
धूर्तिः, धूर्वी हिंसायां, क्लिचक्षौचसञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति
क्लिच्, तितुत्रयसिसुसरकसेषु च (पां ७।२।६।) इति इट्प्रतिषेधः,
उपधायाश्च (पां ७।१।१०१।) इत्युपधादीर्घत्वं, वलिलोपं बाधित्वा
ऊठि प्राप्ते, राक्षोपः (पां ६।४।२१।) इति वकारलोपः । प्रणक्, पृची
सम्पर्के, लङ्क्षिप् । इतश्च (पां ३।४।१००।) इति इकारलोपः,
हृन्वादिलोपः, कुत्वं, वधादिभ्यः ऋम्, तस्य, व्यत्ययो बज्जं (पां ३।१।
८५।) इत्यडागमः, यञादेशः, अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा, व्यत्य-
येनोदात्तत्वं, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य, मृद् प्राणत्यागे, असिहसिमृद् इत्यादिभौजादिकस्तन्प्रत्ययः,
मर्तेषु भवइत्यर्थे, भवे कृन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यतो
ऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा, रक्ष पालने, श्रयः
पित्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते, पादादित्वात् निघातः, रक्षा
मः, ह्यचोऽतन्तिष्ठः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः, उपसर्गाद्बज्ज-
मिति बज्जग्रहणादनुपसर्गादपि नसो खत्वं । ब्रह्मणस्पते, वधाः पति-
पुत्र (पां ८।४।५३।) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः, सुबा-
मन्वितं पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावात् पद-
द्वयस्यामन्वितनिघातः ॥ १ ॥

चतुर्थीम्चमाह स घा वीर इति । इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यजमाञ्चं

१ ५ १ त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं १

दक्षिणा पातृहसः ॥ ३४ ॥

१ ६ १ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य वाम्यं १

सनिं मेधामयासिधं ॥

हिनोति प्राप्नोति वर्द्धयति वा, तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति, तथा सोमो हिनोति, स घ, स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति । स घ, चादिरनुदात्तः, संहितायां, ऋचितु-
नुघ मच्च तङ्कुचोरुघ्याणां (पां ६ । ३ । १३३ ।) इति दीर्घः । ब्रह्मण-
स्पतिरित्युक्तं । हिनोति, हि गतो वृद्धो च, स्वादिभ्यः श्रुः, तिप्, तिपः
पित्वात् श्रुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह त्वं तं ब्रह्मणस्पते इति । हे ब्रह्मणस्पते, त्वं तं मर्त्य-
गनुधातारं मनूयं व्यंक्षसः पापात्, पाहीतिशेषः, तथा सोमः पातु,
इन्द्रश्च पातु, दक्षिणादेवता च पातु । दत्ता वृद्धौ, भुदक्षिभ्यामिनि-
त्वादिना इन्नप्रत्ययः, भित्त्वादाद्युदात्तः । व्यंक्षसः, नन्विधयस्येत्या-
दिना फिट्स्त्रेणाद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्तिंशो
वर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येधा विनियुक्ता, तथा च
गृह्ये मेखनामाबध्येतिखण्डे पथ्यते, व्याचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्
सदसस्पतिमद्भुतमिति, तान्मेतां सुक्ते षष्ठीमचमाह सदसस्पतिमद्भुत-
मिति । मेधां लब्धुं सदसस्पतिं शतब्रामकं देवमवांसिधं प्राप्तवानग्निं ।
कीदृशं देवं, व्यद्वतमाश्चर्यकरं । पुनः कीदृशं इन्द्रस्य प्रियं । सोमपात-
सहचारित्वात् प्राग्यं कर्तव्यं । सनिं धनस्य दातारं । सदसः, यद्वल-
विश्रमार्द्धा, शर्यपातुभ्येऽमुन, भित्त्वादाद्युदात्तः । पतिं, पातेर्दतिः,
टिनापः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं, ङगुपध्वादिभ्यः किरः कः (पां ३ । १ ।
१२५ ।) इति कः, इयङ्ङिदिशः, प्रत्ययस्वरः । वाम्यं, वामयते, अपायत्
(पां ३ । १ । ६७ ।) इति दत्, गेरिति (पां ६ । ४ । ५२ ।) इति
गिनापः, यतोऽुनाकः (पां ७ । १ । १२२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं,
धगु दानं, धात्वादः यः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति धस्य सत्त्वं, अच-
इतित्यनुवृत्ता, खनिकपिज्यसि वसि वनिसा निध्वनिरात्र्यवलिभ्यश्चैत्याणा-

१ ७ १ यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न ।
स धीनां योगमिन्वति ॥

१ ८ १ आदधोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरं ।
होत्रा देवेषु गच्छति ॥

दिक् ३ः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अयासिधं, या प्रापणे, लुङ्मिप्, तस्य-
म्यमिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ । १०१ ।) इति तस्यामादेशः,
यमरमनमातां सक् च (पां ७ । १ । ७३ ।) इति सिच्, इडागमः, धातोः
सगागमः, निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह यस्मादृतेनेति । यज्ञोऽयगनुष्ठातव्यो विपश्चितश्च
न त्रिदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति,
सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्माद्भुङ्क्षीनां
अनुष्ठेयकर्मणां वा योगं सम्मन्थं इन्वति व्याप्नोति, यजमानमनुष्ठेय
तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः । यस्मात्, अन्यारात् (पां १ । १ । २६ ।)
इत्यादिना ऋतेऽप्यदयोगात् पक्षमी, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते, नगोन्वन्माववर्णं (पां ६ । १ । १८२ ।)
इति प्रतिषेधः । सिध्यति, विभू संराजौ, ष्यन्, तस्य निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं, यद्वात्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः ।
धीनां, सावेकाच इति भिवक्तेरुदात्तत्वं । योगं, युजिर् योगे, घञ्,
तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वं । इन्वति, इवि व्याप्तौ, षप्, इदितोनुम्धातोः
(पां ७ । १ । ५८ ।) इति नृमागमः, निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह आदधोतीति । आदगन्तरमेव हविष्कृतिं हविः-
सम्पादनयुक्तं यजमानं ऋधोति, सदसस्पतिर्देवो वर्जयति, हवि-
र्दानागन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः, तथाविधफलसिद्धये अध्वरं यज-
मानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्ति-
युक्तं कृणोति करोति, होत्रा ह्वयमाना देवता तुष्टा सतो यजमानं
प्रत्यापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा अस्मादीयन्तुतिरूपा वाक्
देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । श्लोकाभारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु
वाङ्नामसु होत्रा गीरिति पाठितं । हविष्कृतिं, हविषः कृतिः सम्पा-
दनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः, वज्रग्रीवो प्रकृत्यापूर्वपदं

१६१ नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं ।

दिवो न सद्गमखसं ॥ ३५ ॥

(पां ६ । २ । १ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्राञ्चं, अनिगन्तोऽञ्च-
तावप्रत्यये (पां ६ । २ । ५२ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, पञ्चादे-
कादेशस्वरः । अध्वरं, न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्, नज्जुभ्यां (पां
६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ह्यतेऽस्यामिति होत्रा
देवता, ऊयामाश्रुभसिभ्यस्त्रिभ्योणादिकस्त्रन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह नराशंसमिति । नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं,
यद्वा अवयवार्यव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरौऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिश्च
यास्को दर्शयति, नराशंसो यच्च इति, कात्यक्यः नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति अभिरिति, शाकपृणिः नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राभिवत्
सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं, एतमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमाभायते, प्रजा वै नरो वाक्शंस इति, अतो मनुष्यैः
शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसको देवस्तमपश्यं शास्त्र-
दृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं सुधृष्टमं, अत्याधिकेन धार्ष्ट्ययुक्तं । सप्रथ-
स्तमं, अतिशयेन प्रख्यातं । सद्गमखसं, प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टान्तः, दिवो
न द्युलोकानिव, आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा
तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं, शोभनं दृष्टोतीति
सुधृष्टं, क्षिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, आतिशायिनिकस्तमप्,
घकारस्य जश्वाभावश्चान्दसः, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः ।
अपश्यं, दृशिर् प्रेक्षणे, या घ्रा भ्रा (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना
पश्चादेशः, लुङ्लङ्लृङ्स्वङुदात्तः (पां ६ । ४ । ७१ ।) इत्यट उदा-
त्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । सप्रथस्तमं, प्रथ प्रख्यापने, प्रथनं प्रथः, सर्व-
धातुभ्योऽसुन् औणादिकः, निच्चादाद्युदात्तत्वं, सच्च प्रथसा वर्त्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पां २ । २ । २८ ।) इति वज्रव्रीहिसमासः,
वोपसर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८२ ।) इति सादेशः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते, परादिश्चान्दसि वज्रलं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वं । दिवः, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तेरुदा-
त्तत्वं । सद्गमखसं, सीदतीति सद्ग, षट् लृ विप्ररणादौ, अन्येभ्योऽपि
दृश्यते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति मनिन्, निच्चादाद्युदात्तः, सद्ग-

जनविंशच्छतं ।

१ १ १ प्रति त्वं चारुमधुरं गोपीधाय प्रहूयसे ।

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ २ १ न हि देवो न मर्त्यो महस्तव व्रतुं परः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

महो यस्येति वज्रघोषो इकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ १५ ॥

प्रति त्वमिति नवमं सूक्तं, ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्, देवता अग्निक्रम्यते प्रतित्वमाभिमारुतमिति, कारीरेष्टौ प्रतित्वमित्येषा धाव्या, तथाच, सूत्रितं वर्धकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीलेऽभिं स्ववसं नमोभिरिति धाव्य इति, तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह प्रतित्वमिति । त्वच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दपर्यायः, हे अग्ने, यो यज्ञश्चावरुणवैकत्यरहितस्थं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीधाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे, तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगच्छागच्छ । सेयमृक् यास्तेनैवं व्याख्याता, तं प्रतिचारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽग्ने मरुद्भिः सहामन्वेति । प्रति, तिपात आद्युदात्तः । त्वं, त्वदादीनामः (पां ७ । १ । १०९ ।) इति अ इत्यन्तादेशः, प्रातिपदिकस्वरः । चारुं, दूसनिजनिचरिचटिभ्यो युग् इति युग्प्रत्यय औणादिकः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इति वृद्धिः, निच्वादाद्युदात्तः । गोपीधाय, निशीथ गोपीधायसथा इति यक्प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह न हि देवयिति । हे अग्ने, महो महस्तव सम्बन्धितुं कर्मविशेषमुक्तञ्च परो देवो न हि, उत्कृष्टदेवो न भवति खलु, तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति, ये मनुष्यान्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति, ये च देवान्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् । न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेकान्तोदात्तः । देवः, पचाद्यजन्तश्चित्वादन्तोदात्तः । महः, महस्तत्त्वोपभ्रान्दसः, वृहन्महतोऽपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन विभक्त्येवदात्तत्वं । तव, धुम्रद-

१३१ ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१४१ य उग्रा अर्वमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

स्मदोर्धसि (पां ६।१।२११) इत्याद्युदात्तत्वं । गहि, गम्य गतौ, लोटः सेर्हि, बज्जलं कन्दसीति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपस्तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६।४।२२) इति असिद्धत्वात्, चतो हेः (पां ६।४।१०५) इति हेर्लुङ् भवति, निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह ये मरु इति । हे अग्ने, ये मरुतो महो रजसो मरुत उदकस्य वर्धणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः, सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासो द्यौतमानाः । अद्रुहः, द्रोह रहिताः, दर्पणेन सर्वभूतोपकारित्वात्, तथाचोपरिष्ठादाम्नायते उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं खण्डिं वर्धयथा पुरोधिस इति । शाखान्तरेऽपि मन्वान्तस्य ब्राह्मणमेवाम्नायते मरुतां वृषतयस्थेत्याह, मरुतो वै वृषा ईशते इति । रजःशब्दो यास्केन बज्जधा व्याख्यातः, रजो रजतो व्योतीरज उच्यते, उदकं रज उच्यते, लोका रजांसुच्यन्ते, अरुगह्नी रजसी उच्येत इति । रजसः, नब्बिष-यस्यानिसन्तसेत्याद्युदात्तः । विदुः, विद आनि, विदो लटो वा (पां ३।४।८३) इत्युसादेशः, प्रत्ययस्वरः, यदृत्तान्नित्यं (पां ८।१।६६) इति यदृत्तयोनान्निधाताभावः । विश्वे, विश्वेः कृन्नन्तस्य निच्चादा-द्युदात्तत्वं । देवासः, आञ्जसेरगुक् (पां ७।१।५०) इत्यनुगागमः, देवशब्दः पचाद्यजन्तश्चित्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः, सम्पदादित्याङ्गावे क्तिप् बज्जग्रीहो, नजत्भ्यां (पां ६।२।१७२) इत्यन्तोदात्तत्वं, कर्त्तरि वा क्तिप्, तत्परं हि अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्, नच कृदु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, यतो नज् नगतिर्नचकारकमिति ॥ ३ ॥

चतुर्थाम्बुचमाह य उग्रा इति । ये मरुत उग्रास्तीव्राः सन्त अर्कमुदकं आनृचुरानर्चुरर्चितवन्तः वर्धणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः, तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, ओजसा बलेन अनाधृष्टासः

१ ५ १ ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्गिरग्न आगहि ॥ ३६ ॥

१ ६ १ ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ॥

मरुद्गिरग्न आगहि ॥

अतिरम्बताः, सर्वेभ्योऽपि प्रवक्षा इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति, आपो वा अर्क इति, तन्निर्वचनञ्च त एवा-
मनन्ति, सोऽर्कश्चरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चतो वै मे कमभृदिति
तदर्कस्यार्कत्वमिति । स जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं सृष्टुमुद्युक्तोऽर्क-
मुदकं सत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्, तथा पूज-
यतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं, तदानीमर्चतो मेऽन्तः कम-
भृदित्यवोचत्, तेनोदकस्याप्यर्कनाम निव्यग्नमित्यर्थः । आम्बुः, अर्चते-
र्घातोः, अप्सृष (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना निपातितः, प्रत्यय-
स्वरः, यदृत्तयागान्निघातः । अनाद्युदासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । व्यजसा, उज्ज्वलेबलोपश्वेतौत्वादिकोऽसुन्प्रत्ययः, निष्वा-
दाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पश्चमीमृचमाह ये शुभ्रा इति । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतान्तेर्म-
रुद्गिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, शुभ्राः शोभमानाः । घोरवर्पसः,
उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः, शोभनधनोपेताः । रिशादसः, हिंसकानो
भक्तकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभ्राः, स्फायितस्त्रिवर्चात्वादिना शुभेरौत्वादिको रक्प्रत्ययः, प्रत्यय-
स्वरः । घोरवर्पसः, घोरं वर्षां येषां, बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं ।
सुक्षत्रासः, बज्रग्रीवौ, नज्जुभ्यां (पां ६ । २ । १०२ ।) इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं, व्याद्युदात्तं ह्यचकृन्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येव तु
न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा-
स्तानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः, निस्वरेबोत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिसरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ १६ ॥

सुक्ते षष्ठीमृचमाह ये नाकस्येति । ये मरुतो नाकस्याधि, दुःख-
रहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि युजोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वय-

१७१ य ईङ्क्ष्यन्ति पर्वतां तिरः समुद्रमणीवं ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

॥ ८ ॥ आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

मपि दीप्यमाना आसते, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य, कं सुखं तद्य-
स्मिन्न विद्यतेऽसावक इति वज्रव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्, न अको नाक इति
नञ्त्तत्पुरुषः, न लोपो नञः (पां ६।३।७३।) इति नञो लोपो न
भवति, नभ्राणपात् (पां ६।३।७५।) इत्यादिना प्रकृतिभावात्,
तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीया (पां ६।२।२।) इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेनोदात्तत्वं, प्रथमातत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्वज्रव्रीहौ उत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपको निघातः ।
रोचने, रुच दीप्तौ, अनुदात्तेतच्च ह्रस्वादेः (पां ३।२।१४८।) इति
युच्, चितः (पां ६।१।१६६।) इत्यन्तोदात्तत्वं । दिवि, ऊडिदं-
म्पदाद्यप्पुम् (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ।
देवासः, आज्ञसेरसुक् (पां ७।१।५०।) इत्यसुक् । आसते, आस
उपवेशने, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं भ्, तस्यान्तादेशः, आदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक्, अनुदात्तेत्त्वात्तसार्वधातु-
कानुदात्तत्वं, यदृत्तयोगान्ननिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह य ईङ्क्ष्यन्तीति । ये मरुतः पर्वतां पर्वतान् मेघान्
ईङ्क्ष्यन्ति चालयन्ति, तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति-
शेषः, निखलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारस्तैर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । ईङ्क्ष्यन्ति, उखउखिवखवखमखमखीत्यादौ ईङ्खिर्गत्वर्थः,
हेतुमति च (पां ३।१।२६।) इति णिच्, इदितो नुम् धातोः (पां
७।१।५८।) इति नुम्, णिजन्तधातोः, चितः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेश्च
धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान्, पूर्वपर्वमवपूरणे, भट्ट दृशि यजि-
पर्वत्यादीना औणादिकोऽतच्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आ ये तन्वन्तीति । ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकि-
रणैः सञ्च आतन्वन्ति आप्रवन्ति आकाशमिति शेषः, किञ्चैजसा

१६१ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३७ ॥

॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति, तनु-
विस्तारे, लटो भ्रौऽन्तः, तनादिक्कञ्च उः (पां ३ । १ । ७६ ।) इति उः,
सति शिष्टस्वरणीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं ।
समुद्रं, उन्दी स्रोदने, स्फायि तक्षीत्यादिना रक्प्रत्यय सौजादिकः,
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह अभि त्वेति । हे अग्ने, पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रकृताय
पानाय त्वा त्वां सोम्यं मधु सोमसम्बन्धिमधुरसं अभिसृजामि सर्वतः
सम्पादयामि, अतस्त्वं मरुद्भिः सहानागच्छ । अभि, एवमादीनामन्त
इति फिट्छत्रेणान्तोदात्तः । त्वा, त्वामौदितोयायाः (पां ८ । १ ।
२३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये, पूर्वोच्चासौ पीतित्वा,
पुण्यत्कर्मधारय (पां ६ । ३ । ७२ ।) इत्यादिना पुण्यङ्गावः । सृजामि,
सृज विसर्गे, मिप्, मिपः पित्वादनुदात्तत्वं, विकरञ्चस्वरः । सोम्यं,
सोममर्हति यः (पां ४ । ४ । १३० ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरैवान्तो-
दात्तः । मधु, फलिपाटिनमिममिजनां गुक्पटिनाकिधतच्चेत्तौआदिक
उः प्रत्ययः, निदित्वगुत्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यद्वृतं ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन
तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुतो देयादिद्यातीर्थमहेत्यरः । पुम-
र्थान् धर्मार्थकाममोक्षानित्यर्थः ॥ ९ ॥ ३७ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
सप्तत्रिंशो वर्गः । इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीबृहन्महापात्रसायणाचार्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताया भाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्ति-
मगमत् ॥

(ॐ तत्सत् ।)

ॐ तत्सत् ॐ

ऋग्वेदद्वितीयाध्यायानुक्रमणिकारम्भः १

अयमष्टावार्भंव, मिहवडेन्द्राभं, प्रातर्युजा सैका, चतस्र आश्विन्य-
स्तथा सावित्र्य, आमेयौ वे देवीनामेके, आशीवख्यान्यप्रायोनां, द्यावा
पृथिव्येपार्थिवी, षष्ठ्यष्टोऽतो देवा देवी वा, तीत्रास्तुर्विंशति, वाय-
व्येकेन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णस्तृचाः, श्रिया आप्यो-
न्याधर्धामेय्य, शन्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप्, तिस्रस्तान्या एकविंशी-
प्रतिष्ठा, कस्य पक्षेनाजीमर्तः युनः श्रेपः, सक्तत्रिमो वैश्वामित्रो
देवरातो वाख्यं तुत्रैष्टुभमादौकाय्यामेय्यौ, सावित्र्यस्तृचो गायत्रो
स्यान्या भार्गवा, यच्चित्तेकावसिष्वदशामेयं त्वाश्वं समोना, गायत्रेन्या
दैवी त्रिष्टुप्, यत्र यावा नवषडनुष्टुपादि, यच्चित्थैलूल्ल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्या चर्मप्रशंसा वा, यच्चित्तम
पातं, मावोह्यधिकास्माकं, पादनिष्टुश्चित्रिष्टुप्परौष्टचावाश्विनौ-
षस्यौ, त्वममेष्टूना, हिरण्यरूप आमेयं त्रिष्टुबन्याष्टमीषोडशौ
चेन्द्रस्य पक्षेना । हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टकद्वितीयाध्यायः ।

विंशसूक्तं ।

१ १ १ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥

१ २ १ य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं बन्दे
विद्यातीर्थमहेत्वरं ॥ अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं
देवायैत्यर्थं सूक्तं, अस्य ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्, ऋभुदेवताकत्वमनुष्ठा-
न्यते, अयमष्टावार्भवमिति, विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्त्ता वा ब्र-
ह्मणः, ऋगस्य प्रथमे ऋन्देमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः,
अयं ऋन्देमा इति खण्डे सूत्रितं, अभित्वादेवसवितः प्रेता यज्ञस्य
शम्भुवा यं देवाय जन्मन इति ऋचा इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टक-
माह अयं देवायेति । ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ता-
स्ते चात्र सूक्ते देवताः, तत्सङ्घो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचना-
न्तेनात्र निर्दिश्यते, जन्मने जायमानाय ऋभुसम्भवरूपाय देवाय
तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया
स्वकीयेनास्येनाकारि निष्पादितः । कोटशः स्तोमः, रत्नधातमः, अति-
शयेन रमणीयमस्मिमुक्तादिधनप्रदः, स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रय-
च्छन्तीत्यर्थः । आसया, आस्यशब्दद्वितीयैकवचनस्य, सुपांसुक् (पां
७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना याजादेशः, अत्ययेन प्रकृतियकारस्य जोषः,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः, रत्नानि दधा-
तीति रत्नधाः, छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह य इन्द्रायेति । ये ऋभव, इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं
वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुप्रसिद्धौ
हरी एतन्नामकावस्थौ मनसा ततक्षुः सम्पादितवन्तः, ऋभूणां सत्य-
सङ्कल्पत्वात्सङ्कल्पमात्रेणैन्द्रस्याश्वौ सम्पन्नावित्यर्थः, ते ऋभवः शमीभि-
र्यज्ञमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत आशतवन्तः

१३१ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं १

तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥

१४१ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः १

ऋभवो विष्टव्रात ॥

अपः अप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्यकेषु कर्मनामसु शमी शिमोति पठितं । वचोयुजा, वचसा युञ्जत इत्यर्थे, सत्सूद्विघ (पां ३।२। ६१।) इत्यादिना क्तिप्, सपांसुलुक् (पां ७।१। ३६।) इत्यादिना विभक्तोराकारः, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्तुः, तत्तू त्वत् तनूकरणे, लिटि भोरसादेशः, पादादित्वादनघातः । शमीभिः, शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि, औणादिक इन्, क्तदिकारादक्तिन इति वाचिकेन डीष्, लघादित्वादन्तोदात्तः । आशत, अशू व्याप्तौ, लङो भस्य अदादेशः, स्वादिभ्यः ऋः, तस्य बज्जलं कृन्दसीति लुक्, अडागमः, तिङ्कु तिङः (पां ८।१। २८।) इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह तत्तन्निति । नासत्याभ्यां अश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तत्तन्, ऋभवो देवाः कश्चिदथमतस्तन्, तत्तन्नेन सम्पादितवन्तः । कीदृशं रथं, परिज्मानं परितो गन्तारं । सुखं, उपर्युपवेशने सुखकरं । किञ्च धेनुं काश्चिद्गां तत्तन्, धातुनामनेकार्थत्वात् तत्तत्तिरञ्च सम्पादनवाची । कीदृशीं धेनुं, सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धी । तत्तन्, बज्जलं कृन्दीत्यडभावः । नासत्याभ्यां, न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ, न आगन्नापान्नवेदानासत्यान्नमुचि (पां ६।३। ७५।) इत्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं, अजेः परिपूर्वस्य, अमुक्तन्नित्यादिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः, आद्युदात्तत्वञ्च औणादिकनिपातनात् । सबर्दुघां, सबः प्रयो दोग्धीति सबर्दुघा, दुहः कप् घञ्च (पां ३।२। ७०।) इति कप्, हकारस्य घकारश्च, सबरिति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति सम्भदायविदः, कपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वरश्च शिष्यते, समासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीये कृन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभ्वस्तृचः, द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खण्डे सूत्रितं, मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति लघाविति, तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थाम्बुच-

१ ५ १ सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता १

आदित्येभिश्च राजभिः ॥ १ वर्गः ॥

माह युवाना पितरेति । ऋभव एतन्नामका देवाः पितरा पितरा
स्त्रीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्वन्तौ अकृत
कृतवन्तः । कीदृशा ऋभवः, सत्यमन्त्राः, अविद्यमन्त्रसामर्थ्यापेताः,
पुरस्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्काममुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तत्क्षणं तथैव सम्पद्यते, तस्माज्जोर्क्षयोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्था
इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः, ऋजूयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः, कृणुरहिता
इत्यर्थः, अतएवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । पुनरपि कीदृशाः,
विष्टी विष्टयो व्याप्तिशुक्ताः, सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्या-
प्रतिष्ठातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्तु एवं निर्वृत्ति, ऋभव उब
भान्तीति वर्त्तेन भान्तीति वेति । युवाना, युवन्शब्दो यातेः कनिष्ठन्तो
निश्वादाद्युदात्तः, सुपांसुलुक् इत्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा,
पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः, बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजूयवः,
ऋजुशब्दोऽत्र भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्वच्, अकृतत्वावधा-
तुक्तयोः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, क्वाच्छन्दसि (पां १ । २ ।
१७० ।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । विष्टी, विण्प्रत्ययाप्तौ, क्तिचक्षौचस-
ञ्जायां (पां १ । १ । १७४ ।) इति क्तिच्, तितुन्नतयसिसुसरकसेषु
च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इटप्रतिषेधः, तस्माज्जस ईयाहि-
याजीकाराणामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन ईकारादेशः, न च, अजो
ऽन्तस्य (पां १ । १ । ५२ ।) इति सकारस्य भवति, तत आद्रुमेकते,
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०२ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं
बाधित्वा परत्वात्, जसि च (पां ७ । १ । १०६ ।) इति ऋक्स्य गुणेन
भवितव्यमिति चेन्न, सञ्ज्ञापृवकस्य विधेरनित्यत्वात् । अकृत, कृजो कृञ्
आत्मनेपदं भू, तस्य अदादेशः, मन्वेघस (पां २ । ४ । ८० ।) इत्या-
दिना च्लेनुक्, यगादेशः, अडागमः, निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह सं वइति । हे ऋभवो, युष्माकं सम्बन्धिनो मदासो
मदहेतवः सोमा इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च सम्मन्त सङ्गताः, ऋभू-
नामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति, अतएवावाहनमिदं
आश्वनायनेनैवं पठितं, इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिः-

१६१ उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं ।

अकर्त चतुरः पुनः ॥

मन्तं विश्वदेव्यावन्तमाज्जवे इति । कीदृशेनेन्नेण, मरुत्वता मरुद्धि-
युक्तेन, अत एव मन्तान्तरमेवमान्नायते मरुद्धिरिन्द्रसख्यन्ते अस्त्विति ।
कीदृशैरादित्येभीराजभिर्दीप्यमानैः । मदासः, माद्यत्येभिरिति मदाः
सोमाः, मदोऽनुपसर्गं (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, तस्य पित्वादनु-
दात्तत्वं, धातु खर एव शिष्यते, आज्ञसेरसक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इति जसोऽसुगागमः । अगमत, गमेः संपूर्वात्कुङ्, समोगमृच्छि (पां १ ।
३ । २६ ।) इत्यादिनात्मनेपदं भ, तस्य अदादेशः, मन्वेघस (पां २ ।
४ । ८० ।) इत्यादिना च्लेर्लुक्, गम ह्यन जन खन घसां (पां ६ । ४ ।
६८ ।) इत्युपधालोपः, व्यवहिताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति समो
व्यवहितप्रयोगः, निघातः । मरुत्वता, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधित-
त्वाज्जप्रत्वाभावः, भयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत् । आदि-
त्येभिः, बज्जलं कन्दसीति भिस ऐसादेशाभावे, बज्जवचने भत्येत्
(पां ७ । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । राजभिः, राजनृष्यस्य कनिन्नन्तत्वेन
निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह उत त्वमिति । उत अपि वा त्वष्टुः, एतन्नाम-
कस्य देवस्य सम्बन्धी तद्गणव्यापारः, नवं नूतनं चमसन्तं सोमधारणक्षमं
काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं, निष्शेषेण सम्पादितमकरोदिति शेषः, तद्गण-
व्यापारकुशलस्य तस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं
पुनरपि चतुरोऽकर्त, चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः, एकस्य चतु-
र्विधकरणत्वरूपोऽयमर्थो मन्तान्तरेऽपि विस्पष्टः, एकं चमसं चतुरः
कृणोतनेति । नवं, गुं स्तुतौ, नूयत इति नवं कर्मण्यप्रत्ययः, स हि
घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति, घञप्रत्ययश्च, अकर्तरिच-
कारके सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १६ । इति कर्तव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके
भवति । यद्यपि घञ् सञ्ज्ञायामित्युक्तं, तथापि च कारकसञ्ज्ञायभि-
चारार्थत्वादसञ्ज्ञायामपि भवत्येव, सम्बध्यत इति सम्बन्धः कर्मणि घञि-
त्युक्तं । त्वष्टुः, तद् त्वद् तनूकरणं, औणादिकस्तृन्, ऊदितत्वात् पक्षे
इडभावः, स्तोः संयोगाद्योरन्तं च (पां ८ । २ । २६ ।) इति ककार-

१७१ ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि मुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥

लोपः । निष्कृतं, कृजोनिषपष्ट्यात् कर्मणि क्तः, प्रादिसमासे, निष्कृतं समासेऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । ३ । ४५ ।) इति घत्वं, अत्र, कर्त्तृ-कर्मणोः कृति (पां ० । ३ । ६५ ।) इति प्राप्ता घञी यद्यपि, गञोकाव्य-यनिष्ठाखलार्थद्वयां (पां २ । ३ । ६६ ।) इति निषिद्धा, तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्, कर्त्तृकरखयोस्तृतीया (पां २ । ३ । १८ ।) इत्येतस्याः प्राप्तेः श्रैषिकी घञी, यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माषा-खामश्रीयादिति, वत् गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति निस उदात्तत्वं । अकर्त्तृकस्य, कृजो लुङि तस्य व्यत्ययेन तादेशः, मन्वेऽस (पां २ । ४ । ८० ।) इति कर्त्तृक, कृन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति तिङ् आर्द्धधातुकत्वात् डित्वाभावेन गुणः । चतुरः, शसि (पां ६ । २ । १६७ ।) इत्युकार उदात्तः । पुनः खरादिभ्यामुदात्तः पठितः ॥ ६ ॥

द्वितीये कृन्दमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तमेति हे ऋचावाभ्यौ, द्वितीयस्यागन्महेति खण्डे सूत्रितं, इन्द्र इधे दधातुनस्तेनो रत्नानि धत्त-मेत्येका हे चेति, तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ते नो रत्नानीति । पूर्वाखलु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्त्रदीय-शंसनैर्युक्ताः सन्तो नोऽस्माकं सम्बन्धिने मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि एकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं ताव-दिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि, त्रिरा त्रिवार-माहृतानि, उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिराहृतिः । किञ्च साप्तानि सप्ततल्लङ्गानि सप्तसङ्ख्या निष्पन्नवर्गरूपाणि कर्मणि च धत्तन सम्पादयत । कीदृशानि साप्तानि, त्रिरा त्रिवारमाहृतानि, अन्यार्थे दर्शयितुमास इत्यादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औ-पासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः * ।

* ओतसूत्रव्याख्यायां औपासनहोमादीनां प्रथमवर्गत्वेन अन्यार्थेयादीनां द्वितीयवर्गत्वेन प्रतिपादनमस्तीति विशेषः ।

१ ८ १ आधारयन् वहुयोऽभजन् सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियं ॥ २ ॥

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः । रत्नानि, रमुक्रीडायां, निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नक्प्रत्ययः, तत्सन्निधौगेन मकारस्य तकारः, निच्वादाद्युदात्तः । घत्तन घत्त, तप्त-नप्तनघनाच्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति तशब्दस्य तनादेशः । साप्तानि, सप्तानां वर्गः साप्तं, सप्तनोज्झन्दसि (पां ५ । १ । ६१ ।) इति वर्गोऽञ् प्रत्ययः, नस्तद्धिते (पां ६ । ४ । १४४ ।) इति टिलोपः, जिच्वादादि-ह्रस्विराद्युदात्तत्वञ्च, अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते, तेन बङ्गवचनं, अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिराद्युदात्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते, शत्रु-नुमेनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः, एकशब्दः इगः क्क्षन्तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वं, द्वितीयस्यैकशब्दस्य, तस्य परमाम्भेदितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्यामेतितसञ्ज्ञायां, अनुदात्तञ्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनु-दात्तत्वं । सुशस्तिभिः, शस्यन्ते आभिरिति शस्तय ऋचः शंसु स्तुतौ, करणे क्तिन् तस्य कित्त्वान्न लोपः, शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि क्तिनो निच्वादाद्युदात्तत्वं न ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं, तत् परेण, मन्क्तिन्व्याख्यान (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आधारयन्तेति । वङ्गयस्वमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्य-मृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । तथाच मन्त्रान्तरमाप्तायते मर्त्तासः सन्तोऽमृतत्वमानश्रुति । किञ्च ते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पा-दनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्ष्णमभजन्त संपितवन्तः, अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भाग-मानश्रेत्यादिमन्त्रान्तरे विस्पष्टः, ब्राह्मणोऽप्यभवो देवेषु तपसा सौम-पीथमध्ययजन्नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं । वङ्गयः, निदित्यनुवृत्तौ, वहि-श्रोत्यादिना निः प्रत्यय औणादिकः, निच्वादाद्युदात्तः । अभजन्त, पादादित्वान्न निघातः । सुकृत्यया, विभाषा ह्रस्वोः (पां । ३ । १ । १२० ।) इति ह्रजः कर्मणि क्यप्, शोभनं कृत्यमस्या भजनक्रियायाः

एकविंशच्छतम् ।

१ १ १ इहेन्द्राग्नी उपद्वये तयोरित्स्तोगमुश्मसि ।

ता सोमं सोमपातमा ॥

सा सुकृत्वा, बज्रवीरौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, गजसुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे कषपः पितृत्वेनानुदात्तत्वाद्वातुभवेणादिबदात्तः, ततश्च, आद्युदात्तं ह्यचक्षु-
न्दमि (पां ६ । २ । १९६ ।) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं, तेन हि पुर-
स्तादपवादो न परमगि, गजसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत
इत्युक्तं, एवं तर्हि, कृजः शच (पां ३ । ३ । १०० ।) इति स्त्रियां भावे
गणपुपत्ययान्तः कृत्यशब्दः, कषपः पितृत्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं, कर्षात्वतोषजो (पां
६ । १ । १८६ ।) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं, यज्ञमर्हतीत्यर्थे, यज्ञत्विरभ्यां
मत्वजो (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः, तस्य इयादेशः, प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ ९ ॥

इहेन्द्राग्नीत्यादि षडुचं सूक्तं तस्य ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, देवता
त्वमुक्त्यते, इह षडेन्द्राग्निमिति, विनियोगस्तु अग्निष्टोमे आच्छावाक-
शस्ते इहेन्द्राग्नी उपकृत्य इति सूक्तं, स्तोत्रमग्नेशस्त्रादिति खण्डे इहे-
न्द्राग्नी उपेयं वामस्यमन्मन इति नवेति सूत्रितत्वात्, तथाभिन्नवचनहे
प्रातःसवने आच्छावाकशस्ते स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं, तथा च
सूत्रितं अभिन्नवपुष्ठाहानीत्युपक्रम्य इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगच्छ-
तमिति, तस्मिन्सूक्ते प्रथमान्वचमाह इहेन्द्राग्नी उपकृत्य इति । इहा-
स्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवावुपकृत्ये आकृत्यामि, तयोरिन्द्राग्न्योरेव
स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि कामयामहे, सोमपातमा ता, अतिशयेन सोमं
पातुं क्षमो तौ हा देवौ सोमं पिबतामिति शेषः । इन्द्राग्नी, अत्र देव-
ताइन्द्रेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति, तत्र हि इन्द्र इत्यनुष्टौ, पुनर्इन्द्र-
यह्माल्लोकाप्रसिद्धसाहचर्याकामेव इन्द्रे आगच्छत्युक्तं, तस्मादत्राव-
यहे ऋष्व इन्द्रशब्दः, समासस्य (पां ६ । १ । १९१ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
देवताइन्द्रे च (पां ६ । १ । १९१ ।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति,
अधिपशब्दस्यानुदात्तत्वेन, नोत्तरपदानुदात्तादौ (पां ६ । १ । १९१ ।)

१२१ ता यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥

१३१ ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥

१४१ उया सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतं ।

इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥

इति प्रतिषेधात् । उग्रसि, वश कान्तौ लटो मस्, इदन्तो मसिः (पां ७।१।४६ ।) इति इकारोपजनः, अदादित्वाच्च्पो लुक्, मसेर्द्धित्वात्, यद्दिज्या व्ययि व्यधि (पां ६।१।१६ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं । ता सोमपातमा, उभयत्र सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६ ।) इत्यादिनाकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह ता यज्ञेष्विति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजस्ता पूर्वाक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्तेः, तथा शुम्भत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौ कुरुत, तथा ता पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत । ता, सुपांसुलुगित्वाकारः । शुम्भत, अस्य संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।१३७ ।) इति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह ता मित्रस्येति । मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वाक्ता देवौ सम्पाद्यतामिति शेषः, यदा मित्रस्य मम सम्बन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः, सोमपा-सोमपानक्षमां, ता, पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी, सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आह्वयामः । प्रशस्तये, तुमर्थाच्च भाववचनात् (पां २।३।१५ ।) इति चतुर्थी, कृदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं बाधित्वा, तादौचनिति कृत्यतो (पां ६।२।५० ।) इति गतेः प्रकृतिसरत्वं । सोमपीतये, सोमस्य पीतिर्यस्मिन् कर्मणि तस्मै, नञ्बोद्धौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं, सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वा दाकृतिगणत्वेन पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थ्याम्चमाह उया सन्तेति । सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म उप सामीप्येन प्राप्तुं उया सन्ता वैरि-

१ ५ १ ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतं ।

अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥

१ ६ १ तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म्म यच्छतं ॥ ३ ॥

बधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ हवामहे आश्रयामः, इन्द्राग्नी देवौ इह कर्म-
ण्यागच्छतां । सन्ता, अन्तेः शतरि, असोरल्लोपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
इत्यल्लोपः । सवनं सुतमितिदयं सेमं नः स्तोममागच्छीत्यत्रोक्तं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ता महान्तेति । ता तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी युवां
रक्षो राक्षसजातिं उञ्जतं, ऋजुकुक्षतं, क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः ।
कीदृशौ तौ, महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ । सदस्पती, सभापालकौ,
तयोः प्रसादादन्निगो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः सन्तु ।
महान्ता, सान्तमहतः संसोगस्य (पां ६ । ४ । १० ।) इति दीर्घः ।
सदस्पती, समासे, यथा लुकि, प्रातिपदिकसकारस्य क्त्वाभावश्चान्दसः,
उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । इन्द्राग्नी, आमन्विताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः, प्रजायन्त इति प्रजाः,
अन्येष्वपि दृश्यते (पां ३ । २ । १०१ ।) इति जनेडः प्रत्ययः, न प्रजाः,
अप्रजाः, अप्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ, नित्यमसिच्प्रजाभेधयोः (पां ५ ।
४ । १२२ ।) इत्यसिजादेशः स्यात्, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिभ्यः,
दृजन्तस्य अत्तशब्दस्य जसश्चान्दस इत्यनुडागमः, चितः (पां ६ । १ ।
१६३ ।) इत्यृकार उदात्तान्तस्य यणादेशे, उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पां
६ । १ । १७४ ।) इति इकार उदात्तः ॥ ५ ॥

शष्ठीमृचमाह तेन सत्येनेति । हे इन्द्राग्नी, सत्येन अवश्यं फल-
दानादवितर्धेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फल-
भोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ
भवतं, ततोऽस्मभ्यं शर्म्म यच्छतं सूखं गृहं वा दत्तं, गयः हृदर-
इत्यादिषु द्वाविंशतिसङ्ख्याकेषु गृहणामसु शर्म्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं,
जागृ निद्राक्षये, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो
लुक्, तिङ् तिङ् (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । प्रचेतुने, चिती-
सञ्ज्ञाने, इत्यस्मास्यन्तात् शक्तिवन्त इति विहितत्वाद्वाङ्मनादौ-

द्वाविंशत्तं ।

१ १ १ प्रातर्युजा विबोधयाग्निनावेह गच्छतां ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

शादिक उन्प्रत्ययः, समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी, इहे-
न्द्राग्नीत्यत्रोक्तं, आमन्वितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । हिनस्ति दुःख-
मिति शर्म, ष्ट हिसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन् प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । यच्छतं, इषुगमिथमांकः (पां ७ ।
३ । ७७ ।) इति कः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं सूक्तं, तस्य ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्, देव-
ताविशेषान्वन् क्रम्यते, प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यन्तथा सावित्र्य
आग्नेयौ हे देवीनामेकेन्द्राणी वरुणान्यग्नार्यानां द्यावा पृथिव्ये पार्थिवी
यजुष्योऽतो देवादौ वेति । सूक्तसङ्ख्यानुवर्तत इति, अस्मिन् खण्डे
अनिरुक्तासङ्ख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते
सङ्ख्याविशेषस्यानिरुक्त्या विंशतिसङ्ख्या द्रष्टव्या, सा च विंशतिरेकया-
धिकया सह वर्तत इति सैका, तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः,
पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रः सविष्टदेवताकाः, नवमी दशमी च हे
अग्निदेवताके, एकादश्या ऋचो देवसम्बन्धिन्य इन्द्रावरुणाग्निपृथ्वी
देवता द्वादश्या अपि, त्रयोदशीचतुर्दश्या द्यावापृथिवीदेवताके, पञ्च-
दशी पृथिवीदेवताका, षोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्ताः षड्विण्णुदेवताकाः,
अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्वा देवता विष्णुर्वा विकल्पेन
देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः, प्रातरनुवाके आश्विनं क्रती
प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूत्रितञ्च अथाश्विनं षोडश, प्रात-
र्युजेति चतस्र इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोऽनुवाक्या,
दिदेवत्येत्थरन्तातिखण्डे सूत्रितं, आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति,
तत्र प्रथमाष्टवमाह, प्रातर्युजा विबोधयेति । अत्र होताध्वर्युर्मुद्दिश्य
ब्रूते, हे अध्वर्या, प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ
विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु, अश्विनौ प्रबुद्धौ तावश्विनौ देवौ च
अस्याभिधवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मणा-
गच्छतां । प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा, सत्सू-

१२१ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥

१३१ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं भिमिक्षतं ॥

द्विषद्बुद्बुद्बुज (पां ३।२।६१।) इत्यादिना क्तिप्, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, ऊडिदस्यदाद्यप्स्यैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । पीतये, व्यत्ययेन क्तिन्न उदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह या सुरथेति । या उभा अश्विना देवा, यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा अतिशयेन रथिनौ, दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाङ्मयामः । येत्यादिस्वयसु पदेषु, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । सुरथा, शोभनो रथो ययोक्तौ सुरथौ, समासान्तोदात्तत्वापवादं बज्जरीतौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं द्युष्कन्दमि (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति संहितायामिकारस्य दार्ढ्यत्वं । दिविस्पृशा, दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ, क्तिप् च (पां ३।२।७६।) इति क्तिप्, तत्पुरुषे कृति बज्जलं (पां ६।३।१३८।) इत्यलुक्, गतिकारकोपपदात्कृत् (पां ६।२।१३६।) इति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह या वां कशेति । अश्विना हे अश्विनौ देवौ, वां युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते, तया सह आगत्य यत्रमसादीयं भिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छन्तौ कशयाश्वं दृढं ताडयित्वा महसा ममागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा, मधुमती, अर्घ्यः क्षौद्र इत्यादिषु एकशतसङ्ख्याकेषुदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं, तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति, अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्वेदोदकं खवति तेनेयं कशा क्लिमेत्यर्थः । पुनः कीदृशी सूनृतावती, प्रियसत्यवाग्युक्ता, तीव्रेण कशाघातेन

१४१ न हि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः १

अश्विना सोमिनो गृहं ॥

१५१ हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये १

स चेत्ता देवता पदं ॥ ४ ॥

यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वारूढस्य च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रमागमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं, यदा श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्मसु कशा धिषणेति पठितं, अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्यं पाश्वरहिता, सून्तावती प्रियत्वसत्यत्वापेता फलप्रदान-विषयेत्यर्थः, तथा वाचायुक्ता, यच्च मिमिक्षतमिति योजनायं। कशा, कश गतिशासनयोः, पचाद्यच्, वृषादित्वादाकृतिगणत्वेनायुदात्तः। सून्तावती, ऊणपरिहाणे, सुळ् अनयत्यप्रियमिति सून्, तथाविध-मृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सून्ता, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१०२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, परादिश्चन्द्रसि बज्जलं (पां ६।२।१६६।) इत्युच्चार उदात्तः, सा यस्या अस्ति सा सून्तावतीति कशायाः सञ्ज्ञा, एवंनामा या कशेत्यर्थः, सञ्ज्ञायां (पां ८।२।११।) इति मतुपो वत्त्वं। मिमिक्षतं, सेचनार्थान्महेः सन्, हलन्ताच्च (पां १।२।१०।) इति कित्वाद्गुणाभावः, ङत्वकत्वघत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽष्टमाह नहि वामिति। अश्विना हे अश्विदेवौ, युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहमिति रथेन गच्छथः, स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्तते, यदा यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति। न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेणान्तोदात्तः। अस्ति, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति निघाताभावः, अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति, युवाश्च रथेन गच्छथ इति समुच्चयार्थश्चार्थं गम्यते, चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिरुक्ताति। यत्र, निपातस्य च (पां ६।३।१३६।) इति संहितायां दीर्घत्वं। गच्छथः, इयं यद्यपि न प्रथमा, तथापि यत्रेति यदुत्तयोगान्निघाता-भावः ॥ ४ ॥

व्युत्स्य द्वितीये छन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्य अतस्त्रः, द्वितीयस्येति खण्डे सूचितं हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो

१ ६ १ अपां न पातमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥

महीद्यौः पृथिवीचनइति तत्र प्रथमां सूक्ते पञ्चमीम्वचमाह हिरण्य-
पाणिमूतय इति । उतयेऽस्माद्रक्षार्थं सवितारं देवमुपपश्ये आह्वयामि,
स च सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन
प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं, हिरण्यपाणिं
यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं, यद्वा देवकर्तृके यागे सविता
खयम्वत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितस्तदानीं कस्यासिदिष्टावध्यर्थवत्तस्मै
सवित्रे ब्रह्मणे प्राश्नित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः, तच्च प्राश्नित्रं
हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयं पाणिं चिच्छेद, अतः प्राश्नित्रं
दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः
कौघीतकिम्राक्षणे समाप्तातः, सवित्रे प्राश्नित्रं प्रतिजङ्गुस्ततस्तत्पात्री
प्रचिच्छेद, तस्मै हिरण्यमयौ दधुः, तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । हिर-
ण्यशब्दं पाणिशब्दश्च यास्तु एवं निर्वर्त्ति, हिरण्यं कस्माद्वीयत आय-
म्यमानमिति वा ऋयते जनाञ्जनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा,
हृदयरमणमभवतीति वा, हृद्यतेवा स्यात् प्रेम्णाकर्मण इति, तथा पाणिः
पणायतेः पूजाकर्मण इति । हिरण्यशब्दो नन्विषयस्यानिसन्नस्येति
षिट्सूत्रेणाद्यदातः, बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रक्षतिस्वरः । उतये, उदात्त-
इत्यनुदत्तौ, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयच्च (पां १। १।
८७।) इति क्तिमुदात्तो निपातितः । सवितारं, ढच्, ढचञ्चित्वा-
दन्तोदात्तत्वं । चेत्ता, चित्ती सञ्ज्ञाने, अस्मादन्तर्भावितव्यर्थात्ताप्हीत्ये
ढन्, अनित्यमागमशासनमिति इडभावः, नित्वादाद्युदात्तः । देवता,
देवात्तल् (पां ५। ४। १७।) इति स्वार्थे तल्, निति (पां ६। १।
१८१।) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजन्तः, चितः
(पां ६। १। १६१।) इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्ते षष्ठीम्वचमाह अपां न पातमिति । अत्र होता सामगम्वत्वि-
जमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते, अवसेऽस्मान्क्षितुं सवितारमुपस्तुहि, तस्य
सवितुः सम्बन्धीनि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि ज्ञामयामहे ।
कीदृशं सवितारं, अपां न पातं जनस्य न पातकं सन्तापेन शोध-

१७१ विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः १ सवितारं नृचक्षसं ॥

कमित्यर्थः । अपां, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१) इत्यादिना विभक्तो-
दात्तत्वं । न पातं, पा रक्षणे, अयं श्रचन्तः पाच्छब्दः, तस्य नचसमासे,
नभ्रायनपात् (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्ति-
कारः, अग्निर्हि अपो न पाति तच्छोषकत्वात्, तर्हि कथमपामिति
षष्ठी, नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वनां (पां २ । ३ । ६६ ।) इति कर्मणि
षष्ठाः प्रतिषेधादिति चेत्, तर्हि एषा श्रेषलक्षणास्तु, अग्न्यादित्यौ
अपां कारणतया सम्बन्धिनौ, अमेराप इति श्रुतेः, आदित्याज्जायते
वहिरिति श्रुतेश्च, अस्मिन् पक्षे उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपा-
तनादेवेति मन्तव्यं । पातेः क्तिवन्तस्य तुक्वा निपातनाद्दृश्यः । अथवा
न पातयतीति नपात्, पत्ल गताविति धातोर्गन्तात् क्षिप्, अग्न्या-
दित्यौ ह्यपां न प्रापकौ, प्रत्युत तच्छोषकौ, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अवसे, तुमर्थे सेसेनसेऽसेन् (पां ३ । १ । ६६ ।) इत्यादिना असेन् प्रत्ययः,
नित्वादाद्युदात्तः । उभसि, वष कान्तौ, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ ।
४ । ७९ ।) इति शपो लुक्, इदन्तो मसिः (पां ७ । १ । ४६ ।) इति
इकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीनृचमाह विभक्तारमिति । वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्ण-
रजतादिरूपेण बद्धविधस्य राधस्य धनस्य विभक्तारं अस्य यजमा-
नस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं, नृचक्षसं मनुष्याणां प्रका-
शकारिणं सवितारं हवामहे आह्वयामः । कौघीतकिन एतस्या ऋचो
व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवमामनन्ति, तदेतदसु चित्रं
राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति । विभक्तारं,
वृत्, तच्चश्चित्वादन्तोदात्तत्वं, छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
हवामहे, ऋयतेर्वज्जलं कन्दसीति सम्प्रसारणं । वसोः, वस निवासे,
प्रहस्त्रिचित्रप्यसि वसि हनोत्यादिना उः प्रत्यय औणादिकः, निदित्य-
नृत्तर्निन्त्वादाद्युदात्तः । राधसः, राध साध संसिद्धौ, सर्वधातुभ्योऽसु-
न्नित्यसुन् प्रत्यय औणादिकः, नित्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं, नृश्च इति
नृचक्षाः, चक्षोर्वज्जलं शिष्येत्यसुन्, शित्वादाद्धधातुत्वेन ख्याजादेशा-
भावः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

१ ८ १ सखाय आनिषीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥

१ ९ १ अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरूप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥

अष्टमीमृचमाह सखाय इति । सखिभूता हे ऋत्विजः, आनिषीदत सर्वत्रोपविशत, नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः क्षुतियोग्यः, राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः, स एव सविता शुम्भति शोभते । समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः, ख्या प्रकाशने, समाने ख्यस्योदात्त इति इह्य प्रत्यय बौद्धादिकः, तत्सन्नियोगेन ङित्वं, यजोपख, ङित्त्वादाकारजोपः, समानस्य कृन्दसि (पां ६ । १ । ८४ ।) इत्यादिना समानस्य सादेशः, इह्यसन्नियोगेनोदात्तत्वं, जसि, सख्युरसम्भूतौ (पां ७ । १ । ६२ ।) इति ङित्त्वाङ्ङिरायादेशश्च । निषीदत, सदिर-प्रतेः (पां ८ । ३ । ६६ ।) इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन स्तोमे भवः स्तोम्यः, भवे कृन्दसि (पां ७ । ७ । ११० ।) इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दाता, दानशीलः, ताप्तीत्ये ङन्, ङित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं, कर्तृकर्मज्ञोः कृति (पां २ । ३ । ६५ ।) इति प्राप्तायाः षष्ठाः, नलोकाव्ययनिष्ठा (पां २ । ३ । ६६ ।) इति प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अभिष्टोमे प्रातः सवने अग्ने पत्नीरिहावहेति नेद्युः प्रस्थितयाग्या, प्रशान्ता ब्राह्मणाच्छंसोति खण्डे सूत्रितं, अग्ने पत्नीरिहावहेत्यान्नाव वशान्नायेति, तामेतां नवमीमृचमाह अग्नेपत्नीरिति । हे अग्ने, उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीः इन्द्राण्याद्या इह देवयजनदेशे आवह, तथा त्वष्टारं सोमपीतये सोमपानार्थं उप समीपे आवह । पत्नीः, उत्पन्नः पतिशब्द आद्युदात्तः, पत्युर्नौयज्ञसंयोगे (पां ७ । १ । १३ ।) इति ङीप्, तत्सन्नियोगेन नकारश्च, ङीपः पित्त्वाङ्ङातुस्वर एव । उशतीः, वश कान्तौ, जटः शट्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ७ । ७२ ।) इति शपो णक्, शतुर्ङित्त्वात्, यद्विज्यानयिष्यधि (पां ६ । १ । १६ ।) इति सम्प्रसारणं, उजितश्च (पां ७ । १ । ६ ।) इति ङीप्, शतुरनुमो-नद्यजादौ (पां ६ । ७ । १७१ ।) इति ङीप् उदात्तः ॥ ९ ॥

११०१ आग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं १
वरुत्रीं धिषणां वह ॥ ५ ॥

११११ अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः १
अच्छिन्नपत्राः सचन्तां ॥

दशमीमृचमाह आग्ना अग्न इति । हे अग्ने, अवसेऽस्मानवितुं आ देवपत्नीरिच्छावह, तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने, होत्रां होमनिष्पादिकाग्निपत्नीं, भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं, वरुत्रीं वरुणीयां धिषणां वाग्देवताश्चावह । वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यन्त इति आः, गस्तृ स्तृ गतौ, औणादिको ङ्ग प्रत्ययः, ङित्वाटिलोपः, प्रत्ययस्वरः । होत्रां, ऊ या मा श्रु भसिभ्यस्त्रिभित्ति चमन्तो नित्वादाद्युदात्तः । अति-शयेन युवा यविष्ठः, अतिशयने तमविष्ठनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इति इष्टन्प्रत्ययः, स्थूलद्वार (पां ६ । ४ । १७३ ।) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः । भारतीं, शार्ङ्गरवादराकृतिगणत्वात्, शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् (पां ४ । १ । ७३ ।) इति ङीन्, ङीनो नित्वादाद्युदात्तः । वरुत्रीं, यसित स्तुभित (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ वरुष्टशब्दस्तुजन्त इत्युक्तं, तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरुष्टशब्दस्तुमन्तोऽपि म्रष्टव्यस्तेन नित्वादाद्युदात्तत्वं, श्रेयनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात्, उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्यनेनापि न ङीप् उदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सूक्ते एकादशोमृचमाह अभि नो देवीरिति । देवीर्देव्यो देवपत्न्यः, अवसा रक्षणेन, महो महता शर्मणा च सुखेन च, नोऽस्मानभिस-चन्तां आभिमुख्येन संवन्तां । कीदृशो देवः, नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयिष्यः । अच्छिन्नपत्रा अच्छिन्नपत्राः, न हि पत्तिरूपाणां देवपत्नीनां पत्राः केन क्लियन्ते । देवीः, पुंयोगादाख्यायां (पां ४ । १ । ४८ ।) इति ङीघन्तः, प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ । १०५ ।) इति प्रतिघेधस्य, वा क्न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पात्तिकस्योक्तेः पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । अवसा, अव रक्षणे, असुन, नित्वादाद्युदात्तः । महः, मह पूजायां, किप्, सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैक-

११२१ इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानो स्वस्तये ।

अग्रायीं सोमपीतये ॥

११३१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

वचनस्य उसादेशः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्त्य-
बदात्तत्वं । नृपत्नीः, समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिश्चन्दसि बङ्गत्वं
(पां ६ । २ । १८६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अङ्घ्रिपत्राः, न
क्षिप्रानि अङ्घ्रिगानि, अथयपूर्वपदप्रकृतिसरत्वं, अङ्घ्रिगानि पत्राणि
यासान्ता बङ्गग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ११ ॥

द्यादशीमृचमाह इहेन्द्राणीमिति । इहास्मिन् कर्मणि सक्तये
ऽस्माकमविनाशाय, सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणादीनां पत्नी-
राकुर्यामि । इन्द्राणीं, वरुणाणीं, इन्द्रवरुणभवशर्ववद्रमृह (पां ४ ।
१ । ४६ ।) इत्यादिना पुंयोगे डीप्प्रत्ययः, आनुगागमश्च, प्रत्ययस्वरः ।
अग्रायीं, दृषाकृष्यभिक्षुसितकुसिदानामुदात्तः (पां ४ । १ । १७ ।)
इति डीप्, तत्प्रक्रियेनेकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये, अस-
क्तपूर्वोक्तं ॥ १२ ॥

द्वितीये कन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावा-
पृथिव्यानि हविर्जानीयस्तुतः, द्वितीयस्याभिं व इति खण्डे सूत्रितं, मही
द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति, आययद्येद्यौ मही
द्यौरित्येषा द्यावा पृथिव्यैककपाकस्यानुवाक्या, आययद्यं त्रीहृशामाके-
तिखण्डे सूत्रितं, ये के च जामहि नो अहिमायां मही द्यौः पृथिवी च
न इति, अग्निमथ्यनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यमितिलखे सूत्रितं,
अभित्वादेवसत्रितर्मही द्यौः पृथिवी च न इति, विध्यन्दमानं साम्नाथ्य-
मनयैवाहवनीयदेशे निनयेत्, विध्यपराध इति खण्डे तथैव सूत्रितं,
विध्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति, अन्तः परिधिदेशे निनये-
युरिति, आन्विनशस्त्रेऽप्येषा, संस्थितेष्वान्विनाविति खण्डे सूत्रितं, मही
द्यौः पृथिवी च न स्नेहि द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवेति, तामेतां स्नेहे
त्रयोदशीमृचमाह मही द्यौरिति । मही महती द्यौर्द्युजोक्तदेवता,
पृथिवी भूमिदेवता च, नोऽस्मादीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां, सक्तीयसार-

११४१ तयोरिदृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ।

११५१ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म्म सप्रथः ॥ ६ ॥

भूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां, तथा भरोमभिर्भरणैः पोषणै-
र्नोऽस्मान् पिष्टतामुभे देव्यौ पूरयतां । मही, महच्छब्दात्, उगितश्च
(पां ४ । १ । ६ ।) इति डीप्, अच्च्बद्धलोपश्चान्दसः, वृहन्महतो-
रुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन डीप् उदात्तत्वं । द्यौः, दिव्शब्दः प्राति-
पदिकस्वरैरान्तोदात्तः, गोतो णित् (पां ७ । १ । ६० ।) इति ततः
परस्य सोर्णिद्धद्वावाद्भवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी,
प्रथ प्रथानि, प्रथेः धिवन् सम्प्रसारणश्चेत्यौणादिसूत्रेण धिवन्प्रत्ययः,
धिद्वौरादिभ्यश्च (पां ४ । १ । ४१ ।) इति डीष्, प्रत्ययस्वरः । मिमि-
क्षतां, मिह सेचने, सनि, दिर्भावहलादिशेषौ, ङत्वकत्वघत्वानि ।
पिष्टतां, पू पालनपूरणयोः, ए इत्येके, श्पः झुः, अर्त्तिपिपत्थ्यौश्च (पां
७ । ४ । ७७ ।) इत्यभ्यासाकारस्य इकारः, तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरोमभिः,
हुभृज् धारणपोषणयोः, हृभृष्टृष्टृष्टृभ्य इमृनिन् इत्यौणादिक इम-
निन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह तयोरिदिति । गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं, तथाच
तापनोयशाखायां समाम्नायते, यद्गन्धर्वाभ्युपगणसेवितमन्तरिक्षं
मिति, तेनान्तरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्त्तमानयोस्तयोरित् द्यावा-
पृथिव्योरेव सम्बन्धि पयो जलं घृतवद्भुतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो
धीतिभिः कर्म्मभिः, रिहन्ति लिहन्ति, यद्वा घृतवद्भुतं सारं तेनोपेतं ।
रिहन्ति, लिह्यत्ययैरेफः । गन्धर्वस्य, घृज् धारणे, गविष्टजो व
इत्यौणादिको व प्रत्ययः, तत्सन्निधौगेन गोशब्दस्य च समादेशः ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता, एत-
द्दिदं ब्रह्मचारिणमितिखण्डे सूचितं, स्योना पृथिवि भवेति समाप्येति
स्मार्त्तं हेमन्तप्रत्यवरौहणेऽप्येषा जप्या, मार्गशीर्षप्रत्यवरौहमितिखण्डे
सूचितं, तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वेति, तामेतां सूक्ते
पञ्चदशीष्टचमाह स्योना पृथिवीति । हे पृथिवि स्योनत्वादिगुण-

१ १६१ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥

युक्ता भव, स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची, तथा वाजसनेयब्राह्मणे स्योन-
शब्दोपेतं कश्चिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातं, इन्द्रस्योद्यमाविशस्योनमिति
विस्तीर्णमित्येव तदाहति । यदा स्योनशब्दः सुखवाची । तथाच
यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अष्टक्षरा कण्टकरहिता, निवेशनी निवा-
सस्थानभूता, सप्रथो विस्तारभूतं शर्मं शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ, हे
एधिवि देहि, तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे, सुखानः एधिवि
भवान्दक्षरा निवेशं ऋक्षरः कण्टकः ऋय्यतेः कण्टकः कन्तपो वा
कन्ततेर्वा कञ्चतेर्वास्याद्भूतिकर्मण उद्भूततरो भवति, यच्छ नः शर्म-
शरणं सर्वतः एधिवि इति । स्योना, धिवु तन्तुसन्ताने, सिवेष्टेर्धौचेति
नप्रत्यय षौखादिकः, टेष्व यो इत्यादेशः, प्रत्ययस्वरः, स्योना एधिवी-
त्वनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं, अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्मव-
द्भावादोकारस्य नामन्विताद्युदात्तत्वं । अष्टक्षरा, ऋष गतौ, गच्छत्यन्त-
रित्यृक्षरः कण्टकः, तन्यृषिभ्यां क्सरन्निति क्सरन् प्रत्यय षौखादिकः,
घण्टोः कस्मि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ ।
१ । ५६) इति घत्वं, नञा वज्रग्रीहिः, तस्मान्मुडचि (पां ६ । १ । ७४ ।)
इति मुडागमः, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १०९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी, करखाधिकरखायाञ्च (पां १ ।
३ । ११७ ।) इति ल्युट्, जिति (पां ६ । १ । १६१ ।) इति प्रत्ययात्
पूर्वोदात्तत्वं । यच्छ, दाञ् दाने, पात्राध्यास्यान्नादाञ् (पां ७ । १ ।
७८ ।) इत्यादिना यच्छादेशः, ह्यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । १ । १३५ ।)
इति दीर्घः । सप्रथः, प्रथ प्रख्याने, असुन्, प्रथसा सङ्घ वक्तुं इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पा २ । २ । २८ ।) इति तृतीयासमासः, बोप-
सर्जनस्य (पां ६ । १ । ८२ ।) इति सभावः, क्त्स्वरः ॥ १५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

प्रातः सवने सोमातिरेके एकं शंसनीयं, तत्र अतो देवा इत्याद्याः
वदृचः, सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितं, मह्यं इन्द्रो यं योजसा अतो
देवा अवन्तु न इत्येन्द्रोभिर्वैष्णवीभिश्चेति, अतोऽर्थान्मेऽष्टावाकातिरि-
क्तोऽपि यताः वदृचस्तोत्रियानुक्तपार्थाः, तथाच यस्य पञ्चव इति

११७१ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूल्हमस्य पांसुरे ॥

खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपाविति, दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते, तथैव वेदं पन्था इति खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभ्यश्चेति, याज्यानुवाकयोर्मध्ये लौकिकभाषणे अतो देवा अवन्तु न इत्येधा जप्या, सूत्र्यते हि, आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेदिति, तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह अतो देवा इति । विष्णुः परमेश्वरः सप्त- धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चन्द्राभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भू-प्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात् पृथिवी- देशान्नोऽस्मान् देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु चन्द्राभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति, विष्णुमुखा वै देवाश्चन्द्राभिरिमां लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति, विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणां नाम भूलोकवर्त्तमानानां पापनि- वारणं । यतः, एतच्छब्दात्, पञ्चम्यास्तसिन् (पां ५ । २ । ७ ।) इति तसिन्, एतदाऽश् (पां ५ । ३ । ५ ।) इत्यशादेशः, नित्स्वरैणाकार उदात्तः । यतः, तसिन् प्रागिदृशो विभक्तिः (पां ५ । ३ । १ ।) इति विभक्तिसञ्ज्ञायां, त्वदादीनामः (पां ७ । २ । १०२ ।) इत्यत्वं, नित्स्वरः । विष्णुः, विधेः क्तिञ्चेति षौणाक्तिको नु प्रत्ययः, क्तिच्चाग्न गुणः, निदित्यनु- वृत्तेराद्युदात्तत्वं, विचक्रमे, सह सुपा (पां २ । १ । ४ ।) इति योग- विभागाद्विशब्दस्य समासः, समासान्तोदात्तत्वं, यदुत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोगान्ननिधातः । सप्त, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति भिसो लुक् । धामभिः, दधातेः, आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७४ ।) इति मनिन्प्रत्ययः, नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयागस्य इदं विष्णुरित्यनुवाक्या, उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितं, इदं विष्णुर्विचक्रमे चिदैवः पृथिवीमेघ एतामिति, गार्हपत्या- हवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणोऽनयव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्, विध्यपराध इति खण्डे सूत्रितं, गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा श्वा वातिक्रमेत् भस्मानां शुनः पदं प्रतिपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाद्यो अस्या- मिति, उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या, अथोपसदिति खण्डे सूत्रितं, गय-

११८१ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥

रूपानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम इति, आतिथ्यायां प्रधानविषय रक्षा-
नुवाक्या, अथातिथ्येडान्तेतिखण्डे सूत्रितं, गयस्फानो अमीवहा इदं
विष्णुर्विचक्रम इति । तामेतां सूक्ते सप्तदशीमचमाह इदं विष्णुरिति ।
विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण पादक्रमणं कृतवान्, त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे,
स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्, अस्य विष्णोः पांसुरेधूलियुक्ते पादस्थाने समूहं,
इदं सर्वं जगत् सम्मगन्तर्भूतं । सेयमृक् यास्तेनैवं व्याख्याता, विष्णु-
विंशतेर्वा अन्तेतिर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं
त्रेधाभावाय एषिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूषिः, समारोह्ये विष्णु-
पदे गयश्चरसीत्यैर्नाभः, समूहमस्य प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते,
अपिबोपमार्थे स्यात्, समूहमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति, पांसवः
पादे सूयन्त इति वापन्नाः शेरत इति वा पिंशनीया भवन्तीति वेति ।
त्रेधा, रधाचेत्येधा, चितोऽन्त उदात्तः । समूहं, वह प्रापये, निष्ठा
(पां १।२।१०२।) इति क्तः, वचिस्त्रपियजादीनां किति, (पां १।
१।१६।) इति सम्प्रसारणं, ढत्वधत्वद्युत्वङ्नोपदीर्घत्वानि, गतिरनन्तरः
(पां १।२।४६।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, इदमोऽन्वादेशे-
ऽश्नुदात्तस्तृतीयादौ (पां २।४।१२।) इत्यश्नुदात्तः, प्रत्ययस्तु
सुप्स्वरेण । पांसुरे, नगपांशुपाशुभ्यश्चेति वार्त्तिकेन मत्वर्थीयो रः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या, सायङ्कालेऽनुवाक्या त्रीणि
पदेत्येधा, सूच्यते च, त्रीणि पदा विचक्रम इति, स्त्रिविक्रमादि नुप्यत
इति, तामेतामष्टादशीमचमाह त्रीणि पदेति । अदाभ्यः केनापि हिं-
सितुमशक्यः, गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षकः, विष्णुः एषिव्यादिस्थानेष्वत
एव तेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे, किं कुर्वन् धर्माणि अपिहोत्रादीनि
धारयन् पोषयन् । पदा, सुपां सुलुक् (पां ७।१।१६।) इत्यादिना
विभक्त्येडादेशस्तस्य स्थानिवद्भावेन अमुदात्तत्वे प्राप्ते ऽनुदात्तनिवृत्ति-
स्वरैर्नोदात्तत्वं । गोपाः, गोपामृतस्येत्येतात् । अदाभ्यः, दभेः, अह-
नोऽर्थत् (पां १।१।१२४।) इति ख्यत्, नञ्समासः, अख्यपूर्व-

११६१ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

१२०१ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततं ॥

पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्व-
धातुकस्वरत्वं शिच एव स्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽष्टमोऽहं विष्णोः कर्माणीति । हे ऋत्विगादयः, विष्णोः
कर्माणि पालनादीनि पश्यत, यतो यैः कर्मभिः व्रतान्यभिहोत्रादीनि
पस्पशे, सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः,
तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं
त्वया हृतपुत्र इत्यनुवाके अथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्ति-
रीया आसनन्ति । पस्पशे, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, लिट्दिर्भावे, शर्पूर्वाः
खयः (पां ७ । ४ । ६१ ।) इति प्रकारः शिष्यते, सकारो लुप्यते,
यदुत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोऽग्ननिघातः । युज्यः,
युजैर्वाञ्जलकात् क्यप्, कित्त्वाद्गुणाभावः, क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातु-
स्वरः ॥ १९ ॥

विंशोऽष्टमोऽहं तद्विष्णोरिति । सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः
सम्बन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
सर्वदा पश्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः, दिवीव, आकाशे यथा आततं सर्वतः
प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वकालं
किं यत्तदः (पां ५ । ३ । १५ ।) इति दा प्रत्ययः, सर्वस्य साऽन्यतरस्यां-
दि (पां ५ । ३ । ६ ।) इति सर्वशब्दस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
दिवि, ऊडिदग्मदादप्युभेद्युभ्यः (पां ६ । १ । १०१ ।) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः, नन्विधयस्यानिसन्तस्येति फिट्स्त्रेणाद्युदात्तत्वं । आततं, तनेतेः
कर्माणि क्तः, यस्य विभाधा (पां ७ । २ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
अनुदात्तापदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना नलोपः, ऊदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति गतेरुदा-
त्तत्वं ॥ २० ॥

१२११ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ ७ ॥

त्रयोविंशच्छतं ॥

१११ तीव्राः सोमास आगत्याशीर्वन्तः सुता इमे ।
वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥

एकविंशीत्यमाह तद्विप्रास इति । पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पद-
मस्ति, तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा
विप्रासः, विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः, शब्दार्थयोः प्रमाद-
राहित्येन जागरूकाः । विप्रासः, आळसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इत्यसुगागमः । विपन्यवः, स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकं औत्सादिको यु प्रत्यय-
स्तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः, जागृ नित्राक्षये, लिटः कसुः, क्वादिनि-
यमात् प्राप्त्येष्टो, वस्त्रेकाजाहसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमान्नि-
वृत्तिः ॥ २१ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यं स्रुतं, अत्रेयमनुक्रमशिका, तीव्राश्चतुर्विं-
शतिर्वायव्यैकैर्नवायव्यै मैत्रावरुणमरुततीयवैश्वदेवपौष्णानृचाः, शिष्टा
आप्योन्याध्यङ्गामेय्यप्लवः पुर उष्णिक् परानुष्टुप् तिष्ठन्वान्या इति,
ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्त्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः, अप्ल-
वन्तिष्ठेष्वा पुर उष्णिक्, प्रथमाक्षरस्य द्वादशाक्षरेणायच्छेत् पुर उष्णि-
गिति लक्षणसद्भावात् । अथ मे सोम इत्येषानुष्टुप्, इदमाप इत्याद्यान्ति-
ष्ठोऽनुष्टुभः, शिष्टा एकोनविंशतिसङ्ख्याका ऋचो गायन्त्यः, आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । आद्या वायुदेवताका, ततो दे ऋचाविन्द्र-
वायुदेवताको, तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवताकाः, तत उत्तरतृचस्य
मरुद्भगविशिष्टेऽङ्गो देवता, तत एकस्तृचो वैश्वदेवः, तदनन्तरभावी-
पौणः, शिष्टा ऋचो बज्रदेवताकाः, पयस्वानम इत्यर्द्धचयुक्ता सम्प्राप्त
इत्येषा त्वग्निदेवताका, स्रुतविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिज्ञ-
वपङ्गस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे यायव्यदृचस्य तीव्राः सोमास
इत्येषा तृतीया, द्वितीयस्य चतुर्विंशेऽहनीति खल्वे स्रुतं, तीव्राः सोमास

१ २ १ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥

आगहीत्येकेति । एषावडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा, तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टचमाह तीत्राः सोमास इति । हे वायो, इमे सोमास ऐन्द्रवा-
यवयद्वादिस्थाः सोमाः सुता अभिषुतास्ते च तीत्राः प्रभृतत्वात्तर्प-
यितुं समर्थाः । आशीर्वन्त आशीर्युक्ताः । अतस्त्वमागहि अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ, प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान् सोमान् पिब । तीत्राः,
तिज निशाने, औणादिको रक्प्रत्ययः, दीर्घत्वं, जकारस्य वकारः ।
सोमासः, अर्त्तिस्तुस्त्वित्यादिना मन्प्रत्यय औणादिकः नित्वादा-
द्युदात्तः, आज्ञसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुमागमः ।
गहि, मरुद्भिरम आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वन्तः, श्रीञ् पाके, अप-
स्पृधेयामान्चुरान्दृष्टिच्युधेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्तः (पां
६ । १ । ३६ ।) इति सूत्रे आङ्पूर्वस्य क्षिपि श्रीरादेशो निपातितः,
करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य स्वयापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि क्षिप्
न विरुध्यते, आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः, कृन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो वत्वं । वायो, आमन्विताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान्, प्रादि-
समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १ ॥

पूर्वोक्त एव शस्ते उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे, ऐन्द्रवायवद्वचस्य प्रथमा
द्वितीये, तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितं, उभा देवा दिविस्पृशेति
द्वे इति, तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयाष्टचमाह उभा देवेति । दिवि-
स्पृशा, दुलोकवर्त्तिनौ उभा देवा उभौ देवाविन्द्रवायू हवामहे आङ्-
यामः, किमर्थं अस्य सोमस्य पीतये, असकृद्वाख्यातं । उभा, देवा,
सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्याकारः । दिविस्पृशा, हृद्युभ्यां
डेरुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन सप्तम्या अलुक्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इन्द्रवायू, इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्या-
नङो निषेधः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इति प्राप्तस्योभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वस्य, नोत्तरपदेनुदात्तादौ (पां ६ । १ । १४२ ।) इत्यादिना
निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे, ज्ञेञ् स्पृङ्भ्यां
शब्दे च, वङ्गं कृन्दसीति सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।)

१३१ इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त उतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥

१४१ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥

इति परपूर्वत्वं, शप्, गुणावादेशौ, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङञ्च लसार्वधातुकस्वरेश्च पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते, तिङ्ङुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इत्याहमिको निघातः । अस्य, ऊडिदं (पां ६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना यथा उदात्तत्वं, । पीतये, पा पाने, स्थागापापचोभावे (पां ३ । १ । ६५ ।) इति भावे क्तिन्, घुमास्यागापाजहातिसां हणि (पां ६ । ४ । ६६ ।) इतीत्वं, व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह इन्द्रवायू इति । विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षन्तार्थं इन्द्रवायू हवन्त आह्वयन्ति । कीदृशाविन्द्रवायू, मनोजुवामन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा सहस्रमयनयुक्तौ । यद्यपीन्द्र एव सहस्राक्षस्तथापि कृत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती, कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ । मनोजुवा, अवतिर्गतिकर्मा, मनोवज्जुवत इति मनोजुवा, मन इव वेगयुक्तौ, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । १६ ।) इत्याकारः । विप्रा, षौणादिको रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ऊतये, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयञ्च (पां ३ । १ । ६७ ।) इति क्तिमुदात्तत्वं । सहस्राक्षा, सहस्रमक्षीणि ययोक्तौ, बज्रग्रीवौ सक्थ्यक्ष्णौः स्थाङ्गात् षच् (पां ५ । ४ । ११३ ।) इति षच्, समासान्तः, बज्रग्रीवस्वरं प्राप्ते, षच् समासान्तप्रत्ययस्य सतिश्लिष्टत्वात्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । धियः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति ऊस उदात्तत्वं, यथाः पतिपुल्ल (पां ८ । ३ । ५३ ।) इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, पतीत्याद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेऽहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षलहस्तोत्रियः, चतुर्विंश इति खखे सूत्रितं, आने मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे इति । अभिन्नवधद्वे प्रातः सवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः । अभिन्नवधद्याहानीति खखे सूत्रितं, परि-

१५१ ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ८ ॥

शिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातः सवने प्रस्थितयाज्या, प्रशास्त्रा ब्राह्मणाच्छंसी-
त्युपक्रम्य इदन्ते सौम्यं मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं, तामेतां
सृक्ते चतुर्थीगृह्यमाह मित्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः सोमपीतये
सोमपानार्थं मित्रं वरुणस्योभावाङ्गयामः । कीदृशावुभौ, जज्ञाना
कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा शुद्धबलौ । वरुणं, वृज् वरणं, वृष्ट-
हृदारिभ्य उनन्नित्यौणादिक उनन्प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तः । सोम-
पीतये, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना, जनी-
प्रादुर्भावे, कृन्दसि लिट्, तस्य, लिटः कानच्वा (पां ३ । २ । १०६ ।)
इति कानजादेशः, गमह्न जन खन घसां (पां ६ । ४ । ६८ ।) इत्यु-
पधालोपस्तस्य, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इति
स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं, स्तोःशुनाशुः (पां ८ । ४ । ४० ।)
इति नकारस्य जकारः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा, पूज् पवने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।)
इति क्तः, श्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इतीट्प्रतिषेधः, पूतं
दक्षो ययोस्तौ, बज्ज्वीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीगृह्यमाह ऋतेन याविति । यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्य-
वचनेन यजमानानुग्रहकारिणौ, ऋतावृधौ ऋतमवश्यम्भावितया
सत्यं कर्मफलं तस्य वर्द्धकौ, ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रका-
शस्य पती पालकौ, श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात्,
द्वादशादित्येव्यन्तर्भूतत्वेन ज्योतिः पालकत्वं युक्तं, श्रुत्यन्तरे चाष्टौ
पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातं । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे अङ्गयामि । ऋतावृधौ, वृधु वृद्धौ,
क्लिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्लिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ ।
१ । १३७ ।) इति दीर्घः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः, युत-
दीप्तौ, युतेरिसिन् आदेशश्च ज इति इसिन्प्रत्यय औणादिकः, निच्वादा-
द्युदात्तः, घथाः पतिपुत्र (पां ८ । १ । ५३ ।) इति संहितायां विस-

१६१ वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥

ज्जनीयस्य सत्त्वं । मित्रावरुणा, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।१।१६।)
इति पूर्वपदस्यानडादेशः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।१।१७१।) इत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६।) इति
पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे, ऊञ् आत्मनेपदान्तमपुंसवैकवचने,
सम्प्रसारणे, परपूर्वत्वे च कृते, वज्रकं कृन्दसीति श्रपो लुक्, टेरेत्वं, गुणे-
प्राप्ते, क्लिङ्ति च (पां १।१।५।) इति निधिध्यते, उवडादेशः,
तिङ् तिङ् (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह वरुणः प्रावितेति । अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता
भुवत्, प्रकर्षेण रक्षको भवतु, मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीर-
क्षाभिः प्राविता भुवत्, तावुभावपि नोऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधन-
युक्तान् करतां कुरुतां । अविता, वृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
छदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत्, भू सत्तायां, क्ले-
त्तिप्, क्लेटोऽडाटौ (पां १।४।६४।) इत्यडागमः, इतश्चलोपः
परस्मैपदेषु (पां १।४।६७।) इति इकारलोपः, वज्रकं कृन्दसीति
श्रपो लुक्, गुणे प्राप्ते, भूसुवोक्तिङि (पां ७।१।८८।) इति प्रतिषेधः
उवडादेशः, तिङ् तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः, अमुमुषीत्यादिना
कृन्नन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः, टापसुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते ।
उतिभिः, उति यूति जृति साति हेति कीर्तयत्येति क्लिप्तुदात्तः । करतां,
डुहञ् करणे, भौवादिकः, लोटस्तस्, तसक्तां, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वं,
शपः पित्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्च कसार्वधातुकस्वरत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
सुराधसः, राध साध संसिद्धौ, राधोत्यनेनेति राधो धनं, शोभनं राधो
येषां ते, वज्रत्रीकौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।१।१।) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं प्राप्तं, सोममसी अलोमोषसी (पां ६।१।११०।) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

१ ७ १ मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपोतये १

सजूर्गणेन तृम्पतु ॥

१ ८ १ इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः १

विश्वे मम श्रुता हवं ॥

सप्तमीमृचमाह मरुत्वन्तमिति, मरुत्वन्तं मरुद्भिर्द्युक्तामिन्द्रं, सोम-
पोतये सोमपानार्थं आहवामहे आह्वयामः, स चेन्द्रो गणेन मरुद्गणेन
सजुः सह ढम्पतु ढम्पो भवतु । मरुत्वन्तं, मरुतोऽस्य स न्तीति मरुत्वान्,
भयः (पां ८ । १ । १० ।) इति मतुपो वत्वं, तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ ।
१६ ।) इति भसञ्ज्ञया बाधितत्वाज्जपत्वाभावः, मतुप्सुपौ पिच्चादनु-
दात्तौ । ननु ऋस्वनुड्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप
उदात्तत्वेन भवितव्यं, खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तकारस्या-
विद्यमानवत्त्वेन ऋसात् परत्वान्न ऋस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुड्यङ्गसाम-
र्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रियत इति वृत्तावृत्तं, अतो मरुच्छब्दस्य
खर एव शिष्यते । सजुः, जुघो प्रीतिसेवनयोः, सम्पदादिलक्षणाः क्षिप्,
समाना प्रीतिर्यस्येति बज्जवीहिः, समानस्य कृन्दसि (पां ६ । ३ । ८४ ।)
इति सभावः, ससजुषोरुः (पां ८ । २२ । ६६ ।) इति रुत्वं, रोः, उप-
धायाच्च (पां ८ । २ । ७८ ।) इत्युपधादीर्घः, बज्जवीहिखरे प्राप्ते
त्रिचक्रादीनां कृन्दसीत्युत्तरपदान्तादात्तं । ढम्पतु, ढप ढम्प ढम्पौ, तुदा-
दिभ्यः शः, श्रेमुचादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति नुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह इन्द्र ज्येष्ठा इति । हे देवासः, इन्द्रमरुद्गणाः, विश्वे
सर्वे द्युयं, मम हवमाह्वानं श्रुतं प्रहणुत । कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्रो
ज्येष्ठो मुखो येषु तद्याविधा मरुद्गणा मरुत्समृद्धरूपाः । पूषरातयः
पूषाख्या देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः । इन्द्रज्येष्ठा,
आमन्विताद्युदात्तत्वं, पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः, विभाधितं
विशेषवचने बज्जवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वादनिघातः । देवासः, पूषरातयः, पूर्ववत् । श्रुता, श्रु श्रवणे,
लोण्मध्यमपुरुषबज्जवचनं, तस्यस्यमिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ ।
१०१ ।) इति तादेशः, व्यत्ययेन शप्, बज्जलं कृन्दसि (पां २ । ४ ।
७३ ।) इति शपो लुक् । सार्वधातुकार्जधातुकयोः (पां ७ । ३ । ८४ ।)

१ ६ १ हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा १

मा नो दुःशंस ईशत ॥

१ १० १ विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये १

उया हि पृश्निमातरः ॥ ६ ॥

इति गुणे प्राप्ते, कृत्तिच (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः । द्युषो-
ऽतस्तिष्ठः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति दीर्घः । हवं, हेन् स्पृक्षायां शब्दे च,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां ३ । ० । ७५ ।) इत्यप्, सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं,
गुणावादेशौ, पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीम्यमाह हत वृत्रमिति । हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता
मरुद्भ्यः, सहसा बलवता युजा योग्येन्द्रेण वृत्रं शत्रुं हत नाश-
यत, दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्त्तनेन युक्तो वृत्रो नोऽस्मान् प्रति
मा ईशत समर्थो माभूत् । हत, हन हिंसागत्योः, जोट्, तस्यस्य-
मिपां (पां १ । ० । १०२ ।) इत्यादिना तादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २ । ४ । ७९ ।) इति शपो लृक् । अनुदात्तोपदेशे (पां ६ ।
० । ३७ ।) इत्यादिनानुनासिक न लोपः । सुदानवः, दुदान् दाने, दा भा-
भ्यां नु रित्यौडादिको नुः प्रत्ययः, प्रादिसमासे आमन्त्रित निघातः ।
युजा, युजिर् योगे, ऋत्विग्दष्टक्छगिदगृष्णिगश्चयुजिकुशाश्च (पां ३ ।
२ । ५६ ।) इति क्लिप्तप्रत्ययः । सावेकाचस्तृतीयादिर् (पां ६ । १ । १६८ ।)
इत्यादिना वृत्तीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ईवदुःसमुल्लासकश्चा-
र्थेषु खल्व् (पां ३ । १ । १२६ ।) इति खल्व् प्रत्ययः । लिति (पां
६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं । ईशत, ईश ऐश्वर्ये,
माहि लृङ् (पां ३ । १ । १७५ ।) इति लृङि प्राप्ते, कन्दसि लृङ्लृङ् लितिः
(पां ३ । ० । ६ ।) इति व्यत्ययेन लङ्, त आदेशः । वज्रं कन्दसि
(पां २ । ४ । ७९ ।) इति शपो लृगभावः । नमाद्योगे (पां ६ । ० ।
७४ ।) इत्यडागमाभावः, तिङ्कृतिङ् (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ९ ॥

दशमीम्यमाह विश्वान्देवानिति । मरुतो मरुत्सञ्चकान्, विश्वान्
सर्वान् देवान्, सोमपीतये सोमपानार्थं, हवामहे आह्वयामः । ते
मरुतः पृश्निमातरः, पृश्नेर्नानाविधवर्णयुक्ताया भुमेः पुत्राः, हिः प्रसि-

१ ११ १ जयतामिव तन्यतुर्मस्तामेति धृष्णुया १

यच्छुभं याथ ना नरः ॥

१ १२ १ हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः १

मस्तो मृलयन्तु नः ॥

अर्थः, सा च प्रसिद्धिः उया इति, एश्वरः पुत्रा इति मन्वान्तरादवग-
न्तव्या, एश्वरिमाता येषान्ते एश्वरिमातरः । एश्वरिशब्दे एश्वरिः एश्वरित्युगा-
दावाद्युदात्तो निपातितः । बङ्गवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये नवमे वरगः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह जयतामिवेति । मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दे
धृष्णुया धार्ष्ट्युक्तः सन्नेति गच्छति, केषामिव, जयतां विजयदुक्तानां
शूराणां भटानामिव । हे नरः नेतारो मरुतः, यूयं यद्यदा शुभं
शोभनं देवयजनं, ना याथ न प्राप्नुथ, तदा त्वदीयः शब्दे गच्छतीति
पूर्वचान्वयः । तन्यतुः, तनु विस्तारे, ऋतन्यञ्जीत्यादिना यतुच् प्रत्यय
ओणादिकः, प्रत्ययस्वरः । धृष्णुया, जिह्वा प्रागल्भ्ये, असि गृधि धृधि
क्षिप्ते क्तुः (पां ३ । २ । १४० ।) इति क्तु प्रत्ययः, सुपां सलुक्पूर्व (पां
७ । १ । १६ ।) इत्यादिना सोर्याजादेशः, चित्त्वादन्तोदात्तः याथ, तप्त-
नप्तनथनाश्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति थनादेशः, यच्छब्दयोगान्निधा-
ताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह हस्कारादिति । हस्कारादीभिकराद्विद्युतो विशेषेण
दीप्यमानात्, अतोऽन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽ-
स्मान् अवन्तु रक्षन्तु, तथाविधा मरुतः नोऽस्मान्मृलयन्तु मृलयन्तु ।
हस्कारात्, हसे हसने, अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्सम्पदादि-
लक्षणाः क्तिप्, तस्मिन्नुपपदे, डुक्त्वात् करण इत्यस्मात्, कर्मण्यण्
(पां ३ । २ । १ ।) इत्यण्प्रत्ययः, तत्पुरुषे तुल्यार्थं (पां ६ । २ । २ ।)
इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६ । २ ।
१३६ ।) इत्यादिना क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, अतः क्त क्ति कंस
(पां ७ । ३ । ४६ ।) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ १२ ॥

- १ १३ १ आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः १
आजा नष्टं यथा पशुं ॥
- १ १४ १ पूषा राजानमाघृणिरपगूल्हं गुहा हितं १
अविन्दच्चित्रबर्हिषं ॥
- १ १५ १ उतो स मल्लमिन्दुभिः षड्रुतां अनुसेषिधत् १
गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १० ॥

त्रयोदशीमृचमाह आ पूषन्निति । हे पूषन्, चित्रबर्हिषं विचित्रै-
र्बर्हिर्भिर्युक्तं, धरुणं यागस्य धारकं सोमं, दिव आ, युजोक्तादाहरे-
ति शेषः । अत्र पूषा विशेष्यते, आघृणे आगतदीप्तियुक्त, तत्र दृष्टान्तः,
हे आज गमनशील, यथा लोके गच्छं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चि-
दाहरति तद्वत् । आ घृणे, घृष्टारब्ध दीप्तोरित्यस्मात्, घृष्टि एभिर्पाष्णि-
चूर्णिभृर्निरित्यादिना औगादिको निप्रत्ययो निपातितः, ऋबर्वाचेति
वक्तव्यमिति वार्तिकेन बत्वं, प्रादिसमासः, आमन्वितायुदात्तत्वं । धरुणं,
घृष्ट धारणे, अस्मादण्यन्ताद्धातोः अजेर्बिन्नुक्चेति चकाराद्धातोराप्यु-
ननप्रत्ययः, व्यत्ययेन निस्वरभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः, ऊडिदं (पां
६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना विभक्ते ददात्तत्वं । आज, अज गति-
क्षेपणयोः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह पूषा राजानमिति । आघृणिः पूषा, राजानं
सोममविन्दत् अलभत । कीदृशं राजानं, अपगूल्हं, अपगूल्मत्यन्तगूढं ।
तत्र हेतुः, गुहाहितं गुहासदृशे दुर्गे युजोक्ते स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ।
अपगूल्हं, गुह सम्बरणे, निष्ठा (पां १ । २ । १०२ ।) इति कर्मणि क्तः,
हो ङः (पां ८ । २ । ११ ।) इति ह्रस्व ङत्वं । भवक्तयोर्घोऽधः (पां ८ ।
२ । १० ।) इति तस्य धकारः, युत्वङ्गोपदीर्घाः, समासे, गतिरनन्तरः
(पां ६ । ० । १६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा, सुपां सुनुक् (पां ७ ।
१ । १६ ।) इत्यादिना सप्तम्या नुक् । हितं, निष्ठायां दधातेर्हिरा-
देशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह उतो स मल्लमिन्दुभिरिति । उतो अपि च, स पूषा,
मल्लं यजमानाय, इन्दुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षट् वसन्तादीन्तून्

११६। अम्बयो यन्त्यध्वभिजीमयो अध्वरीयतां । पृथ्वीर्मधुना पयः ॥

सेधधत्, चनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्त्तत इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः, गोभि-
र्बलोवर्द्धयन् न चर्द्धधत्, न शब्द उपमार्थः, यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् । मध्यं, डयि च (पां ६।१।२१२।)
इत्याद्युदात्तत्वं । इन्दुभिः, उन्दी स्नेदने, उन्देरिच्चादेरित्यौणादिक उः
प्रत्ययः, उकारस्तेकारादेशश्च, निदित्यनुत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान्, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति संहितायां नकारस्य खत्वं,
आतोऽटिनिव्यं (पां ८।३।१।) इति सानुनासिक आकारः । सेधधत्,
धिध गत्यां, धातोरेकाचः (पां ३।१।२२।) इति यङ्, यङोऽचिच (पां
२।४।७४। इति तस्य लुक्, प्रत्ययलक्षण्येन, सन्त्यङोः (पां ६।१।६।)
इति द्विर्भावो ह्रस्वादिशेषः, गुणो यङ्लुकोः (पां ७।४।८२।) इत्यभ्या-
सस्य गुणः, इण्लोः (पां ८।३।४२।) इति घत्वं, सनादित्वाद्वातुस-
ञ्ज्ञायां, लटः शट्, कर्त्तरि शप्, चर्करोतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचना-
च्छपो लुक्, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७।१।७८।) इति नुमप्रतिषेधः, प्रत्ययखरे
प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं, गोभिः,
सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते,
न गोश्च न साववर्णं (पां ६।१।१८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः । चर्द्धधत्,
कृष विलेखने, यङ्लुकि, द्विर्भावह्रस्वादिशेषोरदत्वचर्त्त्वानि, रुगिक्का-
च लुकि (पां ७।४।६१।) इत्यभ्यासस्य खगागमः, तस्माद्यङ्लुङ-
न्ताल्लटन्तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इतोकार-
लोपः, लोटोऽडाटो (पां २।४।६४।) इत्यडागमः, अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २।४।६२।) इति शपो लुक्, लघूपधगुणे प्राप्ते, नाभ्यस्त-
स्याचिपिति (पां ७।३।८७।) इत्यादिना निषेधः, तिङुतिङः (पां
८।१।२८।) इति निघातः ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो
वर्गः ॥ १० ॥

अपो नम्रीयैकधनासूयनोतासु स्वयमनुगच्छन्नम्बय इति द्वे अनुब्रूयात्,
तृतीयया अपो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्र-
विशन्त्, तथैव सूचितं, अम्बयो यन्त्यध्वभिरिति तिष्ठ उत्तमयानुप्रपद्यत
इति, अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते घोडशीमृचमाह अम्बयो यन्तीति ।

१ १७ १ अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह ।
ता नो हिन्वन्त्वध्वरं ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकं अम्बयो माष्टस्यानीया आपः,
तथाच कोषीतकिब्राह्मणे समासायते अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा
अम्बय इति, ता आपः, अध्वभिर्देवयजनमार्गेर्यन्ति गच्छन्ति। कीदृश्य
आपः, जामयो हितकारिण्यो बन्धवः। तथा मधुना माधुर्यंरसेन युक्तं
पयः पृथतोर्गवादिषु योजयन्त्यः। अम्बयः, रवि ऋषि अवि शब्दे, एत-
स्मादचरित्वौगादिक इ प्रत्ययप्रकरणेऽम्बशब्दा बाहुलकादिप्रत्ययान्तः,
प्रत्ययस्वरः। अध्वभिः, अर्धेध्वेति बौमादिकः कनिष्, दकारस्य धका-
रश्च, पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते धातुस्वरः। जामयः, चमु क्मु जमु
अदने, बाहुलकादिः प्रत्ययः। अध्वरीयतां, अध्वरशब्दात्, सुप आत्मनः
क्वच् (पां १।१।८।) इति क्वच्, क्वचि च (पां ७।४।११।) इति
इत्वं, अपृत्तादीनामिति वक्तव्यमिति वचनात्, न कृन्दस्यपुल्लस्य (पां
७।४।१५।) इति इत्विनिषेधाभावः, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्त
इति परिभाषया, कथध्वरपुतनस्य (पां ७।४।१६।) इत्यकारलो-
पोऽपि न भवति, क्वच्प्रत्ययान्तधातोर्लटः शट्, शपः पित्वादनृदात्तत्वं,
शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेश्चतयोः क्वजा सदैकादेशः, एकादेश उदात्तेनो-
दात्तः (पां ८।१।५।) इत्यनोदात्तत्वे सति, शतुरनुमोनद्यजादी
(पां ६।१।१७१।) इति घषा उदात्तत्वं। पृथतीः, पृथी सम्पर्क, लटः
शट्, रुदादिभ्यः अम्, असोरलोपः (पां ६।१।१११।) इत्यका-
रणोपः, अनृस्वारपरसर्वर्णा, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति डीप्,
वा कृन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसर्वर्णदीर्घत्वं, शतुरनुमो-
नद्यजादी (पां ६।१।१७१। इति डीप् उदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह अमूर्या इति। या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनाव-
स्थिताः, आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यन्तरात्, वा अथवा सूर्यो
याभिरङ्गिः सह वर्तते, पूर्वत्रापां प्राधान्यं, उत्तरत्रतु सूर्यस्थिति विशेषः,
तान्तादृश्य आपो, नोऽस्मादीयमध्वरं यागं हिन्वन्तु प्रीक्षयन्तु। याभिः,
मावेकाचः (पां ६।१।६८।) इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य,
न गोश्वन् साववर्णं (पां ६।१।१८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः। शेषा-
तुप्रक्रिया स्पष्टा ॥ १७ ॥

- १ १८ १ अपो देवीरूपह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः १
 सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥
 १ १९ १ अपस्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये १
 देवा भवत वाजिनः ॥
 १ २० ॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा १
 अग्निञ्च विश्वशम्भुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ ११ ॥

अष्टादशीमृचमाह अपो देवीरिति । नोऽस्मदीया गावो, यत्र
 यास्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति, ता अपो देवीरुपह्वये आह्वयामि,
 सिन्धुभ्यः स्पन्दनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्त्तव्यं ।
 अपः, ऊडिदं (पां ६ । ४ । १७१ ।) इत्यादिना शस उदात्तत्वं ।
 पिबन्ति, पा पाने, पा भ्रा भ्रा स्या म्ना दाण् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना
 पिबादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्स्व लसार्वाधातुकस्वरेणाद्यु-
 दात्तत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निघाता-
 भावः । कर्त्वं, डुकृञ् करणे, कृत्यार्थे तवैकेन केन्यत्वनः (पां ३ । ४ । १४ ।)
 इति कर्मणि त्वन् प्रत्ययः, गुणः, नित्सुरेणाद्युदात्तत्वं ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह अपस्वन्तरमिति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्येऽमृतं
 पीयूषं वर्त्तते, तस्याब्जिकारत्वात्, अमृतं वा आपः इति श्रुत्यन्तराच्च,
 तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्त्तते, क्षुद्रोगनिवर्त्तकस्यान्नस्यापकार्यत्वात्, उत
 अपि च, तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं, हे देवा ऋत्विजा-
 दयो ब्राह्मणाः, एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात्, वाजिनो
 वेगवन्तो भवत, शीघ्रं कृतिं कुरुतेत्यर्थः । अप्सु, ऊडिदं (पां ६ । ४ ।
 १७१ ।) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं, संहितायां, उदात्तस्वरितयो-
 र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ४ ।) इति स्वरितत्वं । अमृतं,
 नजो जरमरमित्रमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 प्रशस्तये, तादौ च निति (पां ६ । १ । ५० ।) इत्यादिना गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । भवत, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७१ ।)
 इति पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः ॥ १९ ॥

कारोरेष्टावुत्तमाज्यभागस्याप्सु म इत्येवानुवाक्या, वर्धकामेष्टिः कारी-

॥ २१ ॥ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम ॥
ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

एति खल्वेऽप्यमे सधिरव अशु मे सोमोऽब्रवीदिति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते
विंशोऽष्टमाह अशु म इति । अशु जनेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा
सर्वानि भौषधानि सन्तीति, मे मद्वां मन्त्रदर्शने मुनये सोमो देवो-
ऽब्रवीत्, तथा विश्वशम्भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चापि
चाशु वर्त्तमानं सोमोऽब्रवीत्, तथाच तैत्तिरियाः, अमे स्त्रयोऽप्यायांस
इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यपरेषु प्रवेशनमानन्ति, कतागुल्लदृष्ट-
मृणादीनामौषधानां दृष्टिजन्यत्वेन जलवर्त्तित्वं प्रसिद्धं, विश्वभेषजी-
विंशानि भेषजानि यासु तथाविधा आपोऽब्रवीत् । भेषजा, सुपां सुलुक्
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः । विश्वशम्भुवं, भवतेरन्तर्भावि-
तत्वात् क्लिप्, व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिसंरत्नं, यद्वा, विश्वे सर्वेऽपि
यापाराः सुखकरा यस्येत्यस्मिन्विग्रहे, बज्रग्रीवौ विश्वं सञ्चयायां (पां ६।
२।१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, आपः, कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस्, अतृप्तृच् (पां ६।१।११।) इत्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः,
विश्वशम्भुरिति वत् ॥ २० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकादशे वर्गे ॥ ११ ॥

एकविंशोऽष्टमाह आपः एकीतेति । हे आपो, मम तन्वे शरीराय,
वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं एकीत पूरयत, च किञ्च ज्योक् चिरं
सू दृशे ब्रह्मं, नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः । एकीत, पू पासनपूर-
णयोः, लोमस्रभ्यमपुरुषवज्रवचनं च, तस्य, तस्यस्वमिपान्ताम् तम् तामः
(पां ३।१।१०१।) इति तादेशः, क्प्रादिभ्यः आ, प्रादोनां ऋस्, ईह-
ल्यघोः (पां ६।१।११३।) इति ईत्वं, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
ज्ञात्वं, सतिश्लिखरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति परिभाषया
तिङ्स्वरः शिष्यते, आप इत्यस्यामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्य-
मानवत्त्वे पादादित्वाग्निघाताभावः । वरूथं, वृज् वरुणे, जुह्वन्भा-
मूचन्नित्यौणादिक ऊचन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । तन्वे, ङिति ऋस्च
(पां १।१।६।) इति नदीसञ्ज्ञा, पाप्तिक्तीत्यङागमाभावः, उदा-
त्तयञोहल्पूर्व्यात् (पां ६।१।१७३।) इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन,
उदात्तस्वरितयोर्यञः (पां ८।२।१०।) इत्यादिना स्वरितत्वं । दृशे,
दृशेविस्वे च (पां ३।१।११।) इति तुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

- १ २२ ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।
 यद्वाहमभिद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥
 १ २३ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
 पयस्वानग्ना आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

पशौ मार्जने इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता, ऊतायां वपाया-
 मिति खण्डे सूत्रितं, इदमापः प्रवहतेति, यथैव अवभृतेष्टौ खाने विनि-
 युक्ता, पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे इदमापः प्रवहत सुमित्रियान् आप
 औषधयः सन्विति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह इदमाप
 प्रवहतेति । मयि यजमाने यत्किञ्च दुरितं अज्ञाननिष्पन्नं, वा
 अथवा अहं यजमानः, अभिद्रोहोऽहं सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृत-
 वानस्मि, वा अथवा शेषे साधुजनं प्राप्तवानस्मि, इति यदस्ति, उव
 अपि च अन्ततमुक्तवानिति यदस्ति, तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत
 मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत । मयि, मपर्यन्तस्य, त्वमावेकवचने
 (पां ७।२।६७।) इति मादेशे कृते, अतो गुणे (पां ६।१।६७।)
 इति पररूपे च सति, योऽचि (पां ७।२।८६।) इति दकारस्य
 यकारादेशः, एकादेशस्वरेण मकारात् परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोहः,
 द्रुह जिघांसायां, णलि, गुणे, द्विवचनङ्गस्वह्लादिशेषाः, लिति
 (पां ६।१।१६९।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यद्वृत्तान्नित्यं (पां
 ८।१।६६।) इति यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे, शप आक्रोशे,
 लिटि व्यत्ययेन तड्, उत्तमैकवचनमिट्, टेरेत्वं, अत एकहल्मध्येऽना-
 देशादेर्लिटि (पां ६।४।१२०।) इत्येवाभ्यासलोपौ, प्रत्ययस्व-
 रेणान्तोदात्तत्वं, पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पश्चाद्वाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा, मनोतायै
 समर्पित इति खण्डे सूत्रितं, एतोपतिष्ठन्ते आपो अद्यान्वचारिषमिति,
 तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमृचमाह आपो अद्यान्वचारिषमिति । अद्यास्मि-
 न्दिने अवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनप्रविष्टोऽस्मि, प्रविश्य च
 रसेन जलसारेण समगस्महि सङ्गताः स्मः, हे अग्ने, पयस्वान् जलेन
 वर्त्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, तं मा तादृशं
 स्वातं मां वर्चसा तेजसा संसृज संयोजय । आपः, कर्मणि शसि

॥ २४ ॥ सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।
विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ १२ ॥

प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषं, चर गत्यर्थः, लुङि, ज्ञेः सिच् (पां ३ । १ । ४४ ।) इति ज्ञेः सिच्, आर्द्धधातुकस्येड्गणार्द्धे (पां ७ । १ । ३५ ।) इति इट्, नेटि (पां ७ । १ । ४४ ।) इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते, तदपवादतया, अतो ल्लान्तस्य (पां ७ । २ । २ ।) इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्मिन्, समोगमृच्छिभ्यां (पां १ । ३ । २६ ।) इत्यात्मनेपदं, ज्ञेः सिच्, मन्त्रेप्रसङ्गरनशब्दश्च (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना ज्ञेर्गुण-भावश्चान्दसः, एकाचं उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । १ । १० ।) इतीट्-प्रतिषेधः, वागमः, (पां १ । २ । १३ ।) इति सिचः क्तिच्चात्, अनुदात्तोपदेशे वनतितनोत्यादीनां (पां १ । ४ । ३७ ।) इत्यादिनानुनासिकलोपः । गृहि, लोटि गमेः सिपो हि, अपित्वेन डित्त्वात्, अनुदात्तोपदेशेऽन्यदिनानुनासिकलोपः, अतोऽङ् (पां १ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुङ् भवति, असिद्धवदङ्गाभात् (पां १ । ४ । २२ ।) इति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोमृचमाह सं माग्ने इति । हे अग्ने, वर्चःप्रजायुर्भिर्मां संयोजय, देवाः सोमपातारः, अस्य मे यजमानस्य विद्युरनुष्ठानं जानीयुः, किञ्च इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्याज्जानीयात् । विद्युः, विद ज्ञाने, लिङि भोर्गुस्, यासुट्, लिङिः सलोपः (पां ७ । २ । ७६ ।) इति सकारलोपः, उख्यपदान्तात् (पां १ । १ । ६६ ।) इति पररूपत्वं, यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य, इदमोऽन्यादेशेऽनुदात्तानुदात्तौ (पां ७ । ४ । ३२ ।) इत्यनुदात्तः, विभक्तिरपि सुखेनानुदात्ता । राह ऋषिभिरित्यत्र, ऋत्त्वकः (पां १ । १ । १२८ ।) इति प्रकृतिभावः ॥ २४ ॥ इति प्रथमस्य द्वीतये द्वादशोऽङ्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशसूक्तं ।

१११ कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ को नो मत्वा अदितये पुनर्दातु पितरञ्च
दृश्यं मातरञ्च ॥

प्रथममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पञ्च-
दशैवं प्रथमं सूक्तं, अजीगर्त्तपुत्रस्य शुनःश्रेफस्यार्धं, चैष्टुभं, अभि-
त्वा देवेति ढचो गायत्रः, आद्यायाः कायीत्यभिनिरुक्त्वात् प्रजा-
पतिर्देवता, अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः, अभित्वा देवेत्यस्य ढचस्य सविता,
भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा, श्रेषा वारुणः । तथा चानुक्रान्तं,
कस्य पञ्चोनाजीगर्त्तः शुनः श्रेफः सकृन्निमो वैश्वामित्रो देवरातो वारु-
णन्तु चैष्टुभमादौ काय्याग्नेयौ, सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्याभागी
वेति । राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति
एतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिरुतस्य राज्ञः
पुरस्ताद्धोत्रा आख्यातयं, तथाच सूत्रेऽभिहितं, संस्थिते मरुत्वतीये
दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रा-
मात्यपरिरुताय राज्ञे श्रौतःश्रेफमाचक्षतेति । ब्राह्मणम्भवति, तदेतत्
परं ऋक्शतगाथं श्रौतः श्रेफमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे,
हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ।
तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह कस्य नूनमिति । कस्येत्यनयर्चा शुनः-
श्रेफो यूये बद्धः कान्दिशीकः कन्देवमुपधावानीति विचिकित्सति, तथा-
चाम्नायते, हन्ताहं देवता उपधावानीति, स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवतानामुपससारेति, वयं शुनः श्रेफनामका अमृतानां देवनां मध्ये कत-
मस्य किञ्चीतीयस्य च देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारयामः,
को देवो मां मुमूर्धु पुनरपि मद्भ्यै मह्यै अदितये पृथिव्यै दातु दद्यात् ते-
न दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरञ्च दृश्यं पश्येयं । कतमस्य, किं
शब्दात्, वा बद्धनां जाति परिप्रश्ने डतमच् (पां ५। ३। ६३।) इति
डतमच् प्रत्ययः, चितः (पां ६। १। १६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं, अमृतानां,

१ २ १ अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

१ ३ १ अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां १
सदावन्भागमीमहे ॥

नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, नञो-
जरमरमित्रमुताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मना-
महे, मनश्चाने, व्यत्ययेन शप्, पादादित्वादनिघातः । मद्यै, उदात्तयबो-
हज्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इति विभक्तौरुदात्तत्वं । दात्,
गातिस्था (पां २ । ४ । ७७ ।) इति सिचो जुक्, बङ्गं कृन्दस्यमाङ्यो-
गेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङागमाभावः । दृशेयं, दृशिर् प्रेक्षणे,
आशीर्लिङि मिपोऽम्, दृशेरग्वक्तव्य इति वार्त्तिकेनाक्प्रत्ययः, शपोऽप-
वादः, कित्वात्तपृषधगुणाभावः, लिङ्याशिष्यङ् (पां १ । १ । ८६ ।) इत्यङ्
स हि, ऋट्शोऽङिगुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः स्यात्, यासु-
ट्सलोपः, अतो येयः (पां ७ । २ । ८० ।) इति इयादेशः, आङ्गुः
(पां ६ । १ । ८७) इति गुणः, यासुट्सरेणैकार उदात्तः । मातरश्चे-
त्यत्र चशब्दाद्दृशेयमित्यनुयज्यते, अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथ-
मेति चवायोगे प्रथमा (पां ८ । १ । ५६ ।) इति न निवृत्त्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह अग्नेर्वयमिति । इत्थं प्रथमयक्षां विचिन्तित्वा
कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तन्देवमभिनिश्चित्वानया तुष्टाव । तथाच
श्रूयते, तं प्रजापतिरवाचाभिर्देवानां नेदिकृत्स्नमेवोपधावेति, सोऽभि-
मुपससाराम्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति पूर्ववद्योजना । दात्,
ददातु, दृशेयं पश्यामीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥ २ ॥

प्रथमे कृन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अभि त्वा देव सवितरिति सावित्र-
नृचः सुक्तस्थानीयः । अथ कृन्दोमा इति खण्डे अभित्वा देव सवितः
प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति सूत्रितं, अभित्वेत्येषा अग्निमथ्यनेऽपि विनि-
युक्ता, प्रातर्वैश्वदेवमिति खण्डे अभित्वादेवसवितर्मही सौः एधिवी च न
इति सूत्रितं । श्रूयते च, अभित्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति ।
तथा प्रवर्ग्येऽप्येव विनियुक्ता । अथोत्तर इति खण्डे ऽभित्वा देव

१४१ यश्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥

सवितः समीवत्सन्नमाढभिरिति सूचितं । तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि
एतस्मिन् काले ग्रावस्तुदिति खण्डे मध्यमखरेणेदं सवनमभित्वा देव-
सवितरिति सूचितं, तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह अभित्वा देव
सवितरिति । अग्निना प्रेरितः सन् सवितारमभित्वेत्यनेन ढचेन
प्रार्थयते, तथैव श्रूयते तमग्निखवाच सविता वै प्रसवानामीशे, तमे-
वोपधावेति, सवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्यनेन ढचेनेति ।
हे सदावन् सर्वदा रक्तक, हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयाणां धनाना-
मीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनं अभि सर्वत ईमहे
याचामहे । ईशानं, ईश ऐश्वर्यं, लटः शानच्, तास्यनुदात्तेऽङिद-
दुपदेशात् (पां ६।१।१८६।) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । वार्याणां, ङञ् सम्भक्तौ, ऋह्लोर्णत् (पां ३।१।१२४।)
इति ण्यत्प्रत्ययः, ईडवन्दृशंसदुहंण्यतः (पां ६।१।११४।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अवनन्, आमन्वितनिघातः । भागं, कर्धात्वतः (पां ६।१।
१५६।) इति घञन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह यश्चिद्धि त इति । हे सवितर्यो भगो भजनीयो
धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत्, तद्धनविशेषमीमहे इति
पूर्वत्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे, हिशब्दः प्रसिद्धौ, धनस्य पूज्यत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धं, तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति, इत्या शशमानोऽनेन
प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः, धनस्तुतिप्रकारश्च सर्वे जानन्ति ।
ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको
निन्दति हेष्टि च, अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह निदःपुरा अद्वेषः,
निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः, तस्मा-
त्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः । इत्या, प्रकारवचने,
इदमस्थमुः (पां ५।३।२४।) इति धमुः, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णा
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना विभक्तौर्दादेशः, टिलोपः, उदात्तनिवृत्ति-
स्वरैणाकार उदात्तः । शशमानः, शश सुतमत्तौ, इह स्तुत्यर्थः, ताच्छील्य-
वयोवचनशक्तिपुचानश् (पां ३।२।१२६।) इति ताच्छीलिकस्थानश्,
कर्त्तरि शप्, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः,

१ ५ १ भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा १

मूर्द्धनं राय आरभे ॥ १३ ॥

१ ६ १ नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामीपतयन्
आपुः १ नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये
वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वं ॥

निदि कुत्सायां, सम्पदादिजक्षणः क्षिप्, सावेका चः (पां ६।१।६८।)
इत्यादिना पञ्चम्या उदात्तत्वं । अदेघः, न विद्यते देघोऽस्येति वज्रनीशैः,
नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१७१।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं । दधे, कर्मणि
निट्, तस्यार्द्धधातुकत्वेन, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्या-
द्युदात्तो न भवति, प्रत्ययस्वर एव शिष्यते, यदुत्तान्नित्यं (पां ८।१।
६६।) इति यदुत्तयोगान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह भगभक्तस्य त इति । हे सवितस्ते त्वदीया वयं युगः
श्रेष्ठनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेन उदशेम
उत्कर्षेण व्याप्तमः, किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्द्धनमुत्कर्षमारभे प्रारब्धं
धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः । भगशब्दे वृषादित्वादाद्युदात्तः,
द्वितीया कर्मणि (पां ६।१।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अशेम, अश्रु व्याप्तौ, लिङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः, ऊडिदम्पदा-
द्यप्पुम् (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । आरभे,
कृत्यार्थे तवैकेन (पां ३।४।१४।) इत्यादिना तुमर्थे केन्प्रत्ययः,
नित्यस्येणाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीमृचमाह न हि ते क्षत्रमिति । अथ सवित्रा प्रेरितः युगःश्रेष्ठः
एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथाच श्रूयते
तं सवितोवाच वरुणाय वै राशे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति, स
वरुणराजानमुपससारात् उत्तराभिराभिरैकत्रिंशतेति । हे वरुण पत-
यन्तः प्रौढे विद्यत्युत्पन्नोऽमी दृश्यमाना वयस्वन श्येनादयः पक्षि-
णोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापूर्वैवप्राप्ताः, त्वत्पदं शरीर-
बलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः, तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्य-
मपि नाप्रापुः, तथा मन्यं त्वदीयं कोपमपि नाप्रापुः, त्वयि क्रुद्धे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य

१ ७ १ अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते
 पूतदक्षः १ नीचीनाः स्थुरपरि बुध्न एषामस्मे
 अन्ननिहिताः केतवःस्युः ॥

आपस्वदीयं बलं नाप्रापुः, वातस्य वायोर्ध्वं गतिविशेषान्स्वदीयमभ्वं
 वेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति, अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः, तेऽपि
 ना प्राप्नुवन्ति पूर्वचान्वयः । पतयन्तः, पतल्ल गतौ, चुरादिरदन्तः,
 लटः शब्द, गुणायादेशौ, अदुपदेशान्नसार्वधानुदात्तत्वे शिच्-
 स्वरः । आपुः, आभू व्याप्तौ, लिट् उसि द्विर्भावह्लादिशेषौ, अत आदेः
 (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अत्र न सहे न मन्यमित्यादिभिरा-
 पुरित्वस्य सम्बन्धात् तदपेक्षया प्राथम्याच्च, चादिलोपे विभाषा (पां ८ ।
 १ । ६३ ।) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । चरन्तीः, वाक्-
 न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति, मीञ्
 हिंसायां, क्वादिभ्यः आ अभ्यस्तयोरातः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्या-
 कारलोपः, मीनातेर्निगमे (पां ७ । ३ । ८१ ।) इति ऋस्वत्वं, प्रत्ययस्वरः,
 तिङि चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतिरनुदात्तः, यदृत्ता-
 न्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह अबुध्रे राजेति । पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजा
 अबुध्रे मूलहरितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसस्तूपं सङ्घं
 ऊर्ध्वमुपरि देशे ददते धारयन्ति, नीचीनाः स्थुरूर्ध्वदेशे वर्त्तमानस्य
 वरुणस्य रश्मय इत्याध्याहार्यं, ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति, यथा रश्मीनां
 बुध्नो मूलं उपरि तिष्ठतीति शेषः, तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा
 व्यस्मे अस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युर्मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ।
 अबुध्रे, न विद्यते बुध्नो मूलमस्येति बज्ज्वीहो, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ ।
 १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । स्तूपं ददते, ददातिर्भावादिकः ।
 नीचीनाः, निपूर्वादश्चेतः, ऋत्विग्दष्टक् (पां ३ । १ । ५६ ।) इति क्तिन्,
 अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, न्यच्शब्दात्स्वार्थं, विभा-
 षाच्चैरदिक्स्त्रियां (पां ५ । ४ । ८ ।) इति खः, आयन्नेयीनीयियः (पां
 ७ । १ । २ ।) इत्यादिना तस्य ईनादेशः, आयन्नादिषु उपदेशिव-
 दचनं स्वरसिद्धयर्थमिति वचनादीकार उदात्तः, अचः (पां ६ । ४ ।

१८१ उरं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वे-
तवा उ १ उपदे पादा प्रतिधातवेऽकरतापवक्ता
हृदयाविधश्चित् ॥

१३८।) इत्यकारलोपे, चो (पां ६।३।१३८।) इति दीर्घत्वं । स्युः,
गातिश्याघुपाभूभ्यः (पां १।४।७७।) इत्यादिना सिचो लुक्, आतः
(पां ३।४।११०।) इति भोजुंसादेशः, उस्य पदान्तात् (पां ६।
१।६६।) इति पररूपत्वं, बज्जलं कृन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६।४।
७५।) इत्यडागमाभावः । अस्मै, सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाया-
याजालः (पां ७।१।३६।) इति सप्तम्याः शो आदेशः । निहिताः,
गतिरनन्तरः (पां ६।२।४६।) इति गतेः प्रकृतिसंस्वरत्वं । स्युः,
अस्तेर्लिङि, असोरल्लोपः (पां ६।४।१११।) इत्यसोऽकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह उरं हीति । वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां
मार्गं उरं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ, उत्तरायणादक्षिणा-
यनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते,
अन्वेतवा उ, अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव, तथा अपदे पादरहिते-
ऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे, पादौ प्रक्षेप्तुं अकः मार्गं कृतवान्, पूर्वत्र
रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति शेषः, यदा अपदे यूप् बजेन मया
गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोति-
त्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चित् शत्रोरपि अपवक्ता अपवदितो
निराकर्त्ता भवतु । चकार, लिट्स्वरैकाकारउदात्तः, हि च (पां ८।
१।३४।) इति निघातप्रतिषेधः । पन्थां, पथिमण्युभुक्तामात् (पां
७।१।८५।) इति द्वितीयायामपि अत्ययेनात्वं, पथिन्शब्दस्य
पतस्य चेति इतिप्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथिमयोः सर्वनाम-
स्थाने (पां ६।१।१६६।) इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै, अनुपूर्वादेशे,
तुमर्थेसेसेन् (पां ४।४।६।) इति तवैप्रत्ययः, तवैचान्तश्चयुगपत् (पां
६।२।५१।) इत्याद्यन्तयोऽदात्तत्वं । पादा, सुपां सुलुक् (पां ७।
१।३६।) इत्याकारः । प्रतिधातवे, दधातेऽनुमर्थे सेसेनित्यादिसूत्रेण
तवेनप्रत्ययः, तादौचमिति (पां ६।२।५०।) इत्यादिना गतेः प्रकृ-
तिसंस्वरत्वं । अकः, करोति, कृन्दसिगुङ्कण्ड्मिण्डः (पां १।४।६।)

१६१ शतन्ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुम-
तिष्ठे अस्तु १ बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं
चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥

इति लोडर्थे लुङ्, तस्य तिप्, मन्वेघसे (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना
ज्जेर्लुक्, गुणो रपरत्वं, हल्ङ्गाभ्यः (पां ६ । १ । ६८ ।) इति तिपो
लोपः, अडागमः । ह्रदयाविधः, हृज् हरणे, वृजोः पुक्दुकोच्चेत्याणा-
दिकः कयन्प्रत्ययो दुगागमश्च, व्यध ताडने, क्षिप्, नह्रितिविधिव्यधि
(पां ६ । ३ । ११६ ।) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह शतन्ते राजन् भिषज इति । हे राजन् वरुण, ते तव
शतं सहस्रं भिषजो बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसङ्ख्याकान्यौषधानि
वैद्या वा सन्ति, ते तव सुमतिरस्मदन्यहबुद्धिर्वी विस्तीर्णा गभीरा
गाम्भीर्यापेता स्थिरास्तु, निर्ऋतिमस्मदनियत्कारिणीं पापदेवतां
पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्तापयित्वा तां बाधस्व,
कृतश्चिदस्माभिरनुष्ठितमपि यनः पापमस्मात् प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं
नष्टं कुरु । सुमतिष्ठे, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, मनक्तिन् (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं, संहितायां विसर्जनीयस्य सकारस्य, युष्मत्तत्त-
तत्तुः ख्यन्तः पादं (पां ८ । ३ । १०३ ।) इति घत्वं । बाधस्व, बाध वि-
लोडने, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । निर्ऋतिं, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि, मुच्छ्ल मोक्षणे, बज्जलं क्रन्दसीति शपः झुः, ऊभ-
वभ्योहेर्धिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशस्तस्यापित्त्वेन डित्त्वा-
द्गुणाभावः, चोः कुः (पां ८ । २ । ३० ।) इति कुत्वं ॥ ९ ॥

१ १० १ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददन्ने
कुहचिद्विवेयुः १ अदन्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नतमेति ॥ १४ ॥

दशमीष्टचमाह अमी य इति । अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना
ऋक्षाः सप्त ऋषयः, तथाच बाजसनेयिन आमनन्ति, ऋक्षा इति
इक्ष वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षत इति, यद्वा ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्र-
विशेषाः, ऋक्षास्त्रिभिरिति नक्षत्राणामिति यास्त्रेणोक्तत्वात्, उच्चैर-
परि द्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये सन्ति, ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
ददन्ने सर्वेऽपि दृश्यन्ते, दिवा अहनि कुहचिदीयुः क्वापि गच्छेद्युर्न
दृश्यन्ते इत्यर्थः । वरुणस्य रात्रौ व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिह-
पाणि अदन्धानि केनाप्यहिंसितानि, किञ्च वरुणस्याह्यैव चन्द्रमा
नक्तं रात्रौ विचाकशत्, विशेषेण दीप्यमान इति गच्छति । निहितासः,
आजसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः, पायघञ् (पां ६ ।
९ । १०० ।) इति पायादिस्वरेभ्योत्तरपदान्तादात्तत्वे प्राप्ते, गतिरन-
न्तरः (पां ६ । १ । ०६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददन्ने, दद्वे-
र्जिटि, इदयोरे (पां ६ । ० । ७६ ।) इति रे आदेशः अत्ययेनाद्युदा-
त्तत्वं, यदुत्तामित्रत्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोगादनिघातः ।
कुह, बाह चच्छन्दसि (पां ५ । ३ । १३ ।) इति किं शब्दादुत्तरस्य
त्रजो आदेशः, कुतिहोः (पां ७ । १ । १०० ।) इति किं शब्दस्य कु
आदेशः, स्थानिवद्भावात्स्वित्त्वेनाद्युदात्तत्वं । विचाकशत्, कश्चेर्दी-
त्यर्थाद्यङ्गुगन्ताच्छ्रप्रत्ययः, अभ्यास्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं, समासे क्तस्वरः, यद्वा काशतेर्वा अत्ययेनोपधाङ्गत्वं ।
चन्द्रमाः, चन्द्रेभ्योऽदित्यौबादिकसूत्रेण चन्द्रोपपदान्माङो अस्तिः
प्रत्ययस्तस्य डित्वेन टिजोपः, क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकार-
कोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वच्चेति पूर्वसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम-
नुवर्तते, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, दासीभारादित्वाद्वा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥ १७ ॥

१ ११ १ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः १ अहेलमानो वरुणेह बोध्युर-
शंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

१ १२ १ तदिन्नृतां तद्विवा मल्लमाहुस्तदयं केतो हृद
आविचष्टे १ शुनःशेपो यमह्वहृभीतः सो अस्मा
त्राजा वरुणो भुमेतु ॥

एकादशीनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोक्तत्वायामीति हे ऋचौ
वाज्ये, सूत्रितश्च, तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति हे अस्तम्यामिति,
वारुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा, पञ्चम्यां
पौर्णमास्यामिति खण्डे सूत्रितं इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमान इति । तामेतां सूक्ते एकादशीमृचमाह तत्त्वा यामीति । हे
वारुण, ममृष्युरहं ब्रह्मणा वन्दमानो वेदेन स्तुवन्, त्वां प्रति तदायुर्यामि
याचे, सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते प्रार्थयते, त्वच्चेह
कर्म्मणि अहेलमानः, अनादरमकुर्वन् बोधि, अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व, हे
उरशंस, बज्रभिः स्तुत्य, नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः, प्रमुषितं मा
जुष । सप्तदशसंज्ञकेषु याज्ञाकर्म्मसु इमं हे यामीति यदितं, च शब्द-
लोपश्चान्दसः । अहेलमानः, हेतु अनादरे, अदुपदेशास्तसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे सति धातुस्वर शिष्यते, ततो नञ्समासे अन्त्यपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । बोधि, बुध अवगमने, जोटः सेर्हिः, बज्रं कन्दसीति
विकरणस्य लुक्, वा कन्दसि (पां ३ । ४ । १८ ।) इत्यपित्वाभावेन
ङित्वाभावात्तद्धूपधगुणः, ऊभक्त्यो हेर्धिः (पां ६ । ४ । १०९ ।) इति
हेर्धिरादेशः, धातोरन्तलोपश्चान्दसः । मोषीः, मुष स्तेये, जोटर्हे कान्द-
सो लुङ्, वदवज्रहलन्तस्याचः (पां ७ । २ । ३ ।) इति प्राप्ताया टञो,
नेटि (पां ७ । २ । ४ ।) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः, बज्रं
कन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह तदिन्नृतामिति । तदिन्नदेव वरुणविषयं स्तोत्रं, नर्त-
रात्रौ, मर्त्यां शुनःशेपाय, आऊः, कर्त्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति, तथा
दिवापि तदेवाऊः, हृदस्तदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविब्रेषो

१ १३ १ शुनःशेषो बह्वृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु
बद्धः १ अवैनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धा अदन्धो
विमुमोक्तु पाशान् ॥

ऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविषये, सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो
गृहीतो यूपबद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमङ्गत् आहृत-
वान्, स वरुणो राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमोक्तु, बन्धान्मुक्तान्
करोतु । मध्यं, उयि च (पां ६ । १ । २१२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । आङ्,
ब्रुवः पञ्चानां (पां १ । ७ । ८७ ।) इत्यादिना ब्रुजो ऋटि भेदसादेशः,
धातोराह्लादेशश्च । हृदः, पद्मोमासृन्निश (पां ६ । १ । ६२ ।)
इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः, ऊडिदम्पदादप्युम् (पां ६ । १ ।
१७१ ।) इति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः, अमुक्तस्त्रिष्वदित्यं
कनिन्प्रत्ययान्तः अन्शब्दः, वृक्षीभ्यां रूपस्त्राङ्गयोः पुट्चेत्तौबादिकः
सपुङ्गमासुन्नन्तः शेषशब्दः, शुन इव शेषो यस्येति समासे, शेषपुष्-
लाङ्गुलेषु शुनः सञ्ज्ञायां वद्या अङ्गुलत्वं इति वार्त्तिकेन वद्या अङ्गुल्,
पूर्वपदप्रकृतिसंरत्ने प्राप्ते, उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ ।
१७० ।) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिसंरत्नं । अङ्गत्, ज्ञेयो-
लुङि, लिपि सिधि ऋच (पां १ । १ । ५२ ।) इति ज्ञेयसादेशः, आतो
नोप इटि च (पां ६ । ७ । ६७ ।) इत्याकारनोपः, अङ्गमः, उदात्तः,
यदुत्तयोगादनिघातः । गृभीतः, हृद्यहोर्भन्वसीति हस्य भत्वं ।
सो अस्मान्, प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरे (पां ६ । १ । ११५ ।) इति प्रकृ-
तिभावः । मुमोक्तु, बद्धं हृन्दसीति विकरबस्य झुः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टवमाह शुनःशेषो ह्यङ्गदिति । गृभीतो बन्धनाव
गृहीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु त्रैः कालस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु
बद्धः शुनःशेष आदित्यं अदितेः पुत्रं यं वरुणमङ्गदाहृतवान्, हि
यस्मादेवं तस्मात् स वरुणो राजा एनं शुनःशेषमवसृज्यात्, अव-
सृज्यं बन्धनादिमुक्तं करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्पष्टीक्रियते, विद्वान्
विमोक्षप्रकाराभिन्नः, अदन्धः केनाप्यहिंसितो वरुणः, पाशान् बन्धन-
रज्जुविशेषान् विमुमोक्तु, विच्छिद्यैर्न मुक्तं करोतु । त्रिषु, षट्त्रिचतुर्भ्यो
हजादिः (पां ६ । १ । १७६ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं, संहितायां,

११४१ अव ते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे
हविर्भिः १ क्षयन्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि
शिश्नयः कृतानि ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८।१।४।) इति पर
आकारः स्वर्यते । सृज्यात्, सृज विसर्ग, प्रार्थनायां लिङ्, बज्जं
कृन्दसीति विकरणस्य झः । विद्वान्, विद ज्ञाने, विदेः शतुर्वसुः
(पां ७।१।३६।) इति शतुर्वसुरादेशः, उगिदचां (पां ७।१।७०।)
इति नुम्, हृज्यादिसंयोगान्तलोपौ, संहितायां, दीर्घादटिसमान-
पादे (पां ८।३।६।) इति नकारस्य रुत्वं, आतोऽटिनिष्त्वं (पां ८।
३।३।) इति सानुनासिक आकारः । अदव्यः, दम्भु दम्भे, निष्ठायां,
अनिदितां हल उपधायाः कडिति (पां ६।४।२४।) इति
नलोपे, भगस्तघोर्धीघः (पां ८।१।४०।) इति धत्वं, अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ १३ ॥

अवमृथे अवते हेड इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याव्यानुवाक्ये,
पत्नी संयाजैश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितं, अवते हेडो वरुण नमोभिरिति द्वे
इति, तयोरायां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह अवते हेड इति । हे वरुण,
ते तव हेलः क्रोधं, नमस्कारैरवेमहे ! अवनयाम, तथा यज्ञैः साङ्गा-
नुष्ठानेन युज्यैर्हविर्भिरवेमहे, वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर, अनिष्टक्षेपणशील, प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त, राजन् दीप्यमान,
वरुण, अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन्, कृतान्य-
स्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्नयः, स्मृतिगतानि शिथिलानि
कुरु । हेलः, असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः, बज्जं कृन्दसीति
भिस ऐसादेशाभावः । ईमहे, ईङ् गतौ, विकरणस्य लुक् । क्षयन्,
क्षि निवासगत्योः, लटः शब्द, व्यत्ययेन शप् आद्युदात्तत्वं । असुर, असु-
क्षेपणे, असेरुर्निष्ठौणादिकसूत्रेणोरन्प्रत्ययः, आमन्विताद्युदात्तत्वं ।
शिश्नयः, श्लथ दौर्बल्ये, चुरादिरदन्तः, कान्दसे लुङि झिः, शिश्निदुःखः
कर्त्तरि चङ् (पां ३।१।४८।) इति झेचङ्, द्विर्भावहलादिशेषौ,
अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि, बज्जं कृन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं, पूर्व-
वदडभावः ॥ १४ ॥

११५१ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
अथाय १ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो
अदितये स्याम ॥

पञ्चदशीमृचमाह उदुत्तममिति । हे वरुण, उत्तममुत्कृष्टं शिरसि
बद्धं पाशं, अस्मदस्मत्तः उच्छ्रयाय उत्कृष्ट्य शिथिलं कुब, अधमं
निष्कृष्टं पादेऽवस्थितं पाशं अवअथाय अवअथाय शिथिली कुब, मध्यमं
नाभिप्रदेशगतं पाशं विअथाय वियुज्य शिथिलीकुब । अथान-
न्तरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण, वयं युगःश्रेयाः, तव व्रते त्वदीये
कर्मणि, अदितये खण्डनहारित्याय, अनागसोऽपराधरहिताः स्याम
भवेम । उत्तमं, तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते, उत्तमश्च-
अन्तमौ सर्वत्रेत्युष्कादिषु पाठात्, उष्कादीनाञ्च (पां ६।१।१६०।)
इत्यान्तोदात्तत्वं । अधमं, अवद्यावमाधमार्वरेयाः कुत्सित इति अवते
रमचप्रत्ययो निपातितः, वस्य धत्वञ्च । अथाय, अथ दीर्घल्ये, संहितायां
छान्दसो दीर्घः । तव, युष्मदस्मदोर्ध्वसि (पां ६।१।१११।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अनागसः, वज्रग्रीवैः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां
६।१।१०९।) इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते, यद्वा आगस्प्रभ्दात्,
अस्मायामेधा (पां ५।१।१११।) इत्यादिना मत्वर्चीयो विनिष्कस्य,
वियुज्यतोऽनुक् (पां ५।१।६५।) इति जुक्, नञ्समासे अवयवपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्मः ॥ १५ ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
R I G V E D A,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

By DR. E. RÖER.
FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling.*
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras.*
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford.*

पञ्चविंशच्छतं ।

१ १ १ यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं ।

मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥

१ २ १ मा नो वधाय हतृवे जिहीलानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं, तथाचानुक्तानां यच्चित्येवेति, ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषया मुनःश्रेय एव ऋषिः, आदौ गायत्र-मिति परिभाषितत्वाद्गायत्रीकृन्दः, वारुणमिति पर्वत्रोक्तत्वात् तर्ह्या-दिपरिभाषया वरुणो देवता, विनियोग उक्तः श्रौतःश्रेयोपाख्यानं, विशेषविनियोगस्तु अभिन्नवधडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे सोम-निमित्तमावापर्षः, अभिन्नवष्टुहामीति खड्गे तथैव सूत्रितं, यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य ह्यचमावधेत मैत्रावरुण इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह यच्चिदिति । हे वरुण देव, यथा कोऽपि विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति, तथा वयमपि ते तव सम्बन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमा-देन हिंसितवन्तस्तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साकं कुर्वन्तिशेषः । यथा, निस्त्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते, यथेति पादान्त इति षिट्स्त्रेण सर्वा-नृदात्तत्वं । मिनीमसि, मीन् हिंसायां, इदन्तो मसिः (पां ० । १ । ७६ ।) इति मसिः, ऋषादिभ्यः आ, मीनातेर्निगमे (पां ० । १ । ८१ ।) इति ऋसत्त्वं, ईहल्यघोः (पां ६ । १ । ११३ ।) इतीकारः, सति-शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरेण्य इति वचनात् तिष्ठ एव खरः शिष्यते, यदुत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोगान्निघाता-भावः ॥ १ ॥

द्वितीयमाष्टममाह मा न इति । हे वरुण, जिहीलानस्य अनादरं हतवतो हतृवे हतृः पापहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाव वधाय नोऽस्मान् मा रीरधः, संसिद्धान् विषयभूतान् मा जुह । हृणा-नस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः । वधाय, हनस्त्वधः (पां १ । १ । ७६ ।) इति अवनतो वधशब्दः,

१३१ विमृलीकाय ते मनो रथीरश्वं न सन्दितं ।

गीर्भिर्वरुण सीमहि ।

१४१ परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यदृष्टये ।

वयो न वसतीरूप ॥

उष्मादिषु पाठादन्तोदात्तः । ह्रस्वे, ह्रन हिंसागत्योः, कृहनिभ्या-
मृरित्वैणादिक कृःप्रत्ययः, धातोर्नकारस्य तकारः । जिह्वीलानस्य,
ह्रिदु अनादरे, अस्मास्त्रिष्टः कानच्द्धिर्भावहलादिशेषाः, ऋस्वचत्वंज-
प्रत्वानि, एकारस्य ईकारादेशश्चान्दसः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । रीरधः, राध साध संसिद्धौ, चङि णिलोपः, उपधा-
ऋस्वत्वं, द्विर्वचनहलादिशेषऋस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः, नमाब्धोगे
(पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः । ह्रयानस्य, ह्रणीङ् लज्जायां, अस्मा-
च्छानचि एधोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह विमृलीकायेति । हे वरुण, मृलीकायास्मत्सुखाय
ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बध्नीमः, प्रसादयाम
इत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः, रथी रथस्वामी सन्दितं सम्यक् खण्डितं दूर-
गमनेन आन्तमश्वं न, अश्वमिव, यथा स्वामी आन्तमश्वं घासप्रदाना-
दिना प्रसादयति तद्वत् । रथी, मत्वर्थीय ईकारः । सन्दितं, दो
अवखण्डने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, यतिस्यतिमास्था-
मिति किति (पां ७ । ४ । ४० ।) इति इकारादेशः, गतिरनन्तरः
(पां ६ । २ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः, सावेकाचः (पां
६ । १ । १६८ ।) इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि, धिवु तन्तुसन्ताने,
व्यत्ययेनात्मनेपदं, वज्रं छन्दसोति विकरणस्य लुक्, लोपोऽथोर्वणि
(पां ६ । १ । ६६ ।) इति वलिलोपः, यद्वा घिञ् बन्धने, इत्यस्मादि-
करणस्य लुक्, दीर्घश्चान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह परा ह्येति । हे वरुण, मे मम श्वनःशेषस्य विम-
न्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः, वस्यदृष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
जीवितस्य प्राप्तये, परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रस-
रन्ति, हिशब्दोऽभिन्नेऽर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः,
वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उपसामीप्येन प्राप्नु-

१ ५ १ वादा क्षत्रत्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृलीकायोरुचक्षसं ॥ १६ ॥

१ ६ १ तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दागुषे ॥

वन्ति तद्वत् । पतन्ति, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।)
इति पादादित्वादनिघातः । वस्य इष्टये, वसुमच्छब्दात्, विष्णो-
र्लुक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति मतुपो लुकि, टिलोपे प्राप्ते, ईयसुनो
यकारलोपश्चान्दसः । वसतीः, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १०३ ।)
इति स्त्रीप उदात्तत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह कदा क्षत्रत्रियमिति । मृलीकायास्तत्पुत्राय वदन्
कदा कस्मिन् काले आकरामहे अस्मिन् कर्मण्यागतं करवाम ।
कीदृशं, क्षत्रत्रियं वलसेविनं । नरं नेतारं । उचक्षत्सं बह्वना प्रष्टारं ।
क्षत्रत्रियं, क्षत्राणि अयतीति क्षत्रत्रीः, किम्विप्रच्छिन्नि इत्यादिनौ-
गादिकः क्षिप्, दीर्घश्च, छदत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । नरं, ऋदोरप
(पां ३ । १ । ५७ ।) इत्यवन्तत्वादाद्युदात्तः । करामहे, करोतेत्यन्व-
येन शप् । उचक्षत्सं, चक्षोर्वञ्जं शिषेत्यौबादिकोऽसुन्, शिद्वद्भावात्
ख्यान्नादेशाभावः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये धोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह तदिदिति । धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे, दागुषे हविर्द-
त्तवते अयमानाय, धेनन्ता कामयमानौ मित्रानवस्थाविति शेषः, तावुभौ
समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तन्तदेव हविराशाते अश्रुवाते, न
प्रयुच्छतः, कदाचिदपि प्रमादं मा कुर्वतः । आशाते, अश्रोतेर्निङि
दिर्भावहलादिशेषौ, अत आदेः (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अगित्व-
मागमशासनमिति वचनात्, अश्रोतेष्व (पां ७ । ४ । ७२ ।) इति नुङ-
भावः । वेनन्ता, वेनतिः कान्तिकर्मा, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । १६ ।)
इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । प्रयुच्छतः, युच्छ प्रमादे । दागुषे, दागृ
दान इत्यस्मात् । दाग्यान् साङ्गान् मोढ्वाञ्च (पां ६ । १ । १९ ।) इति
क्रमप्रत्ययो निपातितः, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ४ । ११९ ।)
इति सम्प्रसारणं, शासि वसि घसीनाञ्च (पां ८ । ३ । ६० ।)
इति घत्वं ॥ ६ ॥

१ ७ १ वेदा योवीनां पदमन्तरिक्षेण पततां १

वेद नावः समुद्रियः ॥

१ ८ १ वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः १

वेदा य उपजायते ॥

सप्तमीमृचमाह वेदा य इति । अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेदा वेद जानाति, तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति, सोऽस्माद्वन्धनान्मोचयतीति श्रेयः । वेद, विद ज्ञाने, विदो जटो वा (पां ३ । ४ । ८३ ।) इति तिपो गल्, लिङ्खरेणाद्युदात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङ् (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । वीनां, नामन्यतरुणां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति नाम उदात्तत्वं । पततां, शपः पिप्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः । नावः, सावेकाचः (पां ६ । १ । २६८ ।) इति यथा उदात्तत्वं । समुद्रियः, समुद्राभ्याङ्गः (पां ४ । ४ । ११८ ।) इति भवार्थे घः प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह वेद मास इति । धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः, प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासश्चैत्रादीन् फागुणान्तान् वेद जानाति, यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते, संवत्सरसमीपे स्वयमेवेत्यद्यते, तमपि वेद, वाक्यश्रेयः पूर्ववत् । मासः, पदमोमास् (पां ६ । १ । ६३ ।) इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वादेशः, ऊडिदम्पदाद्यप्सुसैद्युभ्यः (पां ३ । १ । १७१ ।) इति शस उदात्तत्वं । द्वादश, द्वौ च दश चेति इन्द्रः, ह्यष्टनः सङ्ख्यायां (पां ६ । ३ । ४७) इत्यात्वं, सङ्ख्या (पां ६ । २ । ३५ ।) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः, जनी प्रादुर्भावे, प्रपूर्वाञ्जने, जन सन खन क्रम गमो विट् (पां ३ । २ । ६७ ।) इति विट् प्रत्ययः, विङ्गनेः (पां ६ । ४ । ४१ ।) इत्यात्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, प्रजा एषां सन्तोत्यर्थे, तदस्यास्त्यस्मिन् (पां ५ । २ । ६४ ।) इति मतुप्, मादुपधायाश्च (पां ८ । २ । ६ ।) इति मतुपो वत्त्वं । उपजायते, जनेः कर्मकर्त्तरि लटः कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्, जनादीनामुपदेश एवात्वं बह्व्यमिति वचनात्, अचः कर्त्तव्यकि (पां ६ । १ । १६५ ।) इत्याद्यु-

- १ ६ १ वेद वातस्य वर्त्तनिमुरोर्ऋषस्य बृहतः ।
 वेदा ये अध्यासते ॥
 १ १० १ निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ।
 साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १७ ॥
 १ ११ १ अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभिपश्यति ।
 कृतानि या च कर्त्वी ॥

दात्तत्वं, तिङिचोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इत्युपसर्गस्य निघातः,
 न च, तिङुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, यदृत्तामित्रं (पां
 ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीम्वचमाह वेद वातस्येति । उरोर्विस्तोर्बस्य ऋषस्य दर्शनी-
 यस्य बृहते गुह्यैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्त्तनिं मार्गं वेद, वरुणो
 जानाति, ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ।
 वातस्य, असिहसीत्यादिनौगादिकतन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निष्वा-
 दाद्युदात्तः । वर्त्तनिं, वर्त्ततेऽनेनेति वर्त्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाच-
 कस्य वर्त्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुष्मादिषुपाठादस्य प्रत्ययस्वरेण
 मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं । बृहतः, बृहन्महतोरपयङ्गान
 मिति डस उदात्तत्वं । अध्यासते, जसार्वाधातुजानुदात्तत्वे सति
 धातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीम्वचमाह निषसादेति । दृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु
 दैवीषु प्रजासु आनिषसाद आगत्य निषस्त्वान्, किमर्थं प्रजानां
 साम्राज्यसिद्ध्यर्थं । कीदृशः सः, सुक्रतुः शोभनकर्म्म । आनिषसाद,
 सदेरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति घत्वं । साम्राज्याय, सम्प्राप्ते
 भावः साम्राज्यं, गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः (पां ५ । १ । १२४ ।) इति
 घञ्, जित्यादिर्निर्णयं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः,
 कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
 प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

एकादशीम्वचमाह अतो विश्वानीति । अतोऽस्मादवस्थादिश्वानि
 सर्वाण्यद्भुतान्याश्चर्यानि चिकित्वा प्रज्ञावानभिपश्यति, सर्वतोऽवजो-

११२१ स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् १ प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

कयति, या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्प्रदिताति च-
कारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा, इतः परं कर्त्तव्यानि, तानि सर्वा-
ण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः । अद्भुता, श्रेष्कन्दसि बज्जलं (पां ६ । १ ।
७० ।) इति श्रेर्लोपः, प्रत्ययलक्षणान्, नपुंसकस्य भलचः (पां ७ । १ ।
७२ ।) इति नुम्, नलोपः । चिकित्वां, कित ज्ञाने, लिटः कसः,
अभ्यासहलादिशेषचर्त्वाणि, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इति
नियमादिङभावः, स्त्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति, पा
घ्रा भ्रा (पा ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना दृशेः पश्यदेशः । कर्त्वा,
कृत्यार्थतवैकेन् (पां ३ । ४ । १४ ।) इत्यादिना करोतेस्वन्, निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं, पूर्ववत् श्रेर्लोपः ॥ ११ ॥

दादश्रीमच्चमाह स नो विश्वाहेति । सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स
आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभन-
मार्गेण संहितान् करत् करोतु, किञ्च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्जयतु । सुपथा, स्वती पूजायामिति समासेन, पूजनात् पूजित
मनुदात्तं (पां ८ । १ । ६७ ।) इति समासान्तप्रतिषेधः, अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्त्रे प्राप्ते, परादिश्रेष्कन्दसि बज्जलं (पां ६ । २ । १६६ ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्येतन्न
भवति अबज्जप्रीहित्वात्, बज्जप्रीहौ हितद्धिधीयते, आद्युदात्तं ह्यचक-
न्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येतदपि न भवति, पथिन्शब्दस्यान्तो-
दात्तत्वात् । करत्, करोतेर्लटि व्यत्ययेन शप्, शपो लुकि, लोटोऽडाटौ
(पां ३ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्च लोपः (पां ३ । ४ । ६७ ।)
इतीकारलोपः । यद्वा क्कान्दसे लुङि चिः, क्कन्ददृष्टिभ्यश्चकन्दसि (पां
३ । १ । ५६ ।) इति च्चेरडादेशः, ऋट्श्रोऽङि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।)
इति गुणः, बज्जलं क्कन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यड-
भावः । प्र णः, उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो णत्वं । तारिषत्, तारयते-
र्लृथडागमः, सिच्चज्जलं लोटि (पां ३ । १ । ६४ ।) इति सिप्, आदेश
प्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।) इति घत्वं ॥ १२ ॥

- १ १३ १ विभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं ।
परि स्पशो निषेदिरे ॥
- १ १४ १ न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न दुद्वाणो जनानां ।
न देवमभिमातयः ॥

त्रयोदशीमृचमाह विभ्रद्वापिमिति । हिरण्ययं सर्वशर्मयं त्रापिं
कवचं विभ्रद्वायन् वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छाद-
यति, स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रक्षयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषत्ताः ।
विभ्रत्, विभ्रक्तेः, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमभावः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । त्रापिं, त्रा
कुत्सायां गतौ, त्रापयति इष्टुन् कुत्सितां गतिं प्रापयतीति त्रापिः
कवचं, अर्त्तिङ्गीहो (पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना पुगागमः, औष्वा-
दिक इप्रत्ययो खिलोपः । हिरण्ययं, ऋत्थवास्त्यवास्त्वमाभ्योहिरण्य-
यानि हृन्दसि (पां ६ । ७ । १७५ ।) इति हिरण्यशब्दादिकारार्थे
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त, वस आच्छादने,
लङि, अदादित्वाच्छपो लुक्, पूर्ववदडभावः । निर्णिजं, खिजिर् शौच-
पोषणयोः । स्पशः, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, क्षिप् च (पां १ । २ । ७६ ।)
इति क्षिप् । निषेदिरे, षट् लृट् विशरत्नगत्यवसादनेषु, अस्माद्रत्नघात-
कर्म्मणि लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ, सदिरपतेः (पां ८ । १ । ६९ ।) इति
षत्वं ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह न यं दिप्सन्तीति । दिप्सवो हंसितुमिच्छन्तो
वैरिणो यं वरुणं प्रति न दिप्सन्ति, भोताः सन्तो हंसितुमिच्छां परि-
त्यजन्ति, जनानां प्राणिनां ऋक्षाणो द्रोघधरोऽपि यं वरुणं प्रति न
ऋक्षन्ति, अभिमातयः पाप्मानः, पाप्मा वा, अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात्,
देवन्तं वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति, दम्भु दम्भे, अस्मात्सन्ति, सनी-
बन्तर्धभरज (पां ७ । २ । ७६ ।) इत्यादिना इडभावः, हृत्तत्वाच्च (पां
१ । २ । १० ।) इत्यत्र हृत्तत्वाच्चस्य जातिवाचित्वात् सनः क्तिच्चात्,
दम्भ इच्च (पां ७ । ७ । ५६ ।) इति दकारात् परस्याकारस्येकारः,
अनिदितां (पां ६ । ७ । २७ ।) इति नलोपः, भवभावभावभ्या-
न्दसः, अत्र लोपोऽभ्यासस्य (पां ७ । ७ । ५८ ।) इत्यभ्यासलोपः, अपः

११५१ उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्था १

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १६ ॥

११६१ परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु १

इच्छन्तीररुचक्षसं ॥

पित्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्लसार्वाधातुक्खरेण सनो निष्त्वाभिन्नखरेणाद्युदात्तत्वं, यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्प्रवः, सनन्ताद्भ्यः, सन्नाशंसभिच्छ उः (पां ३।२।१६८।) इत्युः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । द्रुङ्गाणः, द्रुङ्-जिघांसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति कनिष्, प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुखरेणाद्युदात्तत्वं ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह उत य इति । उत अपि च, यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे, सर्वतः कृतवान्, स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतोऽसामि, सम्पूर्णचक्रे, नतु न्यूनं कृतवान्, विशेषतोऽस्माकमुदरेषु आ सर्वतश्चक्रे । मानुषेषु, मनोर्जातावप्येतौ धुक् च (पां ४।१।१६१।) इत्यञ्, धुगागमश्च, जित्वादिर्नित्यं (पां ६।१।१६७।) इत्याद्युदात्तत्वं । यशः, अशोर्देवने युट्चेत्यौणादिक युडागमः । चक्रे, प्रत्ययस्वरः । असामि, अव्यये नञ्छान्निपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदरेषु, उदिदृशातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्चेत्यौणादिकोऽञ्-प्रत्ययः, जित्खरे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६।२।१६६।) इति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह परा मे यन्तीति । उरुचक्षसं बज्रभिर्दृष्टं वरुण-मिच्छन्तीर्म धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायन्ति पराङ्मखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति, तत्र दृष्टान्तः, गावो न, यथा गावो गव्यूतीरनु, गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । गव्यूतोः, गावोऽत्र यूयन्त इत्यधि-करणे क्तिन्, गोर्यूतो कृन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेनावदेशः, दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यद्वा यूतिर्यवनं, गवां यवनमचेति बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः, इषु इच्छायां, लटः शब्द, तुदादिभ्यः शः, इषु गमियमाञ्कः (पां ७।३।७७।) इति कृत्वं, अदु-पदेशास्त्रसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

११७१ सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं ।
होतेव क्षदसे प्रियं ॥

११८१ दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥

सप्तदशीमृचमाह सन्विति । यतो यस्मात् कारणात् मे मञ्जीवनार्थं
मधु मधुरं हविराभृतं, अदःसोमाख्ये कर्मणि सम्पादितं, अतः कार-
णाद्धोतेव होमकर्त्तव्यं, त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अत्रासि, पुनर्हविः
स्वीकारादृष्टं दृष्टत्वं जीवन्नहश्च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भूय प्रिय-
वार्त्तां करवावहै । वोचावहै, जोडर्थे कान्दसे जुडि, ऋवो वचिः
(पां २ । ४ । ५३ ।) इति ऋवो वचिरादेशः, अस्यति वक्ति ख्याति-
भ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति ज्ञेरङादेशः, वच उम् (पां ७ । ४ ।
२० ।) इत्युमागमो गुणः, अत्ययेन टेरेत्वं, यद्वा जोट एव जुडादेशः,
स्यानिबद्धावादेत्वं । आभृतं, ह्यग्रहोर्भन्वान्दसीति वृत्रवार्त्तिकेन
हृधातोर्हकारस्य भकारादेशः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥

अष्टादशीमृचमाह दर्शमिति । विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनोद्यमस्त-
दनुर्यहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु, क्षमि क्षमायां
भूमौ रथं वरुणसम्बन्धिनमधिदर्शमाधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्य-
माना मे गिरौ मदीयाः क्षुतीर्जुषत, वरुणः सेवितवान् । दर्शं,
दृष्टेः, हरितो वा (पां ३ । १ । ५७ ।) इति ज्ञेरङादेशः, ऋट्टोऽङि
गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः । विश्वदर्शतं, दृष्टेः, भट्ट दृष्टि
इत्यादिनैमादिकातच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दो मरुद्बुधादित्वात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं, यद्वा विश्वन्दर्शनीयमस्येति वज्रवीहिः, वज्रवीहि
विश्वं सञ्जायां (पां ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । क्षमि,
आतो धातोः (पां ६ । ४ । १४० ।) इत्यत्रात इति योगविभागादा-
कारणोपः ॥ १८ ॥

१ १६ १ इमं मे वरुण शुधी हवमन्ना च मूलय १

त्वामवस्युराचके ॥

१ २० १ त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि १

स यामनि प्रतिश्रुधि ॥

वरुणप्रघासेषु इमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या, पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डे सूत्रितं, इमं मे वरुण शुधि तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति, तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह इमं स इति । हे वरुण, मे मदीयमिमं हवमाङ्गानं शुधि प्रदणु, किञ्चाद्यास्मिन्दिने मूलयास्मान् सुखय, अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमा आभिमुख्येन चके, शब्दयामि सौमीत्यर्थः । शुधि, शु अवणे, लोटो द्विः, शुप्रदणु-पृ क्त वृथश्चन्दसि (पां ६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः, बङ्गलं चन्दसीति विकरणस्य लुक्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः, अवस् शब्दात्, सुप आत्मनः क्वाच् (पां ३।१।८।) इति क्वाच्, क्वाच्चन्दसि (पां ३।२।१७०।) इत्युः प्रत्ययः । आचके, कै गै शब्दे, अस्मास्तिटि, आदेच उपदेशेऽशिति (पां ६।१।४५।) इत्यात्वं, द्विर्भावचुत्वे, आतो लोप इटि च (पां ६।४।६४।) इत्याकारलोपः, तिङ्ङुतिङः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ १६ ॥

विंशीमृचमाह त्वं विश्वस्येति । हे मेधिर मेधाविन् वरुण, त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि, गमश्च भूलोकस्यापि, एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये, राजसि दीप्यसे, स तादृशत्वं, यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु, रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः । दिवः, उडिदं (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना षष्ठा उदत्तत्वं । गमः, गमेत्येतद्गुणामसु पठितं, आतो धातोः (पां ६।४।१४०।) इत्यत्र आत इति योगविभागात्, आतो लोप इटि च (पां ६।४।६४।) इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः, उदात्तनिवृत्तिखरेण विभक्तोरुदात्तत्वं । यामनि, या प्रापणे, आतोमनिन् कनिब्-वनिप्रश्च (पां ३।१।७३।) इति मनिन्, निच्वादाद्युदात्तत्वं । शुधि, उक्तं ॥ २० ॥

१ २१ १ उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत १
अवाधमानि जीवसे ॥ १६ ॥

षड्विंशच्छतं ।

१ १ १ वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूजीम्पते १
सेमं नो अध्वरं यज ॥

एकविंशीत्येवमाह उदुत्तममिति । नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं
पाशं उन्मुमुग्धि, उत्कथ्य मोक्षय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत, वियुज्य
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान्
अवचृत, अवकथ्य नाशय, । उत्तमं, उम्हादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि, मुञ्चु मोक्षणे, वज्रं कन्दसीति विकरणस्य झुः, द्विर्भावः,
हलादिशेषः, ऊभृभ्यो हेर्धिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशः,
तिङ्गुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । चृत, चृतो हिंसाय-
न्यनयोः, नोटो हिः, तुदादिभ्यः शः, अतो हेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्नुक् । जीवसे, जीव प्राणधारणे, तुमर्चसेसेनसे (पां १ ।
४ । ६ ।) इत्यसे प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
एकौनविंशो वर्गः ॥ १६ ॥

वसिष्वेति दशमं तृतीयसूक्तं, अत्रागुक्तम्यते, वसिष्वदशामेयं त्विति,
शुनःशेष ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः, इदमुत्तमञ्च सूक्तमात्रेयं प्रातरनुवाक
आग्नेये क्रतौ गायत्रे कन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं, तथाच
सुत्रितं, वसिष्या हीति, सूक्तयोस्तत्तमामुद्धरेदिति, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमामृचमाह वसिष्या हीति । वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनः-
शेष एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमत्तौ, तथाचास्त्रायते, तं वरुण उवाच
अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः, तमु स्तुहि अय त्वोत्सृज्यामीति
सोऽग्निं तुष्टाव अत उत्तराभिर्द्विविंशत्येति । हे मियेध्य, मेधस्य यज्ञस्य
योग्य, उज्जाम्पते अन्नानाम्पानकापे, वस्त्राण्याच्छादनानि तेजांसि
वसिष्व आच्छादय, प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः, हि यस्मात् प्रज्वलित-
स्तस्मात् स तादृशत्वं नोऽस्मादीयमिममध्वरं यज निष्यादय । वसिष्व,
वस आच्छादने, लेटि, यासस्ते (पां १ । ४ । ८० ।) इति से आदेशः,

१२१ नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः॥

अग्ने दिवित्मता वचः॥

१३१ आ हि ध्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये॥

सखा सख्ये वरेण्यः॥

सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इत्येकारस्थाने व आदेशः, कृन्दस्य-
भयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इत्यार्द्धधातुकत्वात्, आर्द्धधातुकस्येङ्-
जादेः (पां ७ । २ । ३५ ।) इतीडागमः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति संहितायां
दीर्घः । मियेध्य, मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्चान्दसः । उर्जाम्भते,
सवामन्विते पराङ्गवत्त्वरे (पां २ । १ । २१ ।) इति पराङ्गवद्भावात्
घञ्यामन्वितसमुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं, सोऽचि लोपे चेत्
पादपूरणं (पां ६ । १ । १३७ ।) इति सोर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह नि नो ह्येति । सदा यविष्ठ, सर्वदा युवतम, हे
अग्ने, वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-
त्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निधीदेति शेषः । कीदृश-
स्त्वं, मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः । यविष्ठ, युवन्शब्दादि-
छनि, स्थूलदृश्यवद्भस्व क्षिप्र (पां ६ । ४ । १५६ ।) इत्यादिना यणा-
दिपरस्य लोपः, पूर्वस्योकारस्य गुणश्च, अवादेशः, आमन्वितनिघातः ।
मन्मभिः, मन ज्ञाने, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता, दिवु कीडादौ,
इक्षिप्तौ धातुनिर्देश इति इक्ष्प्रत्ययः, तेन च धातुवाचिना दिवि-
शब्देन धात्वर्थोदीर्घनिर्लक्ष्यते, यदौणादिको भावे क्षिप्प्रत्ययः, दिवि
शब्दान्मतुपि तकारोपजनश्चान्दसः । वचः, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ ।
३६ ।) इति ढतीयैकवचनस्य लुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह आ हि ध्येति । हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पिता
पितृस्थानीयस्त्वं, सूनवे पुत्रस्थानीयाय मङ्गं, अभीष्टं देहीति शेषः ।
ह्येति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वय-
मुच्यते, यथा आपिबन्धुरापये बन्धवे आयजति ह्य आ, सर्वथा ददातीति
शेषः । सखा प्रियः, सख्ये प्रियाय यथा ददाति तथा त्वमपि देहि ।

१ ४ १ आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ॥
सीदन्तु मनुषो यथा ॥

१ ५ १ पूर्वं होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च ।
इमा *उषु शुधी गिरः ॥ २० ॥

ग्रा सूत्रवे, निपातस्य च (पां ६।१।११६।) इति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषङ्गात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति नेह भवति, यद्वा, हि च (पां ८।१।१०।) इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये, समाने ख्यस्योदात्त इति सखि-शब्द औखादिक इत्ययान्त आद्युदात्तः, सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह आ नो बर्हीरिति । हे अग्ने, वरुणादयो देवा-न्तद्वन्धवन्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदन्तो नोऽस्मदीयं बर्ही-र्यञ्जमासीदन्तु, तत्र दृष्टान्तः, यथा मनुषः प्रजापतेर्यञ्जमासीदति तदत् । बर्ही रिशादसः, विसर्जनीयस्य रत्ने कृते, रोरि (पां ८।१।१०।) इति रेफलोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाखः (पां ६।१।१११।) इति इकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः, रिश हिंसायां, रिशन्ति हिंसन्ति इति रिशाः शत्रवः, इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः (पां १।१।१३५।) इति कः प्रत्ययस्तानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यौखादिकोऽसुन्नप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदन्तु, षट् लृक् विशरखगत्वव-सादनेषु, पा ग्रा ध्रा स्या घ्रा दाख् (पां ७।१।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, श्रपः पित्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च नसार्वधातुकस्वरेश धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः, मन ज्ञाने, मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः, जने-रसिर्निचेत्यनुवृत्तौ, बञ्जमन्यत्रापीत्यौखादिक उंसिः प्रत्ययः, निप्त्वादा-द्युदात्तत्वं । यथा, यथेति पादान्त इति फिट्स्त्रनेख सर्वाण्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

पञ्चमीमृचमाह पूर्वं होतरिति । हे पूर्वं अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न, होत-र्हामनिष्यादकामे, नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मन्दस्व, त्वं हृष्टो भव, इमा अस्माभिः

१६१ यच्चिद्धि शश्वता तना देवं देवं यजामहे । त्वे द्रव्यते हविः ॥

प्रयुज्यमाना गिर उषु स्तुतिरूपवाचोऽपि श्रुधि षट्णु । पृथ्वी, आम-
न्विताद्युदात्तत्वं । हेतोरित्यस्य, नामन्विते समानाधिकरणे (पां ८ ।
१ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादायमिको निघातः । अस्य,
उडिदं (पां ६ । १ । १९१ ।) इत्यादिना घट्टा उदात्तत्वं । मन्दस्व,
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ ।
१८ ।) इति सूत्रे अपादादाविति पर्युदासादायमिकनिघाताभावः ।
सख्यस्य, सख्युः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५ । १ । १०६ ।) इति यः
प्रत्ययः, यस्येति च (पां ६ । १ । १७८ ।) इति इकारलोपे प्रत्ययस्वरः ।
उषु, सुजः (पां ८ । ३ । १६० ।) इति घर्त्तु । श्रुधि, श्रु श्रवणे, श्रुषट्णु
पृष्ठवृश्चन्दसि (पां ६ । ४ । १४२ ।) इति हेर्धिरादेशः, बद्धलं
ह्नुन्दीति शपो लुक् ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशे वर्गः ॥ २० ॥

यष्टीमचमाह यच्चिदिति । हे अग्ने, यच्चिद्धि यद्यपि, शश्वता
शश्वतेन नित्येन, तना विस्तृतेन, हविषा देवन्देवमन्यमन्यं वरुणो-
न्द्रादिरूपं नानाविधदेवताविशेषं यजामहे, तथापि तद्विःसर्वं
त्वे इत् त्वय्येव ह्वयते, अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवे-
त्यर्थः । तना, तनु विस्तारे, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्,
यद्वा, पचाद्यच्, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति तृतीयाया
आकारः । देवन्देवं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४१ ।) इति द्विर्भावः,
तस्य परमाम्नेडितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्युत्तरस्यामेडितसञ्ज्ञायां,
अनुदात्तत्वञ्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यजामहे, निपातै-
र्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इति निघातप्रतिषेधः । त्वे, युष्वाच्-
ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य, सुपां सुलुगिति शो आदेशः, त्वमावेकवचने
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, शंघे लोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति लोपे, अतो गुणे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति परपूर्वत्वं,
शो (पां १ । १ । १३ ।) इति प्रगृह्यसञ्ज्ञायां, झुतप्रगृह्या अचि नित्यं
(पां ६ । १ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । ह्वयते, अकृत्यार्वधातुकयो-
र्दीर्घः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः ॥ ६ ॥

१७१ प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः॥

प्रियाः स्वग्नयो वर्यं ॥

१८१ स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः॥

स्वग्नयो मनामहे ॥

१९१ अथा न उभयेषाममृतमर्त्यानां॥

मिथः सन्तु प्रशस्तयः॥

सप्तमीष्टचमाह प्रियो नो अस्त्विति । विश्वपतिर्विशं प्रजानां पालकः, होता होमनिष्पादकः, मन्द्रो हृष्टः, वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वययः शोभनाभियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया भूयास्मेति श्रेष्ठः । विश्वपतिः, पत्यावैश्वर्यं (पां ६।२।१८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, परादिशब्दसि वज्रनं (६।२।१८६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः, वृज् एण्य इत्यौणादिक एण्यप्रत्ययः, वृषादित्वाद्युदात्तत्वं । स्वययः, वज्रघ्नीहो, नज्स्वस्थां (पां ६।२।१७९।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह स्वययो होति । स्वययः शोभनाभियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्ह यस्मादधिरे धृतवन्तस्तस्मादयं स्वययः शोभनाभियुक्ताः सन्तो मनामहे, त्वां याचामहे । वार्यं, वृज् वरणे, वृद्ध सम्भक्तौ, ऋहजोर्ण्यत् (पां १।१।१२४।) इति ण्यत्, ईड वन्द वृ शंस दुहां ण्यतः (पां ६।२।१९४।) इत्याद्युदात्तत्वं । दधिरे, इरेचस्त्वित्वादन्तादात्तत्वं, हि च (पां ८।१।१४।) इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे, मन ज्ञाने, यत्नयेन शप ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह अथा न इति । हे अमृत, मरजरहिताये, अथ कर्मानुष्ठानानन्तरं, मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्त्वामिनस्तव-धोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः सन्तु, सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा, सम्यगनुष्ठितमित्यभिविषया । अथ, निपातस्य च (पां ६।२।११६।) इति संहितायां दीर्घः, अपादादाविति पर्युदासात् घाञिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां, मृड प्राणत्यागे, असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययान्त औणादिको मर्तशब्दः, अस्मा-

११०१ विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।
चनो धा सहसो यज्ञो ॥ ३१ ॥

सप्तविंशच्छतं ।

१११ अश्वं नत्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।
सम्राजन्तमध्वराणां ॥

द्वावे, कृन्दसि च पां ५ । १ । ६७ ।) इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । ९१२ ।) इत्याद्युदात्तः । सन्तु, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपः । प्रशस्तयः, तादौच (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह विश्वेभिरघ्न इति । सहसो बलस्य यज्ञो पुत्र, हे देव-
तारूपाम्ने, विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तत्वं इममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रञ्च सेवमानश्वनोऽन्नं धाः, अस्मभ्यं धेहि ।
विश्वेभिः, बज्रं कृन्दसोति भिस ऐसादेशाभावः । चनः, चायु पृजा-
निशामनयोः, चादेरन्ने ऋक्षश्वेत्यौणादिकोऽसुन्प्रथयस्तत्प्रनियोगेन
नुडागमश्च, निच्चादाद्युदात्तत्वं । धाः, लुङि, गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचः,
परस्मैपदेषु (पां २ । ४ । ७४ ।) इति सिचो लुक्, बज्रं कृन्दस्यमा-
द्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडागमाभावः । सहसो यज्ञो इति,
सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावात्,
आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति षथामन्वितसमुदायो
निश्चन्यते ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं, पूर्ववद्व्यादयः, त्रयोदश्या
नमो महद्वा इत्यस्यास्त्रियुपकृन्दः, विश्वदेवा देवता, तथाचानुक्तान्तं,
अश्वं, सप्तो ना गायत्रेन्या देवी त्रियुबिति, प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह, अश्वं
न त्वेति । अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं
त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वन्द्यैर्वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः,
वारवन्तं वालयुक्तमश्वं न, अश्वमिव, अश्वो यथा वालैर्बाधकान्
मशकमक्षिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्धिरोधिनाः

१ २ १ स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः १

मीढ्रां अस्माकं बभूयात् ॥

१ ३ १ स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः १

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥

परिहरसीत्यर्थः । वारवन्तं, मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, घञो जित्वादा-
द्युदात्तो वारश्चब्दः, कर्धात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।)
इत्यनोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वन्द्ये, यदि अभिवादनस्तुत्योः,
इदितो गुम् धातोः (पां ७।१।५८।) इति गुम्, तुमर्थे सेसेन्
(पां १।४।६।) इत्यर्थे प्रत्ययः । समाजन्तं, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं,
शतुश्च नसार्वधातुक्खरेष धातुखरः शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्र-
कृतिखरः । अश्वराणां, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तर-
पदान्नोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बमाह स घा न इति । स घ, स एवाभिर्नोऽस्माकं सुशेवः
सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः, शवसा वनस्य सूनुः पुत्रः । पृथु-
प्रगामा पृथुप्रगमनः । जिह्वास्माकं मीढ्रां कामान् वर्धिता बभूयात्
भवतु । स घा नः, ऋचि तुनुघमस्तुतङ्कुभोरव्याणां (पां ६।१।
१३१।) इति दीर्घः । शवसा, सुपां सुपो भवन्तीति छस्यदेशः ।
पृथुप्रगामा, प्रकर्षञ्च गमनं प्रगामः, हलञ्च (पां १।१।१९१।)
इति घञ्, पृथुःप्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा, सुपां सुनुक्पूर्वसवर्णां
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना पूर्वसवर्णं आकारः, बङ्ग्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिखरत्वं । सुशेवः, इक्ष्शीभ्यां वन्निति शेवश्चब्दो वन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, ततो बङ्ग्रीहौ, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्यु-
त्तरपदान्नोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं चाच्छन्दसि (पां ६।२।१९६।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्रां, मिह सेचन इत्ययं क्लृप्तप्रत्ययान्तो,
दाखान् साङ्गान् मीढ्राञ्च (पां ६।१।१२।) इति निपातितः, बभू-
यात्, भवतेऽच्छन्दसस्य षिटः, षिटो षिटो भवन्तीति षिडादेशः,
यासट्, स्थानिवद्भावाच्चाभावः, दिर्वचने, भवते रः (पां ७।४।७१।)
इत्यत्वं, तिङुतिङुः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बमाह स नो दूरादिति । हे अग्ने, विश्वायुर्वातममनः

१४१ इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं १

अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥

१५१ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु १

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, दूराश्च दूरेऽपि, आसाञ्च आसन्नदेशेऽपि, अघायोः, अघं पाप-
मनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्यान्वैरिणो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदैव
निपाहि, नितरां पालय । अघायोः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ ।
८ ।) इति क्वच्, अश्वाघ स्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इत्यात्वं । पाहि,
पादादित्वादनघातः । विश्वायुः, इण्गतावित्यस्माद्भावे, एतेरिण्ये-
त्यसिः प्रत्यय औणादिकः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बज्जब्रीहिः,
बज्जब्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इममू ध्विति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मात्त्वम्वन्धिनं
इममू षु पुरोदेशेऽनुस्रीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं
गायत्रं स्तुतिरूपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि । ऊषु,
निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः, सुजः (पां
८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नव्यांसं, नवशब्दादीयसुनि, ईकारलोप-
श्चान्दसः, ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः, कृन्दसि लुङ् लङ् लिटः
(पां ३ । ४ । ६ ।) इति लोटर्धे प्रार्थनायां लुङि, अस्यति वक्ति
ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति ङेरडादेशः, वच उम्
(पां ७ । १ । २० ।) इत्युमागमः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठूक्तृषु द्युलो-
वर्त्तिषु वाजेष्वग्नेषु नोऽस्मानाभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोका-
वर्त्तिषु वाजेष्वभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्ब-
न्धीनि वस्वो वसूनि शिक्ष देहि । शिक्ष, शिक्ष विद्योपादाने, अपः
पित्वाद्वातुस्वरः, यचोऽतस्तिङ् (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहि-
तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिकतमस्य, तमेतादेवेति तिकशब्दलोपः ।
॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

१६१ विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

सद्यो दागुषे क्षरसि ॥

१७१ यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्रुतीरिषः ॥

१८१ नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

षष्ठोऽष्टमाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विविचरक्षियु-
क्ताग्ने, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
आकार उपमानार्थः, यथा सिन्धोरूर्मा उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिन्त-
रङ्गोपपन्नं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दागुषे हवि-
र्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि, कर्मफलभूतां दृष्टिं
करोषि । सिन्धोः, स्यन्दू प्रस्रवणे, स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्चेत्यौषादिक
उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अर्तैरुच्चैर्लौषादिक उत्पत्ययो मिश्र भवति ।
निदित्यनृत्तौ आद्युदात्तत्वं । दागुषे, दृष्टव्रताय दागुष इत्यनेनाह ॥६॥

सप्तमोऽष्टमाह यमग्र इति । हे अग्ने, एतु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
मानमवा रक्षसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स नरो
यजमानः शश्रुतीरिषः नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । एतु,
पद्म आदिषु मांसपुतनासाननां मांसपुच्छवो वाच्या इति वार्तिज्ञेन
पुतनाशब्दस्य पुदादेशः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८) इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । अवः, आवः, आकाराकारयोर्विपर्ययः, यद्वा जेटि अडा-
गमः, इत्यञ्च (पां ३ । ४ । १००) इति सिप इकारस्य कोपः । जुनाः,
जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः, कस्यसिप्, क्त्वादिभ्यः ञ्, वज्जलं ह्यन्वसा-
माद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः, यदुत्तमित्वं (पां
८ । १ । ६६) इति यदुत्तयोगादनिघातः । यन्ता, तनो निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शश्रुतीः, उगितञ्च (पां ४ । १ । ६१) इति छीप् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टमाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य शश्रुतामभिभवन्ती-
नाग्ने, अस्य त्वङ्गुलस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नकिः
आक्रमिता नास्ति, किञ्चास्य यजमानस्य अवाय्यः अवधीवो वाजो

[The following text is extremely blurry and illegible.]

॥ अथ श्रीमद्भगवत्पञ्चविंशोऽध्यायः ॥
 ॥ १ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ३ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ४ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ५ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ६ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ७ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ८ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ९ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १० ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ ११ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १२ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १३ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १४ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १५ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १६ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १७ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १८ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ १९ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २० ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २१ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २२ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २३ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २४ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 ॥ २५ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥

१ ११ १ स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषन्दः ।
धिये वाजाय हिन्वतु ॥

१ १२ १ स रेवां इव विशपतिर्देवः केतुः शृणोतु नः ।
उवथैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

उभयभ्योऽर्थः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशः, यत्पुत्रे,
यदा, विष्णुः व्याप्तावित्यस्मात्सौगन्धमैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशे
विशे, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं,
अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । १ ।) इत्याम्बेडितानुदात्तत्वं । यच्चियाय,
यच्चर्त्विग्भ्यां घञञौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः । दृशीर्कं, अनि
दृशिभ्यांङिच्चेत्यौगादिकः कीकन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकादशीमृचमाह स नो महानिति । सोऽभिर्नोऽस्मान् धिये
कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीयतु, कीदृशः सः, महान् गुणा-
धिकः । अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन
आप्यमानः । पुरुषश्च नो वज्रदीप्तियुक्तः । महं अनीत्यत्र संहितायां
नकारस्य बत्वागुनासिकावृत्तिः । अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति
वज्रप्रीतौ, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
धूमकेतुः, इवियुधीन्निदृशिष्याधूसूत्रभ्यो मञ् इत्यौगादिको मञ्प्रत्ययः,
धूमः केतुर्यस्येति वज्रप्रीतौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । पुरुषश्चन्द्रः, यदि
आकाशे दीप्तौ च, अस्मात्, स्फोयि तच्चीत्यादिना कर्त्तरि षौबादिको-
रक्प्रत्ययः, पुरुषासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वं, ऋक्षाचन्द्रोत्तर-
पादमन्त्रे (पां ६ । १ । १५१ ।) इति सुट्, तस्यश्रुत्वेन प्रकारः । धिये,
सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु, हिविः प्रीयनार्थः, इदितो
नुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स रेवां इवेति । सोऽभिर्बन्धैः सोऽन्यैर्युक्तान् नो
ऽस्मान् प्रष्टोतु, तत्र दृष्टान्तः, रेवानिव, यथा जोको धनवान्गुणा
वन्दिनां स्तोत्रं प्रष्टोति तद्वत् । कीदृशः सः, विशपतिः प्रजापालकः ।
दैवः, देवानां सम्बन्धी, अभिर्वै देवानां ज्ञेतेति श्रुत्यन्तरात्, केतुर्दूतः
पालकः, अभिर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । वृहद्भानुः, प्रौढरश्मिः

११३१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, एतत्तदोः सुलोपोऽकोऽरनञ् समासे हलि (पां ६।१।
१३२।) इति सोर्लोपः, रयेर्मतौ बङ्गलमिति सम्प्रसारणं पर-
पूर्वत्वं, आद्गुणः (पां ६।१।५१।) इति गुणः, क्न्दसोरः (पां ८।
२।१५।) इति मतुपो वत्वं, अरिश्चब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्य-
मिति वार्त्तिकेन मतुप उदात्तत्वं । विष्पृतिः, परादिष्कन्दसि बङ्गलं
(पां ६।२।१६६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । षट्द्वाङ्, बङ्गब्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १२ ॥

दर्शयैर्णमासयोस्तु सुगादानात् पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो
इत्येषा, ब्रह्मोदने प्राशिष्यमाण इति खण्डे सूर्या नो दिवस्पातु नमो
महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूत्रितं, तामेतां त्रयोदशीमृचमाह नमो
महद्भ्य इति । अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान् देवाननया तुष्टाव,
तथाचास्त्रायते, तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वात्स्वत्तामीति,
स विश्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ।
महान्तो गुणैरधिकाः, अर्भका गुणैर्नृनाः, युवानस्तरुणाः, आशिना
वयसा व्याप्ता षट्वाः, यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
ऽस्तु । यदि शक्नुवाम कथञ्चिद्धनादिसम्पत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्
यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रष्टतं
शंसं स्तोत्रं आ वृत्ति, अहं विच्छिन्नं माकार्थं । आशिनेभ्यः, अश्व व्याप्तौ,
बङ्गलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, शपः पित्त्वादनदात्तत्वं, तिङ्श्चलसार्वधातुक-
स्वरेण धातुस्वरः । शक्नुवाम, शक्नु शक्तौ, आहुत्तमस्य पिच (पां ३।
४।६२।) इति तिङः पिङ्द्वावादनदात्तत्वे सति विकरणस्वरः, निपा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
ज्यायसः, प्रशस्तशब्दादीयसुनि, ज्यश्च (पां ६।१।४२।) इति
ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
आत्वं, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं, हलश्च (पां ३।३।१२१।) इति

अष्टाविंशच्छक्तं ।

१ १ १ यत्र यावा पृथुबुध उर्द्धो भवति सोतवे ।
उलूखलमुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

षञ् । वृत्ति, श्रोत्रश्च हृदने, व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं, इट्, स्त्री
सिच्, स्वरति स्रति स्रयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावः,
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २८ ।) इत्युपधाप्रकारणोपः, वञ्
अञ्ज वृज मृज (पां ८ । २ । १६ ।) इत्यादिना घत्वं, घटोः कः सि
(पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।)
इति घत्वं, नमाद्योगे (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति नवर्धं पञ्चमं सूक्तं, आदितः षड्गुह्युभः, आयजी
इत्याद्यास्तिस्रो गायन्त्यः, आदितश्चतसृष्वामिन्द्रो देवता, ततो हे उलू-
खलदैवत्ये, तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलदेवताके, अन्त्याया उष्णि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिवचश्चर्मसीमानामन्यतमो देवता, तथाच
वृहदेवतायामुक्तं, चर्माधिवचशीयं वा सोमं वाक्या प्रशंसतीति, तदु-
त्तमगुणमण्यां । यत्र यावा नव षड्गुह्यवादि, यच्चिञ्जीलखल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वेति (निं अं २ ।)
आद्याश्चतस्रोऽङ्गःसवे होमे विनियुक्ताः, पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽभिववे, अन्त्या
त्रोत्रकलशे सोमावनयने, तथाच ब्राह्मणं, अथ हैनं गुनःश्रेयोऽङ्गः-
सवन्दर्श, तमेताभिश्चतस्रभिरभितुष्टाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृहे इति,
अथैनं त्रोगकलशमभ्यवग्निययोष्णिष्टं चर्मोर्मरेत्येतयार्चायाश्चक्षिण-
न्यारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवाश्चकारेति, तत्र
प्रथमान्यचमाह यत्र यावेति । हे इन्द्र, यत्र यस्मिन्नङ्गःसवे कर्मणि,
सोतवे अभिववार्धं, यावा पाषाणः, पृथुबुधः खूलमूलः, ऊर्द्ध उन्नतो
भवति, तस्मिन् कर्मणि उलूखलमुतानां उलूखलेनाभिषुतानां रसं
अवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जलगुणो भक्षय । पृथुबुधः, वज्रग्रीवो पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । ३ । १० ।) इति निघात-
प्रतिषेधः । सोतवे, पुञ् अभिववे, तुमर्धेसेसेन् (पां १ । ४ । ६ ।)
इति तवेन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलमुतानां, उलूखलेन

- १२१ यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता १ उलू० ॥
 १३१ यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते १ उलू० ॥
 १४१ यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव १ उलू० ॥

सतानां, तृतीयाकर्मणि (पां ६।२।४८।) इति पूर्वप्रदप्रकृति-
 स्वरत्वं। जघ्गलः, गल अदने, अस्माद्यङ्लुकि, लोप्यध्मैकवचने,
 लोटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।) इत्यडागमः, इत्यलोपः परस्मैपदेषु
 (पां ३।४।६७।) इतीकारलोपः, उपधाया उत्वं, हलादिशेषाभा-
 वश्च एषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह यत्र द्वाविवेति। यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
 षवण्या उभे अभिषवणफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव।
 जघनं जघन्थत इति यास्कः। कृता विस्तीर्णीकृते सम्पादिते, अन्यत्
 पूर्ववत्। जघना, हन्तेः शरीरावयवे द्वेचेत्यौणादिकसूत्रेण हनधा-
 तोरच्प्रत्ययः, द्वित्वं, कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः, सुपां सुलुक् (पां ७।१।
 ३६।) इत्याकारः। अधिषवण्या, धुञ् अभिषवे, ल्युट्, भवेच्छन्दसि
 (पां ४।४।११०।) इति यत्, उपसर्गात्सुनोति (पां ८।३।
 ६५।) इति घत्वं, तिप्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति स्वरितः,
 नच, यतोऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, निष्ठा
 च ह्यजनात् (पां ६।१।२०५।) इत्यस्यानुट्त्वेर्द्यच्कस्यैव तदिति।
 कृता, पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह यत्र नार्यपच्यवमिति। यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी
 पत्नी अपच्यवं शालाया निर्गमनं, उपच्यवं च शालाप्रार्थि, शिक्षते
 अभ्यासं करोति, अन्यत् पूर्ववत्। अपच्यवं, चुङ् गतौ, ऋदोरप् (पां
 ३।३।५७।) इत्यप्, गुणावादेशौ, थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
 एवमुपच्यवं। शिक्षते, शिक्ष विद्योपादाने, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इति
 निघातप्रनिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह यत्र मन्थामिति। यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्था-
 माशिरमथनहेतुं मन्थानं विबध्नते विबध्नन्ति, तत्र दृष्टान्तः, रश्मीन्
 अश्वबन्धनार्थान् प्रयत्नान् यमितवा इव नियन्तुमिव, अन्यत् पूर्व-

१ ५ १ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे १

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ २५ ॥

वत् । मञ्चा, पथिमथ्यभुक्षामात् (पां ७ । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं, प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मथोः
सर्वगामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यद्वा मथ्यतेऽन-
येति मञ्चा, मथिविजोडन इत्यस्मात्, हलश्च (पां १ । १ । १९१ ।)
इति करणे घञ्, ततश्चाप्, भित्त्वादाद्युदात्तत्वं । विवध्नते, बन्ध बन्धने,
क्यादिभ्यः आ, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नञोपः, आभ्य-
क्तयोरातः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्याकारणोपः प्रत्ययस्वरः, तिङि-
चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतेर्निघातः । यमितवै,
यमु उपरमे, तुमर्थेसेसेनसेन् (पां १ । ४ । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
गमश्चान्दसः, यद्वा ण्यन्तात् तवै प्रत्ययस्येडागमे सति विनोपश्चान्दसः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । २०० ।) इत्याद्यन्तयोऽदात्तत्वं ॥ ४ ॥

अभिषवे विनियुक्तां चतष्टपु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह यच्चिद्धि
त्वमिति । हे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहे गृहे
युज्यसे, यथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्मयथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति
तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्व एवं व्याख्यातवान्, उलूखलमुत्करं वोढुं
वोढुं वा वारमे कुर्वित्यत्र वीक्ष्यदुलूखलमभवदुत्करं वै तत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परीक्षेतेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । १ । १० ।) उलूखलक,
अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः शिष्यते, न च
तिङ्प्रतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, निपातैर्व्यदिङ्गन्त
(पां ८ । १ । १० ।) इति निषेधात्, द्युमत्तमं, दीप्यतेर्दीप्तार्थस्त्व
सम्पदादिनक्षत्रः क्षिप्, दिव उत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्वं, यडा-
देशे; ऋस्वनुडभ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप्, तस्य उदा-
त्तत्वं, गनु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुरित्युक्तत्वात्,
अद्यद्युदित्यादाविवाचाप्युठा भतितथ्यं, एवं तर्हि दीप्तिमत् स्वर्माच-

१४१ इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं १

अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥

१५१ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु १

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, दूराच्च दूरेऽपि, आसाच्च आसन्नदेशेऽपि, अघायोः, अघं पाप-
मनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्यान्वैरिणो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदैव
निपाहि, नितरां पालय । अघायोः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ ।
८ ।) इति क्वच्, अन्वाघ स्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इत्यात्वं । पाहि,
पादादित्वादनघातः । विश्वायुः, इण्गतावित्यस्माद्भावे, एतेर्षिचे-
त्युसिः प्रत्यय औणादिकः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बज्जत्रीहिः,
बज्जत्रीहि विश्वं सञ्जायां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इममू ध्विति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मात्सम्बन्धिनं
इममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठायमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं
गायत्रं स्तुतिरूपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि । ऊषु,
निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः, सजः (पां
८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नव्यांसं, नवशब्दादीयसुनि, ईकारलोप-
श्चान्दसः, ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः, कुन्दसि लुङ् लङ् लिटः
(पां ३ । ४ । ६ ।) इति लोटर्थे प्रार्थनायां लुङि, अस्सति वक्ति
ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५९ ।) इति ज्ञेयडादेशः, वच उम्
(पां ७ । १ । २० ।) इत्युमागमः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठकृष्टेषु द्युलो-
वर्त्तिषु वाजेष्वग्नेषु नोऽस्मानाभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोका-
वर्त्तिषु वाजेष्वाभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्ब-
न्धीनि वस्वो वस्तूनि शिच्छ देहि । शिच्छ, शिच्छ विद्योपादाने, अपः
पित्वाद्भातुस्वरः, यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहि-
तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिकतमस्य, तमेतादृशेति तिकशब्दलोपः ।
॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

१६१ विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ१

सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥

१७१ यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः१

स यन्ता शश्वतीरिषः ॥

१८१ नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् १

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

षष्ठोऽष्टममाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विचित्ररश्मियु-
क्ताग्ने, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
आकार उपमानार्थः, यथा सिन्धोरूर्म्या उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिन्त-
रङ्गोपपन्नसि कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दाशुषे हवि-
र्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि, कर्मफलभूतां दृष्टिं
करोषि । सिन्धोः, स्यन्दू प्रस्रवणे, स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्चेत्यौबादिक
उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अर्तुरुञ्चेत्यौबादिक उत्पत्ययो मिश्र भवति ।
निदित्यनुवृत्तौ आद्युदात्तत्वं । दाशुषे, एतन्नताय दाशुष इत्यत्रोक्तं ॥६॥

सप्तमोऽष्टममाह यमग्र इति । हे अग्ने, एतु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
मानमवा रक्षसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स नरो
यजमानः शश्वतीरिषः नित्याम्यन्नाग्निं यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । एतु,
पद्म आदिषु मांसपुतनासाननां मांसपुच्छवो वाच्या इति वार्त्तिज्ञेन
पुतनाशब्दस्य पुदादेशः, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । अवः, आवः, अकाराकारयोर्विपर्ययः, यदा जेटि अडा-
गमः, इत्यञ्च (पां ३।४।१००।) इति सिप इकारस्य कोपः । जुनाः,
जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः, कश्चसिप्, क्वादिभ्यः ञ्, वज्ज्वां ह्यन्वसा-
माद्योगेऽपि (पां ६।४।७५।) इत्यडभावः, यदुत्तमिष्यं (पां
८।१।६६।) इति यदुत्तयोगादनिघातः । यन्ता, तनो निन्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शश्वतोः, उगितञ्च (पां ४।१।६।) इति छीप् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टममाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य शश्वतामभिभवन्शी-
लाग्ने, अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नञिः
आक्रमिता नास्ति, किञ्चास्य यजमानस्य अवाय्यः अवधीयो वाजो

१६१ स वाजं विश्वचर्षणिर्वद्विरस्तु तरुता १

विप्रेभिरस्तु सनिता ॥

११० ॥ जराबोध तद्विविद्धि विशे विशे यज्ञियाय १

स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ २३ ॥

ऽस्ति बलविशेषोऽस्ति । कयस्य यकारोपजनश्चान्दसः । अवाय्यः, अद-
क्षिसृष्टियद्विभ्य आय्य इत्याद्यादिक आय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह स वाजमिति । विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः
सोऽभिरर्वद्विरश्चैर्वाजं सङ्ग्रामं तरुता तारयितास्तु, विप्रेभिर्मैधा-
विभिर्ऋत्विग्भिः संहितः, सनिता फलस्य दातास्तु । विश्वचर्षणिः,
विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्य, बज्रग्रीहो विश्वं सञ्चालायां (पां ६ । २ ।
१०६ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अर्वद्विः, ऋगतौ, अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति वनिप्, भिसि, अर्वणस्त्रसावनजः
(पां ६ । ४ । १२७ ।) इति नकारस्य ढ इत्ययमादेशः । तरुता, तुल्य-
वनतरणयोः, अस्मात्, यसित स्तुभित (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ
ढन्नन्तो निपातितः, निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥ ९ ॥

अतोऽर्यामेहेतुरतिरिक्तोक्ते जराबोधतद्विविद्धीति स्तोत्रियस्तुचः,
यस्य पशवो नोपधावेरन्नतिखण्डे सूत्रितं, अतिरिक्तोक्त्यानि जराबोध
तद्विविद्धीति, तामेतां सूक्ते दशमीष्टचमाह जराबोध तदिति । हे
जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने, विप्रे विशे तत्तद्यजमानरूप-
प्रजानुयज्ञार्थं, यज्ञियाय यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं, देवयजनं
विविद्धि प्रविश, यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायामये तुभ्यं, दृशीकं दर्श-
नीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्तु एवं
व्याख्यातवान्, जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्ताम्बोधयता बोधयि-
तरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु, मनुष्यस्य यज्ञियाय यजनाय स्तोमं
रुद्राय दर्शनोयमिति । (निं १० । ८ ।) जराबोध, जुष् वयोहानौ,
अत्र स्तुत्यर्थः, घिद्विदादिभ्योऽङ् (पां ३ । ३ । १०४ ।) इत्यङ् प्रत्ययः,
ततश्चाप्, जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः, यद्वा जरया बुध्यत
इति जराबोधः, कर्मणि घञ्, आमन्विताद्युदात्तत्वं । विविद्धि, विश-
प्रवेष्टने, लोटो हि, बज्रणं कृन्दसीति शपः श्लुः, अभ्यासहृणादिशेषैः,

१११ १ स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषन्दः ।
धिये वाजाय हिन्वतु ॥

११२ १ स रेवां इव विशपतिर्देवः केतुः शृणोतु नः ।
उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

उभयभ्योऽर्थः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशः, यत्पुत्रे,
यदा, विष्णुः श्यामावित्यस्मात्सोऽग्न्यधमैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशे
विशे, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं,
अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । १ ।) इत्याम्बेडितानुदात्तत्वं । यच्चियाय,
यच्चर्त्विग्भ्यां घञञौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः । दृशीकं, अनि
दृशिभ्यांङिचेत्तौणादिकः कीकन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकादशीमृचमाह स नो महानिति । सोऽभिर्नोऽस्मान् धिये
कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीयतु, कीदृशः सः, महान् गुणा-
धिकः । अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन
आप्यमानः । पुरुषश्चन्द्रो बज्रदीप्तियुक्तः । महं अनीत्यत्र संहितायां
नकारस्य बत्वागुनासिकावृत्तिः । अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति
बज्रप्रीतौ, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
धूमकेतुः, इवियुधीन्निदृशिष्याधूसूत्रभ्यो मञ् इत्यौणादिको मञ्प्रत्ययः,
धूमः केतुर्यस्येति बज्रप्रीतौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । पुरुषश्चन्द्रः, यदि
आकाशे दीप्तौ च, अस्मात्, स्फाथि तच्चोत्थादिना कर्त्तरि औणादिको-
रक्प्रत्ययः, पुरुषासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वं, ऋक्षाचन्द्रोत्तर-
पादमन्त्रे (पां ६ । १ । १५१ ।) इति सुट्, तस्यश्रुत्वेन प्रकारः । धिये,
सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु, हिविः प्रीयनार्थः, इदितो
नुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स रेवां इवेति । सोऽभिर्बन्धैः सोऽन्यैर्युक्तान् नो
ऽस्मान् प्रद्वेष्टोतु, तत्र दृष्टान्तः, रेवानिव, यथा जोको धनवान्गुणा
वन्दिनां स्तोत्रं प्रद्वेष्टोति तद्वत् । कीदृशः सः, विशपतिः प्रजापालकः ।
दैवः, देवानां सम्बन्धी, अभिर्वै देवानां ज्ञेतेति न्यूनतरात्, केतुर्दूतः
पालकः, अभिर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः, प्रौढरश्मिः

११३१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, एतत्तदोः सुलोपोऽकोऽरुनञ् समासे हलि (पां ६।१।
१३२।) इति सोर्लोपः, रयेर्मतौ बज्जलमिति सम्प्रसारणं पर-
पूर्वत्वं, आद्गुणः (पां ६।१।८१।) इति गुणः, कृन्दसोरः (पां ८।
२।१५।) इति मतुपो वत्वं, अरिषब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्य-
मिति वार्त्तिकेन मतुप उदात्तत्वं । विष्पृतिः, परादिश्चन्दसि बज्जलं
(पां ६।२।१८६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वृद्धानुः, बज्जलोच्चा
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १२ ॥

दर्शपौर्णमासयोस्तु खुगादानात् पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो
इत्येषा, ब्रह्मोदने प्राशिष्यमाण इति खण्डे सूत्र्या नो दिवस्यातु नमो
महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूत्रितं, तामेतां त्रयोदशीमृचमाह नमो
महद्भ्य इति । अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान् देवाननया तुष्टाव,
तथाचाम्नायते, तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वात्स्वच्छामीति,
स विश्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयञ्चेति ।
महद्भ्यो गुणैरधिकाः, अर्भका गुणैर्न्यूनाः, युवानस्तृणाः, आशिना
वयसा व्याप्ता वृद्धाः, यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
ऽस्तु । यदि शक्नुवाम कथञ्चिद्वनादिसम्पत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्
यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य व्या सर्वतः प्रसृतं
शंसं स्तोत्रं आ वृत्ति, अहं विच्छिन्नं माकार्धं । आशिनेभ्यः, अश्रू व्याप्तौ,
बज्जलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं, तिष्ठस्वलसार्वधातुक-
स्वरेण धातुस्वरः । शक्नुवाम, शक्नु शक्ता, आहुत्तमस्य पिच्च (पां ६।
४।६२।) इति तिष्ठः पिद्धावाद्नुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः, निघा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
ज्यायसः, प्रशस्तशब्दादीयसुनि, ज्यश्च (पां ६।१।४२।) इति
ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
आत्वं, नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं, हलश्च (पां ६।३।१२१।) इति

अष्टाविंशच्छतम् ।

१ १ १ यत्र यावा पृथुबुध उर्द्धो भवति सोतवे ।
उलूखलमुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

घञ् । वृत्ति, षोडश ह्रस्वने, अत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं, इट्, ज्ञे-
सिच्, स्वरति स्रति स्रयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावः,
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २६ ।) इत्युपधाशकारणोपः, वञ्
अञ्ज ङञ् मञ्ज (पां ८ । २ । २६ ।) इत्यादिना घत्वं, घटोः कः सि
(पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।)
इति घत्वं, नमाद्योगे (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति नवर्धं पञ्चमं सूक्तं, आदितः षड्गुह्युभः, आयजी
इत्याद्यास्तिस्रो गायन्त्यः, आदितश्चतसृष्वामिन्द्रो देवता, ततो हे उलू-
खलदेवत्ये, तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलदेवताके, अक्याया उष्णि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिवचनचर्मसोमानामन्यतमो देवता, तथाच
इह देवतायामुक्तं, चर्माधिवचनीयं वा सोमं वाक्या प्रशंसतीति, तदु-
क्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव षड्गुह्युवादि, यच्चिञ्जीलुखल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्याक्या चर्मप्रशंसा वेति (निं अं २ ।)
आद्याश्चतस्रोऽङ्गःसवे होमे विनियुक्ताः, पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽभिववे, अक्या
द्रोणकलशे सोमावनयने, तथाच ब्राह्मणं, अथ हैनं युगःशेषोऽङ्गः-
सवन्दर्श, तमेताभिश्चतस्रभिरभितुष्टाव यच्चिञ्जि त्वं गृहे गृहे इति,
अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनियायोष्णिष्टं चर्मोर्भरेत्येतावर्षायाश्चक्षिण-
न्यारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवाश्चकारेति, तत्र
प्रथमानुचमाह यत्र यावेति । हे इन्द्र, यत्र यस्मिन्नङ्गःसवे कर्मणि,
सोतवे अभिववार्धं, यावा पाषाणः, पृथुबुधः खूलमूलः, ऊर्द्ध उन्नतो
भवति, तस्मिन् कर्मणि उलूखलमुतानां उलूखलेनाभिषुतानां रसं
अवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जलगुणो भक्षय । पृथुबुधः, बड्ग्रीवो पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । ३ । १० ।) इति निघात-
प्रतिषेधः । सोतवे, घुञ् अभिववे, तुमर्थेसेसेन् (पां १ । ४ । ६ ।)
इति तवेनप्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलमुतानां, उलूखलेन

१२१ यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता १ उलू० ॥

१३१ यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते १ उलू० ॥

१४१ यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव १ उलू० ॥

सुतानां, तृतीयाकर्मणि (पां ६।२।४८।) इति पूर्वप्रदप्रकृति-
स्वरत्वं। जघगुलः, गल अदने, अस्माद्यङ्लुकि, लोपगन्धमैकवचने,
लोटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।) इत्यडागमः, इत्स्वलोपः परस्मैपदेषु
(पां ३।४।६७।) इतीकारलोपः, उपधाया उत्वं, हलादिशेषाभा-
वश्च एषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह यत्र द्वाविवेति। यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
षवण्या उभे अभिषवणफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव।
जघनं जघन्यत इति यास्कः। कृता विस्तीर्णीकृते सम्पादिते, अन्यत्
पूर्ववत्। जघना, हन्तेः शरीरावयवे द्वेचेत्यौणादिकसूत्रेण जघना-
तोरच्प्रत्ययः, द्वित्वं, कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः, सुपां सुलुक् (पां ७।१।
३६।) इत्याकारः। अधिषवण्या, धुञ् अभिषवे, ल्युट्, भवेच्छन्दसि
(पां ४।४।११०।) इति यत्, उपसर्गात्सुनोति (पां ८।३।
६५।) इति घत्वं, तित्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति स्वरितः,
नच, यतोऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, निष्ठा
च ह्यजनात् (पां ६।१।२०५।) इत्यस्यानुवृत्तेर्द्वाचकस्यैव तदिति।
कृता, पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह यत्र नार्यपच्यवमिति। यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी
पत्नी अपच्यवं शालाया निर्गमनं, उपच्यवं च शालाप्रामिं, शिक्षते
अभ्यासं करोति, अन्यत् पूर्ववत्। अपच्यवं, अङ्गु गतौ, ऋदोरप् (पां
३।३।५७।) इत्यप्, गुणावादेशौ, धायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
एवमुपच्यवं। शिक्षते, शिक्ष विद्योपादाने, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः, निपातेर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह यत्र मश्यामिति। यत्र यस्मिन् कर्मणि मश्या-
माशिरमथनहेतुं मश्यानं विबध्नते विबध्नन्ति, तत्र दृष्टान्तः, रश्मीन्
अश्वबन्धनार्थान् प्रयद्धान् यमितवा इव नियन्तुमिव, अन्यत् पूर्व-

१५१ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ २५ ॥

वत् । मग्ना, पथिमघ्यभुक्षामात् (पां ० । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
यामपि अत्ययेनात्वं, प्रातिपदिकस्य रेखान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मघोः
सर्वनामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यद्वा मघ्यतेऽन-
येति मग्ना, मघिविजोडन इत्यस्मात्, हलश्च (पां १ । १ । १९१ ।)
इति करणे घञ्, ततष्टाप्, णित्वादाद्युदात्तत्वं । विवध्रते, बन्ध बन्धने,
क्यादिभ्यः आ, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नञोपः, आभ्य-
क्षयोरातः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्याकारणोपः प्रत्ययस्वरः, तिङि-
चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतेर्निघातः । यमितवै,
यमु उपरमे, तुमर्येसेसेनसेन् (पां १ । ४ । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
गमम्बान्दसः, यद्वा ण्यन्तात् तवै प्रत्ययस्येडागमे सति खिणोपम्बान्दसः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । २०० ।) इत्याद्यन्तयोऽददात्तत्वं ॥ ४ ॥

अभिषवे विनियुक्तां चतष्टपु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह यच्चिद्धि
त्वमिति । हे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहे गृहे
युज्यसे, यथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतभ्विनियुक्तां शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्मयथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं भ्विं करोति
तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्व एवं व्याख्यातवान्, उलूखलमुबकरं वोढुं
वोढरं वोढमे कुर्वित्यत्र वीक्ष्य दुलूखलमभयदुस्करं वै तत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । १ । १० ।) उलूखलक,
अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः शिष्यते, न च
तिङ्गुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, निपातैर्व्यदिहन्ता
(पां ८ । १ । १० ।) इति निषेधात्, द्युमत्तमं, दीप्यतेर्दीप्तार्थस्त्व
सम्प्रदादिनक्षत्रः क्षिप, दिव उत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्वं, यद्वा-
देशे; ऋखनुह्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप्, तस्य उदा-
त्तत्वं, गनु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुरित्युक्तत्वात्,
अद्यद्युदित्यादाविवाचाप्यूठा भतितर्थ, एवं तर्हि दीप्तिमत् स्वर्गवाच-

- १ ६ १ उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्ययमित् ॥
 अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥
 १ ७ १ आयजी वाजसातमा ता सुचा विजर्भतः ॥
 हरी इवान्धांसि वप्सता ॥

केन दिवुप्रातिपदिकेन दीर्घनिर्णयत इत्युक्तं भविष्यति ॥ ५ ॥ इति
 प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीमृचमाह उत स्म त इति । उत अपिच हे वनस्पते, उलूखल-
 रूपवृक्ष, ते अयमित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमु-
 सलप्रहारैवार्युविशेषेण प्रसरति खलु, अथोऽनन्तरं हे उलूखल, इन्द्रो-
 पकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु, सोमाभिघवं त्वं कुरु । वनस्पते,
 पारस्करादित्वात् सुट्कार्यकारणशब्दः । पातवे, पा पाने, तुमर्थेसे-
 नसे (पां ३ । ४ । ६ ।) इति तवेन् प्रत्ययः, जिनित्यादिर्णित्वं (पां ६ ।
 १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुनु, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां
 ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुक्, विकरणस्वरैणाद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद
 निघातः । उलूखल, ऊर्द्धं खमस्येत्युलूखलः, पृषोदरादित्वादाकृति-
 गणः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह आयजी वाजसातमेति । ये उलूखल मुसले आयजी
 सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनाग्नप्रदे, ता हि ते खलु उच्चा
 प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भता विशेषेण पुनः पुनर्विचारं
 कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः, अन्धांस्यन्नानि यवसकादीनि खाद्यानि वपुन्तौ
 भक्षयन्तौ हरी इव चन्द्रस्याम्बाविव । अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ, आयजी
 आयय्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विजर्भयेते हरी इवान्धांसि
 भक्षयन्ताविति (निं ६ । ४ । २ ।) आयजी, यज्जैरौणादिकः करणे
 इत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा, वाजं सनेतीति
 वाजसाः, षण्णु दाने, जन सन खन क्रमगमो विट् (पां ३ । २ । ६७ ।)
 इति विट्प्रत्ययः, विङ्गनोरनुनासिकः स्यात् (पां ६ । ४ । ४१ ।)
 इत्यात्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे आतिशायनिकरूपम्, सुपां सुलुक्
 (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भतः, हृज् हरणे,
 अस्माद्यङ्लुकि, अभ्यासहलादिशेषोरदत्वेषु कृतेषु, शयिकौ च लुकि

१ ८ १ ता नो अद्य वनस्पती ऋषावृषेभिः सोतृभिः १

इन्द्राय मधुमत्सुतं ॥

१ ९ १ उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आसृज १

निधेहि गोरधि त्वचि ॥ २६ ॥

(पां ७ । ४ । ६१ ।) इति वगागमः, ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां, लिटि, द्विवचनं तस्, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवचेति वचनाच्छपो लुक्, गुणे प्राप्ते, क्लृप्ति च (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः, ह्यहोर्भञ्ज-
न्दसीति वार्त्तिकेन भत्वं, प्रत्ययस्वरः, हि च (पां ८ । १ । १४ ।) इति
निघात प्रतिषेधः । वसुता, भस भक्ष्यदीप्तोः, कटःशब्द, जुहोत्यादिभ्यः
झुः (पां २ । ४ । ७५ ।) इति झुः, घसिभसेर्हन्ति च (पां ६ । ४ । १०० ।)
इत्युपधानोपः, नाभ्यस्तात् (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमप्रतिषेधः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टममाह ता नो अद्येति । अद्यास्मिन् कर्मणि, हे वनस्पती
उल्लूखलमुसलन्पो तौ यवां, ऋष्वेभिर्दर्शनीयैः, सोऽभिरभिषवहे-
तुभिः सह, ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वा, इन्द्राय, इन्द्रार्थं, मधुमत्, माधु-
र्यापेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं अभिषुजुतं । ता, सुपां सुलुगित्वा-
कारः । नो अद्य, प्रकृत्यानाः पादं (पां ६ । १ । ११५ ।) इत्यादिना
प्रकृतिभावः । वनस्पती, उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते, आमन्त्रितस्य च
(पां ८ । १ । १६ ।) इति सर्वानुदात्तत्वं, वृत्तप्रगृह्या अपि (पां ६ ।
१ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । सुतं, पुञ् अभिषवे, वज्रं हन्दसीति
विकरणस्य लुक्, निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीष्टममाह उच्छिष्टमिति । हे
ऋत्विग्विशेष, हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हरिश्चन्द्रेति वा, चम्बोः सोमस्य
भक्ष्यत्वसम्पादकयोरधिफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोमं
उद्धर, शकटोपरि हर, सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आहूय,
आनीय प्रक्षिप, प्रक्षिप्ते सत्यवशिष्टं सोमं, गोस्तृचि आनडुहे चर्मणि,
अग्निनिर्देहि, अध्यारोप्य स्थापय । चम्बोः, चमु अदने, चम्यते भक्ष्यत
इति चमूः, क्षधि चमीत्यादिना औत्वादिना ऊःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः
सप्तमीद्विवचनस्य, उदात्तस्वरितयोर्यञः (पां ८ । १ । ४ ।) इति अदि-

जनत्रिंशत्तं ॥

१ १ १ यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।
आतून इन्द्रशंसय गोघ्नेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ।

तत्त्वं, उदात्तयणो हलपूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इति व्यत्ययेन न भवति । भर, ह्यग्रहोर्भश्चन्दसीति सूत्रवार्तिकेन हकारस्य भत्वं । घेहि, घसोरेद्धावभ्यासलोपश्च (पां ६ । ४ । १६ ।) इत्येकारादेश-स्तत्त्वन्नियोगेनाभ्यासलोपश्च न भवति, निघातः । त्वचि, सावेकाच-स्तृतीयादिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति सप्तर्चं घटं सूक्तं शुनःशेषस्यायं पादु-
मैन्द्रं, अनुक्रमणिका च, यच्चित् सप्त पादुमिति । एषाषडहस्य पञ्च-
मेऽहनि माध्यन्दिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं त्रींस्तृचान्
कृत्वा खशस्त्रमेकैकं ढचमावपेरन्, चतुर्थेऽहनीति खण्डे यच्चिद्धि सत्य
सोमपा इत्येकैकमेवेति सूत्रितं, तत्र प्रथमाष्टचमाह यच्चिद्धीति ।
विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसङ्ख्याकाभि-
र्ऋग्भिर्भिन्द्रं तुष्टाव, तथा च ब्राह्मणं, तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवा-
नामोजिष्ठो बलिष्ठः सच्चिष्ठः सत्तमः पारयिष्ठातमस्तं नु स्तुह्यथ
त्वात्खक्ष्याम इति, स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्यनेन
सप्तर्चं न सूक्तेन चोत्तरस्य पञ्चदशभिरिति । हे सोमपा, सोमस्य पातः,
सत्यवादिभिन्द्र, यच्चिद्धि यद्यपि, वयं अनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता
इव भवामस्तथापि हे तुवीमघ बज्रधनेन्द्र, त्वं गोव्यशेषु शुभिषु
शोभनेषु सहस्रसङ्ख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मान् शीघ्रं आशंसय
सर्वतः प्रशस्तान् कुरु, अस्मदोषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्पर्यः ।
सोमपा, विजन्तः, आमन्वितनिघातः । अनाशस्ता इव, शन्सुस्तृती,
निष्ठा (पां ६ । १ । १०२ ।) इति क्तः, यस्य विभाषा (पां ७ । १ ।
१५ ।) इतीट्प्रतिषेधः, नजा बज्रवीहो, नज्जुभ्यां (पां ६ । २ ।
१७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । स्मसि, इदन्तो मसिः (पां ७ । १ ।
४६ ।) इति मसिः । तु, ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुध्यायां (पां ६ ।
१ । ११३ ।) इति दीर्घः । गोषु, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति

१ २ १ शिप्रिन्वाजानाम्पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न० ॥

१ ३ १ निष्वापय मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न० ॥

विभक्त्युदात्तत्वस्य, नगोन्मन् साववर्णं (पां ६ । १ । १८२ ।) इति प्रतिषेधः । अन्त्रेषु, अन्त्रेऽध्वानमित्यन्त्रः, असिष्टवीत्यादिना कन्प्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु, शुभ दीप्तौ, अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्नि-
त्यौआदिकः क्तिन्प्रत्ययः, अत्ययेनान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बचमाह शिप्रिन् वाजानामिति । हे शचीवः, शक्तिमन्, शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त, वाजानाम्पते आम्नानाम्पाजक, तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते, अन्यत् पूर्ववत् । शिप्रिन्, शिप्रे हनूनासिकेवेति यास्कः, अत इनिठनौ (पां ७ । १ । ११५ ।) इति मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययः, आमन्विताद्युदात्तत्वं । वाजानाम्पते, सुवामन्विते पराङ्गवत्त्वेरे (पां १ । १ । १ ।) इति पराङ्गवत्त्वात् षष्णामन्वितस-
मुदायनिघातः, नच आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।) इति शिप्रिन्निवृत्त्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, पादादित्वाच्च निघातः, नामन्विते समानाधिकरण्ये सामान्यवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इत्यविद्यमावत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः, कन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्, मतुवसोर सम्बुध्यौ कन्दसि (पां ८ । ३ । १ ।) इति बत्वे, खरवसानयोः (पां ८ । ३ । १५ ।) विसर्जनीयः, पादा-
दित्वादामन्वितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बचमाह निष्वापयेति । मिथूदृशा परस्परं सङ्गतत्वेन दृश्यमाने यमद्वयौ निष्वापय नितरां सुते कुब, ते चास्मान्मारयितु मबुध्यमाने सत्त्वौ सस्तां, निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् । निष्वापय, सुषामादित्वात् षत्वं, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति दीर्घः । मिथूदृशा, मिथूनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा, क्तिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति दृशेः कर्त्तरि क्तिप्, झुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं, पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सुपां सुजुक् (पां ७ । १ । १६ ।) इति विभक्तेराकारः । सस्तां, वस सन्ने, जोटि तसस्तां, अदिप्रभृतिभ्यः

१ ४ १ ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः १

आ तू न० ॥

१ ५ १ समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया १

आ तू न० ॥

१ ६ १ पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि १

आ तू न० ॥

शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक्, प्रत्ययस्वरः, पादादित्वाभि-
घाताभावः। अबुध्यमाने, नेति नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥१॥

चतुर्थीमृचमाह ससन्तु त्या इति। त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परो-
क्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्राम्नाप्रवन्तु, हे शूर
शौर्ययुक्तेन्द्र, रातयो दानशीला बन्धवो बोधन्तु अस्मान् बुध्यन्तां।
अन्यत् पूर्ववत्। ससन्तु, प्रत्ययस्वरः। अरातयः, रा दाने, मन्ते वृष (पां
३।३।६६।) इत्यादिना भावे क्तिन्, न विद्यते रातिरेष्यति बज्र-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इति तु सर्वं
विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त इति परिभाषया न भवति, यद्वा क्तिच-
त्तौच सञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति कर्त्तरि क्तिच्, नञ्स-
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बोधन्तु, पादादित्वात्, तिङुतिङः (पां
८।१।२८।) इति निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह समिन्द्र गर्दभमिति। हे इन्द्र अमुया अन-
यास्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तं स्तुवन्तं
अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः, तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवेरिणं संमृण
सम्बद्धारय, यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति, तथा
शत्रुरपि। अन्यत् पूर्ववत्। गर्दभं, नर्दं गर्दं शब्दे, कृ गृ शृ शलिगर्दिभ्यो-
ऽभच् इत्यौणादिकोऽभच्प्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं। मृण, मृण हिंसायां, तौदादिकस्यशस्य डित्वाद्गुणाभावः।
नुवन्तं, गु स्तुतौ, शतरि, अदिप्रभृतित्वाच्शपो लुक्, शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे
उवङ्ङादेशः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह पताति कुण्डृणाचेति। वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः, कुण्ड-

१ ७ १ सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाशुं १

आ तू न० ११ २७ ११

आद्या कुटिलगत्या, स त्वस्मान् प्रति परित्यज्य वनादधि घोरादृष्ट्या-
दप्यधिकं दूरदेशं पताति, पततु । अन्यत् पूर्ववत् । पताति, क्कटि-
अडागमः । कुम्भगाद्या, कुडि दाहे, इदितो गुम् धातोः (पां ७ । १ ।
६८ ।) इति गुमागमः, अस्मान् कुण्डते, कुण्डनशब्दे, ङकारात्परस्या-
कारस्य ऋकारश्चान्दसः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन खत्वं, तद-
स्यतीति कुम्भगाद्यी, ऋत्विक् (पां १ । २ । ५६ ।) इत्यादिना क्तिन्,
अनिदितां हलः (पां ६ । ४ । २७ ।) इति नलोपः, चो (पां ६ । १ ।
११८ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अस्यतेच्चेति यक्तव्यमिति वार्तिकेन
खीप्, चो (पां ६ । १ । २२२ ।) इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह सर्वम्परिक्रोशमिति । परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत
आक्रोशकर्त्तारं पुरुषं जहि मारय, कृकदाशुं अस्मद्विषये हिंसाप्रदं
शत्रुं जम्भय मारय । अन्यत्पूर्ववत् । परिक्रोशं, कृश आक्रान्ते रोदने च,
परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः, पचाद्यच्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि, हन हिंसागत्योः, हन्तेर्जः (पां ६ । ४ । १६ ।) इति आदेशः,
तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतोहेः
(पां ६ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुङ्भवति । जम्भय, जम्भि नाशने,
चुरादित्वात् स्वार्थिको विच्, शपः पित्वादनुदात्तत्वे विच् एव स्वरः
श्रियते । कृकदाशुं, कृकृ हिंसायां, कृदाधाराभिक्रान्तिभ्यः कृत्तिव्यौडा-
दिकः कन्प्रत्ययः, किदित्यनुल्लेखगुणाभावः, तथाच कृको हिंसा, तां
दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः, वङ्जनयहवादाशतेरपि कृक उप-
पदे, कृकेवचः कश्चेत्यौडादिक उक्तप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, द्विती-
यायामपि पूर्वरूपत्वे प्राप्ते, वा कृन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति तस्य
बाधितत्वाद्यनादेशः, उदात्तस्वरितयोर्यङः (पां ८ । १ । ४ ।) इत्या-
दिना विभक्तेः स्वरितत्वं ॥ ७ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो
वर्गः ॥ २७ ॥

त्रिंशद्वक्ता ।

१११ आ व इन्द्रं त्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुं १
मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं, शुनःशेषस्यायं गायत्रं,
अस्माकमित्येषा पादनिष्टद्रायत्रीत्रयः सप्तकाः पादानिष्टदित्युक्तत्वात्,
शश्वदिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्च रेन्द्याः, आश्विनाव-
श्ववत्येत्यास्तिस्र आश्विन्यः, कस्त उघ इत्याद्यास्तिस्र उघोदेवताकाः
तथाचानुक्रमणिका, आवोद्वाधिकास्माकं पादनिष्टच्छश्वत्त्रिष्टुप् परौ
ढचावाश्विनौयस्याविति । प्रथमाष्टचमाह आ व इन्द्रमिति । वाज-
यन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः, हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्बन्धिनमिममिन्द्रं इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्प-
यामः । कोटशं, शतक्रतुं शतसङ्ख्यककर्म्मोपेतं । मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं,
सेचने दृष्टान्तः, यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् ।
क्रिविं, दशपाद्यां पञ्चपाद्यां कृविशब्द ऋकारवान् साधनिकया
भवति, अत्रापि च क्रिविशब्दोऽवटः । काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूप-
नामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं । डुकृज्करणे, क्रिविडागमश्च
निपात्यत इति निघण्टुभाष्यं । वस्तुतस्तु क्रिवि कृति च्छेदने, कृत्यत
इति कृविः, कृविष्ट्विच्छ्विस्थवि फिकीदिवि इत्यौणादिकसूत्रे क्तिन्
प्रत्ययान्तो निपातितः, अत एव तशब्दलोपः, निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
यथा, यथेति पादान्तेति फिट्स्वर्येण सर्वानुदात्तत्वं । वाजयन्तः,
वाजमात्मन इच्छन्तः, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति
क्यच्, न कृन्दस्यपुत्तस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।) इति ईत्वदीर्घत्वयोः प्रति-
षेधः, अश्वाघस्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इति पुनर्दीर्घविधानानु-
ज्ञापनात् । मंहिष्ठं, मंहि वृद्धौ, अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः, तुम्ह-
न्दसि (पां ५ । ३ । ५६ ।) इति ढजन्तादिषु न प्रत्ययः, तुरिष्ठेमेयः सु
(पां ६ । ४ । १५४ ।) इति ढलोपः, इष्ठनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
सिञ्चे, घिचिर् द्दरणे, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति
घस्य सत्वं, व्यत्ययेनैकवचनं, प्रोमुचादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति
नुमागमः ॥ १ ॥

१ २ १ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां १

एदु निम्रं न रीयते ॥

१ ३ १ सं यन्मदाय शुष्मिण एना त्वस्योदरे १

समुद्रो न यचो दधे ॥

१ ४ १ अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं १

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥

द्वितीयाम्बुचमाह शतं वा य इति । य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसङ्ख्याकं समूहं वा, समाशिरां समीचीनेनाशिरा-
ख्येन अपत्यद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकं समूहं वा
एदुरीयते आगच्छत्येव, सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ
दृष्टान्तः, निम्रं न, निम्रमिव, यथा निम्रदेशं आपः आप्नुवन्ति तद्वत् ।
समाशिरां, श्रीज् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वकस्य क्लिपि, अपसृधेयामा-
नृषुः (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिनाशिरादेशो निपातितः, वज्रग्रीवौ
पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । रीयते, रीज् अवबोधे, दिवादिभ्यः श्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह सं यन्मदायेति । तत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा, शुष्मिणो
बलवत् इन्द्रस्य, मदाय मदार्थं, संयत् सकृत् भवति, एना हि अने-
नैव, शतेन सहस्रेण च, अस्तेन्द्रस्योदरे, यचो व्याप्तिर्दधे घृता भवति ।
तत्र दृष्टान्तः, समुद्रो न समुद्र इव, यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ।
एना, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति तृतीयाया डाच् आदेशः ।
यचः, यचेः कुटादित्वमनसीति परिभाषया छिद्वावस्य प्रतिभि-
ज्जत्वात्, यद्विज्या (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं न
भवति, असुगे निष्वादाद्युदात्तत्वं । दधे, दधातेः कर्मणि अभ्यास-
कृत्स्नजगत्पु कृतेषु, व्यातो जोष इटि च (पां ६ । ७ । ६७ ।) इत्याकार-
जोषः, प्रत्ययस्वरैकान्तोदात्तत्वं, हि च (पां ८ । १ । ३७ ।) इति प्रति-
षेधान्निघाताभावः ॥ १ ॥

चतुर्थाम्बुचमाह अयमु त इति । हे इन्द्र, अयमु अयमपि दृश्यमानः
सोमस्ते त्वदर्थं सम्पादितः, यं सोमं समतसि सम्पन् सातत्येन
प्राप्नोषि, तत्र दृष्टान्तः, कपोत इव, यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं

१५१ स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते १

विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २६ ॥

१६१ उर्द्ध्वस्तिष्ठा न उतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो १

समन्येषु ब्रवावहै ॥

गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणाद्गोऽस्मा-
दीयं वच ओहसे प्राप्नोषि । अतसि, अत सातत्यगमने । कपोत इव,
कवेरोतच् पश्येत्यौणादिक चोतच् प्रत्ययः, वस्य पत्वच्च, व्यत्ययेन मथ्या-
दात्तः, अथवा अव्युत्पन्न एव, लघावन्ते द्वयोश्च बङ्गचो गुरुरिति फिट्-
चेण गुरुरदात्तः । गर्भधिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः, कर्मण्यधिकरणे
च (पां ३ । १ । ६३ ।) इति किःप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ओहसे, तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्हने, व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ४ ॥

पशमीमृचमाह स्तोत्रं राधानामिति । हे इन्द्र, राधानां धनाना-
म्यते धनानाम्पालक, गिर्वाहो गीर्भिरुद्धमान, वीर शौर्यापेत, यस्य
ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति । तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रिय-
सत्यरूपास्तु । स्तोत्रं, युञ् स्तुतौ, इत्यस्मात्, दाक्षीणसयुजस्तु (पां ३ ।
२ । १८२ ।) इत्यादिना युन्प्रत्ययः, पश्चादर्थ आद्यच्, अथवा स्तोतु-
रिदमित्यर्थेऽण्, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया वृद्धि-
र्न भवति । राधानाम्यते, राध साध संसिद्धौ, राध्रवन्त्येभिरिति राधा-
नि धनानि, सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्ग-
वद्भावात् घषामन्वितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः, वह प्रापणे,
वह्निहाधाज्भ्यश्चन्दसीति कारकपूर्वकस्यापि बहतेरसुन्प्रत्ययः, गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्युक्तत्वात्, शिदित्यनुवृत्तेरप-
धावृद्धिः, पूर्वपदस्य, वोरुपधाया दीर्घ इकः (पां ८ । २ । ७६ ।) इति
दीर्घाभावश्चान्दसः, घाष्ठिकमामन्विताद्युदात्तं । विभूतिः, तादौ च
निति (पां ६ । २ । ५० ।) इत्यादिना गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

घष्ठीमृचमाह उर्द्ध्वस्तिष्ठा न इति । हे शतक्रतो शतसङ्ख्यककर्मोपेत,
अस्मिन् प्रसक्तो वाजे सङ्ग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणाय उर्द्ध उन्नत उत्तु-
कस्तिष्ठ भव, त्वच्चाहश्च मिलित्वान्तेषु कार्यान्तरेषु सम्ब्रवावहै सम्ब-

१ ७ १ योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे १

सखाय इन्द्रमृतये ॥

१ ८ १ आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः १

वाजेभिरूप नो हवं ॥

विचारयामः । तिल, द्युचोऽतल्लिङः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । उतये, उति यूति नूति साति हेति कौर्त्तवच्च (पां १ । १ । ६७ ।) इति स्निग्ध उदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊडिदम्यदाद्यप्यम् (पां ६ । १ । १०१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । ६ ।

सप्तमीमृचमाह योगे योग इति । योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्त्व-
र्भोपक्रमे, वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे, तवस्तर-
मतिशयेन बलिनमिर्त्रं, उतये रक्षार्थं, सखायः सखिवत् प्रिया वर्यं,
हवामहे आह्वयामः । योगे योगे, युजिर् योगे, हजच्च (पां १ ।
१ । १२१ ।) इति घञ्, चजोः कुचिच्छतोः (पां ७ । १ । ५२ ।) इति
कुत्वं, चजो जित्वादाद्युदात्तत्वं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ७ ।) इति
वीष्पायां द्विभावे सति आन्नेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं, तवस्त्वन्दात्,
अस्मायामेधासजो विनिः (पां ५ । १ । १२१ ।) इति विनि प्रत्ययः,
विन्मतेर्लुक् (पां ५ । १ । ६५ ।) इति तस्य ह्रस्वसो लुक् । ७ ।

अष्टमीमृचमाह आ घा गमदिति । यदि अवत् वद्ययमिन्द्रो नोऽ-
स्मदीयं हवमाह्वानं श्रद्धयात्, तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभि-
रुज्जभिः पावनैर्वाजैरन्नैश्च उप समीपे, आ घ अवश्यमागमदान-
येत् । घ, ऋचि तु नु घ (पां ६ । १ । १३३ ।) इति संहितायां दीर्घः ।
गमत्, जिडर्थे जेट् (पां १ । ७ । ७ ।) इति जिडर्थे जेट्, जेटोऽडाटौ
(पां १ । ७ । ६७ ।) इत्यडागमः, इतश्च जोपः परस्मैपदेषु (पां १ ।
७ । ६७ ।) इतीकारजोपः, यदा ह्रस्वसे लुङि, पुषादिद्युताष्टु दितः
परस्मैपदेषु (पां १ । १ । ५५ ।) इति ज्ञेयदेष्टः, वज्रं ह्रस्वसमा-
द्योगेऽपि (पां ६ । ७ । ७५ ।) इत्यडभावः । अवत्, नु अवबो, पूर्व-
वक्ष्येष्टडागमः । वाजेभिः, वज्रं ह्रस्वसीति भिस येसादेशाभावः । हवं,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां १ । १ । ७५ ।) इति रुबतेरप्, सव्यसारवच्च,
अपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरदेशाद्युदात्तत्वं । ८ ।

१ ६ १ अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं १

यं ते पूर्व पिता हुवे ॥

१ १० १ तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत १

सखे वसो जरितृभ्यः ॥ २६ ॥

नवमीष्टचमाह अनुप्रलस्येति । प्रलस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य
स्वर्गरूपस्य सकाशात्, तुविप्रतिं बह्वन् यजमानान् प्रतिगन्तारं, नरं
पुरुषमिन्द्रं अनुज्जवे अनुक्रमेण कर्मस्वाङ्गयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पिता
मदीयो जनकः, पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले ऊवे आहूतवान्, तमा-
ङ्गयामीति पूर्वचान्वयः । ओकसः, नव्विषयस्थानिसन्तस्येति फिट्स्त्रु-
णाद्युदात्तत्वं । ऊवे, जेज् स्रज्जायां शब्दे च, इटि बज्जं कृन्द्सीति
सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, गुणे प्राप्ते, क्तिङ्ति च (पां १ । १ । ५ ।) इति
प्रतिषेधः, उवडादेशः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं, पादादित्वादनिघातः ।
तुविप्रतिं, तुवीनां बह्वनां प्रति गन्तारं, अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो-
भीम इति वत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः,
प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (पां १ । ४ । ६२ ।) इतिवत् सत्ववचनत्वेन
निपातत्वादनव्ययत्वेन, पृरुणगुण (पां २ । २ । ११ ।) इत्यादिना षष्ठी-
समासनिषेधः । ऊवे, जेजो लिटि, बज्जं कृन्द्सीति पूर्ववत् सम्भसा-
रणपरपूर्वत्वे, द्विवचनप्रकरणे, कृन्द्सि चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
द्विवचनाभावः, यदृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ ६ ॥

दशमीष्टचमाह तं त्वा वयमिति । हे विश्ववार, सर्वैर्वरणीय,
पुरुहूत बज्जभिः स्वस्वकर्मण्याहूत, सखे सखिवत्प्रिय, वसो निवा-
सहेतो, इन्द्र, तं पूर्वाक्तगुणयुक्तं त्वां, जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थं, वयं
आशास्महे प्रार्थयामहे । आशास्महे, आङ्पूर्वकशास इच्छायां, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक् । वसो, नामन्विते
समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधात् पराङ्गवद्भावे सति, शेषनिघातेन वा आमन्वितनि-
घातेन वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः, जरतिः स्तुतिकर्मा, ळचश्चित्त्वा-
दन्तोदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ २६ ॥

१ १ १ १ अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां १
सखे वज्रिन्तसखीनां ॥

१ १ २ १ तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु १
यथा त उश्मसीष्टये ॥

एकादशीम्वचमाह अस्माकं शिप्रिणीनामिति । हे सोमपाः सोमस्य पातः, सखे सखिवत्प्रिय, वचिन् वचयुक्तेन्द्र, सखीनां सखिवत्प्रियाणां, सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं, शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां, गवां समूहस्वप्नसादादस्त्विति शेषः । शिप्रिणीनां, ऋन्नेभ्यो ङीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति ङीप्, तस्य पित्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः श्रियते । सोमपाः, आमन्वितस्य सति शिष्टत्वादामन्विताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां, आतो मनिन् (पां १ । २ । ७७ ।) इति वनिप्, अस्मोपोऽनः (पां ६ । ४ । ११० ।) इत्यनोऽकार-जोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीम्वचमाह तथा तदिति । हे सोमपाः सखे वचिन्, इष्टवे ऽभिप्रेतार्थं, ते तवानुग्रहं, यथा येन प्रकारेण, उश्मसि वयं कामयामहे, त्वं तथा कुरु, त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तया कुरु । कुरु, कवि हिंसा-करणयोश्च, इदित्वाभुम्, धिन्विक्तयथोर च (पां १ । १ । ८० ।) इत्यु-प्रत्ययस्तत्प्रयोगेन वकारस्याकारः, अतो जोपः (पां ६ । ४ । ७८ ।) इति तस्य जोपः, स्थानिवद्भावात्तद्वृत्तगुणाभावः, उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुक् । उश्मसि, वश्म कान्तौ इदन्तो मसिः, अदादित्वाष्पो, लुक्, यद्वा ण्या (पां ६ । १ । १६ ।) इति सम्प्रसारणं, प्रत्ययस्वरः, यदुत्तयोगादनिघातः । इष्टये, इष्टु इच्छायां, क्तिनि कृते, तितुञ्जतयसिप्तसरकसेषु च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इट्प्रतिषेधः, यद्वा यजतेः क्तिनि, वचिन्प्रियजादीनां (पां ६ । १ । १५ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, वच्चादिना वत्वे लुत्वं, पूर्वस्मिन् पक्षे, मन्नेष्ट्वेषपचमनविद (पां १ । १ । ६६ ।) इति क्तिन् उदात्तत्वं, द्विती-ये तु व्यत्ययेन ॥ १२ ॥

११३१ रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः १

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥

११४१ आघत्वावान्त्मनाप्नः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः १

ऋणोरक्षं न चक्रेणः ॥

त्रयोदशीमृचमाह रेवतीर्न इति । क्षुमन्तोऽन्नवन्तो वयं, याभि-
र्गाभिः सह मदेम हृद्येम, इन्द्रे सधमादे, अस्माभिः सह हर्षयुक्ते
सति, नोऽस्माकं, ता गावो, रेवतीः क्षीराव्यादिधनवत्यः, तुविवाजाः
प्रभृतबलाश्च, सन्तु । रेवतीः, रयिषब्दान्मतुपि, रयेर्मतौ बज्जलमिति
वार्त्तिकेन सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, छन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो बत्वं, वाछन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः, आ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन रेशब्दा-
दुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे, मदद्विभोगे, चौरा-
दिकः, सह मादयतीति सहमादः, पचाद्यच्, सधमादस्योऽश्वन्दसि
बज्जलं (पां ६ । ३ । ८६ ।) इति सहशब्दस्य सधादेशः, थाघघ-
ज्ज्ञाजबिचकाणां (पां ६ । २ । १४४ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
तुविवाजाः, तु इति सौत्रो धातुः, अच इरित्योणादिक इः प्रत्ययः,
सञ्ज्ञापूर्वकत्वादङुगो न भवति, बज्जरीचौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
क्षुमन्तः, क्षु शब्दे, अस्मात् किपि, तुगभावश्चान्दसः, ऋस्वनुङ्भ्यां
मनुप् (६ । १ । १०६ ।) इति मतुप उदात्तत्वं । मदेम, मदो हर्षः,
यत्ययेन शप्, अदुपदेशात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदा-
त्तत्वं, ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह आघत्वावानिति । हे दृष्टो धार्ययुक्तेन, त्वावान्
त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवाप्तः सन्,
इयानोऽस्माभिर्याचमानः, स्तोत्रभ्यः स्तोत्राणामनुग्रहाय, तदभीष्टमर्थं,
घ अवश्यं, आचक्रेणः, आनीय प्रक्षिपतु, तत्र दृष्टान्तः, चक्रोः रथस्य,
चक्रयोरक्षं न, यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् । त्वावान्, वतुप्प्रकारणे,
युष्मदस्मदभ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्,
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ८८ ।) इति मध्यन्तस्य त्वादेशः,
आ सर्वनाम्नः (पां ६ । ३ । ८१ ।) इति दकारस्यात्वं, वतुपः पित्वा-

११५१ आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितृणां ।

ऋणो रक्षं न शचीभिः ॥ ३० ॥

११६१ शश्वदिन्द्रः पोपुथद्विर्जगाय नानदद्विः शाश्व-
सद्विर्धनानि । स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स
नः सनिता सनये सनो ऽदात् ॥

दन्दादात्त्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । तन्ना, मन्नेष्वाद्यादेरात्मनः
(पां ६।४।१४१।) इत्याकारलोपः । छ्णो, णिछ्वा प्राग्वभ्ये,
त्रसिग्रधिविच्छिपेः क्तुः (पां १।२।१४०।) इति क्तुःप्रत्ययः, आम्-
न्मिताद्युदात्तत्वं । इयानः, ईङ्, गतौ, छन्दसि णिट्, तस्य, णिटःकानज्वा
(पां १।२।१०६।) इति कानजादेशः, अचिन्नुधातु (पां ६।४।
२७।) इत्यादिना इयडादेशः, द्विर्वचनप्रकरणे, छन्दसि चेति वक्तव्य-
मिति वचनादभ्यासो न क्रियते, चितः (पां ६।१।१६१।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । ऋणोः, ऋण गतौ कछि व्यत्ययेन तिपः सिपि, इतश्च (पां
२।४।१००।) इति इकारलोपः, तनादिङ्गञ्भ्य उः (पां १।१।
२६।) इत्युः प्रत्ययः, सार्वधातुञ्जोगुणः, वङ्गं छन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां
६।४।७५।) इत्यङागमाभावः, विकरञ्चस्त्रेयान्तोदात्तत्वं । अर्क्षं,
अक्षस्यादेवनस्येति षिट्स्त्रेयाद्युदात्तत्वं । चक्णोः, अकारस्येकारम्भा-
न्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह आ यद्दुव इति । हे शतक्रतो इन्द्र, यत् दुवो धनं
कामितार्थरूपं, आस्तोत्रभिराप्तव्यमस्ति, तं कामं जरितृणां क्षोतृणा-
मनुग्रहाय आच्छ्रयोः, आनीय प्रक्षिपसि, तच्च दृष्टान्तः शचीभिः
कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः अर्क्षं न, यथा अर्क्षं प्रक्षिपसि
तद्वत् । शचीभिः, शचीशब्दः शारङ्गरवादिर्छीनन्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ १० ॥

षोडशीष्टचमाह शश्वदिन्द्र इति । तुष्टेर्नेत्रेण दत्तं हिरण्यरथं
अनयार्चा प्रतिजयाह, तथाच ब्राह्मणं, तस्मादिन्द्रः क्षुयमानः प्रीतो
मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतयार्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ।
इन्द्रः शश्वत् सर्वदा धनानि वैरिसम्पन्नीनि जिगाव जितवान्,

११७१ आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया १ गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥

अश्वैरिति शेषः, । कीदृशैस्तैरश्वैः, पोप्रुथद्भिः, घासभक्षणांनन्तरभा-
विनमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः, नानदमास्यगतं ऋषाशब्दं कुर्वद्भिः ।
शाश्वसद्भिः, पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः, । दंसनावान् कर्मवान्
सनिता दाता स इन्द्रो, नोऽस्माकं सनये सम्भजनार्थं, हिरण्यरथं सुव-
र्यनिर्मितं रथमदात् दत्तवान्, सनः सनः सन इति त्रिवृत्तिराद-
रार्थं । पोप्रुथद्भिः, पोप्रुथ् पर्थ्यामौ, अस्माद्यङ्लुकि, अभ्यासह्लादिशेषौ,
ऋस्वः (पां ७ । ४ । ५६ ।) इति ऋस्वत्वे कृते, गुणो यङ्लुकोः (पां
७ । ४ । ८२ ।) इति गुणः, धातोश्चपधाया उत्वं क्कान्दसं, अस्माद्यङ्लु-
गन्ताच्छतरि, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । ८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
जिगाय, जि जये, लिटो, गलि, लट्भिः, द्विर्वचनेऽचि (पां १ । १ । ५६ ।)
इति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं, सन्निटोर्जेः (पां ७ । ३ । ५७ ।)
इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदद्भिः, गद अव्यक्तशब्दे, पूर्ववद्यङ्लुकि,
दीर्घाऽकितः (पां ७ । ४ । ८३ ।) इति अभ्यासस्य दीर्घः, पूर्वपदाद्युदा-
त्तत्वं । शाश्वसद्भिः, श्वस प्राणने, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं,
समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । अदात्, गातिस्था
(पां २ । ४ । ७७ ।) इति सिचो लुक् । दंसनावान्, अप्रो दंसो वेष
इति कर्मनामसु पठितो दंसशब्दः, दंस एव दंसना, तदस्यास्तीति
मतुप्, दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे कृन्दसि आश्विनावश्वावत्येति-
लचः, अथाश्विन इति खण्डे अश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्येति
सूत्रितं, तस्मिंस्तुचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह आश्विनावश्वा-
वत्येति । इन्द्रेण प्रेरितः श्रुनःशेषोऽश्विनौ तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं,
तमिन्द्र उवाचाश्विनौ वै देवानाम्भिषजौ तौ नु स्तुहि, अथ त्वात्सृक्ष्या-
मीति स तुष्टाव ता उत्तरेण लचनेनेति । अश्वावत्या बह्वभिर्भयुक्तौ
हे अश्विनौ, शवीरया प्रेर्यमाणया इषा अग्नेन सह आयातं, अस्मिन्
कर्मण्यागच्छतं, हे दस्त्रा अश्विनौ, युवयोः प्रसादात्, गोमत् बह्वभि-
र्भयुक्तं, हिरण्यवद्भजना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहं अस्त्विति शेषः ।
अश्वावत्या, मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यश्मत्तौ (पां ६ । ३ । १३१ ।)

११६१ समानयोजनो हि वां रथो दत्तावमर्त्यः॥

समुद्रे अश्विनेयते ॥

११६१ न्यघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमघुः॥

परि घामन्यदीयते ॥

१२०१ कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये॥

कं नक्षसे विभावरि ॥

इति दीर्घत्वं । इषा, सावेकाचक्षतीयादिर्विभक्तिः (पां ६।१।१६८)।
इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं, या प्रापणे, जोटि तसत्त्वं, अदादित्वा-
च्छपो लुक् । श्वीरया, शु गतौ, क्षत्र्यपुक्कटिपटिष्ठौटिभ्यश्चरिभ्योवादिभ्य
इरनप्रत्ययो वज्रलवचनादस्मादपि भवति, निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह समानयोजन इति । हे दत्तावमर्त्यो, वां युवयोः
सम्बन्धी रथः समानयोजनो युवयोर्हयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सङ्ग-
देव युज्यते, युक्तः सरथः, अमर्त्यो विनाशरहितः, अप्रतिहतगतिरि-
त्यर्थः, अत एव हे अश्विनौ, हि यस्मात् समुद्रवन्द्यस्मात् समुद्रेऽन्त-
रीक्षे ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्त एव
व्याचक्ष्णौ, समुद्रः यस्मात् समुद्रवन्द्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः
सम्प्रादन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुद्रतीति । समानयोजनः,
वज्रग्रीवो पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । ईयते, ईकृतौ, अदुपदेशाक्षसार्व-
धातुक्रानुदात्तत्वे, श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं, हि च (पां ८।१।३७)।
इति तिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह न्यघ्न्यस्येति । हे अश्विनौ, युवां, अघ्न्यस्य
हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य, मूर्धनि उपरि, रथस्य चक्रं
भवदीयरथसम्बन्धि एकं चक्रं, नियेमघुर्नियमितवन्तौ, अग्न्यचक्रं
परि द्यां द्युलोकस्य परितः ईयते गच्छति । अघ्न्यस्य, अहननमग्नं,
घञर्थे कविधानं, स्थासापाव्यधिहनिगृह्यार्थमित्यौवादिक्कसूत्रेण हन्तौ
कप्रत्ययः, अग्नमर्ह्यघ्न्यः, हन्दसि च (पां ६।१।६७) इति यत्प्रत्ययः,
प्रत्ययस्यरेणान्तोदात्तत्वं । येमघुः, यमु उपरमे, किति निटि, अत एकहन्-
गघ्येऽनादेशादेर्निटि, (पां ६।७।१२०) इत्येवाभासजोपो ॥ १८ ॥

पातरनुवाको आश्विनशस्त्रे उषस्ये कृतौ गायत्रे हन्दसि चक्र उव

१२११ वयं हि ते अमन्महान्नादापराकात् १

अश्वे न चित्रे अरुषि ॥

इति ढचः, अधोऽस्येति खण्डे कस्त उघ इति तिख इति सूचितं, तस्मिंस्तुचे
प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह कस्त उघ इति । अश्विभ्यां प्रेरितः शुनः श्वेप
उघसं तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं, तमश्विनावूचतुरुघसं नु स्तुह्यय त्वात्सु-
ह्याव इति, स उघसं तुष्टावात उत्तरेण ढचेनैतस्य हस्मयर्थ्युक्तायां
विपाशो ममुचे कनीय ऐह्वाकस्योदरं भवत्युत्तरस्यामेवर्थ्युक्तायां
विपाशो ममुचे गद ऐह्वाक आसेति ॥ हे कधप्रिये स्तुतिप्रिये, कर्मर्थे
मरणरहिते, उघ एतच्छब्दाभिधेयं, उघः कालाभिमानिनि देवते, भुजे
तव भोगाय, मर्त्या मनुष्यः को विद्यते, हे विभावरि विशेषप्रभायुक्ते
उघो देवि, कं पुरुषं नक्षत्रे प्राप्नोषि, तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि
मनुष्यः समर्थः, अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि,
इदृशस्तव महिमेत्यर्थः । ते, ते मयावेकवचनस्य (पां ८ । १ । २२ ।)
इति युष्मच्छब्दस्य ते व्यादेशः, सर्वानुदात्तः । कधप्रिये, कध वाक्यप्रबन्धे,
चुरादिरदन्तः, श्वौ, अतोलापस्य स्थानिवद्भावादुपधादृद्धभावः, चिन्ति
पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च (पां ३ । ३ । १०५ ।) इत्यङ्प्रत्ययः, शरनिटि
(पां ६ । ४ । ५१ ।) इति शिलोपः, ततष्टाप्, षष्ठीसमासे, व्यापोः
सञ्ज्ञाह्न्दसोर्बङ्गलं (पां ६ । ३ । ६३ ।) इति ऋसत्वं, थकारस्य
धकारश्चान्दसः, आमन्निताद्युदात्तत्वं । भुजे, भुज पालनाभ्यवहा-
रणेः, सम्पदादिलक्षणः क्तिप्, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
इति विभक्तोरुदात्तत्वं । मर्त्या, अंसहसि गृगणवभिदमिलूपधूर्वि-
भ्यस्तन्निष्ठौणादिकस्तन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तः । नक्षत्रे, नक्षत्रे
नक्षत्रगते । विभावरि, भा दीप्ता, विपूर्वादस्मात्, आतोमनिन्
क्कनिब्बनिपञ्च (पां ३ । १ । ९४ ।) इति वनिप्, वनोरच (पां ४ ।
१ । ७ ।) इति ङीप्, तत्सन्निधौनेन नकारस्य रेफादेशः, अम्बार्धन-
द्योर्ऋसः (पां ७ । ३ । १०७ ।) इति ऋसः ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह वयं हि ते इति । अश्वे व्यापनशीले, चित्रे चाय-
नशीले, अरुषि आरोचमाने, उघः कालाभिमानिनि देवते, ते तव
स्वरूपं आन्तात् समीपपर्यन्तं, आपराकात् दूरपर्यन्तं, वयं मनुष्या
नामन्महि न बोधुं समर्थाः, हिशब्दः प्रसिद्धौ, देवतामहिम्नः पारा-

१२२ । त्वं त्येभिरागहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः ।
अस्मे रयिं निधारय ॥ ३१ ॥

एकत्रिंशच्छतं ।

१११ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानाम-
भवः शिवः सखा १ तव व्रते कवयो विद्यनाप-
सोऽजायन् मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥

वार्योरञ्जानमस्मात् प्रसिद्धमित्यर्थः । अमन्महि, मन चाने, बड्ढं
हृन्दसीति बड्ढत्ववचनाच्छ्रुतेन लुक्, लुङ्लङ्लुङ्सहुदातः (पा० ।
३ । ७१ ।) इत्यडागम उदातः, हिच (पा० ८ । १ । १४ ।) इति
निघातप्रतिषेधः । अन्ये, अप्यू यातो, अशिप्रुविण्टिकबिसिटिविशिभ्य,
कप्त्रित्याद्यादिकः कन्प्रत्ययः, आमन्मिताद्युदात्तम् ॥ २१ ॥

द्विविंशीत्यध्यायः त्वं तेभिरिति । हे दिवो दुहितः सुदेवतायाः
पुत्रि उषो देवि, तेभिर्वाजेभिस्तैरग्नैः सह, त्वमागहि अत्रागच्छ, अस्मै
अस्मात्, रयिन्मन्, निधारय नितरां स्थापय । तेभिः, वज्रं हृत्सीति
त्यदृशब्दाद्विस एसादेशाभावः । गहि, अस्तदुक्तं । दुहितर्दिवा,
परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्वत्वात्, सुवा-
मन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावेन यथा-
मन्वितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं, यद्वा कार्य्यकानं सञ्ज्ञापदिभा-
षमिति न्यायेन, सुवामन्वित इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १८ ।)
इत्याद्युक्तिनेन योगेनैकवाक्यत्वे सति, परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति
सर्वानुदात्तत्वं, छात्ररयोः यथामन्वितयोः पञ्चात्, अथयो वज्रं (पां
१ । १ । ८५ ।) इति अथस्तत्रयोगः । अस्मै, सुपांसुङ् पूर्वसवर्णात्
(पां ७ । १ । ३८ ।) इति सप्तम्याः प्रे आदेशः ॥ २९ ॥ इत्येकत्रिंशो
वर्गः ॥ ३१ ॥ इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गप्रकाशे
प्रथमे मण्डले षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसूक्तानि, तत्र त्वमसे प्रथम इति प्रथमं सूक्तम-
ष्टादशर्चं, आङ्गिरसो हिरण्यलुपञ्चविः, अष्टमी वोढश्चष्टादश-

१ २ १ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां
परिभूषसि व्रतं । विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो
द्विमाता शयुः कतिधाचिदायवे ॥

स्त्रियुभः, श्रियास्त्रियुवन्तपरिभाषया जगत्स्य, अग्निर्देवता, तथा-
चानुक्रमशिका, त्वमग्ने हाना हिरण्यलुप आग्नेयं त्रियुवन्त्याष्टमीषो-
दृष्टौ चेति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्ता आश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम
इति सूक्तं, अथैतयारात्रेरिति खण्डे त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषि
नृक्षित्सहोजा अमृतो नितुन्दत इति सूचितं । अभिज्ञवधडहस्य ढती-
येऽह्नि आग्निमारुते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं,
तथाच ढतीयस्य अर्थ्यमेति खण्डे सूचितं, त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेयेऽप्याग्निमारुत एतत् सूक्तं जातवेदस्य
निविद्धानं ढतीयेनाभिज्ञविकेनोक्तं, ढतीयस्य सवनमित्यतिदिष्टत्वात्,
अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह त्वमग्न इति, हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः,
आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात्तादृशोऽङ्गिरो नामक ऋषिर-
भवः, तथाच ब्राह्मणं, येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति । तथाच
स्वयन्देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखा अभवः । तव
व्रते त्वदीये कर्मणि, कवयो मेधाविनः, विद्वानापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना
ज्ञातकर्मणो वा, भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधाः, मरुतो मरुत्सञ्चका
देवा अजायन्त । विद्वानापसः, विद ज्ञाने, विदो वेदनं, बज्रलयहणा-
दौणादिको मक्प्रत्ययः, तदस्यास्तीति पादादिलक्षणे नः, प्रत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तत्वं, विद्वानान्यपांसि येधान्ते विद्वानापसः, पूर्वपदस्य, अन्ये-
षामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति दृशियहणादवग्रहसमये-
ऽपि दीर्घत्वं । अजायन्त, जनी प्रादुर्भावे, तस्य शनि, ज्ञानोर्जा
(पां ७ । ३ । ७६ ।) इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः, भ्राज् दीप्तौ, व्य-
येन शब्द, तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः, ऋष गतावित्यस्मात्,
क्तिच् क्तौच् सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्तिजन्त ऋषिशब्द-
स्ततो बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह त्वमग्न इति । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिर-
स्तमः अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा, कविर्मधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं

१३१ त्वमग्रे प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया
विवस्वते १ आरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नेभी-
रमयजो महे वसो ॥

कर्म परिभूषसि परितः सर्वतोऽलङ्कारोऽपि । कोटशस्त्रं, विन्धस्मै भुव-
नाय समस्तलोकानामनुग्रहार्थं, विभुर्वज्रविध्वाहवनीयाद्यनेक-
पधारीत्यर्थः, मेधिरो मेधावान्, दिमाता दयोररख्योऽव्ययः, यद्वा
दयोरलोकयोर्निर्माता, आयवे मनुष्यार्थं, कतिधाचित् कतिभिः प्रकारैः,
सर्वत्र शयुः शयानः, तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त
इति न केनापि शयन्त इत्यर्थः । भूषसि, भूष अलङ्कारे, मौवादिभ्यः ।
विभुः, विप्रसम्भोऽसञ्ज्ञायां (पां १ । २ । १८० ।) इति विपूर्वाङ्ग-
वतेर्ङुःप्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय, भूखधूमस्त्रिभ्य-
श्चन्दसीत्यौणादिकः क्युन्प्रत्ययः, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशे नित्स्वरत्वाद्युदात्तत्वं । मेधिरः, मेध सङ्गमे च, अस्माद्वाङ्-
लक इरन्प्रत्ययः, नित्स्वरः । दिमाता, दौ मातरौ यस्यासौ दिमाता,
नद्यतश्च (पां ५ । ४ । १५३ ।) इति कप्प्रत्ययो न भवति, मादृ मादृ-
क्यौर्भेदेनोपादानाद्यतश्चेति कवपि विभाष्यत इति, तस्य मादृ-
शब्दविषये पाठिकलोक्तेः, त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तीदात्तत्वं, यद्वा
दयोरमाता दिमाता, समासस्य (पां ६ । १ । १२३ ।) इत्यन्तीदात्तत्वं ।
शयुः, शीङ् स्वप्ने, मृमृशीत्यादिनौणादिक उःप्रत्ययः । कतिधा, कत्वं-
न्तस्य किमशब्दस्य, वज्रगजवतुडतिसङ्ख्या (पां १ । १ । १३ ।) इति
सङ्ख्यासञ्ज्ञायां, संख्यायाविधार्थं धा (पां ५ । ३ । ४२ ।) इति धा-
प्रत्ययः । आयवे, चन्दसीख इत्यौणादिक उङ्प्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमहा त्वमग्रे प्रथम इति । हे अग्ने, त्वं मातरिश्वनः
प्रथमो मुखो भूत्वा वर्तसे, अप्रिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र
मुखत्वावगमात्, तादृशस्त्रं, सुक्रतूया शोभनकर्मण्या, विवस्वते
परिचरते यजमानाय, आविर्भव प्रकटो भव, तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा
रोदसी द्यावापृथिव्यौ आरेजेतां आकम्पेतां । भ्यसते रेजत इति भय-
वेपनयोरिति यास्कः । होतृवूर्ये होतृवरजयुक्ते कर्मणि भारं भरवं
असप्तः ऊढवानसि, हे वसो निवासहेतो वज्रे, महः पूज्यान्देवान-

यजः इष्टवानसि । मातरिश्चनः, निर्भाणहेतुत्वान्मातान्तरिचं, तत्र
 अस्मिन् प्राणितेति मातरिश्चा वायुः, अन्नक्षत्रित्वाद्वा मातरिश्चन्
 शब्द औणादिककनप्रत्ययान्तो निपातितः । सुकतूया, सुकतुमात्मन
 इच्छति, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३।२।८।) इति क्वच्, अकृत्सा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।४।२५।) इति दीर्घः, क्वजन्तस्य धातु-
 सञ्ज्ञायां, अप्रत्ययात् (पां ३।३।१०२।) इति अकारः प्रत्ययः,
 तऽष्टाप्, सुपां सुलृत् (पां ७।१।३६।) इति लृतायैकवचनस्य
 डादेशः, टिलोपे उदात्तनिष्ठत्तिस्वरणे तस्योदात्तत्वं, संहितायां, अन्ये-
 षामपि दृश्यते (पां ६।३।११७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विव-
 स्वते, विवासतिः परिचरणकर्मा, अस्मात् सम्पदादिनक्षणः क्विप्,
 व्यत्ययेनोपधाङ्गस्वत्वं, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् (पां ५।२।६४।)
 इति मनुप्, मादुपधायाश्च (पां ८।२।६।) इति मनुपो वत्वं,
 तसौमत्वर्थं (पां १।४।१६।) इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाभावः,
 मनुपः पित्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी, वा वृन्दसि
 (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होढवृथ्ये, होत्रा त्रियत्
 इति होढवृथ्ये यज्ञः, वृज् वरणे, बज्जलयहणादौणादिकः कप्,
 उदोद्यपूर्वस्य (पां ७।१।१०२।) इत्युत्वं, हलि च (पां ८।२।
 ७७।) इति दीर्घः, यद्वा वृज् वरण इत्यस्मात्, एति स्तु शास्वट्जुघः
 क्वप् (पां ३।१।१०६।) इति क्वप्प्रत्ययः । अनित्यमागमशासन-
 मिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।४।२५।) इति
 दीर्घः । अथवा पूर्ववदुत्तदीर्घः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असन्नः, सघ-
 हिंसायां, अत्र तु वृहन्नार्थः, स्वादिभ्यः श्रुः (पां ३।१।६३।) इति
 श्रुप्रत्ययः । पादादित्वादिनिघातः, अयजः, भारमित्यस्य पूर्वपदस्य
 वाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, समानवाक्ये
 निघातयुग्मादस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । महः, मह पूजायां,
 क्विप् च (पां ३।२।७६।) इति क्विप्, सुपां सुपो भवन्तीति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शसो ङसादेशः, सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६।
 १।१६८।) इत्यादिना तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि महच्छब्दस्य
 अच्च्दलोपश्चान्दसः, वृहन्महो रूपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन शस
 उदात्तत्वं ॥ ३ ॥

१ ४ १ त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते
सुकृतरः १ शूत्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्यात्वा पूर्व-
मनयन्नापरं पुनः ॥

१ ५ १ त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुवे भवसि
श्रवाय्यः १ य आहुतिं परिवेदा वषट्कृतिमेका-
युरग्ने विश आविवाससि ॥ ३२ ॥

चतुर्थोऽष्टमाह त्वमग्ने मनवे इति । हे अग्ने, त्वं मनवे मनोरनु-
ग्रहार्थं, दां द्युलोकं, अवाशयः शब्दितवानसि, पुण्यकर्मभिः साधो
द्युलोक इति प्रकटितवानसि, सुकृते तव परिचरन्नुत्तमं पुरुरवसे
पुरुरव एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं, सुकृतरः, अतिशयेन शोभन-
फलकार्यभूः, यद्यदा पित्रोररह्योः श्रावेण क्षिप्रमद्यनेन परिमुच्यसे
परिमृत्तो भवसि उत्पद्यस इत्यर्थः, तदानीं त्वा अरह्योऽत्युन्नं त्वा
पूर्वं वेद्याः पूर्वदेशे आनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः
पश्चादपरं पश्चिमदेशं, आनयन् गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ।
अवाशयः, वाग्द शब्दे । पुरुरवसे, पुरुरवैतीति पुरुरवः, वृषभे,
अस्मात्, पुरसिच, पुरुरवा इत्यौवादिक्सूत्राभ्यां पुरुरवस्य दीर्घो
रैतेरसिच निपात्यते । सुकृते, सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः (पां १ ।
१ । ८६ ।) इति क्षिप्रप्रत्ययः, ततस्तुक् । पित्रोः, उदात्तयञो ह्रस्वर्वात्
(पां १ । १ । ०४ ।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं । मुच्यसे, ऋदुपदेशाच्च-
सार्वधातुकारुदात्तत्वं, यद्यपि सतिश्रियस्वरवलीयस्वमन्त्रं विष्-
रज्येभ्य इति वचनाद्विस्वरस्वरः, सति श्रियोऽपि कसार्वधातुक्स्वरस्य
बाधको न भवति, तथापि धातुस्वरं बाधत एव । धातुस्वरं आस्वर
इत्युक्तत्वात्, अतो यत्र एव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽष्टमाह त्वमग्ने वृषभ इति । हे अग्ने, त्वं वृषभः कामागो
वर्षिता, पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपुष्ट्यभिर्दृष्टिहेतुः, उद्यतस्रुवे
उद्यतया स्रुवा युक्ताय यजमानाय, तदनुग्रहार्थं श्रवाय्यः, मन्त्रैः श्रव-
णीदो भवसि, यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्ता आहुतिं
परिवेद परितो जग्नाति समर्पयतीत्यर्थः । एकाहुमुत्साव्रजमग्ने

१६१ त्वमग्ने वृजिनवर्त्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि
विदथे विवर्षणे । यः शूरसाता परितवम्ये धने
दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥

प्रथमं तं यजमानं, तदनुविशस्तदनुकूलाः प्रजाः आविवाससि सर्वतः
प्रकाशयसीत्यर्थः । पृथिवर्धनः, दधु दृष्टौ, अस्मात्पिजन्तात्, नन्द्यादि-
त्वात् ल्युः, लिङ्खरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्रस्त्रत्वेन
स एव शिष्यते । उद्यतखुचे, यम उपरमे, अस्मात् उत्पूर्वात्, निष्ठा
(पां ३।२।१०२।) इति क्तप्रत्यये, अनुदात्तोपदेशे (पां ३।४।
२७।) इत्यादिना अनुनासिकलोपः, गतिरनन्तरः (पां ६।२।४६।)
इति गतेः प्रकृतिस्रस्त्रत्वं, उद्यता खुक् येनेति बज्जब्रौहो पूर्वपदप्रकृति-
स्रस्त्रत्वं । वेद, द्यौर्चाऽतस्तिष्ठः (पां ६।३।१३५।) इति संहितायां
दीर्घत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

यस्मिन्महत्तममग्ने वृजिनवर्त्तनिमिति । हे विवर्षणे विशिष्ट-
ज्ञानयुक्ताग्ने, त्वं वृजिनवर्त्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं,
सक्मन् सचनीये समवेतुं योग्ये, विदथे योग्ये कर्मणि, पिपर्षि पाल-
यसि पुरयसि वा, सत्कर्मणुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यत्त्वं परि-
तक्ते परितो गन्तव्ये धने, धनवच्चूराणां प्रियतमे, शूरसाता शूरैः
सम्भजनीये युद्धे, दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः, दभ्र
मर्मकमल्पस्थेति यास्कः, समृता सम्यग्योद्धुम्याते सति मदनुयुद्धार्यं
भूयसः प्रौढान् प्रतिपत्तिष्ठाः शूचून् हंसि मारयसि, ईदृशस्तव महि-
मेत्यर्थः । वृजिनवर्त्तनिं, वृजिना वर्त्तनिर्यस्येति बज्जब्रौहो पूर्वपद-
प्रकृतिस्रस्त्रत्वं । सक्मन्, यच्च समवाये, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।
२।७५।) इति मनिन्, नेङ्गशि छति (पां ७।२।८।) इतीट्
प्रतिषेधः, न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं । सुपां सुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्या-
दिना सप्तम्या लुक् । पिपर्षि, पू पालनपूरणयोः, सिपि, स्त्रौ द्विर्भाव-
ङ्गस्त्रोरदत्वहलादिशेषाः, अर्त्तिपिपर्ष्याश्च (पां ७।४।७७।) इत्य-
भ्यासस्येत्वं । शूरसाता, शु गतो, शुसिचिमीनान्दीर्घस्यैवादिक्करन्
प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, वनघनसम्भक्तावित्यस्मात् क्तिन्नन्तः सातिशब्दः,
जनसनखनां सञ्चलोः (पां ६।४।४२।) इत्यात्वं, शूराणां सातिः

१ ७ १ त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे
दिवे दिवे । यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः
कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥

१ ८ १ त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि
स्तवानः । ऋध्याम कर्म्मीपसा नवेन देवैर्दीवा-
पृथिवी प्रावतं नः ॥

सम्भजमन्त्रेति वज्रमीहैः पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारं, सुपां सुकुमित्यादिना
सप्तम्या ङादेशः । परितक्ते, तक् हसने, अस्मादौवादिनो भावे मक्, तद-
र्हतीत्यस्मिन्नर्थे, हन्दि च (पां ५ । १ । ६० ।) इति यत् प्रत्ययः । प्रादयो
गताद्यर्थे प्रथमयेति सूत्रवार्तिकेन समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्कारं ।
दम्भेभिः, दम्भु दम्भे, रुपायि तच्चीत्यादिना ङौवादिनो रक्, वज्रकं हन्दि-
सीति भिस ऐसादेशाभावः । सम्यता, गतिरनन्तरः (पां ६ । १ । ७६ ।)
इति गतेः प्रकृतिसंस्कारं, पूर्ववदाकारः । हंसि, हन्तेः सिपि, नञाप-
दान्तस्य भलि (पां ८ । १ । १० ।) इत्यनुस्वारः । यदुत्तयोमादनिघातः ।
भूयसः, बहोर्लोपो भू च बहोः (पां ६ । ७ । १५८ ।) इति वज्रशब्दादुत्त-
रस्य ईयसुन ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च, निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमन्त्रमाह त्वं तमग्र इति । हे अग्ने, त्वं तं मर्तं तद्याविधं तत्वे-
विनं मनुष्यं, दिवे दिवे प्रतिदिनं, अवसे अन्नार्थं, उत्तमे अमृतत्वे
उत्कृष्टे मरुतरहिते पदे, दधासि धारयसि । यो यजमानः उभयाय
जन्मने द्विविधजन्मार्थं, द्विपदासुगुप्यदाश्च लाभार्थेत्यर्थः, तादृवाबो
ऽतिशयेन दृष्ट्वायुक्तो भवति, तस्मै सूरये अभिषाय यजमानाय, मयः
सुखं, यद्दे सुखं तन्मय इति अत्यन्तरात्, प्रयश्च अन्नमपि, आह्नोषि
सर्वतः करोषि । तादृवाबः, जिह्वा पिपासायां, जिह्वाः कानज्वा
(पां १ । १ । १०६ ।) इति जिह्वाः कानजादेशः, चित्वादनोदात्तत्वं,
संहितायां दीर्घश्चान्दसः । कृणोषि, कृवि हिंसाकरजयोश्च, धिन्वि-
कृव्योरश्च (पां १ । १ । ८० ।) इति उः प्रत्ययः, चादिनोपे विभाषा
(पां ८ । १ । ६९ ।) इति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

वज्रमीमन्त्रमाह त्वं नो अग्र इति । हे अग्ने, त्वानः क्षूयमानम्

१६१ त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेघ्नवद्य
जागृविः१ तनूकृद्वोधिप्रमतिश्चकारवे त्वं कल्याण
वसु विश्वमोपिषे ॥

नोऽस्माकं, धनानां सनये दानार्थं, यशसं यशोयुक्तं, कारं कर्मणाङ्ग-
त्तारं पुत्रं, छगुहि कुरु । नवेन नूतनेन अपसा प्राप्तेन त्वदत्तेन पुत्रेण,
कर्म यागदानादिरूपं, ऋध्याम वर्जयामहे, द्यावापृथिवी उभे
देवते, देवैरन्यैः सह, नोऽस्मान् प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतं । यशसं, अश-
न्नादित्वादच्प्रत्ययः, व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यद्वा सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः विष्वा वक्तव्य इति वार्त्तिकेन यशस्शब्दात् क्तिप्, तस्य
प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसञ्ज्ञायां, क्तिप् च (पां ३।२।७६।)
इति क्तिप्प्रत्ययान्तधातोः सति शिष्टत्वात्, धातोः (पां ६।१।१६९।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । छगुहि, उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति सूत्र-
वार्त्तिकेन हेर्लुगभावः । स्तवानः, उणादयो बज्जलमिति बज्जलवचनात्
सम्यानचः स्तुव इत्यौणादिकसूत्रेण केवलस्तौतेरप्यानच्प्रत्ययः, वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम, ऋधु वृद्धौ, बज्जलं कन्दसीति विकरणस्य
लुक्, यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी, दिवो द्यावा (पां ६।३।
२६।) इति द्यावादेशः, आमन्विताद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह त्वन्नो अयम इति । हे अनवद्य दोषरहिताग्ने,
देवेषु सर्वेषु मध्ये, जागृविर्जागरूकत्वं, पित्रोर्मातापितृरूपयोर्द्यावा-
पृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्त्तमानः सन्, नोऽस्माकं तनूकृत् पुत्ररूप-
शरीरकारी देवो भूत्वा, आबोधि बुध्यस्व अनुगृह्याणेत्यर्थः । तथा
कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय, प्रमतिश्च अनुग्रहरूपप्रकृतमतिमुक्तश्च
भवेति शेषः । हे कल्याण मङ्गलरूपाग्ने, त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनं,
ओपिषे यजमानार्थमावपसि । उपस्थ, सुपि स्थः (पां ३।२।४।)
इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः, आतो लोप इति च (पां ६।४।६४।) इत्या-
कारलोपः, मरुद्बुधादीनां कन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वं । जागृविः, जागृ निद्राक्षये, जृग् स जागृभ्यः क्तिन्नित्यौणा-
दिकसूत्रेण क्तिन्प्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बोधि, बुध अवगमने,
बज्जलं कन्दसीति शपो लुक्, वा कन्दसि (पां ३।४।८८।) इति

११०१ त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृतव
जामयो वयं १ सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः
सुवीरं यन्नि व्रतपामदाभ्य ॥ ३३ ॥

११११ त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य
विशपतिं १ इलामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्य-
त्पुत्रो ममकस्य जायते ॥

हेरपितृत्वस्य विकल्पितत्वेन पित्र्यादङ्गित्वे सति, अङ्गित्वञ्च (पां ६ । ४ ।
१०१ ।) इति हेर्धिरादेशः, लघूपधगुणः, धातोर्न्यलोपश्चान्दसः ।
प्रमतिः, मन ज्ञाने, क्लृप्ति, अनुदात्तोपदेशे वनति (पां ६ । ४ । १०१)
इत्यनुनासिकलोपः, प्रकृष्टा मतिर्यस्येति वङ्गवीर्यै पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अपिषे, टुवप् बीजतन्तुसन्ताने, छान्दसे ङिति, घासःसे (पां
१ । ४ । ८० ।) इति से आदेशः, वचिस्त्रिपियजादीनाङ्गिति (पां ६ ।
१ । १५ ।) इति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे, दिर्भावहजादिशेषौ, क्रादिनिब-
मादिट् ॥ ८ ॥

दशमीमृचमाह त्वमग्ने प्रमतिरिति । हे अग्ने, त्वं प्रमतिरस्मदनु-
ग्रहरूपप्रकृतमतिर्युक्तोऽसि, तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि,
तथा त्वं वयस्कृत आयुष्यप्रदोऽसि, वयमप्यनुष्ठातारक्तव जामयो
बन्धवः, हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने, सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां, शतिनः शतसङ्ख्यायुक्ता रायो धनानि संयन्ति
सम्यक् प्राप्नुवन्ति, तथा सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्याकाः रायो धनानि
संयन्ति प्राप्नुवन्ति । सुवीरं, वङ्गवीर्यै, नन्सुभ्यां (पां ६ । १ । १०१)
इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वे प्राप्ते, वीरवीर्यौ च (पां ६ । १ । १०० ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य, दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाङ्गः,
दमेवेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन गृह्यत् ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकादशीमृचमाह त्वामग्न इति । हे अग्ने, त्वां प्रथमं पुरा देवा
आयवे, आयोर्मनुष्यरूपस्य नङ्गस्य शतनामकराजविशेषस्य आयुं
मनुष्यरूपं विशपतिं सेनापतिं अकृण्वन् कृतवन्तः, तथा मनुष्यस्य मनोः

१९२१ त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघो नो रक्ष
तन्वश्च वन्द्य १ त्राता तोक्स्य तनये गवामस्य-
निमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥

इहां एतन्नामधेयाम्पुत्नीं शासनीं धर्मापदेशकर्त्रीं अकृण्वन् कृतवन्तः,
तथाच तैत्तिरीयैरास्मायते, इडा वै मानवी यज्जानुकाशिन्यासीदिति ।
वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति प्रयाजानूयाजानां मध्ये मामवकल्पय
मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सामनुमन्वशादिति । यत् यदा
ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसम्बन्धिना यः पिताङ्गिरास्तस्य पितुः
पुत्रो जायते, तदानीं हे अग्ने, त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ।
आयवे, षडर्थं चतुर्थीं वक्तव्येति वार्तिकेन चतुर्थी । नङ्घस्य, नङ्-
बन्धने, नङ्कलिहन्त्यर्त्तिलसिभ्य उघजित्वाणादिकसूत्रेण उघच्प्रत्ययः,
वृधादित्वादाद्युदात्तं । विप्रपतिं, परादिश्चन्दसि बङ्गलं (पां ६ । २ ।
१८६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य, * मनोजातावन्वतौ पुक् च
(पां ४ । १ । १६१ ।) इति मनोरञ्जप्रत्ययः, पुगागमश्च, आदिहृद्वा प्राप्तायां
सत्वां, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया बाङ्गलकादृङ्-
भावः, पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शासनीं, शिष्यतेऽनयेति शासनी, करणाधि-
करण्याश्च (पां ३ । ३ । ११७ ।) इति करणे ल्युट्, टिट्ठागज्जदयसञ्दघ्नञ्
(पां ४ । १ । १५ ।) इति डोप्, लित्त्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य, ममे-
दमित्यर्थे, तस्येदं (पां ४ । ३ । १२० ।) इत्यणि कृते, तवकममकावेक-
वचने (पां ४ । ३ । ३ ।) इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः, सञ्ज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य इति परिभाषया वृङ्गभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह त्वं नो अग्न इति । हे वन्द्य वन्दनीयाम्ने देव,
त्वं, तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघो नो धनयुक्तान् नोऽस्मान् रक्ष,
तथा तन्वश्च तन्वः पुत्रदेहानपि रक्ष, तोक्स्यस्यास्मदीयपुत्रस्य
यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषं निरन्तरं
रक्षमाणः सावधानो वर्त्तते, तस्मिन् या गावः सन्ति तासां गवां
त्राता रक्षकोऽसि, ईदृशस्य तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मघो नः,

* मनेर्निदित्युपच निलादाद्युदात्तत्वं, संकां । मनेर्निदित्युपच बाङ्गलकादृङ्गभावः
पूर्वपदाद्युदात्तत्वं, सं । उक्तरूपेणपदसिद्धिः पाणिनिस्मृता ।

११३। त्वमग्रे यज्यवे पायुरक्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष
इध्यसे । यो रातहयोऽवृक्काय धायसे कीरेन्निम्नं
मनसा वनोषि तं ॥

असि, अयुवमघोनामतद्धिते (पां ६।४।११३।) इति सम्प्रसारणं ।
तन्वः, सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वार्तिकेन अग्रे जसादेशः ।
प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (पां ६।१।१०१।) इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य,
दीर्घाञ्जसि च (पां ६।१।१०५।) इति प्रतिषेधः, उदात्तस्वरित-
योर्यङः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८।१।४।) इत्यादिना स्वरितत्वं,
असि हि, उदात्तयङो ह्रस्पूर्वात् (पां ६।१।१००।) इति विभक्त्य-
दात्तत्वं स्यात् ॥ १२ ॥

अथोदशीर्षमग्रे त्वमग्रे यज्यवे इति । हे अग्रे, त्वं यज्यवे वण्यो-
यंजमानस्य पायुः पालकः, अन्तरः समीपवर्ती सन्, अनिवङ्गाय
रक्षोभिरसम्बन्धाय यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानी-
यज्जालायुक्त इध्यसे दीप्यसे, अवृक्काय अहिंसकाय धायसे पोषकाय
तुभ्यं, रातहयो दत्त इविर्यो यजमानोऽस्ति, कीरेन्निम्नं सोतुरेव सततस्य
सम्बन्धिर्न मन्त्रं त्वदीयस्तोत्रं, मनसा त्वदीयेन चित्तेन, वनोषि
याचसि । यज्यवे, यजिमनिष्पुन्निदसिजमिध्वो युष् इत्यौखादिक
बुधप्रत्ययः, ह्रस्वादित्वादद्युदात्तत्वं । पायुः, कृत्वापाणिमिखादिसाध-
मूभ्य उब् इत्यौखादिक उब्प्रत्ययः, आतोयुक्चिञ्जितोः (पां ३।३।
१२८।) इति युगागमः । अनिवङ्गाय, वङ्ग सङ्गे, न विद्यते सङ्गे यस्येति
वङ्गग्रीहो, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१०२।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं ।
चतुरक्षः, चत्वार्यंक्षीणि ज्वालाहपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । वङ्गग्रीहो,
सकृद्युक्तोः स्त्राङ्गात्त्वच् (पां ५।४।११३।) इति समासान्तः वच्-
प्रत्ययः, चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । धायसे, वहिहाधाभ्यश्चन्दसौत्थौखादिको
ऽसुन् प्रत्ययः, निदित्यनुदत्तोः, आतोयुक्चिञ्जितोः (पां ३।३।१२८।)
इति युगागमः । कीरेः, कृत संशब्दे, अस्मात् स्थानादच इरित्यौखादिक
इप्रत्यये, विलोपे, धातोर्न्यलोपश्चान्दसः । मन्त्रं, मन्त्रि गुप्तभावणे,
पचाद्यचि, ह्रस्वादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि, वनू याचने, तना-
दिह्रस्व उः (पां ३।१।७६।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १२ ॥

११४१ त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेवणः परमं
वनोषि तत् १ आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता
प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥

चतुर्दशीष्टचमाह त्वमग्ने उरुशंसायेति । हे अग्ने, त्वं उरुशंसाय
बद्धभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे, तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं
परममुत्तमं यद्रेक्को धनमस्ति, तद्धनं वनोषि अनुष्ठाता लभतामिति
कामयसे, तथा त्वं आध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य दुर्बलस्य यज-
मानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे,
तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञत्वं पाकं शिशुं, पोतः पाकोऽर्भको
दिग्भ इत्यभिधानात्, यास्कोऽप्यवमाह पाकः पक्तव्यो भवति, तथाविधं
यजमानं प्रशास्ति प्रकर्षणानुश्लिष्टं करोषि, तथा दिशः प्राच्यादिकाः
प्रशास्ति त्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात्, तथाच
श्रूयते, देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति सम्भ्रमो
दक्षिणदिग्गतोऽग्निनानिवर्त्तते । तदपि तथैवान्नातं, पण्यां खस्तिमयजन्मा-
चीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची-
मिति । ऐतरेयिणापि तथैवान्नातं, अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राची-
न्दिग्गमाजानन्नग्निना दक्षिणामिति । उरुशंसाय, शंसु स्तुतौ, शस्यत
इति शंसः, कर्मणि घञ्, जित्वरेणाद्युदात्तत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वेन स एव शिष्यते । स्पार्हं, स्पृहासम्बन्धि, तस्मैदं (पां ४ । ३ ।
१२० ।) इत्यण्प्रत्ययः । रेक्काः, रिचिर् विरेचने, रिचेर्धनेधिच्चेत्तौणा-
दिकोऽसुन्प्रत्ययः, चकारात्प्रत्ययस्य नुडागमः, चजोःकुघिण्यतोः (पां
७ । ३ । ५२ ।) इति कुत्वं । आध्रस्य, ध्रै ढप्रौ, आतश्चोपसर्गे (पां ३ ।
१ । १३६ ।) इति कप्रत्ययः, आदेच उपदेशे शिति (पां ६ । १ । ४५ ।)
इत्यात्वं । शास्ति, शासु अनुश्लिष्टौ, अदादित्वाच्चपो लुक्, सिपः
पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः, पाकश्च प्रशास्तीति, अत्र चार्था गम्यते, अतः,
चादिलोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति प्रथमा तिङ्विभक्ति
न निह्न्यते । विदुष्टरः, विद्वच्छब्दात्तरपि, अयस्मादादीनि कृन्दसि
(पां १ । ४ । १० ।) इति भसञ्ज्ञायां, वसोः सम्भसारणं (पां ६ । ४ ।
१११ ।) इति सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, शासि वसि घसीनाश्च (पां ८ ।

११५१ त्वमग्रे प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि-
पासि विश्रुतः १ स्वादुक्ष्मा यो वसतौ स्योनकृज्जी-
वयाजं यजते सोमपा दिवः ॥ ३४ ॥

३।६०।) इति बलं, तरपः पिप्वादनदात्तत्वे वसोः खरेबोकार
उदात्तः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह त्वमग्रे प्रयतदक्षिणमिति । हे अग्रे, त्वं प्रयत-
दक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता, तादृशं नरं पुबर्षं
यजमानं, विश्रुतः सर्वतः, परिपासि सम्यक् पालयसि, तत्र दृष्टान्तः,
स्यूतं निष्क्रियत्वेन सूचीभिः सम्यक्क्रिष्यादितं वर्मेव, यथा कवचं युद्धे
पालयति तद्वत् । स्वादुक्ष्मा स्वादुक्ष्मान्, वसतौ निवासभूते खग्रे,
स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारो यो यजमानो जीवयाजं जीवयजन-
सहितं यज्ञं, यदा जीवनिष्पाद्यं यज्ञं यजते अनतिक्रान्ति, स यज-
मानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति, यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्
सुखयति, तथा त्वमप्युत्तिगादीनित्यर्थः । स्यूतं, ध्रुव तन्तुसन्ताने, निष्ठा
(पां ३।२।१०२।) इति क्लृप्, यस्य विभाषा (पां ७।२।१५।)
इति इट्प्रतिषेधः, द्वेः शृङ्गनासिके च (पां ६।४।१६।) इति
वकारस्य ऊठादेशः । स्वादुक्ष्मा ददतीति स्वादुक्ष्मा, ददतिर्दत्तकर्मणा,
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति मनिन्, निष्वादाद्यु-
दात्तत्वे ह्रस्वोत्तरपदप्रकृतिसरत्वं वज्रवीर्येण व्यत्ययेन । जीवयाजं,
जीवाग्रत्विज इत्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्त इत्यधिकरणे घञ्,
कुत्वाभावश्चान्दसः, यदा जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः, याजयते-
र्घञ्, बेरनिटि (पां ६।४।५१।) इति बिलोपस्य, अचः परस्मिन्
(पां १।१।५७।) इति स्यानिबद्धावात्, चजोःकुप्तिष्ठतोः
(पां ७।३।५२।) इति कुत्वाभावः, याथादिखरेबोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं । सोमपा, सोऽपि लोपे चेत् पादपूरकं (पां ६।१।१३०।)
इति संहितायां सोर्लोपः । दिवः, ऊडिदं (पां ६।१।१९१।)
इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्द्धिशा
वर्गः ॥ ३४ ॥

- ११६१ इमामग्रे शरणिं भीमृषो न इममध्वानं यम-
गाम दूरात् १ आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥
- ११७१ मनुष्यदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने
पूर्ववच्छुचे १ अच्छ याद्यावहा दैव्यं जनमासादय
वर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥

इमामम इत्यनया अनाहिताभिरात्विज्यं कृत्वा स्वाभावाद्धतिं
जुहुयात्, ऋत्विजो वृणीतिति खण्डे एवमनाहिताभिर्गृह्य इमामग्रे
शरणिं भीमृषो न इति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते घोडशीमृचमाह इमा-
मम इति । हे अग्ने, त्वं नोऽरुमत्सम्बन्धिनीमिमामिदानीं निष्यादितां
शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां, भीमृषः क्षमस्व, तथाभिर्होत्रादिरूपां
त्वदीयसेवां परित्यज्य दूरादूरदेशं यमिममध्वानमगाम गतवन्त-
स्तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां, सोमार्हाणामनृथ तृणां मर्त्यानां
त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि, आपिः प्रापणीयः, पिता पालकः, प्रमतिः
प्रकृत्यमननयुक्तः, भूमिर्भूमकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः, ऋषिक्कादर्शन-
कारो अयुजिष्ठक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः । शरणिं, षट् हिंसायामि-
त्यस्मादौणादिकोऽनिः प्रत्ययः । भीमृषः, मृष तितिक्षायां, अस्मासौ-
चछि गुणे प्राप्ते, नित्यं कृन्दसि (पां ७।४।८।) इत्युपधात्कारस्य
ऋकारादेशः, णिलोपे द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घ-
त्वानि, तिङ्कृतिङ् (पां ८।१।२८।) इति निघातः । अगाम, इण्-
गतौ, इणो गा लुङि (पां २।४।४५।) इति गादेशः, गातिस्थाघु-
पाभूभ्यः (पां १।७।७७।) इति सिचो लुक्, अडागम उदात्तः ।
भूमिः, भूमिं अन्ववस्थाने, भूमेः सम्मसारणक्षेत्राणादिक इन्प्रत्ययः,
सम्मसारणे परपूर्वत्वं, इगुपधात् किदित्यनुवृत्तेः, किच्चाद्गुणप्रतिषेधः,
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह मनुष्यदम इति । हे शुचे शुद्धियुक्ताङ्गिरोऽङ्गनशील
हविरानयनाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने, अ अग्ने आभिमुख्येन, सदने देव-
यजनदेशे याहि गच्छ, तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः, मनुष्यत्, यथा मनु-

१ १८ १ एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ने
चकृमा विदा वा १ उत प्रणेथभिवस्यो अस्मान्त्सं
नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ ३५ ॥

रगुक्तानदेशे गच्छति, अङ्गिरस्वत्, यथा चाङ्गिरा गच्छति, ययातिवत्,
यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति, पूर्ववदन्ये च, पूर्वपुरुषा यथा
गच्छन्ति, अथवा, मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च
दैव्यं देवतासमूहं रूपं जनमावह, अस्मिन् कर्मण्यानय, आभीष
वर्हिषि आसीर्नदभे आसादय तान्देवानुपवेशय, उपवेश्य च प्रिय-
मभीष्टं हविर्यज्ञि च देहि । मनुष्यत्, तेन तुल्यं क्रियाचेदतिः (पां ५ ।
१ । ११५) इति प्रथमार्थे वतिः, तत्र तस्येव (पां ५ । १ । ११६) ।
इति वद्यर्थे वा वतिः, अयस्मयादित्वेन भत्वाद्भुताद्यभावः । प्रत्ययस्वरः,
एवमङ्गिरस्वदित्यादिषु । वह, ह्यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । १ । ११५) ।
इति संहितायान्दीर्घः । यक्षि, कोटि, वज्रं हृन्दसीति श्रयो जुक्,
सेर्ह्यपिच (पां ३ । ४ । ८७) इति सेर्ह्येवभावश्चान्दसः, वत्वत्त्वे ॥ १७ ॥

साप्रिचयने कर्तौ उक्तासम्भरणीयायामिष्टौ अग्नेर्ब्रह्मस्यतेः पुरो
ऽनुवाक्या एतेनाग्न इत्येवा, । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खण्डे एते-
नाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्वेति सूत्रितं, तामेतां
सूक्तेऽष्टादशीन्ब्रह्ममाह एतेनाग्ने ब्रह्मवेति । हे अग्ने, एतेनास्मत्प्रेरितेन
ब्रह्मणा मन्वेज वावृधस्व अभिहृजो भव, शक्ती वा, विदा वा, अस्मदी-
यशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च, ते तव, यत् स्तोत्रं, चक्षम वयं हतवन्तः,
एतेन ब्रह्मवेति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च, अस्मान् अनुकृताङ्गन्,
अभिवस्यो वसुमत्तरत्नकक्षं श्रेयः, प्रवेष्टि प्रकर्षेज प्रापयसि, नोऽस्मान्,
वाजवत्या प्रभूताग्रयुक्त्या, सुमत्या अनुक्तानविवयया शोभनपुञ्जा,
संयज संयोजय । वावृधस्व, वधु वृद्धौ, केष्याडागमः, वज्रं हृन्दसीति
श्रपः क्लृ, दिर्भावहनादिशेषैरदत्तानि, अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्चा-
न्दसः । शक्ती, शक्नु शक्ती, क्लृन्, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६) इत्या-
दिना ऋतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, क्लृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । विदा,
सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८) इत्यादिना ऋतीयाया उदात्तत्वं ।
वेष्टि, नीज् प्रापये, वज्रं हृन्दसीति श्रयो जुक्, उपसर्गादसमासेऽपि

द्वात्रिंशत्सूक्तं ।

१ १ १ इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार
प्रथमानि वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा
अभिनत्पर्वतानां ॥

योपदेशस्य (पां ८ । ४ । १४ ।) इति शतत्वं । समत्वा, मनधातोः क्तिन् प्रत्ययः, मन्क्तिन्व्याख्यान (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चितं, उदात्तयणोऽहत्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ १८ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चत्रिंशोवर्गः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति पञ्चदशर्धं सूक्तं, अङ्गिरसो हिरण्यरूप ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता, इन्द्रस्य पञ्चोनेत्यनुक्रमणिका, अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने निष्कोवल्ग्यशस्त्रे इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति निविद्धानीयसूक्तं । निष्कोवल्ग्यस्येति खण्डे इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्री निविदन्द्धादिति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतद्विनियुक्तं, विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खण्डे सूचितं इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्री निविदं शस्त्रेति । मङ्गाव्रते निष्कोवल्ग्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । रायन्तरो दक्षिणः पक्ष इति खण्डे चतस्रः सृतीः षड्द्वयोः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति । तत्र प्रथमाम्बुचमाह इन्द्रस्य न्विति । वच्ची वच्चयुक्तेन्द्रः, प्रथमानि पूर्वसिद्धानि यानि मुख्यानि, वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार, अस्येन्द्रस्य, तानि वीर्याणि, नु क्षिप्रं, प्रवोचं प्रब्रवीमि, कानि वीर्याणि, तदुच्यते, अहिं मेघं अहन् हतवान्, तदेतदेकस्वीर्यं । अन्नु पश्चात्, अपो जलानि ततर्द हिंसितवान्, भूमौ पातितवानित्यर्थः, इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां पर्वतसम्बन्धिनीः, वक्षणाः प्रवहन्शीला नदीः, प्राभिनत्, भिन्नवान्, कूलद्वयसङ्घर्षेण प्रवाहितवानित्यर्थः, इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । वीर्याणि, शूर वीर विक्रान्तौ, गृह्णन्तात्, अचो यत् (पां ३ । १ । ६७ ।) इति यत् प्रत्ययः, गोरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति शिरोपः, तिक्त्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इति स्वरितत्वं, यतोऽनावः (पां ६ । १ । २१३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, आद्युदात्तत्वे हि नु शब्देन वज्रीहो, आद्युदात्तं द्वाच् छन्दसि

१२१ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं
ततक्ष। वात्रा इव धेनवःस्यन्दमाना अंजः समुद्र-
मवजग्मुरापः॥

(पां ६।२।११६।) इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तस्य सिद्धत्वात्, वीरवी-
र्यौच (पां ६।२।१२०।) इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्, अतो
ऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्देन प्रवर्तत इति, अतः
परिशेषात् तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव, चकारेण तित्स्वरेण
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वोचं, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (पां १।
१।५२।) इति ज्ञेयदेशः, वज्रं कृन्दस्यमाञ्जोऽपि (पां ६।०।
७५।) इत्यङ्भावः, यदुत्तयोगादनिघातः । अहन्, हन्हिंसागत्योः,
हन्नेर्णङि, अङागमे, लङ्स्तिवादेशे, इतश्च (पां १।४।१००।) इति
इकारलोपे, हृष्याभ्योदीर्घात्सुतिस्त्वृत्तङ् (पां ६।१।६८।)
इति तकारलोपः । अहिं, आङ्पूर्वाङ्गोः, आङि अहिभिर्भां ऋ-
च्यैत्यौगादिक इक्षप्रत्ययः, आङोऽङ्प्रत्ययश्च, वातेर्ङिच, समाने ख्यचो-
दात्त इत्यौगादिकसूत्राभ्यां ङित्वं, पूर्वपदोदात्तत्वानुज्ञयते, ततश्चिन्तोपे
पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततदं, ऊ ऋदिर् हिंसानादरयोः, तिङ्प्रतिङ् (पां
८।१।२८।) इति निघातः ॥ १ ॥

द्वितीयान्धचमाह अहन्नहिमिति । पर्वते, शिश्रियाणं आश्रितं,
अहिं मेघं, अहन् हतवान्, अस्मै इन्द्राय, स्वयं सुखं प्रेरणीयं, यदा,
शब्दनीयं स्तुत्यं, त्वष्टा विश्वकर्मा, वज्रं, ततश्च आहतवान्, तेन वज्रेण
मेघे भिन्ने सति, स्यन्दमानाः प्रसवयुक्ता आपः, समुद्रं, अंजः सम्यक्
अवजग्मुः प्राप्ताः, तत्र दृष्टान्तः, वात्रा इव धेनवः, वत्सं प्रति हम्भा-
रवोपेता धेनव इव, यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ।
शिश्रियाणं, अङ् सेवायां, जिहः कानच्, हिर्भावहनादिशेषेणङा-
देशाः, चितः (पां ६।१।१६१।) इत्यनोदात्तत्वं । स्वयं, अ गतौ,
अस्मात्पूर्वात्, ऋहलोऽङ् (पां १।१।१२४।) इति ख्यत्,
मञ्ज्वापूर्वको विधिरित्य इति दृष्टभावः, यदा च ब्रह्मोपतापयो-
रित्यस्मात् ख्यति पूर्वबहुङ्भावः, तित्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति
स्वरितत्वं । वात्राः, वायन्त इति वात्राः, वायु शब्दे, स्थावितत्वी-

१३ १ वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सु-
तस्य १ आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथ-
मजामहीनां ॥

१४ १ यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्माथिनामभिनाः
प्रेत मायाः १ आत्सूर्यं जनयन्धामुघासं तादीन्ना
शत्रुं न किला विवित्से ॥

त्वाद्यौणादिको रक्प्रत्ययः । जग्मुः, उस्ति, गमहन्० (पां ६ । ४ ।
६८ ।) इत्यादिनोपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह वृषायमाण इति । वृष इव आचरन्निन्द्रः, सोमं,
अवृणीत वृतवान्, त्रिकद्रुकेषु ज्योतिष्टोम गोष्टोम आयुष्टोम इत्ये-
तन्नामकास्त्रयो यागास्तिकद्रुका उच्यन्ते, तेषु सुतस्य अभिपुतस्य, सोमं
सोमस्यांशं, अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः, सायकं वर्चं,
आदत्त स्वीकृतवान्, तेन वक्षेण अहीनां मेघानां मध्ये, प्रथमजां
प्रथमोत्पन्नं एनं मेघं, अहन् हृतवान् । वृषायमाणः, वृष इव आचरन्,
कक्षैः कण्डूस्त्रयोपञ्च (पां ३ । १ । ११ ।) इति कण्डूप्रत्ययः, अक्षत्सार्वा-
धातुकयोर्दीर्घः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, अदुपदेशाद्भातोर्न्तो-
दात्तत्वे कण्डन्ताद्भातोर्न्तोदात्तत्वं । सायकं, घिञ् बन्धने, सिनोतोति
सायकः, शयुल्, लित्त्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां, प्रथमं जायत इति
प्रथमजाः, जन सन खनक्रमगमोविट् (पां ३ । २ । ६७ ।) इति विट्-
प्रत्ययः, विङ्गनोरनुनासिकस्यात् (पां ६ । ४ । ४१ ।) इत्यात्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह यदिन्द्रेति । उत अपिच, हे इन्द्र, यत् यदा,
अहीनां मेघानां, प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं, अहन् हृतवानसि, आत्
तदनन्तरं, माथिनां मायोपेतानां असुराणां सम्बन्धिनीर्मायाः,
प्राभिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । आत् अनन्तरं, सूर्ये, उघासं उधः
कालं, द्यामाकाशञ्च, जनयन्नुत्पादयन्, आवरकमेघनिवारणेन प्रकाश-
यन् वर्त्तसे । तादीन्ना तदानीं, आवरकान्धकाराभावात् शत्रुं धातकं
वैरिणं, न विवित्से किल, त्वं न लब्धवान् खलु । अहन्, हन्तेर्लङि
अडागमे, णङ्स्तिपि, इतश्च (पां ३ । ४ । १०० ।) इति इकारलोपः,

१५१ अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता ।
वधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्णाहिःशयत
उपपृक् पृथिव्याः ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्याभ्यो दीर्घात्पुनरुक्त्युक्तं वृत् (पां ६ । १ । ६८ ।) इति तकार-
लोपः, अडागम उदात्तः, यङुक्तयोगादनिघातः । मायिनां, माया-
शब्दस्य त्रीन्नादिषु पाठात्, त्रीन्नादिभ्यश्च (पां ५ । २ । ११६ ।) इति
मत्वर्थीय इति । अमिनाः, मीन् हिंसायां, क्रियादिकः, मीनातेर्नि-
गमे (पां ७ । १ । ८९ ।) इति ऋस्त्वम् । तादीना, तदानीमित्यस्य
एषोदरादित्वाद्भवेविपर्ययः । किञ्च, निपातस्य च (पां ६ । १ । १६ ।)
इति दीर्घत्वं । विवित्ते, विदुल्ल जाभे, क्रादिनियमप्राप्त इट् अत्ययेन
न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीत्यसमाह अहन्वृत्रमिति । अयमिन्द्रो, वज्रेण, महता वधेन
वज्रेण सम्पादितो यो महान् वधस्तेन वज्रेण, वृत्रतरं अतिशयेन
लोकानामावरकं अन्यकारणं, यदा, वज्रैरावरकैः सर्वान् शत्रून्तरत्,
तं वृत्रं एतन्नामकं असुरं, व्यंसं विगतांसं, छिन्नबाहुयंया भवति तथा
अहन् इतवान् । व्यंसं देहे दृष्टान्तः, कुलिशेन कुठारेण आविवृक्त्वा
विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव, यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत्,
तथा सति, अहिर्हणः, पृथिव्याः पृथिव्युपरि, उपपृक् सामीप्येन
सम्पृक्तः, शयते शयनश्चेति, छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः । वृत्रतरं,
वृत्तु वर्त्तने, स्फुरितस्त्रीत्यादिना भावेऽप्यौदादिक रक्षप्रत्ययान्तो
वृत्रशब्दः, वज्रेणावरकेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः, तरतेः पचाद्यच्,
परादिभ्यश्चसि वज्जनं (पां ६ । २ । १८६ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
तरपि तु अत्ययेन । व्यंसं, वज्जग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे प्राप्ते, उदात्तस्व-
रितयोर्यञः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ४ ।) इति स्वरितत्वं,
वधेन, वृन्वधः (पां १ । १ । ७६ ।) इति भावे अप्, तत्पन्नियो-
गेन धातोर्वधादेशः, स चान्तोदात्तः, अन्यस्याकारस्य, अतो जोपः (पां
६ । ४ । ४८ ।) इति जोपे, उदात्तनिवृत्तिखरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ।
विवृक्त्वा, यो वृक्षू छेदने, कर्मणि निष्ठार्थे क्तप्रत्ययः, यस्य विभाषा
(पां ७ । २ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः । औदात्तश्च (पां ८ । २ ।

१ ६१ अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुवि-
बाधमृजीषं । नातारीदस्य समृतिं वधानां सं
रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥

४५ ।) इति परत्वान्निष्ठानत्वं, ततो, वक्ष्यमरुजसृजमृज० (पां ८ ।
२ । १६ ।) इत्यादिना घत्वे प्राप्ते, निष्ठादेशघत्वस्वरप्रत्ययेऽङिधिव्य-
सिद्धो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन भ्रूल्यरत्वाभावात् घत्वं न भवति, कुत्वे
कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति, चोः कुः (पां ८ । २ । १० ।) इति कुत्वं, श्रेष्क-
न्दसि बज्जलं (पां ६ । १ । ७० ।) इति श्रेर्लोपः, गतिरनन्तरः (पां ६ ।
२ । ४७ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते, बज्जलं क्न्दसि (पां
२ । ४ । ७३ ।) इति शपो लुगभावः । पृथिव्याः, उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्
(पां ६ । १ । १७४ ।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीये घट्चिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

घट्टीमृचमाह अयोद्धेवेति । दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः,
अयोद्धेव योद्धुरहित इव, इन्द्रं आहिजुक्ते आह्ववान् खलु, कीदृशमिन्द्रं
महावीरं, गुणैर्महान् भूत्वा शैथिल्योपेतं । तुविबाधं बहूनां बाधकं ।
मृजीषं शत्रूणांमपार्जकं । अस्येष्टस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः
सन्ति तेषां वधानां, समृतिं सङ्क्रमं नातारीत्, पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरोतुं
नाशकोत् । इन्द्रशत्रुः, इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः,
इन्द्रेण हतो, नदीषु पतितः सन्, रुजानाः नदीः सम्पिपिषे सम्यक्
पिष्टवान्, सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि,
तत्रत्यं पाषाणादिकञ्च चूर्णीभूतमित्यर्थः । अयोद्धेव, न विद्यते
योद्धास्येति बज्जलीहो, नजसुभ्यां (पां । ६ । १ । १७२ ।) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वं, समासान्तविधेरनित्यत्वात्, नद्यतश्च (पां ५ । ४ ।
१५३ ।) इति कबभावः । जुक्ते, क्तेज् स्पृष्टायां शब्दे च, अभ्यस्तस्य च
(पां ६ । १ । १३ ।) इति सम्प्रसारणं, उवडादेशाभावश्चान्दसः,
यद्वा, क्न्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां,
ज् अन्वोः सार्वधातुके (पां ६ । ४ । ८७ ।) इति यणादेशः, अत्र
लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते, इतरथा हि
आजुङ्गानः सुप्रतीक इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति, सातये

१७ १ अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि
सानौ जघान १ वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पु-
त्रा वृत्रो अशयद्वास्तः ॥

ऊवे वामित्वादावपि तथा स्यादिति वाच्यं, अनेकाजाभावात्, हरने-
काचोऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६।४।८२।) इति सूत्रात्, अनेकाच इति हि
तत्रानुवर्तते, प्रत्ययस्वरान्मोदात्तत्वं । हि च (पां ८।४।१०।) इति
निघातप्रतिषेधः । महावीरं, महाआसौ वीरश्चेति महावीरः,
आम्नहतः (पां ६।१।४६।) इत्यादिना आत्वं । तुविबार्ध, तुवीन्
बहून् बाधत इति तुविबाधः, बाध विजोडने, पचाद्यच्, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं, तादौचनिति कृत्यतौ (पां ६।२।५०।)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । राजानाः, राजो भङ्गे, बह्वन्ति कूणानीति
राजानाः नद्यः । राजाना नद्यो भवन्ति राजन्ति कूणानीति यावत् ।
व्यत्ययेन शानच्, तुदादिभ्यः शः (पां १।१।७७।) इति इप्रत्ययः,
तुगभावश्चान्दसः, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरवस्वरः ।
पिपिधं, पिपू सचूर्चने, व्यत्ययेन णिट्, इन्द्रश्चतुः, वज्रग्रीवौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ६ ।

सप्तमीम्वचमाह अपादहस्त इति । अपात् वक्ष्येव हिमन्वात् पादर-
हितः, अहस्तो हस्तरहितो वृत्रः, इन्द्रमुद्दिश्य, अपृतन्यत् एतनां युद्धं
येच्छत्, दोषाधिक्येन वज्रधा विजोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः,
अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य, सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्त्वन्ने, अधि
उपरि, वचं आजघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशयत्स्यापि
युद्धेऽप्यायां दृष्टान्तः, वभिम्बिन्नमुष्कः पुबघः, वज्रो रेतःसेचन-
समर्थस्य पुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन्, यथा
न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः, पुबघा वज्रव्ययवेषु, वज्रः
विविधं क्षिप्तकाडितः सन्, अशयत् भूमौ पतितवानित्यर्थः । अपात्,
वज्रग्रीवौ पादशब्दस्यान्तर्गोपश्चान्दसः । अहस्तः, वज्रग्रीवौ, नजसुभौ
(पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्मोदात्तत्वं अपृतन्यत्, सुप
आत्मनः क्यच् (पां १।१।८।) इति क्यच्प्रत्ययः, क्यच्प्रत्ययस्य-
चिञोपः (पां ७।४।१६।) इति एतनाशब्दसम्बन्धाकारणोपः ।

१८१ नदं न भिन्नममुया शयानं मनोरुहाणा अति-
यन्त्यापः१ याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः
पत्सुतः शीर्बभूव ॥

बभूवन्, सनियद्गुहोश्च (पां ७।२।७२।) इति इट्प्रतिषेधः।
पुरुत्रा, देवममुष्यपुरुषपुरुमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वज्जलं (पां ५।४।
५६।) इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः। अशयत्, व्यत्ययेन परस्मैपदं,
बज्जलं कन्दसीति शपो लुगभावः। व्यस्तः, असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि
क्तः, यस्य विभाषा (पां ७।२।१५।) इति इट्प्रतिषेधः, गतिर-
नन्तरः (पां ६।२।७६।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, संहितायां,
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८।२।४।) इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टमाह नदं नभिन्नमिति। अमुष्यां पृथिव्यां, शयानं पतितं
मृतं वृत्रं, आपो जलानि, अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति, तत्र दृष्टान्तः,
भिन्नं बज्जधा भिन्नं कूलं नदं न सिन्धुमिव, यथा दृष्टिकाले प्रभूता
आपो नद्याः कूलं भित्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत्। कीदृशा आपः,
मनोरुहाणा नृणाञ्चित्तमारोहन्त्यः, पुरा वृत्रे जीवति सति तेन
निरुद्धा मेघाः स्थित्वा आपो भूमौ दृष्टा न भवन्ति, तदानां नृणां
मानसः खिद्यते, मृते तु वृत्रे निर्दोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य
प्रवहन्ति, तदा दृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः, तदेतदुत्तरार्द्धेन
स्पष्टीक्रियते, वृत्रो जीवनदशायां, महिना स्वकीयेन महिम्ना, याश्चित्
या एव, मेघगता आपः, पर्यतिष्ठत् परिवृत्त्य स्थितवान्, अहिर्बुध्नो
मेघस्तासामपां पत्सुतः शीः, पादस्याधः शयानो बभूव, यद्यप्यपां
पादो नास्ति, तथाप्यद्भिर्बुध्नस्याभिलङ्घितत्वात्पादस्याधः शयनमुपप-
द्यते। भिन्नं, भिदेः, रुदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (पां ८।२।७९।)
इति दकारस्य नकारः। अमुया, सुपां सुलुक् (पां ७।२।३६।)
इत्यादिना सप्तम्या याजादेशः। शयानं, शीठः सार्वधातुकगुणे धातो-
र्हित्वास्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रुहाणाः, रुहवीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च, व्यत्ययेन शानच्, कर्त्तरि शपि प्राप्ते, व्यत्ययेन शः, अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनान्मुमभावः, अदुपदेशास्तसार्वधातुकानु-

१६१ नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वध-
र्जभार । उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये
सहवत्सा न धेनुः ॥

दात्तत्वेन विकारवत्सरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना, मह-
पूजायां, सर्वधातुभ्य इन् इत्वौगादिक इप्रत्ययः, व्यत्ययेन विभक्त्येवदा-
त्तत्वं । यद्वा महिना महिम्ना, महश्चब्दस्य एष्ट्यादिषु पाठात् तस्य
भाव इत्येतन्मिन्नर्थे, एष्ट्यादिभ्य इमनिष्ठा (पां ५ । १ । १२२ ।) इति
विकल्पेन इमनिष् प्रत्ययः । टेः (पां ६ । ० । १०६ ।) इति टिलोपः ।
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यनोदात्तत्वं, तृतीयैकवचने अलोपे सति
उदात्तनिष्ठसिस्वरत्वेन तस्योदात्तत्वं, मकारलोपश्चान्दसः । पत्सुतः प्रीः,
पादस्याधः श्रेत इति पत्सुतः प्रीः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।) इति
क्षिप्, शसि, पद्मेमासङ्गमिश्रसम्युपदेश्यकम्पकमुदन्नासम्पत्प्रत्य-
यिषु (पां ६ । १ । ६३ ।) इति पादशब्दस्य पदादेशः, अस्मिन्मुखे वृत्त-
भ्रतिव्यत्युक्तत्वेनापि प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने, तेन श्रमादोषलो-
पापि दोषप्रादेशो भवतीत्युक्तत्वात्, मध्ये सु इतिशब्दोपजनश्चान्दसः,
यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीवज्जवचने पदादेशे कृते, इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
(पां ५ । ३ । १० ।) इति सप्तम्यर्थे तसिस्प्रत्ययस्य कुम्भावा-
न्दसः ॥ ८ ॥

नवमीश्वरमाह नीचावया इति । वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो वस्या मातुः
मेयं माता वृत्रपुत्रा, नीचावया न्यम्भावमामा कृता अभवत्, पुत्रं प्रहा-
राद्रक्षितुं देवस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः, तदानीमवमिन्ना,
अस्या मातुः, अथ अधोभागे, वृत्रस्योपरि बध्नुर्जनसाधनमावुध्, जभार
प्रवृत्तवान्, तदानीं, स्वमाता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत्, पुत्रः
पतन्तु अधोऽधोभागस्थित आसीत्, सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता व्रजे
मृता शयनं कृतवती, तत्र दृष्टान्तः, धेनुर्नौकप्रसिद्धा मैः सहवत्सा न
यथा वत्ससंज्ञिता शयनव्रजेति तद्वत् । नीचावयाः, वेतिर्वादीति वयो
वायुरौगादिको असि प्रत्ययः, न्यस्यो वयसो वस्याः सा नीचावयाः, न्य-
शब्दादुत्तरस्या विभक्तिः, सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् तृतीयैकवचना-
देशः, अचः, (पां ६ । ० । १३० ।) इत्याकारलोपे, चो (पां ६ । २ । १३८ ।)

११०१ अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरं । वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो
दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ ३७ ॥

इति दीर्घत्वं, अष्टेष्टन्दस्य सर्वनामस्थानं (पां ६।१।१७०।) इति
तस्योदात्तत्वं, समासे लुगभावश्चान्दसः, बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं,
यद्वा, नीचा निष्ठा वयसो यस्याः सा, पूर्वपदस्य दीर्घश्चान्दसः । वधः,
हन्त्यतेऽनेनेति वधः, अस्मिन् हन्तेर्वधादेशः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । जभार,
ह्यमहोर्भश्चान्दसीति सूत्रवार्त्तिकेन भत्वं । सूः, घूङ् प्राणगर्भविभोचने,
सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूमाता, क्तिप् च (पां ८।२।७६।) इति क्तिप् ।
दानुः, दो अवखण्डने, दाभाभ्यां नृत्विषादिको नुः प्रत्ययः, निदिह्यपक्-
र्षणादाद्युदात्तः । शये, ग्रीड् स्वप्ने, लटस्त आदेशे, टित आत्मनेपदानां
टरे (पां ३।४।७६।) इत्येत्वं, लोपस्त आत्मनेपदेषु (पां ७।१।
४१।) इति तलोपे, ग्रीडः सार्वधातुके गुणः (पां ७।४।२१।) इति
गुणे अयादेशः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह अतिष्ठन्तीनामिति । वृत्रस्य शरीरं, आपो विच-
रन्ति विशेषेण उपर्याक्रम्य प्रवहन्ति, कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नामधेयं,
अधु मध्वेन गृह्णत्वात्किनापि न ज्ञायते, एतदेव स्पष्टीक्रियते, काष्ठाना-
मपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं, कीदृशानां काष्ठानां अतिष्ठन्तीनां अव-
स्थितिरहितानां, अनिवेशनानां स्थानरहितानां, प्रवह्यस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न कापि स्थितिः सम्भवति । इन्द्रशत्रुर्द्वौ जलमध्ये
शरीरे प्रक्षिप्ते सति, दीर्घं तमो दीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा
आशयत् सर्वतः पतितवान् । अतिष्ठन्तीनां, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां, निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं, करणाधिकरणयोश्च
(पां ३।३।११७। इत्यधिकरणे ल्युट्, तद्रहितानां, बज्रग्रीवौ, नष्-
सुभ्यां (पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । कान्वा स्थिता इति
काष्ठाः पृषोदरादिः । निक्षिप्तं, गतिरनन्तरः (पां ६।२।४६।) इति-
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अत्र यास्कः, अतिष्ठन्तीनां अनिवेशमानानामित्य-
स्यावराणां काष्ठानां मध्ये निक्षिप्तं शरीरं मेघः, शरीरं ऋणातः शस्त्रात-
र्वा वृत्रस्य निण्यं निर्नामं विचरन्ति विजानन्त्यापो दीर्घं द्राघते

१ ११ १ दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः १ अपां बिलमपिहितं यदासी-
दृत्रं जघन्वा अप तद्ववार ॥

स्तमस्तनोतंराशयदाशेत इन्द्रश्चतुस्तलो वृत्रो मेघ इति नैबल्लाप्सासुर
इत्येतिहासिका इति ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीमृचमाह दासपत्नीरिति । दासपत्नीर्दासो विन्योऽपक्ष-
यकहेतुवृत्रः पतिः स्वामी यासान्ताः दासपत्नीः, अतएवाहिगोपाः
अहिर्बुध्नो गोपा रक्षको यासान्ताः, गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न
प्रवृत्तिं तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते, आपो निरुद्धा
अतिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः, पणिनेव गावः, पणिनामकोऽसुरो गौ
अपहृत्य विजे स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः ।
अपां यत् विजं प्रवृत्त्यद्वारं अपिहितं वृत्रेण निरुद्धं आसीत्, तद्विजं
प्रवृत्त्यद्वारं, वृत्रं जघन्वान् वृत्रवानिन्द्रः, अपववार अपावृतमकरोत्,
वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवानित्यर्थः । अत्र यास्कः, दासपत्नी
दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्मण्यहिगोपा अतिष्ठन्-
हिना गुप्ता अहिरयनादेवन्तरिक्षोऽयमपीतरौ ऽहिरेतस्मादेव निर्द्धी-
सितोपसर्ग आहन्तीति, निरुद्धा आपः पणिनेव गावः, पणिर्विज-
भवति, पणिः पणनाद्विगवण्यन्तोऽनेनेति, अपां बिलमपिहितं यदा-
सीत्, विजं भरं भवति विभर्तेः, वृत्रं जघन्वा जघ्नवान्, अप-
तद्ववार, तद्वृत्रो वृत्रोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्जतेर्वा यदवृत्रोत्तद्वृत्रस्य
वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते,
यदवर्जत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायत इति । दासपत्नीः, दस्य उप-
क्षये, दासयतीति दासो वृत्रः, पञ्चाशच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यनोदात्तत्वं, दासः पतिर्यासा, विभाषासपूर्वस्य (पां ४ । १ ।
३४ ।) इति छीप्, तत्सन्निभयोगेन इकारस्य नकारः, वज्रनीक्षो पूर्व-
पदप्रकृतिस्ररत्वं, यदा दासस्य पालयिच्यः, पत्न्यावैश्वर्ये (पां ६ । १ ।
१८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अहिगोपाः, गुपू रक्षणे, गोपाव-
तीति गोपाः, आयादय आर्धघातुके वा (पां ३ । २ । ३१ ।)
इत्यायःपत्वयः । ततः क्षिप्, अतो लोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यलोपः,

११२१ अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्वा प्रत्य-
हन्देव एकः१ अजयो गा अजयः शूर सोममवा-
सृजः सर्ववे सप्त सिन्धून् ॥

वेरपृक्तलोपादलिलोपो बलीयानिति परिभाषया पूर्वं यकारलोपः,
मच, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १।१।५७।) इति अतो लोपस्य
स्थानिवत्त्वं, नपदान्तद्विर्वचनवरेय लोपः (पां १।१।५८।) इत्या-
दिना स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अहिगोपाः, अहिर्गोपा यासां पूर्व-
वत्स्वरः । निरुद्धाः, रुधिर आवरणे, निष्ठार्थे क्तः, भग्नस्तथोर्धोऽधः
(पां ८।२।४०।) इति निष्ठातकारस्य धकारः, गतिरनन्तरः (पां
६।२।४९।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान्, जन्तेर्लिटः
क्वसुः, अभ्यासाच्च (पां ७।३।५५।) इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य
कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो, विभाषागमहनविदविशां (पां ७।
२।६८।) इति विकल्पविधानादभावः, संहितायां नकारस्य खत्वा-
नुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह अश्व्यो वार इति । हे इन्द्र, सृके वच्चे, सृको एक
इति वचननामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः । एको
ऽद्वितीयो वृत्रः, यत् यदा, त्वा त्वां, प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्,
तत् तदानीं, अश्व्यो वारः अश्वसम्बन्धो बाणोऽभवः, यथा ऽश्वस्य बाणो
ऽनायासेन मत्तिकादीन् वारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवा-
नित्यर्थः । किञ्च गाः पणिनाऽपहृतास्तमजयः जितवान् । हे शूर
शौर्ययुक्तेन्द्र, सोमं अजयो जितवान्, तथाच तैत्तिरीयाः, त्वष्टा हतपुत्र
इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति, त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्तस्मि-
न्निन्द्र उपह्वमैच्छत् तन्नेपाङ्गयत् पुत्रमेऽवधीरिति सयज्ञवेशसङ्गत्वा
प्राप्त्या सोममपि वदति । सप्त सिन्धून्, इमस्मै गङ्गे इत्यस्यामृत्यामा-
न्नाता गङ्गाद्याः सप्तसङ्ख्याका नद्यः सत्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुं अवा-
सृजः त्यक्तवान्, वृत्रकृतममवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः । अश्व्यः,
अश्वे भवः अश्व्यः, भवेच्छन्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यतो
ऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं, वारयति दंष्ट्रमश्रका-
निति वारः, पचाद्यच्, कपिलकादित्वास्तत्त्विकल्पः, वृषादित्वादा-

११३१ नास्मै विद्युन् तन्यतुः सिषेध न यां मिहम-
किरद्वादुनिं च । इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिभोताप
रीभ्यो मघवा विजिग्ये ॥

११४१ अहेयीतारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्र जघ्रुषो
भीरगच्छत् । नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो
न भीतो अतरो रजांसि ॥

युदात्तत्वं । प्रत्यङ्, यदुत्ताम्रित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघात-
प्रतिषेधः, तिङिचोदात्तवति (पां ८ । १ । ७९ ।) इति गतेरनुदा-
त्तत्वं । अजघ्रः, गा इत्यस्य वाक्कात्तरगतत्वात्तदपेक्षयाऽस्य, तिङ्प्रतिषेधः
(पां ८ । १ । ९८ ।) इति निघातो न भवति, समानवाक्ये निघात-
युग्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । स्रवन्ते, तुमर्चे सेसेनसेऽसेन्
(पां १ । ७ । ६ ।) इत्यादिना तवेन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह नास्मै विद्युदिति । इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान्
विद्युदादीन् मायया निर्मितवान्, ते सर्वेऽप्येवं निषेद्धुमशक्ताः, सो
ऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते, अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् नासिषेध
इन्द्रं न प्राप्नोत्, तथा तन्यतुर्मर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिं अहि-
रत्, वृत्रो विक्षिप्तवान्, सापि वृष्टिर्न सिषेध, क्रादुनिश्च अश्वनिमपि
यां वृत्रः प्रयुक्तवान्, सापि न सिषेध, इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्राबुभावपि
यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ, तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति
पूर्वत्रान्वयः । उत अपिच मघवा धनवान् इन्द्रः, अपरीभ्योऽपराभ्योऽ-
न्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सक्ताश्चात् विजिग्ये विषेवेष्ट
जितवान् । सिषेध, विधु गत्यां । मिहं, मिह सेचने, मेवति सिचतीति
मिङ्प्रतिः, क्षिप् च (पां ८ । १ । ७६ ।) इति क्षिप् । अहिरत्, छ विक्षेपे,
तुर्दादिभ्यः श्रः (पां १ । १ । ७७ ।) इति श्र प्रत्ययः । नवत इजातोः
(पां ७ । १ । १०० ।) इति इत्वं, अडागम उदात्तः, यदुत्तयोमादनिघातः ।
युयुधाते, युध सम्प्रहारे, णिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये, जि जये, सम्भिटोर्जे
(पां ७ । १ । ७ ।) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वं ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह अहेयीतारमिति । हे इन्द्र, जघ्रुषो वृत्रं हत-

१ १५ १ इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च
 शृङ्गिणो वज्रबाहुः १ सेदु राजा क्षयति वर्षणी-
 नामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ ३६ ॥
 ॥ इति प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

वतस्तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरुगच्छत् हतवानस्मीति बुद्ध्या
 भयम्प्राप्नुयात्, तर्हि अहेतुत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः, त्वत्तोऽन्यं
 कं पुरुषं दृष्टवानसि, तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात्, माभूत्तव भय-
 मित्यर्थः, यद्यस्मात्कारणात् नव च नवतिश्च स्ववन्तीः एकोनशतसङ्ख्याका
 प्रवहन्तोर्नदोः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरस्तीर्णवानसि ।
 तत्र दृष्टान्तः, श्येनो न श्येननामको बलवान् पक्षीव, दूरगमनात्
 तव भयमासीत् इति गम्यते, तद्भयं माभूदित्यभिप्रायः । तच्च दूर-
 गमनं ब्राह्मणे समाम्नातं, इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नस्तृघोति मन्यमानः
 पराः परावतोऽगच्छदिति, तैत्तिरीयाश्चामनन्ति इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां
 परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान इति । हृदि, पद्मेनामासह-
 निशसन् (पां ६ । १ । १७३ ।) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः,
 ऊडिदं पदाद्यप्युभेद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
 जघ्नुषः, इन्तेर्लिटः क्लृप्तः, षष्ठीकवचने, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ ।
 ४ । १३१ ।) इति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे, आसिर्वासिघसोनाच्च (पां
 ८ । ३ । ६० ।) इति घत्वं, । नच घत्वतुकोरसिद्धत्वेन एकादेशस्था-
 सिद्धत्वात् घत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, सम्प्रसारणस्य ङीष्प्रतिषेधा-
 वक्तव्य इति वार्त्तिकेन असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात्, गमहनजनखन-
 घसां लोपः कृत्यनङि (पां ६ । ४ । ६८ ।) इत्युपधालोपः, । नचा-
 सिद्धवदच्चाभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति सम्प्रसारणस्यासिद्धवद्भावः,
 भिन्नाश्रयत्वात्, सम्प्रसारणं हि षष्ठीकवचने, उपधालोपस्तु स्यादेवेति
 भिन्नाश्रयत्वं । स्ववन्तीः, खु गतौ, प्रपश्यनोर्नित्यं (पां ७ । १ । ८१ ।)
 इति नुमागमः, शपः पित्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेशा-
 द्युदात्तत्वं । अतरः, यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४ ॥

पश्चदशीमृचमाह इन्द्रो यात इति । वज्रबाहुरिन्द्रः, शत्रौ हते सति,
 निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्यावसितस्य एकत्रैव स्थितस्य

स्थावरस्य, शमस्य शान्तस्य, इन्द्रराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्व-
गर्दभादेः, इन्द्रिजः इन्द्रोपेतस्योयस्य महिषबन्धोवर्दादेश्च राजा अभूत्।
सेदु स एवेन्द्रश्चर्धञ्जीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति,
ता, तानि पूर्वोक्ताणि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिवभूव व्याप्तवान्,।
तत्र दृष्टान्तः, अरान्न नेमिर्यथा रथचक्रस्य परितो वर्त्तमाना नेमिः
अरान् नाभौ क्रीणितान् कालविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् । यातः,
या प्रापञ्चे, याति गच्छतीति यात्, जटः शट्, सावेकाचः (पां ६।१।
१६८।) इत्यादिना विभक्त्येव दातृत्वं । सेदु इत्यत्र, स इत्यस्य, सोऽपि चो-
पेक्षेत्पादपूरणं (पां ६।१।१३४।) इति संहितयां सोर्लोपः, । ता,
श्रेष्ठन्दसि वज्रं (पां ६।१।७०।) इति सोर्लोपः, बभूव, भवते
जिह्वो बलि, भवतेरः (पां ७।४।७३।) इत्यभ्यासस्य चत्वं, कृता-
कृतप्रसङ्गितया वृगागमस्य नित्यत्वादुद्धेः पूर्वं वृगागमः । यद्वा, इन्धि-
भवतिभ्याश्च (पां १।२।६।) इति जिह्वः क्तिन्वाहुडाभावः । नच,
असिद्धवदन्नाभात् (पां ६।४।२२।) इति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः
शङ्कनीयः, वृग्युटावुवच्छ्रयोः सिद्धौ वक्तव्याविति वार्त्तिकेन तस्य
सिद्धत्वात्, तिङ्गुतिङः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ १५ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टविंशो वर्गः ॥ १८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थास्तु रो देयादि-
द्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबल्लभूपालसाम्बान्यधुरन्धरेण सायनामालेन विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ।

(ॐ तत् सत् ॥)

RIG VÉDA SANHITÁ.

FIRST BOOK.

FIRST CHAPTER.

FIRST HYMN.*

1. I praise Agni, the household priest, the divine offerer of the sacrifice, the inviter who keeps all treasures.

2. Agni, worthy of the praises of the ancient Rishis, and also of ours, do thou bring hither the Gods.

3. By Agni, *the sacrificer* enjoys wealth, that grows from day to day, confers renown, and surrounds him with heroes.

4. Agni, the sacrifice which thou keepest from all sides uninvaded, approaches surely the Gods.

5. Agni, inviter, performer of gracious deeds, thou who art truthful, and who shinest with various glories, come thou, O God, with the Gods.

6. The prosperity which thou, O Agni, bestowest upon the worshipper, will be in truth *a prosperity* to thee, O Angiras.†

7. We approach thee in our minds, O Agni, day after day, by night and day, to offer thee our adoration,

8. Thee, the radiant guardian of the meet *reward* of the sacrifices, who is resplendent and increasing in his sacred house.

9. Be thou, O Agni, accessible to us, as a father is to the son ; be near us for our welfare.

SECOND HYMN.‡

1. Come, O beautiful Váyu, the moonplant juice is prepared, drink of it, and listen to our invocation.

* Hymn in praise of Agni, Rishi Madhuchanda, the son of Visvamitra—Metre Gáyatri.

† A name of Agni.

‡ Hymn in praise first of Váyu, then of Indra and Váyu, and lastly of Mitra and Varuna ; the same Rishi and Metre.

2. The chanters, holding the ready libation and knowing the *sacred* days, chant thee here with hymns, O Vâyu.

3. Vâyu, thy approving voice approaches the worshipper, *it approaches* to many for the drinking of the moonplant juice.

2.

1. Indra and Vâyu, this *juice* is prepared, come with the viands, for the libations long for you.

2. Vâyu and Indra, come ye with speed, *and* seated near the sacrifice, attend ye to the prepared libation.

3. Vâyu and Indra, approach to the *libation* which adorns the *priest* who prepares it ; *after your approach*, O men, the libation will soon *be purified* by the pious rite.

3.

1. I invoke Mitra of holy strength, Varuna also, the destroyer of foes, ye who hear the prayer for rain.

2. Mitra and Varuna, ye, that collect and shed the rain, have accepted this great sacrifice for the due *reward of the pious rites*.

3. Mitra and Varuna, ye wise, born as a help and refuge to many, preserve *our strength and our pious rites*.

THIRD HYMN.*

1.

1. O Aswins, whose hands are swift, ye lords of the pure *sacrifice*, accept, ye long-armed of the sacrificial food.

2. O Aswins, performers of many pious works, ye men and wise, hear our prayer with approving minds.

3. Ye destroyers *of foes*, ye truthful, come on the road, that causes lamentations ;† for the libation, placed on the sacred grass, is ready.

2.

1. Come, O resplendent Indra, these *libations* which long for thee, and are always purified by the fingers of the priest, are prepared.

2. Approach, O Indra, moved by our invocation ; thou who art obtained by the wise, come to the prayers of the priest, holding the libation in his hands.

* Hymn in praise first of the Aswins, then of Indra, thirdly of the Viswadevas, and lastly of Saraswati ; Rishi and Metre the same.

† Viz. to our foes.

3. Indra, lord of the golden coloured horses, with celerity approach, *and hearken* to our supplications. Take our food with the libation.

3.

1. Viswadevas, ye protectors, preservers of man, ye bestowers of gifts, come to the prepared *libation* of the worshipper.

2. O Viswadevas, givers of rain, swiftly approach the prepared *libation*, as the sunbeams *approach* the days.

3. Ye all-wise Viswadevas, whom nought can destroy or injure, attend, O givers of *riches*, to the *sacred* butter.

4.

1. O, purifying Saraswati, who rejoicest in offered food, with the food, *given by the priest*, be pleased with our sacrifice, thou who grantest wealth to prayer.

2. Saraswati who inspires with friendly words, and explains true thoughts, has accepted the sacrifice.

3. Saraswati by *her* impulse moves the great ocean *and* irradiates all minds.*

FOURTH HYMN.†

1. We call day after day Indra, the performer of glorious deeds, for assistance, as milch-cows are *called to the herdsman* who milks them.

2. Come to our oblations, drink of the juice, O drinker of the juice, O thou, that is rich, it is *thy* delight to grant the gift of cows.

3. Then‡ let us see thee among those that are thy near companions, among those that are wise; do not, by passing us over, manifest *thyself* rather to others, than us, *but* come.

4. O *sacrificer*, draw near to the wise, uninvaded Indra, ask the experienced *priest*; for he, (Indra) *will grant* blessings to thy friends.

5. Let then our *priests* give praise to Indra. Ye slanderers, from this place depart, while they, (the priests) O Indra, perform this *feetal* pomp.

6. O destroyer of *foes*, let then the men, that are our enemies, call us fortunate. May we live under this Indra's protection.

* The commentator makes the remark, that Saraswati must be here considered in her double capacity as a goddess and a river.

† Hymn in praise of Indra; Rishi and Metre the same.

‡ Viz. after the drinking of the juice.

7. To the swift Indra offer this ready prepared juice, which adorns the sacrifice, cheers a man, receives the pious rites, and is the friend of the gladdening *Indra*.

8. Of this *juice* drinking, O Satakratu,* didst thou slay the Vrittras,† didst thou protect those fighting in battle.

9. For the obtaining of wealth, O Indra, we supply thee with food, O Satakratu, who fightest in our battles.

10. To him, the guardian of wealth, the great, the performer of illustrious deeds, the friend of the offering priest, to that Indra sing *praises*.

FIFTH HYMN.‡

1. Swiftly approach, the offerings in your hands, ye friends; sit down, and sing *praises* to Indra.

2. When the moonplant juice is prepared, let all join to sing *the praises of Indra*, the destroyer of many *foes and* the lord of manifold and desirable *treasure*.

3. May he then be near us for *our* wealth, be near us for the *acquiring* of various wisdom, may he with the food approach us.

4. Sing *praises to* that Indra, against whose golden-coloured horses, yoked to the chariot, no enemy can stand in battle fields.

5. This ready purified juice, *made* sacred with curdled milk, comes to be taken by the drinker of the libation.

6. Indra, performer of noble deeds, thou wast born at once full grown for the drinking of the moonplant juice and for the leading of *the gods*.

7. O Indra, praised in songs, the ready juice approaches thee, may it be thy delight, O wise.

8. Our praises have extolled thee, thee our songs, O Satakratu, our hymns also shall extol thee.

9. May Indra, whose protection never fails, enjoy this *sacrificial* food of thousand kinds, in which all manly virtues *dwell*.

10. May not any mortals injure our bodies; O mighty Indra, extolled in songs, avert *our* death.

* According to Sâyana, possessed of many sacrifices, or of manifold wisdom.

† The most eminent of the Asuras under the name of Vrittras. That the killing of the Vrittras has an allegorical meaning, is clearly shown by the 32d hymn.

‡ Hymn in praise of Indra; Rishi and Metre the same.

SIXTH HYMN.*

1. All men, wherever dwelling, adore in every work† the radiant uninvaded, moving *Indra*; his splendours are radiant on the sky.‡

2. *Charioteers* to each side of the car harness his desirable, powerful, red and golden coloured horses, that carry men.

3. Giving to the darkness light, to the shapeless shape, ye mortals, wast thou, *O Indra*,§ born with the dawning rays of the morning.

4. Forthwith after the given oblation, the *Maruts*, who have a sacred|| name, sent again the *turgid* cloud.

5. Assisted by the conveying *Maruts*, who broke the fastness, *O Indra*, didst thou find the cows in the cavern.**

6. The hymns, longing for the presence of the Gods (the *Maruts*) extolled the great, renowned *host of the Maruts*, who know all treasures, as the counsellor of *Indra*.

7. For thou (the *host of the Maruts*) art seen united with the fearless *Indra*; you both are joyous, and alike in splendour.

8. The sacrifice mightily calls for *Indra*, together with the blameless, desirable *host (of the Maruts)* that ascend to heaven.

9. *O all-pervading host of the Maruts*, approach from the heaven or from the sun above; here sings the priest the hymns.

* Hymn in praise partly of *Indra*, and partly of the *Maruts* (winds). Rishi and metre the same.

† The literal translation would be: all, &c. join *Indra*, which, as *Sâyana* explains, means they join him in their works with the kingdom of the worlds.

‡ *Sâyana* says, that in this hymn *Indra* is represented as the universal soul; the epithet radiant exhibiting him as the sun, uninvaded as the fire, moving as the wind, and his splendour on the sky as the stars. In what light such explanations of a later period are to be considered, I have already indicated in the preface.

§ The double vocative is in the original; although it is repugnant to the English idiom, I did not like to change it. *Indra*, reminds the commentator, appears here as the sun.

|| Literal, a sacrificial, or whose name bears witness, that the honour of the sacrifice is due to them.

** The fable alluded to, is given in the *Anukramanikâ*. The *Panis*, a kind of *Asurs*, stole the cows from heaven, and throw them into darkness; *Indra* discovered their place by means of *Saramâ*, the dog of heaven, and together with the *Maruts*, defeated the *Asurs*.

10. We pray Indra for wealth, either from here (the earth) or from the heaven above the earth, or from the wide expanded ether.

SEVENTH HYMN.*

1. The chanters extolled Indra, the singers *praised* the great Indra with hymns, the voice of *the commanding priest* called Indra.

2. Indra is every where present with his golden coloured horses, yoked to the chariot by *his* word alone, Indra, the wielder of the thunderbolt, who shines with gold.

3. To *present* an expanded view, Indra raised the sun in the firmament and with his rays lighted the mountains.

4. Indra, protect us in our battles and in *the possession of* our manifold wealth, O terrible, *protect us* with thy fear-exciting power.

5. For *the obtaining of* great, as of little wealth, we invoke Indra, the helper among enemies, the wielder of the thunderbolt.

6. O thou fulfiller of our wishes, giver of rain, open that cloud for us; do not speak to us a refusing word.

7. All praises, *which are given* to other Gods, *are* Indra's, the wielder of the thunderbolt. I do not find a praise worthy of him.

8. The giver of rain approaches man in *his* might, as the bull does the herd; he, the lord, who does not refuse prayer.

9. Indra, who alone sways men and riches, *is also lord* of the five tribes.†

10. For you, O priests, we call Indra, who *is placed* above all men. May he belong alone to us.

EIGHTH HYMN.‡

1. O Indra, for *our* protection grant *us* desirable wealth, which conquers equal foes; which none resists, which is all-powerful.

2. With which, assisted by thee, we shall from *our* horses repel *our* foes in the battle, hand to hand.

* Hymn in praise of Indra; Rishi and metre the same.

† The commentator explains it by the five castes.

‡ Hymn in praise of Indra; the same Rishi and metre.

3. Indra, by thee assisted, we shall seize our spears together with the club,* *and* slay our opponents in the battle.
4. Indra, by thee assisted, we shall with *our* warriors and spearmen defeat our enemies.
5. Great *is* Indra, he is supreme, be greatness to him ; *his* power is like the heaven in vastness.
6. If warriors in battle, or men for the gift of a son, or sages in strife for knowledge *invoke thee*, they all obtain their wishes.
7. *Indra's* belly, which is the greatest quaffer of the moonplant juice, swells like the sea, is like the mouth from which saliva constantly flows.
8. For in truth his *word* is friendly, far-sounding, great, and promises cows ; *it is* like the branch with ripe fruits to the worshipper.
9. For in truth, thy power *and* thy assistance, O Indra, are forth-with *vouchsafed* to a worshipper like me.
10. For in truth his own desirable praises and hymns must be sung *by the priests* for the sake of Indra, the drinker of the moonplant juice.

NINTH HYMN.†

1. Come, Indra, enjoy the food and the various kinds of the juice ; *be the* great conqueror of *foes* by thy majesty.
2. Pour out the gladdening *juice*, when ready *in the sacrificial vessel*, for the gladdening Indra, the potent *juice* for the all-potent *God*.
3. Indra, *lord* of all mankind, god of the majestic nose, enjoy the gladdening prizes ; *speed* to these libations together *with the Gods*.
4. O Indra, I composed thy praises, they drew near to thee, the donor of abundant gifts, the lord ; thou hast accepted *them*.
5. In our presence, bestow *on us* desirable wealth of various kinds ; for thou hast sufficient, *nay* abundant.
6. O Indra, thou keeper of immense riches, in this *sacrifice* direct us well, the striving, renowned, for *the obtaining of* wealth.

* Rosen's suggestion to take *Ghanâ* as instrumentalis, appears to me preferable to Sayana's explanation, who considers it as accusative.

† Hymn in praise of Indra ; the same Rishi and metre.

7. O Indra, give us great, extensive wealth, which is rich in cows and food, which supports our life, and never decreases.

8. Give great renown to us, O Indra, *and* wealth of a thousand kinds, *and also* this food, carried on the chariot.

9. For the protection of our wealth we invoke Indra, praising with praises the lord of wealth, the friend of hymns, who goes *to the sacrifice*.

10. At every libation all sacrificers praise the great majesty of the great Indra, who is dwelling in his house.

TENTH HYMN.*

1. The chanters chant thee, the singers of hymns sing thee, the brâhmanas raise thee, O Satakratu, as *the workmen* raise a cane.†

2. When from one hill *the priest* ascended *another* hill and completed *his* arduous work,‡ then knew Indra *his* intention, and hastened with the host of *the Maruts* to fulfil his wishes.

3. Yoke then the full-maned, proud horses that fill their girths, *to the chariot*, then come, O drinker of the moonplant juice, Indra, to listen to our praises.

4. Approach, applaud our praises, accept of them, and be pleased with them. Do, Indra, thou establisher of home, increase our food and also our sacrifice.

5. Praises, that always increase, must be sung to Indra, who repels many *foes*, that Sakra resounds among *our* sons and companions.

6. We desire him for fellowship, him for wealth, him for manly deeds; for he, the mighty Indra, is able to bestow wealth on us.

7. The food, purified by thee, O Indra, *is* abundant and with ease to be obtained. Open the stable of the cows, confer wealth, O splitter of mountains.

8. For both heaven and earth, *are* unable to hold thee, the slayer of enemies. Conquer the heaven-born waters, and confer cows upon us.

* Hymn in praise of Indra; the same Rishi; metre Anustubh.

† According the explanation of Sâyana, as workmen raise a cane to dance before it, or as those who lead a good life, raise their family.

‡ Viz. to collect the plants for the preparing of the Sôma juice, the wood for the sacrifice, &c.

9. Indra, whose ear hears all, hear in speed *my* invocation and accept my praises. Be pleased with my praise and that of my companion.

10. For we know thou answerest all desires, thou hearest, when we invoke thee *for help* in battles ; we implore the thousandfold assistance of him who answers desires.

11. Indra, Kusika's son, *come* in speed, drink with zest the ready libation. Prolong *my* life, which shall be worthy of praise, and bless the Rishi with a thousand goods.

12. O thou, praised in songs, may these hymns every where be sung around thee, may they grow after *thy* growing age, and giving pleasure may they be received with delight by thee.

ELEVENTH HYMN.*

1. All songs extolled Indra who is like the ocean's vast expanse, who is the foremost among the heroes who fight from the war chariot, who is the giver of nourishment and the protector of the good.

2. Indra, O lord of strength, by thy friendship supplied with food we have no fear from foes. We extol thee, the conquerer who is ever victorious.

3. From time of old Indra's gifts of riches never failed, *nor will his assistance fail*, if *the giver of the sacrifice* spends on the offering priests wealth of food with the gift of cows.

4. Indra was born as the destroyer of towns,† the youth, the wise, whose power is unbounded, the upholder of all ceremonies, the praised wielder of the thunderbolt.

5. Thou, O splitter of rocks, burst open the cavern of Valu,‡ who retained the cows. When the terrified gods repaired to thee, they had no *longer* fear.

6. Extolling the distilling *moonplant juice*, I come again, O hero, for thy bounties. O thou, praised in songs, the priests adored thee *before* and know thee *now as giver of such bounties*.

* Hymn in praise of Indra, Rishi Jêtri, the son of Madhuchanda, metre Anustubh.

† Viz. of the Asurs.

‡ One of the Asurs.

7. By magic didst thou slay, O Indra, Sushna,* who fought with magic arts. The wise know *that thou art possessed of such glory.* Do thou increase their food.

8. The hymns have extolled Indra who rules by glorious might, whose bounties are of a thousand kinds, nay are indeed more plentiful.

TWELFTH HYMN.†

1. Agni the inviter, the omniscient we chose as the good performer of this sacrifice.

2. *The priests* always call Agni with prayers; Agni, the lord of man, the conveyer of the sacrifice, who is beloved by many.

3. Agni, *born from the sacred wood*, bring hither the gods to the holy grass; for thou art our inviter worthy of praise.

4. Because thou art the messenger, O Agni, awake the *gods* who are desirous of the sacrifice; then sit down with the gods on the sacred straw.

5. O radiant Agni, called *hither* by the sacrifice, consume our enemies in league with the Rakshasas.

6. By Agni is lighted up Agni, the wise, the guardian of the house, the youth, the conveyer of the sacrifice, whose face is like a *flaming* tongue.

7. Praise, *O priest*, in the sacrifice the wise, truthful, divine Agni, the destroyer of foes.

8. Which ever sacrificer, Agni, God, adores thee as messenger, be thou his protector.

9. Which ever sacrificer in the offering of the Gods worships Agni, to him give joy, O purifier.

10. O purifier, resplendent Agni, for our sake bring hither the gods to the offering and sacrificial butter.

11. Agni, extolled by *this* new hymn, do thou supply us with food and wealth, that attracts heroes.

12. O Agni, *resplendent* with pure brightness, thou that goest on all the errands of the gods, listen to this our praise.

* One of the Asurs. The literal meaning of the word Sushna is one who dries up (exsiccator.)

† Hymn in praise of Agni, Rishi Mâdhātithi, the son of Kanwa, metre Gâyatri.

THIRTEENTH HYMN.*

1. Well lighted Agni, thou inviter, purifier, bring for our sacrificer's sake hither the Gods, and perform the sacrifice.
2. O wise Tanunapad, to-day convey our sweet sacrifice to the Gods for their feast.
3. I call to this sacrifice the beloved glory of man, the sacrificer with the gracious speech.
4. Agni whose name is praise, convey *hither* the Gods on the blissful chariot; for thou art the inviter, installed by man.
5. Spread, ye priests, every where the hallowed straw above glistening with sacred butter, the straw, on which the immortals appear.
6. Ye splendid *temple*—doors, so long closed, ye fosterers of pious rites, open for this day's sacrifice.
7. I call to this sacrifice the lovely night and dawn to be seated on this our sacred straw.
8. I call the two wise immortal sacrificers who are of gracious speech. Offer ye this our oblation.
9. Ye three joy-inspiring unalterable goddesses, Ilâ, Saraswatî, Mahî, be seated on the sacred straw.
10. I call hither the supreme Tashtri of manifold shapes. May he belong alone to us.
11. O God Vnaspati, offer the sacred butter to the Gods; *by thy favour may the sacrificer receive wisdom.*
12. For Indra's sake offer, *ye priests*, the oblation with the Swâhâ in the house of the sacrificer. Hither I call the Gods.

FOURTEENTH HYMN.†

1. With all these gods come, O Agni, to the festival rites and songs to drink the moonplant juice, and present the offering.

* Rishi and metre the same; hymn in praise of 12 divinities called Apri, all of which are representations of Agni. They are: 1. Susamiddha (lighted up). 2. Tanunapad (who consumes clarified butter). 3. Narîsanasa (praised by men). 4. Jîta (praised). 5. Bar-shi (the sacrificial straw). 6. Dévidwara (temple-floors). 7. Ushâk-nakta (dawn and night). 8. Daivya Hotarau (divine sacrificers). 9. Ilâ, Saraswatî and Mahî (three goddesses). 10. Twastri (the divine architect). 11. Vnaspati; and 12. Swâhâ.

† Hymn in praise of the Viswadevas; Rishi and metre the same.

2. O Agni the wise, *thy* illustrious deeds praise thee, the sons of Kanwa invoke thee ; approach with the gods.

3. They (the sons of Kanwa) *call upon* Indra and Vâyu, Vrihaspati, Mitra and Agni, Pûshana and Bhagu, the Âdityas, *and* the host of Maruts.

4. To you are offered the gratifying, exhilarating liquors, distilling and sweet, that are kept in sacrificial vessels.

5. The sons of Kanwa, *holding* the purified grass, offering the sacred butter, *and* adorning the *sacrifice*, praise thee and implore thy help.

6. May the coursers with shining backs, that carry thee, yoked to the chariot *simply* by thy thought, *bring also* the gods to the drinking of the moonplant juice.

7. Give, Agni, wives to these *Gods*, who are worthy of the sacrifice and increase oblations. Let them, O thou whose word is pleasing, drink from the sweet juice.

8. With thy tongue, O Agni, may all the gods, that are worthy of sacrifice and praise, drink of the sweet libation at the sacrifice.

9. *To obtain the hallowed gift*, let *Agni*, the wise sacrificer, bring hither from the radiant sun all the dawn-awaking Gods.

10. Drink, O Agni, the sweet moon-plant juice with all *those gods*, *and* with Indra, Vâyu, and Mitra in all his radiant forms.

11. Agni, thou sacrificer by man installed, seated at the sacrifice, do thou offer this oblation for us.

12. Yoke to the chariot, O God, the fleet red-coloured coursers. With them bring hither the Gods.

FIFTEENTH HYMN.*

1. Indra, drink the moonplant juice with Ritu. The exhilarating libations that like to dwell in thee, approach thee.

2. Ye Maruts, drink with Ritu from the vessel of the priest, purify the sacrifice; for you are liberal donors.

3. O Neshtri,† united with thy wife, accept our sacrifice, drink with Ritu; for thou art the bestower of riches.

4. Agni, bring hither the Gods; let *them* be seated at the three places;‡ adorn *them*, and drink with Ritu.

5. O Indra, thy fellowship *with the Ritus* is ever unbroken, drink after them the moonplant juice from the overflowing vessel of the Brâmhana.

6. Mitra and Varuna, ye who hear pious supplications, accept the great sacrifice, which no fire of *enemies* can consume.

7. *Drink*, O giver of wealth (Agni) the *juice*. The *priests*, asking for wealth, holding the *sacrificial* stones, extol the god at the sacrifice, and also at the oblations.§

8. Giver of wealth, give us riches, worthy of praise, which we may enjoy *by the favour* of the gods.

9. The giver of wealth with the Ritus longs to drink from Nestri's vessel. Go, *ye priests*, to the place of the oblation, perform the sacrifice and *thence* depart.

10. Be a bestower of wealth on us, O giver of wealth, because we offer to thee as to the fourth with the Ritus.

11. Ye Aswins, companions of the splendid Agni, ye performers of pious deeds, with the Ritus, the conveyers of offerings, drink the sweet libation.

12. O bestower of gifts, by thy office as guardian of the house, convey with Ritu the sacrifice; perform the oblation to the gods; *for the sacrificer*, devoted to the gods, longs for the gods.

* Hymn in praise of the Ritus, with whom other deities are associated, viz. Indra, the Maruts, Twastri, Mitra and Varuna, Dravinoda, the Aswins and Agni. Rishi and metre the same.

† Under Neshtri Twastri is meant according to Sâyana.

‡ At the three daily sacrifices.

§ That is, at the principal sacrifice, and at those oblations, that are connected with it.

SIXTEENTH HYMN.*

1. May the golden-coloured *horses* carry thee, the fulfiller of all desires, to the drinking of the moonplant juice. *The priests*, splendent like the sun, *extol thee*, O Indra.

2. Let the golden-coloured *horses*, *that long for these roasted grains* and distil the liquid butter, bring Indra hither on the bliss-conferring car.

3. We call Indra in the morning, Indra when the sacrifice proceeds ; Indra for the drinking of the moonplant juice.

4. Come, Indra, with the long-maned *horses* to our prepared *libation*, for we call thee to the all ready made *juice*.

5. Do thou come to our praises, come to our ready morning sacrifice. Drink, as the white antelope *drinks*, when thirsty.

6. This moonplant juice and these libations are ready on the *sacred straw* ; for the sake of strength drink them, O Indra.

7. May this excellent praise touch thy heart, *and* be acceptable *to thee* ; then drink of the ready libation.

8. The slayer of Vritra, Indra approaches for *his* exhilaration the whole sacrifice to drink of the moonplant juice.

9. Do thou fulfil this our desire by *the gift of cows and horses*, Satakratu, *for*, we extol thee in devout contemplation.

SEVENTEENTH HYMN.†

1. I implore the help of Indra and Varuṇa, whose splendour is great. May they gladden us in such a *sacrifice as this*.

2. For ye, the upholders of men, for the sake of affording protection, are going to the prayer of a sage like myself.

3. O Indra and Varuṇa, satisfy us with riches according to our wish ; we implore you, *to be near us*.

4. For mixed *is the libation* of the sacrifices, composed *are the praises* of men of exalted mind. May we be *the first* among the givers of food.

5. Indra is supreme among the bestowers of a thousand gifts ; Varuṇa is to be extolled among those that are worthy of praise.

* Hymn in praise of Indra, the same Rishi and metre.

† Hymn in praise of Indra and Varuṇa ; Rishi and metre the same.

6. By their protection we enjoy *wealth*, and preserve it ; let there be abundance.

7. I invoke you, Indra and Varuṇa, for various wealth. Do ye render us victorious.

8. Indra and Varuṇa, to our minds wish to adore you ; attend with speed to our welfare.

9. Indra and Varuṇa may the pleasing praise with which I invoke you, approach you ; may you increase the praise, offered to both of you.

EIGHTEENTH HYMN.*

1. Render me *among the Gods* a well known giver of the libation, O Brâhmhanaspati, as Kakshiwan *was*, the son of Ushjik.

2. May he who is wealthy, who destroys diseases, who is the possessor of riches, who increases happiness, who is swift, attend to us.

3. May the slandering word of mortal man that is our enemy, never affect us. Protect us, Brâhmhanaspati.

4. The mortal man whom Indra, Brâhmhanaspati *and* Soma uphold, does surely not perish.

5. O Brâhmhanaspati, Soma, Indra, *and* Dakshina, preserve such a mortal from sin.

6. For the sake of wisdom, I have approached the lovely Sadasapapati, the performer of wonderful deeds, the friend of Indra, the bestower of riches.

7. He, without whom no sacrifice succeeds, although *the priest* be wise, arranges the pious rites, to be performed with wisdom.

8. After *the offering of the sacrifice*, he renders the offerer of the sacred butter prosperous ; he makes that the sacrifice proceeds *without obstacle* ; our praise approaches the gods.

9. I beheld Narâsansa, armed with unyielding strength, whose fame is widely spread, whose glory is resplendent as the sky.

* Hymn in praise of Brâhmhanaspati (from v. 1 to 6,) in common with Indra and Soma (v. 4 ;) with Dakshina (v. 5 ;) in praise of Sadasapapati (v. 6-8 ;) in praise of Narâsansa and Sadasapati (v. 9 ;) Rishi and metre the same.

NINETEENTH HYMN.*

1. Thou art called to this beautiful sacrifice for the drinking of the moonplant juice. Come, O Agni, with the Maruts.
2. For thee, O powerful God, no mortal is able to defeat in thy work. Come, O Agni, with the friendly Maruts.
3. Come, O Agni, with the Maruts, who, attended by all the gods, know *the course* of the great waters.
4. Come, O Agni, with the fierce Maruts, who produce the waters, and whom none by strength can overcome.
5. Come, O Agni, with the lovely Maruts, who are fearful in shape, the possessors of wealth, the destroyers of enemies.
6. Come, O Agni, with the Maruts, the gods, that above the bliss-giving *sun*, dwell in the splendid skies.
7. Come, O Agni, with the Maruts, that chase the clouds *and* agitate the waving ocean.
8. Come, O Agni, with the Maruts, who fill the *sky* with the rays of the sun, who exceed in power the ocean.
9. Come with the Maruts, O Agni, to whom I have offered also in former times the sweet juice of the moonplant.

SECOND LESSON.

TWENTIETH HYMN.†

1. This hymn, conferring abundant wealth, was orally made by the sages in praise of the divine birth of the Ribhus.
2. *The Ribhus*, who created by their thoughts *alone* for Indra the golden coloured *horses* that by *his* command yoke themselves *to the chariot*, received the sacrifice with the pious rites.
3. They, together with the truthful *Aswins*, made the blissful chariot that approaches every place ; they created the milk-giving cow.
4. The truthful Ribhus, gifted with efficacious prayer, possessing power, restored their parents to youth again.

* Hymn in praise of Agni and the Maruts ; Rishi and metre the same.

† Hymn in praise of the Ribhus. Rishi and metre the same. About the Ribhus the commentator says, that they had been before men, but by their penances had become gods.

5. The exhilarating libations awaited you and Indra, attended by the Maruts, and the splendent Adityas.

6. And that new sacrificial vessel, made by the God Twastri, they again made fourfold.

7. You, *that are extolled* by worthy praises, successively bestow on us the three* kinds of treasures and the three times seven rites† for the giver of the libation.

8. The conveyers of sacrifices lived before the life of mortals, but by meritorious deeds obtained a place worthy of the sacrifice, among the Gods.

TWENTY-FIRST HYMN.‡

1. I call Indra and Agni, their praise is our desire, they are the greatest quaffers of the moonplant juice.

2. Praise them at the sacrifices, extol, ye men, Indra and Agni; sing them in *your* hymns.

3. We call Indra and Agni to the hymn of *our* friend, we call the drinkers of the moonplant juice to the drinking of the moonplant juice.

4. We call the awe-inspiring gods; the libation is prepared, come hither, Indra and Agni.

5. Ye great protectors of assemblies, Indra and Agni, keep away the Rakshashas. May the voracious be without offspring.

6. On account of this sacrifice, of which the reward is sure, Indra and Agni, keep watch in a prominent place; bestow welfare on us.

TWENTY-SECOND HYMN.§

1. O priest, in the morning awake the *always* united Aswins; may they come hither for the drinking of this libation.

2. We call the owners of the excellent chariot, the eminent charioteers, the two gods, the inmates of heaven, the Aswins.

3. With the well-cracking whip, wet with the perspiration of the horses, sprinkle the sacrifice, O Aswins.

* Viz. of the highest, mean, and lowest value.

† There are three classes of ceremonies, Haviryajna, Pakayajna and Somasastha, each of them contains seven sacrificial rites.

‡ Hymn in praise of Indra and Agni; Rishi and metre the same.

§ Hymn in praise of the Aswins (v. 1-4;) of Savitri (v. 5 to 8;) of Agni (v. 9 to 10;) of Indrani, Varunani and Agnani (v. 11 to 12;) of the sky and earth (v. 13 to 14;) of the earth (v. 15,) and of Vishnu (v. 16 to 21.) Rishi and metre the same.

4. For not far from you is the sacrificer's dwelling, to which you go in the chariot, O Āswins.

5. I invoke the protection of the golden-handed* Savitri;† for the god shows the sacrificer's place.‡

6. O priest, for our protection praise Savitri, who destroys the waters. We desire to perform his rites.

7. We call upon Savitri, who gives light to man, and distributes the manifold wealth that provides a home.

8. Sit down, O friends, Savitri must now be praised by us. He will bestow riches, he is splendid.

9. Agni, for the drinking of the moonplant juice bring hither Tvasṛi and the longing spouses of the Gods.

10. Agni, thou of loveliest youth, for our protection bring hither the wives of the Gods, bring Hotrá,§ Bháratí,|| Varútrí¶ and Dhishaná.**

11. May the goddesses, who are the guardians of man, and who have indestructible wings, favour us with protection and great blessings.

12. For our welfare I call hither Indráni, Varuṇáni and Agnáyí, to partake of the moonplant juice.

13. May the great heaven and the earth moisten this our sacrifice; may they fill us with food.

14. In the firm place†† of the Gandharva sages lap at sacrifices the rich juice of them, (viz. of heaven and earth.)

15. Be wide, O earth, be a house without foes, offer us everywhere a refuge.

* Sayāna explains this, he is called golden-handed, because he holds gold in his hands for the purpose of giving it to the sacrificers, or, from a circumstance, that happened at a certain sacrifice performed by the gods, where Savitri himself was the priest, and performed the sacrificial duties. Then at a certain ceremony the Adwaryus gave to Savitri a part of the sacrifice, named Prásitra, which, when taken by him, cut off his hand. After this the priests who had given him the Prásitri, made him a hand of gold. Rosen well explains this word by aurimanum, i. e. aureis radiis, manuum instar, praeditum, and compares it to Homer's Rhododaktylos Aeos.

† Savitri, the sun.

‡ That is, the place which the sacrificer has to occupy during the offering.

§ The wife of Agni.

|| The wife of Aditya under the name of Bharata.

¶ Who must be chosen.

** Dhishana, the goddess of riches.

†† The atmosphere, the place of the Yakshas, Gandharvas, Apsaras and Ganas.

16. May the gods *approaching* from the earth from which Vishnu *assisted* by seven hymns, proceeded, afford us protection.

17. Vishnu perambulated this *earth* ; three times he set down his dust-raising foot, the *print* of which covered *the earth*.

18. Three steps hence made Vishnu, the unviolable protector who upholds the sacred rites.

19. Lo, ye *priests*, Vishnu's sacred deeds, by which *the sacrificer* accomplishes his vows. He *is* the meet companion of Indra.

20. The sages always see that highest place of Vishnu, as is the wide expanded view of the eye under the sky.

21. The waking, praising sages proclaim Vishnu's supreme place.

TWENTY-THIRD HYMN.*

1. This abundant moonplant juice, accompanied with prayers, is prepared, O Vâyu. Approach and drink the ready libation.

2. We call the two heavenly gods, Indra and Vâyu, to partake of the drinking of the moonplant juice.

3. For their protection sages invoke Indra and Vâyu, the guardians of pious deeds, who are swift as thought, and look with a thousand eyes.

4. Mitra and Varuṇa, who are worthy of the sacrifice, and armed with sacred strength, we call to the drinking of the moonplant juice.

5. I invoke Mitra and Varuṇa, who by *their* faithful word increase the meet *reward of pious rites* and protect the true light.

6. Varuṇa be our guardian, *and* Mitra also with every help ; both of you give us abundant wealth.

7. We call for the drinking of the moonplant juice Indra, attended by the Maruts ; may he, together with the host, be satisfied.

8. Ye hosts of Maruts, headed by Indra, ye Gods, who have Pâshana as their giver, hear ye all my invocation.

9. Ye donors of gifts, *O host of Maruts, united* with the fit, powerful Indra, kill ye Vritra, that the infame does not reign over us.

* Hymn in praise of Vâyu (v. 1 ;) of Indra and Vâyu (v. 2 to 3 ;) of Mitra and Varuṇa (v. 4 to 6 ;) of the Maruts (v. 7 to 9 ;) of the Visvadevas (v. 10 to 12 ;) of Pâshana (v. 13 to 15 ;) and of the waters (v. 16 to 24.) The name Rishi ; metre Gâyatri (v. 1 to 18 ;) Puru Ushpik (v. 19 ;) Anustubh (v. 20, 22 to 24).

10. We call for the drinking of the moonplant juice all the gods and the Maruts ; for dreadful *are* the sons of Prishni.*

11. As the sound of victorious *warriors* proceeds with vigour ; so the sound of the Maruts, when you, O men, come to the propitious *sacrifice*.

12. Ye Maruts, that are every where born from the shining, radiant *ether*, protect and bless us.

13. O resplendent Púshan, *coming* from the sky, bring the libation, shining from various straw, as *the herdsman by searching recovers the lost cattle*.

14. The resplendent Púshan found in a cavern the hidden libation, placed on various coloured, shining straw.

15. He indeed brought again and again to me the six *seasons*, adorned with libations, as *the husbandman for the sowing of barley with his oxen every year again and again ploughs the field*.

16. The mothers (the waters represented as mothers) who are the friendly companions of the sacrificers and give sweetness to the milk, proceed on the roads *of the oblations*.

17. May the *waters*, that are near the sun, and the *waters* along which he *moves in his course*, be pleased with our sacrifice.

18. I call the goddesses of the waters which our cows use to drink. We must sacrifice to the rivers.

19. Among the waters is the nectar ; among the waters the healing herb ; for the praise of the waters, O priests, be speedily prepared.

20. In the waters, told me Soma, are all healing herbs, there is Agni who cheers the whole world, and the waters that possess all healing power.

21. Ye waters, give healing herbs removing *disease* from my body, that we without disease may speedily see the sun.

22. Ye waters, take from me all that I sinned by ignorance and by malice, what I sinned by cursing and by speaking falsehood.

23. I worshipped to-day the waters ; we have met with their liquid. Come, O Agni, attended by the Maruts ; thus endow me with glory.

24. Endow me with glory, O Agni, endow me with wisdom, endow me with long life ; let thus the Gods know me ; let Indra know *me* together with Rishis.

* Prishni, the earth.

TWENTY-FOURTH HYMN.*

1. The fair name of which of the immortals shall we then pronounce? Who has restored us to the wide-expanded earth, *so that* I may see *again* father and mother?

2. We pronounce first of all the immortals the fair name of Agni: he has restored us to the wide-expanded earth, so that I may see again father and mother.

3. We ask thee for wealth, O divine Savitri, the lord of riches, who art always *our* protector,—

4. For such wealth as is worthy of praise, as free from blame and hatred, is held by thy hands.

5. By the assistance of thee, the keeper of treasures, we are bent upon the acquiring of riches.

6. For thy strength, thy power and thy wrath, is not possessed by *these* birds and these winged *hosts*, nor by these waters that unceasingly move; *the course* of the wind never exceeds thy speed.

7. In the bottomless *air* keeps Varuṇa of purified strength, abundance of lovely *light* above. *The rays* point downwards, although their origin is above; may our life be preserved by thee.

8. For the king Varuṇa made for the sun an extended path to travel *daily*; in the pathless sky, he made *a path* to set down the feet. May he then be an upbraider of *our enemies*, that wound *our* hearts.

* Hymn in praise of Agni (v. 1 to 2;) of Savitri (v. 3 to 5;) and Varuṇa (v. 6 to 15.) Rishi Sunahśépa, Ajigarta's son. Metre Trishtubh (v. 1, 2; 6 to 15.) Gáyatri (3 to 5). Rosen observes here. This hymn together with six others, contained in the sixth chapter of the 1st section is ascribed to Sunahśépa, the son of Ajigarta, who is said to have recited this hymn in praying for his life, when he was about to be offered to the gods. There is, however, nothing in these hymns, proving in any way, that they are connected with the fable first mentioned, and the circumstance, related in hymn 9th, v. 12 and 13, that Sunahśépa, when bound to the sacrificial pile, was liberated by Varuṇa, evidently shows, that this hymn at least cannot be ascribed to Sunahśépa. In none of these hymns however (with exception of the commencement of the 24th which may be understood in this manner) there is not the least indication of a person, who in danger of his life deprecates his death. To attribute these hymns to Sunahśépa, appears to have been occasioned by mentioning the bonds (II. 24, 15, and II. 25, 21) which Varuṇa is asked to open; but Varuṇa's bonds allude to the dangers which beset the navigator.

9. Thou hast, O King, a hundred, *nay* a thousand healing herbs ; be thy grace great, profound *to us*. Fasten far from us *Nirriti** with averted face ; save us from sin that we have committed.

10. Those *seven* stars,† placed on high, that are seen at night, go anywhere by day. The works of Varuṇa *are* not infested ; the splendid moon moves at night.

11. With hymns *to thee*, I pray thee for this *life* ; this asks the praising sacrificer by *his* offerings. Not disdaining *this sacrifice*, advert, O Varuṇa, to my prayer. O thou, praised by many, do not destroy our life.

12. This (praise of Varuṇa) told me *sages*, at night indeed, this indeed by day ; this pronounced my heart's impulse. May Varuṇa, the king, whom Sunahsépa called, when chained *to the pillar*, save us *at present*.

13. For chained Sunahsépa called upon Aditi's son, fastened to three posts of wood ; king Varuṇa liberated him ; may the wise, whom none can infest, open the fetters.

14. We avert thy anger, O Varuṇa, by pious rites, by sacrifices *and* offerings. Attending *to this sacrifice*, O Asur, thou wise king, remove the sins, committed by us.

15. Take from us, O Varuṇa, our *three-fold* fetters, that bind the head, the waist and the feet. 'Then, O Aditi's son, we shall be safe without sin at the sacrifice.

* The deity of sin.

† Riksha, according to Sáyana either the constellation, called the Great Bear, or all constellations.

TWENTY-FIFTH HYMN.*

1. Which ever sacrifice, O God Varuna, we may spoil day by day *by heedlessness*, as men *are wont to do*, do thou remove the fault and complete it.

2. Do not, O destroyer of sin, devote us, in contempt, to destruction, nor to thy anger, O wrathful.

3. For *our* happiness we satisfy thy mind with hymns, O Varuna, as the charioteer *satisfies* his jaded horse *with food*.

4. For my thoughts, free from anger, tend to the acquiring of a life that is rich in wealth, as birds to *their* nests.

5. When shall we call hither for *our* happiness Varuna, the guardian of strength, the leader of men, whose eye is far-seeing?

6. May *Mitra and Varuna* enjoy this sacrifice which is in common to both; desiring the welfare *of the worshipper*, who performs the pious rites, they are not heedless.

7. May he who knows the path of the birds, roaming through the ether, knows the sea built ships,

8. Who, honoured by the performance of pious rites, knows the twelve months, fertile with offspring, who knows *also the month* which is born after them,

9. Who knows the course of the far moving, mighty, lovely, wind, knows the *Gods* who dwell above, *may he liberate us from our fetters*.

10. Varuna, to whom pious rites are performed, who enjoys the unblemished sacrifice, dwells among his subjects for dominion's sake.

11. The sage beholds all the wonderful *works*, *hitherto* performed by him (Varuna) and those *also*, which he is to perform in *future*.

12. May Aditi's son, worshipped with unblemished sacrifices, give that every day we walk a good path; may he give us a long life.

13. Varuna, wearing a golden mail-coat has protected with it his stout *body*; rays that touch the *gold*, are every where reflected.

14. Those that rejoice in injury, do not wish to injure him, nor those that rejoice in the mischief of mortals, nor those that are sinful.

15. He also satisfies men with abundance of food, *satisfies* our hunger.

16. *To him*, worthy to be beheld by many, turn my longing prayers, as cows to the stable.

* Hymn in praise of Varuna. Rishi Sunahsepa, Metre Gâyatri.

17. We shall indeed converse again, since by me the sweet *libation* is prepared, and *since* thou, like the priest, partakest of the welcome *food*.

18. Of a truth I beheld him, worthy to be beheld by all, I beheld *his* chariot on the earth, he listened to these my praises.

19. Hear, Varuna, this my invocation, do gladden us this day, for *my* protection I pray thee.

20. Thou, O wise, swayest over all the heavens and all the earth; for *our* welfare hear *us*.

21. Save us, for the sake of our life, from the fetters of the head, of the waist, and of the feet.

TWENTY-SIXTH HYMN.*

1. Dress thee then, O guardian of food, who art worthy of the sacrifice, dress thee with thy clothes *of flames*, and perform this our sacrifice.

2. *O sit down*, lovely Agni, sacrificer of eternal youth, resplendent with glory, extolled by words of praise.

3. For a father gives to *his* son, a relation to *his* relation, a lovely friend to *his* friend, *do thou in like manner fulfil* our wishes.

4. Let the destroyers of enemies, Varuna, Mitra and Aryaman be seated on our *sacred* straw, as a man *sits at the sacrifice of the king*.

5. O ancient sacrificer, be glad by our *offering* and our companionship. Do thou listen well to our praises.

6. Although we daily perform ample sacrifices to other and other gods, yet to thee is offered the oblation.

7. Be our friend, O protector of man, thou lovely sacrificer, who rejoicest. May we *also*, possessors of auspicious fire, be his friends.

8. For shining *priests*, possessed of auspicious fire, hold our lovely *sacrifice*; possessed of auspicious fire, we pray to thee.

9. Then let there be mutual praises of both, *of thee*, the immortal, and of us, the mortals.

10. Agni, with all fires accepting this sacrifice and praise, bestow food on us, thou son of strength.

* Hymn in praise of Agni. Rishi and metre the same.

TWENTY-SEVENTH HYMN.*

1. We *are ready* to praise thee with pious songs, O Agni, the sole lord of sacrifices, as *we would praise a long-tailed horse*.†

2. May the son of strength who proceeds with wide strides, be gracious to us; may he be a donor of riches to us.

3. O all-pervading *Agni*, near and far always protect us from mortals that are our enemies.

4. Do, O Agni, proclaim to the gods this our sacrifice and this new hymn.

5. Let us enjoy the food of the highest and of the middle places (of the heaven and the atmosphere,) give us the wealth of the nearest earth.

6. O thou of various splendour, thou dividest *wealth*, as the waves of a river near *the banks divide themselves*. Thou givest forthwith ruin to the worshipper.

7. The mortal, whom thou defendest in battle, whom thou encouragest to the field, can always bestow food.

8. O destroyer, there is no conqueror of the sacrificer, *who trusts in thee*, his power is renowned.

9. Worshipped by all mortals, may he finish the battle with the horses; called by sages, may he be a donor.

10. O thou, known by praise, attend this sacrifice for the accomplishment of the rites which every man has to perform. *The sacrificer* offers thee, the terrible, worthy praise.

11. May for the sake of the pious rite *and* the food, the great infinite Agni whose standard is smoke, whose lustre is great, favour us.

12. May the radiant Agni, the divine messenger, hear us *who approach him* with praises, as a wealthy king *hears the praises of his bards*.

13. Adoration *be* to the great *gods*, adoration to the lesser, adoration to the youths, adoration to the old. We sacrifice to the gods, while we are able; ye gods, may I not interrupt the praise of any god that is great.

* Hymn in praise of Agni from v. 1 to 12 of the Viswa Dévas V. 13. The same Rishi Irastubh metre.

† The meaning is as a long-tailed horse drives easily away flies, so thou drivest away with the fire thy foes.

TWENTY-EIGHTH HYMN.*

1. Where the wide-based stone is raised for the preparing of the libation, there, O Indra, knowest thou the *taste* of the liquid, prepared by the mortar, and drinkest.

2. Where like two hips, the sacrificial vessels are expanded, there, &c.

3. Where the housewife knows the egress and the entrance (of the house,) there, &c.

4. Where they apply the wood *to light fire by friction*, as reins are applied to tame a horse, there, &c.

5. Although thou, O mortar, art used for every work in every house, here emit a mighty *sound* as the drums of the conquerors.

6. And before thee, O wood, a strong wind is raised *by the blows of the pestle*, therefore, O mortar, prepare the moonplant juice for the drinking of Indra.

7. *You mortar and pestle*, may ye that perform the sacrifice and give abundant food, again emit a clear sound like the golden coloured horses of Indra that eat their food.

8. May ye two pieces of excellent wood, together with the excellent *priests*, offering the libation, prepare the sweet *sacrifice* for Indra.

9. What of the sacrifice remains, carry away in vessels, place the libation in vessels of *Kusa*, keep it in the skin of the cow.

TWENTY-NINTH HYMN.†

1. Although we are, as it were, without renown, O truthful drinker of the moonplant juice, yet speedily render thou us renowned, O wealthy Indra, by the gift of cows and of a thousand horses.

2. O god of the majestic nose, mighty lord of food, thy power *is manifest every where*. Speedily, &c.

3. Let fall asleep Yama's two *messengers* that are seen together. Let them unawakened sleep. Speedily, &c.

* Hymn in praise of Indra, (v. 1 to 4) of the mortar used for preparing the sacrifice, (v. 5—6) of the mortar and pestle, (v. 1 to 8,) and lastly of the God Harichandra, or of the skin used for the libation, or of the libation itself. The same Rishi. Metre Anustubh (1 to 6,) Gáyatri (7 to 9.)

† Hymn in praise of Indra. The same Rishi, Metre Pankti.

4. Let sleep those *our foes*, not offering gifts, let our friends, offering gifts, be awake. Speedily, &c.
5. Slay, O Indra, the ass praising thee with that vicious voice. Speedily, &c.
6. Let the storm in its tortuous path fall afar on the forest. Speedily, &c.
7. Kill every slanderer, slay the cruel *enemy*. Speedily, &c.

THIRTIETH HYMN.*

1. In desire of food we sprinkle with *our libation*, like a well, your Indra, the powerful Satakratu,
2. Who *like water, running* into a valley, approaches a hundred, nay a thousand, of purified well prepared libations.
3. For the pleasure of the mighty Indra, do *the libations* approach him, he holds them all in his belly, like the sea the *water*.
4. This *libation* also is *ready* for thee, do thou attend to it like the pigeon to his pregnant *mate*, thou hast also accepted of this our praise.
5. Guardain of wealth, praised in songs, O hero, mayest thou, whose praise is *proclaimed by us*, be gracious to *us* with thy might.
6. Assist us, O Satakratu, with thy help in this fight. In other things *also*, thou and I, meet in converse.
7. We, the friends of Indra, invoke in every rite, in every fight the help of the mightiest Indra.
8. If he hears our invocation, he will indeed approach us with a thousand helps and with food.
9. In sight of the ancient house (the heaven,) I invoke the man who goes to many *sacrificers*, thee, whom of old *my* father invoked.
10. We implore thee, beloved by all, called by many, thee, O friend, who vouchsafest a home, to *grant thy favour* to those who praise thee.
11. Bestow, drinker of the juice, on us, the drinkers of the juice, thy friends, *abundant cows* with wide jaws, *bestow them*, O friend, wielder of the thunderbolt.
12. Let thus it be, O drinker of the juice, friend, armed with the

* Hymn in praise of Indra, (v. 1 to 8,) of the Aswins, (v. 17 to 19,) of the dawn (v. 20 to 22,) the same Rishi. Metre Gâyatri (v. 1 to 15 and 17 to 22,) v. 16 Tristubh.

thunderbolt, do thou thus act that we wish *thy* favour for the sake of *our* desire.

13. When Indra rejoices with *us*, let us, possessed of food, have *cows* that give abundant milk, that are strong, in which we rejoice.

14. Let *another god*, like thee, O powerful, by thy *grace* obtained, implored by the praising *priests*, bring *us* the fulfilment of our wishes, as a wheel is brought to the chariot.

15. What wealth is desirable, do thou, O Satakratu, be pleased to bring it for those who praise *thee*, as a wheel is brought by the labour of the artisan.

16. Always conquered Indra with his foaming, neighing, panting horses, the wealth of *foes*. Through *our* worship he has given the golden chariot, *he has given* us gifts for *our* enjoyment.

17. O Aswins, come with food, bestowed *by you*, that renders us rich in horses. May, *by your favour*, O donors, *our house* be rich in cows, be rich in gold.

18. For your immortal chariot *to which the horses are* yoked for both of you, proceeds, ye donors, through the atmosphere.

19. You rested one wheel of your chariot on the summit of the immoveable *mountain*, the other rolls through the heavens.

20. Which mortal is now thy delight, O immortal dawn, who lovest praise? Whom dost thou approach, mighty goddess?

21. We indeed, do not know from nigh or from afar thy shape, O many-coloured, radiant, all-pervading *dawn*.

22. Approach thou, O daughter of Heaven, with this food; bestow wealth upon us.

THIRTY-FIRST HYMN.*

1. Thou, Agni, *wast* first the Rishi Angiras, then thou becamest a god, the lovely companion of the gods. The wise Maruts, in shining armour clad, who know the sacred rites, were born at thy sacrifice.

2. Thou, O Agni, first the sage Angiras, adorn at the ceremonies of the gods, thou who, for the favour of all the worlds, art every where spread, thou wise, from two parents born, who for the sake of man dwellest at every place.

* Hymn in praise of Agni; Rishi Hiranyastûpa, the son of Angiras. Metre Tristubh, (v. 1 to 7; 9 to 15 and 17.) Yayatî, (v. 8, 16 and 18.)

3. Thou, O Agni, prior than the wind, be manifest to *the sacrificer*, who, desirous of propitious rites, adores thee. *Seeing thy might*, heaven and earth shook ; thou broughtest the sacred utensils to the sacrifice for which the priest is elected ; thou, O guardian of the house, didst manifest the great gods.

4. Thou, O Agni, hast opened the heaven to Manu ; to Pururavasa who performed pious rites, wast thou a great benefactor. When thou, by friction art emitted from thy parents, then they carry thee to the east, and again to the west.

5. Thou, O Agni, the donor of gifts, the increaser of wealth, art worthy to be praised by *the sacrificer* who raises the vessel, who knows well the invocation and the ceremonial prayers. Thou, O Agni, who suppliest food, doest protect man.

6. Thou, O Agni, makest that a man walking in the path of vice, is leading a worthy life, thou O Sage, who, when the battle, so welcome to heroes, is near, with a few killest many.

7. Thou, O Agni, for the sake of food keepest that man in an immortal state from day to day who is anxious to obtain the twofold kind of living wealth (man and cattle.) To such a sage thou givest happiness and food.

8. Thou, O Agni, worthy of praise, render for the sake of my wealth, render my son a renowned performer of pious rites. Let us increase by a new son, given by thee, the sacred rites. Ye heaven and earth, with the other gods, do protect us.

9. Thou blameless Agni, dwelling near the parents (heaven and earth) who a god, under the gods, art watching, do thou, creating the bodies of our children, attend to us ; be gracious to the performer of rites ; thou, O wealthy, bestowest all riches.

10. Thou, O Agni, art gracious ; thou art a father to us, thou a preserver of our life ; we are thy family, O thou whom nought can injure, to thee, surrounded by heroes, the preserver of the ceremonies, flow riches, a hundredfold, nay, a thousandfold.

11. The gods at first made thee, O Agni, when thou livedst in human shape, the general of the man Nahusha. They made Ila, the daughter of Manu, his teacher, when the son of my father was born.

12. Thou, O praiseworthy god Agni, with thy help protect us, the wealthy, and the life of our sons. Do watch over the cows of the son of my son ; for he always watches over thy rites.

13. Thou, O Agni, the ready guardian of the untiring sacrificer, burnest with four eyes. Thou indeed art longing in thy mind for the hymn of the praising *priest* who offers the sacred butter to thee, who doest no harm, who doest protect.

14. Thou, O Agni, wishest for the praiseworthy sacrificer excellent wealth, that is desirable. Thou intent to protect the weak sacrificer, art called a father; thou, O wise, watch over the infant and the heavenly quarters.

15. Thou, O Agni, as an unpierceable breast-plate protects *the warrior*, guardest every where the man who gives to the priest the due reward; he who with sweet food delighting the *guest* in his home offers the victim, is alike heaven.

16. Forgive us, O Agni, this deviation from the rite and this path which we walk far from thy worship; for thou, to be obtained as a providing father, settest aright *the ceremonies* of the sacrificer manifesting *thyself*.

17. Like a man, O Agni, like Angiras, O Angiras, like Yayáti, like men of old, come hither *to the sacrifice*, bring the divine host; let them sit on the sacred straw, and offer the welcome *sacrifice*.

18. Do thou, O Agni, increase with this prayer, which we offered thee according to *our* power and our wisdom; do thou guide us to greater wealth, and confer on us provident wisdom, that bestows food.

THIRTY-SECOND HYMN.*

1. I shall now proclaim the mighty deeds which Indra, armed with the thunderbolt, performed of old. *First* he slew Ahi (the cloud), then he poured out the waters, divided the torrents of the mountains.

2. He slew Ahi, who took refuge to the mountain. Tashtri made him the praiseworthy thunderbolt; as cows to their calves, *so* the rivers hurried to the sea.

3. Indra, going forth as the bull, desired the libation; he drank at the three sacrifices the ready juice. Maghavan, seizing *his* weapon, the thunderbolt, struck the first-born of the clouds.

4. When thou, O Indra, didst strike the first-born of the clouds, then didst thou indeed destroy the delusions of the deluders (the Asurs),

* Hymn in praise of Indra; the same Rishi; metre Tristubh.

then producing the sun, the sky and the dawn, didst thou in truth not discover *any* more a foe.

5. Indra struck with his thunderbolt Vrittra, veiled in night, with mighty blow shattering his shoulders, as trees are felled by the axe ; down to the earth was Ahi thrown.

6. Vrittra, like a warrior whom none equals, with wicked joy called out *Indra*, the mighty hero, who slays many, the destroyer of foes ; he did not escape to be counted with the number of his slain. *Indra's* foe raised the rivers *by his fall*.

7. Without hands and feet he provoked to battle *Indra*, who dashed *his* thunderbolt on *Vrittra's* neck ; Vrittra, like a eunuch aping a man, was stretched with mangled members *to the ground*.

8. The waters gladdening the heart of man, rush over him, as he lies there stretched, as over the broken banks of a river. Ahi lies stretched at the feet of the waters, which Vrittra by his vastness held embraced.

9. The mother of Vrittra was lying athwart (to protect her son) above her struck *Indra his* fatal weapon. Above was the parent, underneath the son, *Dana* (the mother) slept the sleep of death, as with the calf *sleeps* the cow.

10. The waters rush over Vrittra's headless body, thrown in the midst of the restless, never-ceasing waves ; the foe of *Indra* sleeps the profound darkness *of death*.

11. The waters, whose husband was the oppressor, whose guardian was Ahi, were held refrained, as the cows by *Pani*. Having slain Vrittra, *Indra* burst open the cavern of the waters that was locked up.

12. Thou wast like the horse's tail (which easily drives off flies) O *Indra*, when that one god *without equal* attacked thee with his weapon, thou didst seize the cows, seize, O hero, the libation, thou gavest leave to the seven rivers to run *their course*.

13. Not the lightning, made against *Indra*, not the thunder, not the rain and lightning, which Vrittra brought forth, kept *Indra* back, when *Indra* and Ahi fought. *Maghavan*, although attacked *with other delusions*, was victorious.

14. If fear approached thy heart, after thou hadst slain Ahi, whom sawest thou else as the slayer of Ahi, for like the terrified falcon thou crossedst over nine and ninety rivers.

15. Indra the king of the moveable and immoveable, and of the tamed horn-headed *cattle*, Indra the thunderbolt in his hands, dwells in heaven as the king of men ; like the wheel the spokes, so embraces Indra that all.

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by**

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

1996

3 2044 036 440

